

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**MECLİS-İ VÜKELA MAZBATALARI IŞIĞINDA
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ (1908-1914)**

DOKTORA TEZİ

Nesrin KANBEROĞLU

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Haluk SELVİ

ARALIK-2017

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MECLİS-İ VÜKELA MAZBATALARI İŞİĞİNDA
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ (1908-1914)

DOKTORA TEZİ

Nesrin KANBEROĞLU

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

“Bu tez 13 / 12 / 2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / ~~Oyçokluğu~~ ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Olumlu-basardı	
Prof. Dr. H. Nejdet ERTUĞ	Basarılı	
Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ	Basarılı	
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU	Basarılı	
Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU	Basarılı	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU BEYAN BELGESİ**

Tez Başlığı: Meclis-i Vükela Mazbataları Işığında II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın toplam 405 sayfalık kısmına ilişkin *Sakarya Üniversitesi Lisansüstü Yönetmeliği Madde 28* uyarınca aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve 13 / 11 / 2017 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından şahsıma iletilen *Turnitin* intihal tespit programı raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 9 'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1) Kaynakça hariç
- 2) Alıntılar dahil
- 3) 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bu bilgiler doğrultusunda tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

Nesrin KANBEROĞLU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı – Soyadı : Nesrin KANBEROĞLU
Öğrenci Numarası : 1360D12100
Ana Bilim Dalı : Tarih
Programı :
Statüsü : Y. Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

Prof. Dr. Haluk SELVİ

ÖNSÖZ

Tezimiz II. Meşrutiyet'in ilanından I.Dünya Savaşı'nın çıktığı güne kadar uzanmakta olup bir yandan Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarından beri karşılaştığımız, adı değişerek günümüze dek gelmiş bir kurum olan Meclis-i Vükela'yı incelerken bir yandan da bu süreç zarfında alınan kararlar çerçevesinde II. Meşrutiyet'e ışık tutmaktadır. Bu yönüyle tarihe bir katkı yapabilmeyi umduğumuz bu çalışma için öncelikle bana bu tez konusunu öneren danışmanım Prof. Dr. Haluk Selvi'ye müteşekkirim. Kendisi olmasaydı bu tez de olmazdı. Çünkü tezin ilk gününden Osmanlıca okumalarının bittiği son güne kadar en az benim kadar çalışmış, 9100 adet belgeye ait portföyleri 1 ay boyunca her gün benimle tek tek incelemiş, bu bir ay sonunda başlıkları benimle birlikte oluşturmuş, üstelik belge okuması yaptığım 13 ay boyunca takılmış olduğum yaklaşık 1000 belgeyi de yine benimle birlikte okumuştur. İşte bu yüzden öncelikle kıymetli danışmanım Prof. Dr. Haluk Selvi'ye, sonra da Tez İzleme Komitemde yer alıp görüşleriyle tezin şekillenmesine katkı sağlayan hocalarım Prof. Dr. Hüseyin Nejdet Ertuğ ve Doç. Dr. Fikrettin Yavuz'a, desteklerini ve dualarını benden esirgemeyen eşime, aileme ve arkadaşlarıma canı gönülden teşekkür ederim.

Nesrin KANBEROĞLU

13.12.2017

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
TABLolar LİSTESİ	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: OSMANLI DEVLETİ VE ANAYASAL GELİŞİM	7
1.1. Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Türk –Anayasal Gelişimleri	7
1.2. 1876 Kanun-ı Esasi ve I. Meşrutiyet	17
1.3. II. Meşrutiyet'in İlanı ve 1909 Kanun-ı Esasi Değişiklikleri.....	26
1.3.1. Kanun-ı Esasi Değişiklikleri	34
BÖLÜM 2. 1908 -1914 YILLARI ARASINDA MECLİS-İ VÜKELA	39
2.1. Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Vükela'ya	39
2.2. Kanun-ı Esasi'de Meclis-i Vükela'nın Yeri.....	47
2.3. 1908 – 1914 Arası Meşrutiyet Hükümetleri.....	66
2.3.1. Birinci ve İkinci Said Paşa Hükümetleri	66
2.3.2. Kamil Paşa Hükümeti (7 Ağustos 1908 – 13 Şubat 1909).....	69
2.3.3. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti (14 Şubat 1909 – 14 Nisan 1909).....	74
2.3.4. Tevfik Paşa Hükümeti(14 Nisan 1909 – 6 Mayıs 1909).....	76
2.3.5. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti (6 Mayıs 1909 – 28 Aralık 1909).....	78
2.3.6. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti (12 Ocak 1910 – 28 Eylül 1911)	82
2.3.7. Said Paşa Hükümeti (30 Eylül 1911 – 16 Temmuz 1912)	87
2.3.8. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti (22 Temmuz 1912–29 Ekim 1912)	91
2.3.9. Kamil Paşa Hükümeti (29 Ekim 1912 -23 Ocak 1913).....	94
2.3.10. Mahmud Şevket Paşa Hükümeti (23 Ocak 1913 – 11 Haziran 1913)	97
2.3.11. Said Halim Paşa Hükümeti (11 Haziran 1913 – 4 Şubat 1917).....	99

2.4. Meşrutiyet Hükümetleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme.....	102
BÖLÜM 3: MECLİS-İ VÜKELA MAZBATALARI IŞIĞINDA SİYASİ TARİH	114
3.1. 31 Mart Vakıası ve Meclis-i Vükela	114
3.2. Adana Olayları.....	126
3.3. Trablusgarp Savaşı Etrafında Osmanlı – İtalya İlişkileri	131
3.4. Arnavutluk İsyanları ve Meclis-i Vükela.....	144
3.5. Savaşa Giden Süreçte Balkan Devletleri İle İlişkiler	154
3.5.1. Sırbistan ile İlişkiler.....	160
3.5.2. Karadağ ile İlişkiler	164
3.5.3. Yunanistan ile İlişkiler.....	168
3.5.4. Bulgaristan ile İlişkiler.....	176
3.5.5. Balkan Savaşlarına Giden Süreçte Osmanlı Devleti'nin Hataları.....	184
3.6. Ermeniler ile İlişkiler	187
3.7. Rum Cemaat ile İlişkiler	205
BÖLÜM 4. MECLİS-İ VÜKELA MAZBATALARI IŞIĞINDA EĞİTİM VE SOSYAL HAYAT	221
4.1. 1908-1914 Yılları Arası Eğitim	221
4.1.1. Meşrutiyet Dönemi Okulları	221
4.1.2. Meşrutiyet Dönemi Öğrencileri	231
4.1.3. Meşrutiyet Dönemi Eğitim	236
4.2. Meşrutiyet Dönemi Doğal Afetler	242
4.2.1. Depremler	242
4.2.2. Yangınlar	251
4.2.3. Seller	257
4.3. Kongre ve Sergiler.....	260
4.4. Meşrutiyet Dönemi Basın ve Ülkeye Girişi Yasaklanan Gazeteler	274
BÖLÜM 5. MECLİS-İ VÜKELA MAZBATALARI IŞIĞINDA EKONOMİK HAYAT	281
5.1. Şirketler.....	281
5.2. İhracat – İthalat.....	295

5.2.1. İhracat	295
5.2.2. İthalat	301
5.3. Borçlar – Gelirler	310
5.3.1. Borçlar	310
5.3.2. Gelirler	317
5.4. Madenler	327
5.4.1. Maden Çeşitleri	327
5.4.2. Maden İşletme İmtiyazları	330
5.5. Ekonomik Gelişmeler ile İlgili Genel Bir Değerlendirme	341
SONUÇ	344
KAYNAKÇA	353
EKLER	367
ÖZGEÇMİŞ	404

KISALTMALAR

A} MTZ. CL : Sadaret Cebel-i Lübnan Evrakı

Bkz. : Bakınız

BEO : Bab-ı Ali Evrak Odası

BOA. : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

c. : Cilt

çev. : Çeviren

D. : Devre

Ed. : Editör

Hzl. : Hazırlayan

İ.MMS : İrade / Meclis-i Mahsus Evrakı

İ.S. : İçtima-i Sene

İTC : İttihat ve Terakki Cemiyeti

MAZC : Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi

MMZC : Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

MV : Meclis-i Vükela Mazbataları

S. : Sayı

s. : Sayfa

ŞD. : Şura-yı Devlet Evrakı

TTK : Türk Tarih Kurumu

YKY : Yapı Kredi Yayınları

TABLO LİSTESİ

Tablo 5.1. 1913 Osmanlı İhracat Tablosu	308
Tablo 5.2. 1909–1914 Osmanlı İthalat Tablosu.....	308
Tablo 5.3. Mal gruplarının İthalattaki Payları.....	309
Tablo 5.4. Osmanlı Ticaret Bilançosu ve Açıkları.....	309

Tezin Başlığı: Meclis-i Vükela Mazbataları Işığında II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)

Tezin Yazarı: Nesrin KANBEROĞLU **Danışman:** Prof. Dr. Haluk SELVİ

Kabul Tarihi: 13.12.2017
+

Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 366 (tez)
38(ek)

Anabilimdalı: Tarih

Bilimdalı:

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu ile birlikte yasama, yargı ve icra organı işlevini üstlenecek bir kuruma ihtiyaç duyulmuş, bu ihtiyaçtan dolayı da bugünün Bakanlar Kurulu olarak adlandırabileceğimiz Divan-ı Hümayun ortaya çıkmıştır. Kuvvetler birliği esasını temel alan kurum XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlevini yitirip durağanlaşınca II. Mahmut döneminde ortadan kaldırılmış, yerine nazırların katıldığı icra görevini yerine getirecek yeni bir kurum oluşturulmuştur. Belgelerde Encümen-i Mahsus, Meclis-i Hass-ı Vükela, Meclis-i Âli-i Vükela gibi pek çok farklı isimle anılan kurumun kuruluşu tedrici olduğu için kuruluş tarihi açık değildir. Sadrazamın(başvekil) başkanlığında toplanan kurumun ilk dönemlerde, çalışma düzenini belirleyen bir nizamnamesi de olmamakla birlikte II. Meşrutiyet döneminde meclisin görev, yetki ve sorumlulukları Kanun-ı Esasi ile belirlenerek, Meclis-i Vükela Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu bir hale getirilmiştir.

Kanuni Esasi'nin 29 yıl askıda kalmasının ardından, 24 Temmuz 1908'de tekrar ilan edilmesiyle başlayan ve Sultan Vahdettin tarafından 11 Nisan 1920'de tasfiye edilene dek süren dönem Osmanlı Tarihi içerisinde II. Meşrutiyet Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Parti ve meclis kavramının ön plana çıktığı bu dönem zarfında 8 Ağustos 1909 tarihinde Kanuni Esasi üzerinde yapılan bazı değişiklikler ile Padişahın yetkileri sembolik bir düzeye indirilerek ülke yönetimi Meclis-i Vükela'nın eline bırakılmıştır. Meclis yalnızca siyasi konuları değil, sosyal, ekonomik, askeri, dini konuları da ele alarak, her yönü ile ülkenin kaderinde söz sahibi olmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk kısmı olarak adlandırılan ve I. Dünya Savaşı'na kadar süren 1908-1914 yıllarında devletin kaderini belirleyen Meclisi Vükela'nın geçirmiş olduğu hukuki değişim ve almış olduğu kararlar doğrultusunda ülkede yaşananlar tezimizin içeriğini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki, Meclis-i Vükela, Meclis-i Mebusan, 31 Mart Vakıası, Kanun-ı Esasi, Babıâli

Title of the Thesis: II. Constitutional Period in the light of the Reports of Meclis-i Vükela (1908-1914)	
Author: Nesrin KANBEROĞLU	Supervisor: Prof. Dr. Haluk SELVİ
Date : 13.12.2017	Nu. of pages: vii (pre text) + 366 (main body)+38 (App.)
Department: History	Subfield:
<p>With the foundation of the Ottoman Empire, an institution was needed to undertake legislative, judicial and executive functions. Due to this necessity, İmperial Council, which is currently named as Council of Ministers, had emerged. The institution was based on the unity of forces. From the second half of the 17th century, the institution had begun to lose its function and was abolished during 2nd Mahmut period. After abolishment, a new institution was formed to fulfill the executive function in which the ministers participated. In the documents, the new institution are cited by many different names such as Encümen-i Mahsus, Meclis-i Hass-ı Vükela, Meclis-i Âlî-i Vükela. The establishment date of the institution wasn't clear due to gradual establishment. The institution was convened under the presidency of the Grand Vizier. In the early periods, there was no regulation to identify the working order of the institution but in the 2nd Constitutional period, the duties, powers and responsibilities of the council were determined with the Ottoman Basic Law and Council of Ministers was made responsible to the Chamber of Deputies.</p> <p>After 29 years of suspension period, Ottoman Basic Law was re-announced on 24 July 1908 and was remained in effect until it was liquidated by Sultan Vahdettin on 11 April 1920. This period was named as 2nd Second Constitutional Period in Ottoman history. During this period in which the concept of party and parliament came to the forefront. Some changes were made on Ottoman Basic Law on 8 August 1909 and the powers of the Sultan were reduced to a symbolic level and management of the Ottoman Empire had been left to Council of Ministers. Council of Ministers had taken into account not only the political issues but also social, economic, military and religious issues, and had a say in the fate of the country in all respects. During the period from 1908 to 1914, that was called the first part of the 2nd Constitutional Period and continued until the beginning of World War I, legislative change of the Council of Ministers that determined the fate of the country and the experiences lived in country due to decisions taken in parliament constitutes the content of our thesis.</p>	
Key Words: Party of Union and Progress, The Council of Ministers, The Chamber of Deputies, 31 March Incident, Ottoman Basic Law, Sublime Port	

GİRİŞ

AMAÇ

Konu olarak iki ana bölümden oluşan çalışmamız, birinci bölümde bir kurum olarak Meclis-i Vükelayı, ikinci bölümde bu kurumun 1908-1914 yılları arasında aldığı kararların ülke yönetimine etkilerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Osmanlı Devleti'nin icra organları arasında önemli bir yere sahip olan Meclis-i Vükela, Kanun-ı Esasi ile birlikte ön plana çıkmış, meşrutî yönetim içinde ülkenin bütün işlerinin görüşüldüğü ve karara bağlandığı bir kurum olmuştur. Bir kurum olarak Meclis-i Vükela üzerine bugüne kadar geniş kapsamlı bir araştırmanın yapılmaması dikkat çekicidir. Kurum üzerine en kapsamlı çalışma Prof. Dr. İhsan Güneş'in "Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet" isimli çalışmasının birinci cildinde ve yine aynı araştırmacının "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler" isimli çalışmasında bulabiliriz. Ayrıca Prof. Dr. Ali Akyıldız'ın TDV İslam Ansiklopedisinin 28. cildinde yayınlanan "Meclis-i Vükela" maddesi bulunmaktadır. Madde içeriği açısından hayli bilgilendirici olmakla birlikte yalnızca üç sayfadır. Bu çalışmalar kurum olarak Meclis-i Vükela ve dönemin hükümetleri hakkında bilgi vermekle beraber geniş bir perspektifle ele aldığımız 1908-1914 yılları gelişmelerine odaklanmamaktadırlar. Haliyle İkinci Meşrutiyet Döneminin ilk yarısı için icra kurumunu ele almak ve işleyişini görmek, kararlarını tartışmak, bugün üzerinde çok konuşulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dair sorulara cevap verecektir.

Kanun-ı Esaside, yönetmelik ve tüzüklerde Meclis-i Vükela'nın hukuki statüsü, yasama, yürütme ve yargı erklerinin neresinde bulunduğu, altı yıllık süre içinde aldığı kararlarda bu yasalara uyup uymadığı, hükümetlerin geçiş dönemlerinde ve kararlarında birbirleri ile ilişkileri, hükümet programlarında bahsedilen konuların uygulanıp uygulanmadığı ve parlamenter sistemin, çoğulcu bir demokrasinin hangi aşamaları kat ettiği bu çalışmanın problematiğini oluşturmaktadır.

Meclis-i Vükela'nın kamuyu ve toplumun bütün kesimlerini ilgilendiren kararları göz önünde bulundurularak, 20. Yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı Devleti'nin dış politikasını, maliye, sağlık, eğitim gibi çok önemli alanlardaki durumunu tespit

edebilmek, bir önceki dönemle (II. Abdülhamid Dönemi) ilgili mukayeselerde bulunabilmek bu çalışmanın amaçları arasındadır.

ÖNEMİ

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte gelen parlamenter sistem, Osmanlı tarihinin neredeyse ilk zamanlarından beri değişik isimler altında var olan "Meclis-i Vükela"yı bir anda ülkenin karar veren ve bu kararları uygulayan kurumu haline getirmiştir. Bir yanda Osmanlı Devleti'nin içinde olduğu uluslararası dengeler, bir yanda ülkenin yıkılmakta olduğunu düşünen ve kurtuluşu parlamenter sistemde gören Jön Türkler, bu umutla gerçekleştirilen bir devrim, devrimle birlikte yaşanan özgürlük havası, özgürlük havasının getirdiği çok partili hayat denemeleri, yeni durumu tehlikeli gören ya da bunu destekleyen Avrupa, devrimin gerçekleşmesinden hemen sonra ayrışıp kutuplaşmaya başlayan Jön Türkler, devrimden hemen sonra ülkeden kopmaya başlayan topraklar, çok kısa sürede başlayan hayal kırıklıkları, kutuplaşan siyasal taraflar arasındaki çekişmeler ve her şeyin tam ortasında yer alıp ülkeyi yönetmeye çalışan tek başına bir kurum "Meclis-i Vükela"... Hükümetler tüm bu olaylara rağmen ayakta durmaya çalışmış ancak, üzerlerindeki baskıya dayanamayıp istifa etmek durumunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son çeyreğinde çok önemli fonksiyonlar icra eden bir kurumun tarihçesini ve icraatlarını ele almak, tarih bilimine katkı sağlamak açısından önemli bir adımdır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, bu çalışma II. Meşrutiyet Dönemini yeniden yazma çabası değildir, bu çalışma II. Meşrutiyeti değil, bir kurum olarak Meclis-i Vükelayı ve onun etrafındaki olayları araştırmayı hedeflemiştir.

Osmanlı yönetim kültürü içinde Divan-ı Hümayundan başlayarak bir geçiş döneminde "Meclis-i Vükela"yı ele almak ve olayları onun çevresinde şekillendirip yeniden değerlendirmek, tarihi akışı bir bütün olarak vermek değişimi gözlemlemek açısından önemli bir olgudur. Bu yüzden çalışmada her şeyden evvel bir kurum olarak Meclis-i Vükela'nın kimliğini ortaya koyduk, kurumun Divanı Hümayun'dan Meclis-i Vükela olduğu güne dek geçirdiği değişimi, I. Meşrutiyet ile birlikte parlamenter sistem içinde yer alış biçimi ile II. Meşrutiyet Dönemi parlamenter sistem içinde yer alış biçimini anlattık. Bu önemlidir çünkü Meclis-i Vükela II.

Meşrutiyet Dönemi'ne dek ülkeyi padişahın hükmünde yöneten bir kurum iken, II. Meşrutiyet Dönemi ile ülkeyi tek başına yöneten bir kurum haline gelmiştir. Öyle ki, 1912 yılında Meclis-i Mebusan'ı tatil ederek, bir zamanlar Sultan Abdülhamid'in yaptığı gibi Meclis-i Mebusan'ı işlevsiz hale getirmiştir. Yani demokrasiyi kendi eli ile askıya almış, bu kararı uygulamak için Sultan Mehmed Reşad'ı ve Meclis-i Âyan'ı ikna etmek suretiyle kararını uygulamıştır. Daha da önemlisi sanıldığı gibi, II. Meşrutiyet ile birlikte yeni bir "İstibdad" Dönemi yaşatan ve Meclis-i Mebusan'ı işlevsiz kılarak demokrasiyi askıya alan grup İttihat ve Terakki grubu değildir. Ülkede tek başına iktidar olabilecek kadar güçlü hale gelmiş böyle bir kurumun tarihinin çalışılması bu yüzden önemlidir.

Meclis-i Vükela'yı oluşturan isimler (ya da gruplar) ile Meclis-i Mebusan'ı oluşturan isim (ya da gruplar) arasındaki farkı ve bu farktan doğan çatışmanın neden olduğu anayasal değişimleri ele almak mevcut parlamenter durumu açıklamak itibariyle dikkat çekici sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Ülkede yaşanan seçimler, Balkanlarda ya da ülke içinde yaşanan isyanlar vb. birçok durumun Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Vükela arasında yaşanan çatışmadan kaynaklandığını, çok partili siyasal hayat ve parlamenter sistem denemelerinin ilk olması sebebi ile ülkede nelere yol açtığını görmek böylece mümkün oldu.

Ayrıca Meclis-i Vükela'da alınan kararlar çerçevesinde Meclis-i Vükela'nın çalışma biçimini takip edebilme durumu tespit edildi. Bu da anayasa ile belirlenen işleyişine uygun davranıp davranmadıklarını tespit edebilme imkânı sağladı. Ancak bunu yaparken -önemli olmakla birlikte- Meclis-i Mebusan ile olan ilişkisini ayrı bir başlık altında incelemedik. Çünkü bu konu önemli olduğu kadar, başlı başına çalışılması gereken ayrı bir çalışmayı gerektirmekteydi.

1908-1914 yıllarında Meclis-i Vükela'da alınan kararlar doğrultusunda Meclis-i Vükela'nın ülkeye nasıl yön verdiğini, binlerce belgeyi topluca incelemek, hükümetlerin yalnızca aynı anda yaşanan savaşlar ya da siyasi kumpaslar ile uğraşmadığını ayrıca tüm bunlar olurken büyük depremler, yangınlar, çekirge istilasına uğradığı için ya da kuraklık sebebi ile ürünü yiten köylüler, evleri yanan vatandaşlar, ekonomiyi döndürmek için durmadan alınan borçlar, bu borçları ödemek için bulunan varidatlar vb. pek çok olayla mücadele ettiğini görmek açısından

çalışma önemliydi. Şaşırtıcı olan ise 13-14 kişiden oluşan Vükela Heyetlerinin -tüm o felaketler bir arada yaşanırken bile- hepsine durmadan çözüm üretmeye çalışması dikkat çekici noktalardan birisidir.

YÖNTEM

II. Meşrutiyet'in ilk yarısında Meclis-i Vükela ve aldığı kararlar çerçevesinde hem Meclis-i Vükela'yı hem de yön verdiği siyasi, sosyal, ekonomik hayatı ele alan tezimiz için ilk etapta bu alanda yazılmış olan tezler ve kaleme alınmış eserler üzerinden bir literatür taraması yaptık. Konunun tam manasıyla içeriğinin tespiti açısından bu ilk taramalar ve okumalar önemliydi. Çalışmamız için Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan Meclis-i Vükela mazbataları merkezdeydi, ancak bu kararlar üzerinden yapacağımız çalışmalar için literatür taraması başlangıç için şarttı. Bu taramalar bize Meclis-i Vükela çerçevesinde ve kararlar ışığında bir çalışmayı yapabileceğimiz düşüncesini verdi.

Bu taramalardan sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne gidilerek 1908'den 1914 sonuna dek Meclis-i Vükela'ya ait olan mazbatalar taranmıştır. Yaklaşık üç haftalık bir tarama sonunda toplam 9.100 adet belge bulunmuştur. Meclis-i Vükela'ya ait bu 9.100 adet belge de 1 ay boyunca portföylerinden tasnif edilerek 130 adet başlığa ayrıştırılmış, sonrasında bu 9.100 adet belgenin okuma süreci başlamıştır. Belge okuması 13 ay sürmüştür. İlk etapta ortaya çıkan 130 başlığın her biri için bilgisayarda birer klasör oluşturulmuş, belgeler okunup içeriği anlaşıldıkça ait oldukları klasörlere Türkçe'ye çevrilerek yazılıp ilave edilmiştir. Klasörlerin içlerindeki çevrilmiş belgelerin yoğunlukları tezin alt ve üst başlıklarının oluşmasını sağlamıştır. Üstelik bazı başlıkların belgeler tarafından devamı sağlanamadığından bir başlık olarak kullanılması uygun görülmemiştir. İlk etapta 130 olan birbirinden ayrı başlıklar zaman içinde belli başlıkların altında toplanmış, kimisi ise belirttiğimiz gibi belge sürekliliği sağlayamadığı için kullanım dışı kalmıştır. Diğer yandan amaç kısmında belirttiğimiz gibi, bu tezi yazmakla hedeflediğimiz nokta "II. Meşrutiyet'i yeniden yazmak olmadığı için" elimizdeki tüm başlıkları kullanma gereği görülmemiştir. Çünkü hedefimiz "Meclis-i Vükela" olduğu için, 5-10 başlıkla dahi Meclis-i Vükela'nın çalışma sistemini görmek mümkün hale gelmişti. Ayrıca tüm o başlıklar bir tez ya da bir kitap içerisinde kullanılmayacak kadar çok olduğundan belli

bir çerçeve çizmek durumunda kaldık.

Elimizdeki belgeler, kimi zaman tek başına bir başlık yazmaya yetecek kadar çok bilgi sahibi olmamıza yetmiş iken kimi zaman da –tek başına kullanıldığında– yanılıcı bir tarih ortaya koymuştur. İşte bu noktada diğer tüm kaynaklar devreye girerek, hata payımızı daha az seviyelere çekmiştir. Öncelikle “*kararların alındığı bir kurum*” incelendinden Düstur bu belgeler sonrasındaki ilk ve en önemli kaynak olmuştur. 1908 ve sonrasını oluşturduğu için özellikle II. Tertip Düstur bizim için önemli olsa da I. Meşrutiyet dolayısıyla I. Tertip Düstur’u da kullanmak durumunda kaldık. Bu arada Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden taradığımız belgeler Meclis-i Vükela belgeleri ile sınırlı kalmamış, kimi zaman yazdığımız konuların doğruluğunu araştırmak amacıyla arşivin diğer kısımlarında da küçük çaplı bir araştırma yapılmıştır.

Meclis-i Vükela’nın Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan ile olan bağlantısı dolayısıyla Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri ve Meclis-i Âyan Zabıt Cerideleri de başvurduğumuz kaynaklar arasında olmuştur.

Dönemin gazeteleri bilhassa kıymetlidir. Hiçbir yerde bulunamayacak bilgileri gazetelerden elde etmek mümkün olmuş internet üzerinden erişilebilen *Hakkı Tarık Us Koleksiyonu* ve *Ankara Üniversitesi*’nin gazete koleksiyonu sayesinde bilgisayar başından dönemin neredeyse tüm Osmanlıca gazete ve dergilerine ulaşmak imkânı bulunmuştur. Ancak Osmanlıca gazetelerde gerçekleşen bir olayı bazen 25-30 gün sonrasının gazetesinde bulmak mümkün olmuş, bazen ise aranan konu hiç bulunamamıştır. Aradığımız konunun Osmanlıca gazetelerde yer almaması durumu elbette siyasi olaylar için geçerli değildir, daha çok sosyal diyebileceğimiz konularda bu sıkıntı baş göstermiştir. Osmanlıca gazetelerden aradığımız konuyu bulamadığımız vakitlerde Sakarya Üniversitesi üzerinden çevrimiçi bağlandığımız “*The Times*” gazetesi hayat kurtarıcı olmuştur.

Döneme dair yayınlanmış anılar ile araştırma eserleri ise daha tezimizin konusu belli olduğu andan itibaren gözden geçirilmeye başlanmış, ana başlıklar ortaya çıktıkça kaynak taraması ve fişleme de başlamıştır. Ancak yazım aşamasında tekrar yeni bir kaynak taraması yapmak durumunda kalınmıştır. Çünkü biz elimizde ana başlıklar ve

bu başlıkların altında okunup Türkçe'ye çevrilmiş binlerce belgeye sahip olmakla birlikte okuma sürecinin bittiği 13 ay sonunda, yazım aşamasına geçtiğimizde farklı bir gerçekle karşılaştık. Bir konuyu yazmak için klasördeki belgeleri açtığımızda, belgeler tamamen konunun gidişatını belirlerken çoğu zaman bize beklediğimiz ve o yolda tarama yaptığımız tarihten daha farklı bir tarihi konuyu ortaya çıkarmış, bu yüzden her başlık yazımı için klasör açıldıkça yeniden tarama yapılmak durumunda kalmıştır. Bunun nedeni okuma sürecinin aralıksız 13 ay sürmüş olması ve toplamda 9.100 belgenin okunmasıdır. Sürecin bu denli uzun, belgelerin bu denli çok olması nedeniyle belgelerin içindeki konuları anımsamak mümkün olamamış bu yüzden yazım aşamasında ek bir kaynak taraması daha yapılmak durumunda kalmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi Tarihi, Osmanlı Tarihinin en popüler alanlarından olduğu için hakkında yazılmış yüzlerce eser bulunmaktadır. Çoğu *araştırma eseri*, *akademik çalışma* ve *anı* olmakla birlikte ilk taramada 500'e yakın eser olduğunu tespit ettik. Bu eserlerin hepsini tek tek yakından inceledik ancak daha sonra –anı dışındaki kitapların- pek çoğunun birbirinin tekrarı olduğunu gördüğümüz için *araştırma eseri* kullanırken, kaynak sayısını artırmak gibi bir kaygıya düşmeyerek gerçekten gerek duyduğumuz eserlere başvurduk.

BÖLÜM 1. OSMANLI DEVLETİ VE ANAYASAL GELİŞİM

1.1.Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Türk – Anayasal Gelişimleri

Avrupa'da 15 ve 16. Yüzyıllarda yeni ticaret yollarının aranması ile önce Coğrafi Keşiflerin, bu keşiflerin ardından ise 17. Yüzyılda Aydınlanma Çağı'nın başlaması Osmanlı Devleti'ni ekonomik anlamda olumsuz etkilemiştir. Ancak bu olumsuzluğun Avrupa'da yaşanan bu gelişmelerden kaynaklandığı 18. Yüzyıl başına dek fark edilememiştir. Hâlbuki Osmanlı Devleti'nin tarım ve fetih gelirlerine dayalı ekonomik yapısı sarsılmış, toprak rejimi (dirlik düzeni) bozulmuş, vergide iltizam usulü ortaya çıkıp üretimi düşmüştür. Bununla paralel bir biçimde köylü üzerindeki baskı ve yükümlülük artarak, bu kesim güçsüzleşip yoksullaşmıştır. Anarşi ortamı ve ayaklanmalar da toplum yapısındaki değişimin dağılmanın belirtileri olmuştur. Ekonomik çöküntü, dirlik ve vergi düzeninin bozulması, buna bağlı biçimde tımarlı sipahi örgütünün felce uğraması, tarım ve fethe dayalı devletin ekonomik ve askeri kaynaklarını bitirmiştir¹.

Devletin içine düştüğü bu olumsuz gidişat sebebiyle, 17. Yüzyıldan itibaren padişahlar devletin ıslahı ve yükselişi için devlet adamlarına risaleler yazdırmıştır. Batı'nın yaşadığı gelişimle eş değer olmasa da 1718 yılında III. Ahmet ile başlayan ve 1914'te I. Dünya Savaşı ile son bulan 200 yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin yenileşme adına büyük bir çaba içinde olduğu görülür. III. Ahmet ve Lale Devri düşüncesi, III. Selim – Nizam-ı Cedid Hareketi yine aynı dönem Ahmet Azmi Efendi ile başlayan Sefaretler Dönemi, Kabakçı İsyanı sırasında ve sonrasında padişah ile isyancılar arasındaki müzakere ve muahedelerin tespiti adına tanzim edilen Şer'i Hüccet², II. Mahmut Dönemi âyanlarla yapılan ve padişahın yetkisini kısıtlayan Senedi İttifak, padişahın hükümet karşısındaki yetkilerini kısıtlayıp, ülkeyi kalkındırmak adına yapılan Tanzimat, gayrimüslimlere Müslümanlar karşısında geniş yetkiler veren Islahat Fermanı ve

¹ Bülent Tanör, **Osmanlı - Türk Anayasal Gelişmeleri**, 4. Baskı, İstanbul: YKY, 1999, s.21.

² Şer'i Hüccet Nizam-ı Cedid reformlarını ortadan kaldırmak adına yapılmış olmakla birlikte padişah IV. Mustafa ile yeniçeriler arasında yapılan bir sözleşme olup iktidarın bir sözleşme vasıtasıyla sınırlandırılması yolunda atılan ilk somut adım olması açısından önemlidir. Özellikle 4. madde bu anlamda dikkat çekicidir “*ordu subay ve erleri devlet işlerine karışmayacaklardır. Sadece görevlendirildikleri işleri sadakatle yapacaklarına söz verirler. Fakat eğer aykırı işler işlenirse padişah, vezirler, ağalar tarafından ocak erlerine ve subaylarına karşı suçlamaya ve cezalandırmaya girişilmeyeceğine başta padişah, sonra devlet bakanları ve komutanları söz verirler.*” Diğer maddeler için bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Haz: Ahmet Kuyaş, 9. Baskı, İstanbul: YKY, 2006, s.134.

ardından çıkarılan Millet Nizamnameleri³ meşrutiyete giden yolda önemli adımlardır. Zaman ilerledikçe devlet adamlarının kaleme aldığı layihalar, yerini gençlerin kaleme alıp işlediği eşitlik, hürriyet ve hukuk devleti söylemlerine bırakmıştır. Bu söylemlerde Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik düşüncesi ve bu düşünceden etkilenen Osmanlı bünyesinde yaşayan Balkan ahalisinin etkisi vardır. Avrupalı devletlerin etkisi ile milliyetçilik yapan unsurlara, devletin yaşadığı ekonomik sıkıntılar ve yaklaşık 150 yıldır süren olumsuz gidişat eklenince gayrimüslim unsurları devlete bağlayabilmek için devlet yönetimine halkın katılımının gerekliliği dile getirilir olmuştur.

3 Kasım 1839 tarihinde Mustafa Reşid Paşa tarafından Gülhane Parkı'nda okunduğu için Gülhane Hatt-ı Humayun-u adını alan namı diğer Tanzimat Fermanı, II. Mahmut Döneminde ortaya çıkan düşüncelerin Sultan Abdülmecid Dönemi yazılı bir senet biçiminde yayınlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin yenileşme çabaları içinde önemli bir aşama olan Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin altında yatan sebepler, tarihçiler tarafından farklı değerlendirmelere tâbi tutulmuştur.

Kimi tarihçiye göre dış baskıdan kaynaklanan, Avrupa'yı susturmak adına yapılmış bir yenilik, kimine göre hem iç hem dış problemleri⁴ bastırmak adına hayata geçirilmiş bir zorunluluk, bazılarına göre ise tamamen Mısır ve Boğazlar konusu gibi iç sorunlara yönelik bir çözüm arayışıdır⁵. Dönemin Sadaret Mektupçusu Mehmed Memduh ise tarihçilerin bu farklı iddialarına yanıt verir gibi, Tanzimat Fermanı'nın ilanı için ortaya atılan iddiaların hepsinin bir etken olduğunu gösteren ifadeler kullanmıştır. Üstelik devletin Mısır sorunundan kurtulması, kaybedilen donanmanın Mısır askerlerinden geri alınması, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Sultan Abdülmecid'in ayağına getirilmesi, Macar milliyetçileri sorunun çözülmesi, Rusya savaşında üç devletin Osmanlı Devleti ile ittifaka girmesi, bu devletlerin donanma ve ordularını İstanbul'a göndererek Osmanlı ile birlikte Rusya'ya karşı savaşa girmeleri, bunların hepsi *devlete ve millete hayat sebebi oldu* dediği Tanzimat ile Sultan Abdülmecid ve Mustafa Reşid Paşa sayesinde

³ Gayrimüslim Nizamnameleri için bkz. Murat Bebiroğlu, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri**, İstanbul: Kişisel Yayınlar, 2008.

⁴ İlber Ortaylı, Tanzimat'ın onu ilan ettiren devlet adamları tarafından pratik gayelerle benimsenip, imparatorluk içindeki yapısal dönüşümün yarattığı buhranlara çözüm arama kaygısından doğduğunu söyler. 19. Yüzyıl başı itibari ile devleti sarsan milli ayaklanmalar, bölgesel başkaldırıları ve özellikle Balkan halklarını kışkırtan dış devletlerin faaliyetleri endişe verici kaygılar olmuştur. Endüstri çağına ayak uyduramamış bir imparatorluğun aydınlarının, bu gibi iç ve dış baskılar sonunda mecburi olarak ilan etmek zorunda kaldığı bir belgedir. Bkz İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Ankara: Cedit Neşriyat, 2007, s.402.

⁵ Tartışmalar için bkz. Tanör, s.84.

olmuştur. Ayrıca yine onun ifadelerine göre tüm görüşler bir yana Tanzimat'ın ilanındaki asıl gerekçe; Avrupalıların dile getirdiği “*Sizde sultan ne isterse o olur*” suçlamasını çürütüp, gerçekte padişahın kanun koyucu, devlet ricalinin ise kanunların uygulayıcısı olduğunu ispat ederek Avrupa kamuoyundaki şüpheleri gidermektir. Nitekim Tanzimat'tan sonra devletin mühim işlerinden Babıâli'nin sorumlu olduğu, uygulamalarla ispata çalışılmıştır⁶.

Bu görüşlerden hangisinin ya da hangilerinin ana etken olduğu kısmı bir yana bırakılıp Tanzimat'ın ne getirdiği ya da getirmeye çalıştığı incelendiğinde ıslahatta, öngörülen vergilerin düzgün şekilde toplanması, asker toplama usulünün düzenlenmesi gibi hedeflerin yanında önemli iki faktör göze çarpmaktadır:

Bunlardan ilki Osmanlı Devleti'nin son 100 yıl boyunca yaşadığı ekonomik çöküntü ve ortaya çıkan âyanlık sisteminin yaratmış olduğu düzensizliği ortadan kaldırıp yeniden güçlü bir merkezi sisteme geçmek -bu sayede hem ekonomik hem siyasi kontrolü tekrar ele geçirmek-, ikincisi ise Tanzimat her ne kadar halk ile padişah arasında yapılmış bir sözleşme gibi görünüyorsa da aslında padişah ile hükümet arasındaki ilişkiyi yeniden düzenleyerek, padişahı hükümet karşısında kısıtlamaktadır.

Merkezi maliyeye geçmek ya da gücü tekrar merkezde toplamak yeni bir durum olmamakla birlikte, padişahın kendi rızasıyla kendi yetkilerini hükümet karşısında kısıtmaya gidecek olması Osmanlı Devleti için yeni ve ilerici bir durumdur. Bu yeni uygulama biçimini anlatmadan önce fermanın içeriğine göz atmak gerekir.

Fermana göre:

Osmanlı Devleti'nde, kuruluşundan beri Kur'an ve şariat ilkelerine uyulduğundan saltanat güçlü, halk da mutlu olmuştur. Ancak son 150 yıldır bunun tersi yapıldığından zayıflık, yoksulluk ve çöküş baş göstermiştir. Oysa şariat kurallarına uymayan devletin “*payidar*” olması mümkün değildir. Padişah tahta çıktığından beri ülke ve halkın kalkınması için yollar aramıştır. Bu yönde gerekenler yapılırsa 10 – 15 yıla kalmaz işlerin düzelmesi mümkündür. Bu anlayışla, daha iyi bir yönetimi sağlayacak “*kavanin-i cedide*” (yeni yasalar) konması uygun görülmüştür. Yeni yasalar özellikle can, ırz,

⁶ Bkz. Mehmed Memduh, **Tanzimattan Meşrutiyete 1 Mir'ât-i Şuûnât**, Sadeleştiren: Hayati Develi, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990, s.17-21.

namus, şeref ve haysiyetin korunması, mal güvenliğinin, vergilerin yeniden düzenlenmesi, askerliğin düzene bağlanıp süreyle sınırlanmasını amaçlamalıdır. İlk aşamada yapılması gerekenler, açık ve yasal yargılama yapılmadan idam cezasının uygulanmasını önlemek ayrıca yasaların can, ırz, mal ve mülk güvenliğini getirecek biçimde değiştirilmesi olmalıdır. Bunun dışındaki alanlarda da danışma, tartışma ve oybirliğiyle karar alma yöntemi kurulmalıdır. Amaç bu olunca, Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'nin üye sayısının artırılması, burada özgür tartışma ortamının yaratılması gerekli olmuştur. Öte yandan, yasalara aykırı davranışlar için yeni bir ceza yasası yapılacak, suçlu görülenler “*rütbe, hatır ve gönüle bakılmayarak*” cezalandırılacaktır.

Padişah, uyruklara tanınan hakların kendi güvencesinde olduğunu söyleyerek, çıkacak yasalar “*din ve devlet ve mülk ve milleti ihya için vazolunacağından*” bunlara karşı gelmeyeceğine de yemin etmiştir⁷.

Hukuki biçimi itibarıyla, Sened-i İttifak gibi iki yanlı bir işlem değil, tek yanlı bir ferman olarak adlandırılan belgede hükümdar tek taraflı olarak, kendi arzusuyla, kendi kendini sınırlandırmakta ve tebaasına bir takım haklar bahsetmektedir. Tebaasına tanıdığı haklar için “*müsaadati şahane*” kelimelerini kullanmakta ve bu hakların “*ahaliye taraf-ı şahanesinden emniyet-i kâmile verilmiş*” olduğunu belirtmektedir. Bu sözler fermanın tek yanlılığının kanıtı niteliğindedir⁸.

Ferman içeriği nedeniyle farklı yorumlara sebep olmuştur⁹ ancak belgede açık şekilde görülen; artık yalnız din ve devleti kaldırmak değil ayrıca ülkeyi ve milleti kaldırmaktan da bahsediliyor olmasıdır. Ayrıca yasal yönetim ve kurullara danışılması gerekliliği prensibi, hukuk devletine ve parlamentolu rejime gidişe zemin oluşturmuştur. Üstelik padişah kendi yetkilerini sınırlandırarak özgür tartışma ortamlarının da var olması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca taşrada merkezi otoriteyi

⁷ Tanör, s.85-86

⁸ Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku Dersleri**, 4. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2007, s.17

⁹ Bu görüşler için bkz. Gözler, s.16; Yavuz Abadan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, **A.Ü.Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.14, No.1-4, (1957), ss.3-37, s.7, Berkes, s.214, Halil İnalcık, Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, **Belleten**, XXVIII/109-112, (1964), ss.603-622, s.611, Ortaylı, **Teşkilat Tarihi**, s.404-405.

arttırmak ve fert benliğini kısıtlayıcı kurum, kanun ve usullerin kaldırılması hedeflenmiş fakat fermanın çelişik içeriği dolayısıyla¹⁰ bu hedefler gerçekleştirilememiştir¹¹.

Buna karşın kendi dönemi içinde karşılaştırıldığında padişaha karşı mutlak bir kısıtlamaya gidilmemesi garip karşılanmasa gerek. Aynı dönem Avrupa'sında İngiltere ve Fransa parlamenter monarşiye sahip olsa da Rusya, Avusturya ve Prusya gibi devletlerde hükümdar tarafından tayin edilen meclisler vardır üstelik bu dönemde Mustafa Reşid Paşa ya da Sultan Abdülmecid parlamenter bir rejim peşinde değil, merkezi otoritesi güçlü, bürokrasisi iyi ve modern bir devlet peşindedir¹².

Tanzimat hareketinin yürütücüleri devleti yenileştirebilecekleri örnekler ararken İngiltere, Fransa gibi liberal devletlerden yola çıkmış, örnekleri incelerken Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu yapıyı göz önünde bulundurmaya ihmal etmemişlerdir. Fransa merkezi mali sisteme geçen ilk devlet olarak diğer Avrupa devletlerine olduğu gibi Osmanlı Devleti için de bir örnek teşkil etmiş, Fransız yönetim örgütü Osmanlı yönetim örgütüne uygun bulunduğu için alınıp uygulanmıştır. Yeniden düzenlenen taşra örgütü ile verginin toplanıp merkeze aktarılması konusunda yürütücü güç olarak düşünülen Muhassıllık Meclisleri, Fransız Department Meclisleri örneğine uygun olarak kurulmuştur¹³.

Muhassıllık Meclisleri ile vergilerin toplanması sorununu çözmek isteyen Babiâli taşraya vali derecesinde yetkili muhassıllar göndererek, halkın âyan, eşraf ya da vali gibi yerel yöneticiler yüzünden uğradığı kötü uygulamaya son verirken bir yandan da mahalli düzeyde oluşturulan bu meclisler sayesinde halkın seçim usulünü tanıması ve yönetime katılmasına etki etmiştir¹⁴. Bu yönüyle muhassıllık meclisleri halkın seçim usulünü tanıması ve yönetime katılması açısından öncü kurumlar olmuştur.

Tanzimat'ın getirmeye çalıştığı tek yenilik Muhassıllık Meclisleri, halkın seçime katılımı ve verginin düzenli toplanması olmamıştır. II. Mahmut Dönemi kurulan ve Meclis-i Adli olarak bilinen Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de de yeni düzenlemelere gidilerek yeni ceza ve ticaret kanunları çıkarılmıştır, bu yeniliklerden bir tanesi, tüm

¹⁰ Çelişkiyi yaratan kısımlar için bkz. Berkes, s.214.

¹¹ Ortaylı, **Teşkilat Tarihi**, s.404.

¹² Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ**, Ankara: TTK, 1999, s. 26-27.

¹³ Seyitdanlıoğlu, s. 26.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri**, Ankara: TTK, 2000, s.32.

Osmanlı tebaasının kanunlar önünde eşitliğini tasdik etmiş, üstelik bu işle görevlendirilmiş olan bir kurul tarafından, bir giriş bölümü ve 14 maddeden oluşan yeni bir kanunnamenin hazırlanması ve ilan edilmesi söz konusu olmuştur. Kanunnamedeki ifadelerin karmaşık olması ve uygulamada etkinliğinin olmamasına karşın “*bu iş, Osmanlı Devleti’nde bir yasama prensibi ve yasama organının ilk kez deneysel biçimde ortaya çıkışı anlamına gelmiş, üstelik bu kanunlar gelecek olan çok daha köklü hukuk reformlarının yolunu hazırlamıştır.*”¹⁵

1850 yılında Ticaret Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu kanunnamenin ilanı ulemadan bağımsız, şeriatın kapsamına girmeyen konuları ele alan hukuk ve yargı sisteminin tanınması anlamına gelmektedir. Bu durum İslam dünyasında yeni olmamakla birlikte alışılmış Osmanlı uygulamasından uzakta bir davranış olmuş, 1851 yılında da gözden geçirilmiş bir Ceza Kanunu oluşturulmuştur¹⁶.

Tanzimata ve getirdiği tüm yeniliklere karşın Mustafa Reşid Paşa’nın muhalifleri sebebiyle Sultan Abdülmecid 1852 yılında Mustafa Reşid Paşa’yı sadrazamlıktan azletmiştir. Bununla birlikte reformlar durmamıştır. 1854 yılında Rusya ile yapılan Kırım Savaşı’nda Osmanlı’nın yeni ordusu bir başarı sağlayamamış, bu durum bir yandan Avrupalı Devletlerin - boğazların Rusya’ya geçme ihtimaline karşı - Osmanlı yanında savaşa girmelerine etki ederken bir yandan da Osmanlı’yı “İslahat Fermanı” olarak adlandırılacak ve gayrimüslim tebaaya haklar vermeye yöneltecek belgeyi ilan etmesine sebep olmuştur.

18 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen İslahat Fermanı da Tanzimat Fermanı gibi farklı yorumlara sebep olmuştur¹⁷. Osmanlı Devleti, İslahat Fermanı’nın Kırım Savaşı nedeniyle Paris’te yapılacak barış görüşmesi esnasında gündeme gelmesinin istememesine karşın, buna engel olamamıştır. Bu nedenle 18 Şubat 1856 yılında ilan edilen ferman, 30 Mart 1856 yılında imzalanan Paris Barış Antlaşması’nın 9. maddesinde yerini almıştır¹⁸.

¹⁵ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, çev: Boğaç Babür Turna, III. Edisyon, 8. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2015, s.151-153.

¹⁶ Lewis, s. 160.

¹⁷ Bu yorumlar için bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir’at-ı Hakikat**, C.I, Haz: İ. Miroğlu vd, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1979, s. 35, Berkes, s. 216, Tanör, s.95, Gözler, s.17, Lewis, s.161.

¹⁸ “*Uyrukların refah ve saadetini başlıca işi bilen padişah, ırk ve din farkı gözetmeksizin, uyruklarının durumunu düzenlemek için bir ferman vermekle imparatorluktaki Hıristiyan ahali hakkında yüksek ve cömert düşüncelerini*

Maddenin içinde geçen “*Bu fermanın antlaşmayı imzalayan devletlere, padişahın ne kendi tebaası ile olan münasebetlerine, ne de Osmanlı Devleti’nin iç idaresine teker teker ya da toplu olarak müdahale etmek için bir hak ve yetki vermeyeceği tabiidir.*” söylemi ile Osmanlı Devleti diğer devletlerin kendi iç işlerine karışmasını engellemeyi ummuş ancak neticede Islahat Fermanı’nın antlaşmada açıkça zikredilmesi ve devletlerarasında senet kabul edilmesiyle, söylem manasız bir söz derecesine inmiştir¹⁹.

Gayrimüslimlere Müslümanlar ile eşit haklar vermeyi amaçlayan fermanda²⁰ özetle:

Tanzimat fermanında tanınan can, mal, namus, şeref dokunulmazlıklarının ve Müslüman olmayan cemaatlerin öteden beri sahip olduğu ruhani ayrıcalıkların korunacağına dair bir kez daha güvence verilmesi, kiliselerin topladığı vergilerin kaldırılması, Rum patriğinin ömür boyu seçilmesi, dinsel toplulukların kendilerini yönetmeleri için cemaat meclislerini oluşturabilmeleri, ibadet yeri ve okul açabilmeleri, din, ibadet, vicdan özgürlüklerinin kesin olarak korunması, din ve mezhep yönünden aşağılanmanın engellenmesi, din değişimine zorlamanın engellenmesi, İslam’dan çıkmanın idam ile cezalandırılmaması, Hıristiyanların da Eyalet Meclislerine, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’ye, bütün okullara, hatta askeri hizmete girebilmeleri, mahkemede tanıklıklarının eşdeğerde sayılması, Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki davalara karma mahkemelerde bakılması, yargulamaların açık olması yeni ceza yasalarının yapılması, işkencenin kaldırılması, ceza uygulamalarının insancillaştırılması, maliyede yeniliklere gidilmesi, vergide eşitlik yapılması, iltizamın kaldırılması, yabancı uyruklulara “tasarruf-u emlak” izni verilmesi, banka, ticaret ve tarım sermayesine olanak sağlanması, “sermaye-i Avrupa’dan istifaya bakılması”²¹ maddeleri yer almıştır.

ifade buyurdıkları gibi, bu yoldaki düşüncelerinin yeni bir delilini göstermiş olmak için, bu fermanı, kendiliğinden, antlaşmayı imzalayan devletlere göndermeyi uygun bulmuşlardır. Antlaşmayı imzalayan devletler, sultanın serbest iradesiyle kendiliğinden çıkardığı bu fermanın yüksek değerini kabul eder. Bu fermanın antlaşmayı imzalayan devletlere, padişahın ne kendi tebaası ile olan münasebetlerine, ne de Osmanlı Devleti’nin iç idaresine teker teker ya da toplu olarak müdahale etmek için bir hak ve yetki vermeyeceği tabiidir. Bkz Bebiroğlu, s. 30.

¹⁹ Mahmud Celaleddin Paşa, C.I, s.36.

²⁰ Belgenin orijinali için bkz. **I. Tertip Düstur**, cilt I, s.7-14; Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, 2. Baskı, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2000, s. 24-29.

²¹ Tanör, s. 96.

Belge başta Müslüman ulema olmak üzere²² kilise ruhanilerini de memnun etmemiştir. Hem kiliseler tarafından toplanan vergilerin kaldırılması konusu hem de “millet” meclislerine halktan temsilcilerin de girebilecek olması ruhanilerin Islahat Fermanı’ndan hoşlanmamasına sebep olurken Hıristiyan halkın bir kısmı bu fermanı hoşnut kalmıştır²³.

Muhalefete rağmen devlet ıslahat yapmaya devam etmiştir, gayrimüslim tebaaya yönelik olarak Millet Nizamnameleri’nin hazırlanmasına müsaade etmiş, 1862 yılında Rum Patrikliği Nizamı, 1863’te Ermeni Patrikliği Nizamı, 1865’de Hahamhane Nizamı yayınlanmıştır. Cemaatlerin kendi dillerinde ve batı dillerinde “anayasa” (constitution) adını verdikleri bu düzenlemelerle, her millet için laik üyelerin de katıldığı genel meclisler ve eyaletlerde bölgesel meclisler kurulmuş, böylelikle Osmanlı Devleti’nde meclis ve anayasa kavramları siyasal pratiğe girmiştir²⁴.

Tanzimat ile başlayan Islahat Fermanı ve Millet Nizamnamelerini de kapsayan yenileşme hareketi ekonomik ve sosyal anlamda başarılı olamamış, durmaksızın devam eden bir iç karışıklık ve dış müdahaleye sebep olmuştur. 1861’den 1876’ya dek süren Sultan Abdülaziz Döneminde dış politikada barış yanlısı bir tavır takınılmışsa da batılı devletlere destekleri karşılığında sağlanan ekonomik kolaylık ve ayrıcalıklar, savurganlık ve borçlanma politikası ile birleştiğinde Osmanlı ekonomisinin çöküşü ve mali iflası hazırlanmıştır. İşte yaşanan ayaklanmalar, bu ayaklanmaların sonunda elde edilen özerk statüler (Eflak, Sırbistan, Karadağ, Boğdan, Lübnan, Girit, Hersek, Bulgaristan, Mısır) Tanzimat’ın hedeflediği *siyasal birliği sağlama* ülküsünün başarısızlığını gösterdiği gibi Tanzimat’ın getireceği yenilikler dolayısıyla savuşturulacağı sanılan dış müdahaleler artmış, ülke adeta yabancı başkentlerden yönetilir hale gelmiştir. Bunun yanı sıra artan baskıcı Babıâli rejimi ülkede siyasi bir muhalefet doğmasına neden olmuştur, daha Sultan Abdülmecid Döneminde -1859

²² Mustafa Reşid Paşa tepkiyi gösteren ilk isimlerden olmuş ve konuyla ilgili padişaha layiha arz etmiştir bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, C.I, s.36.

²³ Genel olarak beğenilmeyen yanı askerlik hizmeti ya da bunun yerine bedel ödenmesi madde si olmuştur. Tanzimat Fermanı’na kadar Hıristiyan tebaa askere alınmaz iken Islahat Fermanı ile birlikte eşitlik ilkesine dayanarak gayrimüslimlerin de askerlik yapması açık şekilde kabul edilmiştir. Bkz. Gözler, s.18.

²⁴ Tanör, s.131, Bu nizamnameler hem Babıâli hem de Gayrimüslimler tarafından destek görmüştür. Osmanlı Devleti’nin bu nizamnameleri hazırlamasını desteklemekteki amacı hem Gayrimüslim milletin dini taassubunun ve kiliselerin millet üzerindeki etkisini kırmak hem de bu yolla tüm Osmanlı’yı bir arada tutmak olmuş, ancak uygulama sonrasındaki süreç amaçlananın tam tersini meydana getirmiştir Bkz. Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876**, çev: Osman Akınhay, 2. Baskı, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005 s.137-138

yılında- birkaç din adamı ve subay tarafından, sanıkları Kuleli Kışlası'nda yargılandığı için tarihe “Kuleli Vakası” olarak geçen bir darbe girişimi meydana gelmiştir. Darbe girişiminde bulunanlar yalnızca Sultan Abdülmecid karşıtı mıydı yoksa bu girişimde meşrutiyetçi olarak nitelendirebilecek bir yön de var mıydı tartışılır, ancak herkesin hemfikir olduğu konu, asıl muhalefetin *Genç Osmanlılar* olarak adlandırılan gruptan gelmiş olduğudur²⁵.

Kendilerini “Yeni Osmanlılar” olarak adlandıran bu grup Avrupa tarafından “*Jeune Turc*” olarak adlandırılmıştır. Jön Türklük zaman içinde özgün bir siyasi kimlik olarak görülmüş, köhneyen monarşilere karşı ayaklanan, direnen tüm ülkelerin muhalifleri bu isimle anılmıştır²⁶. Genç Osmanlılar Babîâli'ye muhalefet olmakla birlikte Tanzimat hareketini olumlu bulup, kazandırdıklarını yok saymamış, üstelik Mustafa Reşid Paşa'dan da saygı ile söz etmiştir. Ancak Tanzimat'ı gerçek bir hukuki ve sosyal reform değil, dışa karşı bir göz boyama olarak görmüşlerdir. Eleştirdikleri hususlar, yönetimin keyfi ve mutlakiyetçi tutumu, iktisadi çöküntü ve dışa bağımlaşma, yabancı etki ve müdahalelerin artması, yabancılara ekonomik haklar tanınması, eşitlik uygulamasının Müslümanlar zararına sonuçlar yaratması ve taklitçilik eğilimi gibi konular olmuştur²⁷.

Tanzimat hareketi ülkeyi batı ekonomilerine açarken demokratik fikirlerin de ülkeye girmesine zemin hazırlamıştır. 1860 sonrası canlanan basın hayatı, Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi aydınlar vasıtasıyla liberal fikirlerin ülkeye taşınmasına hizmet etmiştir. Ancak konu daha derinden incelendiğinde batının fikirlerini ülkeye taşımak dışında Jön Türklerin orijinal bir siyasi fikre sahip olmadığı bir gerçektir. Jön Türkler, siyasi fikir boşluklarını doldurmak için iki farklı yol denemiştir:

- İlk olarak kendi dönemlerinde Avrupa'da tartışılan ve popüler olan fikirlerin etkisinde kalarak fikrin asıl teorisyenleri dışında onu gündeme getiren ikinci derecedeki düşünürlerin görüşlerini kendi fikirlerine dâhil etmek,
- İkinci olarak da uzun süren fikirsizliklerinden kendilerinin de şikâyet etmelerinin ardından Abdülhamid Devrinde ihtilalcı çevrelerin dışında geliştirilen bazı siyasi

²⁵ Tanör, s.122.

²⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 25. Baskı, İstanbul: Alkım Yayınları, 2005, s. 259.

²⁷ Tanör, s.123.

ve sosyal dünya görüşlerini kabul etmek. Türkçülük fikri bunun örneklerindedir²⁸.

Fikri açıdan durum böyle olsa da Jön Türkler her alanda daha özgür bir ortamın oluşmasını sağladığı gibi vatan sevgisinin hanedana bağlılık ve din birliği duygusunun yanında yer alması, anayasalı bir rejimin ve yürütmeyi denetleyecek bir meclisin kurulmasını da sağlamıştır. Kısmen İslam ilkelerine dayanılarak savunulan bu görüşler Jön Türklerin ortak programını oluşturmuştur. Jön Türk hareketinin kurucu örgütü 1865'te İstanbul'da gizlice kurulan "*İttifak-ı Hamiyyet*"tir. 1867'de başarısız bir darbe girişimi sonrası Avrupa'ya kaçan üyeler orada "*Genç Osmanlılar Cemiyeti*" adı altında yeniden örgütlenmiş, 1871 yılında dağılan örgüt Şûra-yı Devlet Başkanlığı'na getirilen Mithat Paşa'nın etrafında tekrar toplanmıştır²⁹. Bu demek oluyordu ki meşrutiyete geçiş büyük bir ihtilal ile değil, yine yönetici grubun içindeki bir grubun başkaldırısı ile gerçekleşecektir. Bir görüşe göre genç yaşlardan itibaren Babiâli bürokrasinin havasını koklayarak yetişen memurların meşrutiyet düşüncesi etrafında toplanıp muhalefet yapmalarını devletin sahip olduğu coğrafya ve siyasi havadaki renklilikte aramak gerekir. Anayasa yolundaki gelişmede önemli ilk etken Jön Türklerin varlığı olmakla birlikte Balkan ulusçuluğu da göz ardı edilmemelidir. 18. Yüzyıl itibari ile Balkanlarda başlayan gelişme ve ayaklanmalar Jön Türk hareketine etki etmiştir³⁰. Bu ayaklanmalardan dolayı artan Avrupa baskısı da 1876 Aralık'ında ilan edilen Kanun-ı Esasi'ye ters yönden olmakla birlikte anayasanın hazırlanmasına zemin hazırlamıştır. Pek çok tarihçinin hem fikir olduğu gibi Jön Türklerin meşrutiyeti ilan ettirmekteki ilk amacı hürriyet arzusu değil³¹, devletten kopmak isteyen unsurları hürriyet – meclis – anayasa vasıtasıyla bir arada tutma düşüncesi olmuştur. Ayrıca Tanzimat'tan farklı olarak Avrupa, meşrutiyet rejimine destek olmak bir yana bunun karşısında yer

²⁸ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s.22-23.

²⁹ Tanör, s.123.

³⁰ 1867 yılında Avusturya – Macaristan monarşisinin anayasa örneğini izleyen Bulgar Gizli Merkez Komitesi Sultan Abdülaziz'e Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgar Çarlığı çifte tacından oluşan bir hükümdarlık teklif etmiş, bu çifte monarşide sultan hem Osmanlı sultanı hem Bulgar çarı olacaktır. Bu teklifle birlikte Bulgaristan'ın yönetim şekline dair 21 maddelik bir federe Bulgar Anayasası bu teklife eklenmişti. Metnin 6 maddesi Bulgar kilisesinin bağımsızlığıyla ilgili olup, ilk 15 maddesi Bulgaristan'ın parlamenter bir rejimle nasıl yönetileceğine dairdi. Anayasal monarşi Babiâli'ye henüz sirayet etmemişse de onun dışında Osmanlı'nın pek çok yerinde yaygınlaşmaktaydı bkz. Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s.262-263.

³¹ Mardin, s.301; Abdurrahman Şeref Efendi, Genç Türklerin amacının Âli Paşa yönetiminden yorulan bu kişilerin, Âli Paşa'nın ağır ve ezici politikasına son verip devlette hürriyetçi bir yönetim kurmak olduğunu, bunun için de evvela Âli Paşa'yı yerinden edip ardından onun yerine yeni düzene taraftar ve hürriyetçi yönetimi sağlayacak kimseler bulup oturtmak olduğunu dile getirir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Sadeleştiren. Enver Koray, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1985, s.136.

almıştır³². Rusya, rejimin açık şekilde düşmanıken, İngiltere ve Fransa bu rejimi Osmanlı'ya uygun görmemiş, rejimin işleyebileceğine inanmamıştır. Avusturya ise rejime antipati ile yaklaşmıştır. Onların yaklaşımına rağmen meşrutiyetin ve Kanun-ı Esasi'nin bir çare olduğu düşüncesi Rumeli vilayetlerinde valilik yapmış Mithat Paşa gibi sivil bürokratların ve benzer gözlemlerde bulunup aynı sonuca varmış askerlerin kafasında mevcut olmuştur. Bu isimler küçük bir grup olsa da 19. Yüzyılın mutlak monarşilerini yıkmaya çalışan anayasal hareketlere dünya genelinde bakıldığında, birçok ülkede değişimi yapmaya çalışanların Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi küçük birer gruptan ibaret olduğu görülür³³. Üstelik Osmanlı'da yaşanan anayasal gelişim mücadelesini yalnızca Mithat Paşa grubunun çabalarıyla açıklamak doğru olmaz. Bu mücadele Tanzimat'tan itibaren gelişen yönetici seçkinleri ve aydın çevreleri saran özgürlük ve meşrutiyet düşüncesinin zaman içinde yaygın ve örgütlü bir muhalefet hareketine dönüşme çabalarıdır³⁴.

1.2. 1876 Kanun-ı Esasi ve I. Meşrutiyet

1839 yılında başlayan Tanzimat Dönemi, farklı sebeplerden dolayı 1870'lerde son bulmuştur. Tanzimat'ın destekçilerinden olan Fransa'nın Prusya ile girdiği savaştan 1871 yılında yenik çıkması, Çarlık Rusya'nın başkentte, Pan - Slavizm'in Balkanlar'da Osmanlı ile yoğun bir çatışmaya girmesi, ağır dış borçlar altına giren Osmanlı Devleti'nin iflasın ucuna kadar gelmesi, Yeni Osmanlıların eleştirilerini arttırdıkları Âli Paşa'nın 1871 yılında ölümü Tanzimat Dönemi'nin sonunu getiren gelişmeler olmuştur³⁵.

Âli Paşa'nın ölümü ile padişah hükümet baskısından uzak kalmış ve dilediği gibi hareket etme imkânı bulmuştur. Bu durum Tanzimat'ın ilanıyla başlayan padişah yetkilerini hükümet karşısında kısıtlama durumuna son vermiş ve yönetimde padişahı baskın hale getirmiştir. Bu dönemde özellikle Rus – Osmanlı yakınlaşmasından kaynaklı olarak Rus elçi İgnatyef, Osmanlı Devleti ve padişah üzerinde etkin olup süreli

³² Mahmut Celalettin Paşa da benzer bir söylemde bulunarak, Avrupalı devletlerin amacının Osmanlı'nın selametini gerektirecek ıslahat da görmediklerini, onların Osmanlı'nın selametini istemediklerini, Osmanlı topraklarına muhtelif unsurlar itibarıyla içeride küçük küçük hükümetlere bölmek, bunların Osmanlı devletine olan tabiiyetlerini sözde bırakmak ve manen işlerinde müstakil bulundurarak devleti temelden yıkmaya amacını güttüklerini bu yüzden Kanun-ı Esasi ve Osmanlı birliğine karşı olduklarını söyler bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, s.82.

³³ Ortaylı, **En Uzun Yüzyıl**, s. 263 – 268.

³⁴ Tanör, s.127.

³⁵ Berkes, s.310.

bir hükümet kurulmasını engelleyerek, padişahın da sorumsuzca hareket etmesine imkân sağlamıştır³⁶.

Henüz Âli Paşa ölmeden çok önce, Babiâli yönetimi ve Sultan Abdülaziz'i baskıcı bulan Genç Osmanlılar Cemiyeti'nden Mustafa Fazıl Paşa 1867 yılında Sultan Abdülaziz'e Fransızca bir mektup göndererek "*Şevketlü padişahım, idare usulünü değiştirerek devleti kurtarınız. Nizam-ı serbestane (meşrutiyet) ile süsleyerek onu halâs ediniz*" yazmak suretiyle bir yandan doğru idare tarzının meşrutiyet ve hürriyet olduğunu, meşrutiyet vasıtasıyla Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki çatışmanın son bulacağını, isyanların ortadan kalkacağını belirtirken, diğer yandan "*padişahın etrafındakilerin gerçeklerden korktukları için, padişah sarayına gerçeklerin giremediğini, ahlakın gittikçe bozulduğunu, milliyet isyanlarında yabancı devletlerin fesatlarının rol oynadığını, Müslüman halkın hamisiz ve himayesiz kalmak suretiyle ezildiğini, hükümet idaresi kontrol ve murakebe edilemediğinden, yapılan tüm fenalıklardan padişahın mesul tutulduğunu*" ifade etmek suretiyle padişahı kötü yönetimin mesuliyetinden ayrı tutup, suçu etrafındakilere atıyordu³⁷. Ancak padişah bu mektuba aldırış etmediği gibi Genç Osmanlılar Cemiyeti'ne takibatı arttırmıştır. Buna karşın bu takibatlar da Genç Osmanlıları durdurmamış aksine meşrutiyet fikri aydınlar arasında yayılmaya devam ederek devlet adamları ve askerler arasında da taraftar bulmuştur. Netice itibari ile Sultan Abdülaziz, Serasker Hüseyin Avni Paşa önderliğinde yapılan askeri bir darbe ile tahttan indirilerek yerine V. Murat geçirilmiştir³⁸.

V. Murat'ın tahta çıkışı, Meşrutiyetçiler tarafından ilk başta sevinç ile karşılanmışsa da kısa süre zarfında V. Murat'ın hasta olduğunun ve devleti yönetecek kararlar almasının mümkün olmadığını anlaşılması üzerine Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nın Babiâli'de toplandığı bir çarşamba günü Sadrazam Rüşdü Paşa "*Devletin siyasi sıkıntıları çoğalıyor. Padişahımız çaresiz bir derde düştüğünden, derdimiz gittikçe artıyor. Sorumluluğu kim yüklenecek? Saltanat tahtına bir hükümdar gelmesi farz oldu*" sözleriyle vekilleri görüş bildirmeye davet etmiş, yaptıkları görüşme sonunda Sultan V. Murad'ı da tahttan indirmeye karar vermişlerdir. Sadrazam Rüşdü Paşa ile aynı görüşte olan Mithat Paşa, azl kararı alındıktan sonra Ticaret Nazırı Damat Mahmut Celaleddin

³⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.VII, Ankara: TTK, 1983, s.65-67.

³⁷ Karal, C.VII, s. 304.

³⁸ Karal, C.VII, s. 108-109.

ve Serasker Vekili Redif Paşalara: “*Meclis-i Vükela saltanat değişikliğine karar verdi. Keyfiyeti veliahd efendimize arz edersiniz*” demiş, bunun üzerine Sadrazam da “*Vekil kullarını böyle büyük bir işe karar vermesiyle değil, ümmetin görüş birliği ve şeriatın hükümleriyle saltanat değişikliğinin gerektiğini, ayağına yüz sürdüğümüzü de ilave ederek bildiriniz*” sözlerinin eklenmesini istemiştir³⁹.

V. Murat’ın hâl edildiği 31 Ağustos 1876 günü, meşrutiyeti ilan etmesi şartıyla, tahta Sultan II. Abdülhamid çıkarılmıştır. Böylece Sultan Abdülhamid’in tahta çıkmasından çok önce umumi bir mecliste görüşülüp, ilanı kabul edilmiş olan meşrutiyetin hayata geçirilmesi Sultan Murat’ın rahatsızlığı nedeniyle Sultan Abdülhamid Döneminde mümkün olmuştur⁴⁰.

Kanun-ı Esasi’nin hazırlanma çabası ise Meşrutiyetçiler arasında iki isim ve eğilimin ortaya çıkmasına neden olmuştur⁴¹. Bunlardan ilki Mithat Paşa ve savunduğu Alman birliği modeline dayanan, merkezîyetçi olmayıp mahalli özerklikleri olan ama ayrıca birbirine tutturulmuş siyasi yapıyı oluşturacak bir anayasa modeli iken diğeri ise Namık Kemal ve onun güçlü merkezi devlet yapısına dayanan modeldir. Namık Kemal’e göre Mithat Paşa’nın önerisi Osmanlı Devleti’nin dağılmasına neden olacak türdendir. Bu görüş farklılığına rağmen iki kişi arasındaki zıt fikirler ortaya dökülüp keskin bir tartışma noktasına getirilmemiştir, çünkü her ikisi de meşrutiyet konusunda hemfikirdir. Neticede ise Mithat Paşa’nın federe devlet modeli değil Namık Kemal’in güçlü merkezi devlet modeline uygun bir anayasa oluşturulmuştur. Mithat Paşa’nın anayasa konusunda acelesi ise 23 Aralık’ta toplanacak Tersane Konferansı’na⁴² anayasası olan bir devlet olarak katılma düşüncesidir. Ayrıca Mithat Paşa’nın federe devlet sistemini savunması katılacağı konferansta federe devlet modelini sunarak Avrupalıları susturma düşüncesi olabilir⁴³.

³⁹ Mehmed Memduh, C.I, s.114-115.

⁴⁰ Mahmud Celaleddin Paşa, C.II, s.81.

⁴¹ Onun öncesinde 3 ana eğilim başgöstermiştir: 1- Osmanlı Devleti’nin özerk vilayet ya da bölgelerden kurulu federal bir devlet olarak örgütlenmesi düşüncesi (Mithat Paşa bu görüşü savunmaktadır) 2-Din, dil ve milliyet farkı gözetmeksizin eşit sayılan vatandaşlarla devletin ilişkilerini düzenleyecek, onları birbirine bağlayacak, temel bir yasa yapma düşüncesi 3- Müslüman – Hıristiyan uzlaşması ile Müslümanların beraberliği gibi iki amacı gerçekleştirecek bir Osmanlı vatansızlık ideolojisi geliştirmek bkz. Berkes, s.310.

⁴² Mahmud Celaleddin Paşa, C.II, s.81; Berkes, s.312.

⁴³ 1876 yılında Kanun-ı Esasi’nin ilan edilmesi Avrupa’da Osmanlı’yı destekleyenlerle karşı olanlar arasında tartışmaya neden olmuştur. Genel olarak yapılan eleştiri anayasanın reform amaçlı olmadığı, Avrupa’nın gözünü boyamayı ve Avrupa tarafından desteklenen Osmanlı’ya tabi milletlere Avrupa’nın müdahale etme girişimlerini

Mithat Paşa'nın önerdiği modelde merkezi hükümetin atayacağı kişilerle taşradaki Müslüman ve Hıristiyan halk tarafından seçilecek kişilerden meydana gelecek federal bir meclis öngörülmektedir. Buna göre anayasada hükümdar ile Hıristiyan – İslam halk temsilcileri arasında dengeli bir düzen sağlayacaktır⁴⁴. Aralarındaki fikir ayrılığına rağmen Namık Kemal ve Mithat Paşa aynı yerde durup anayasalı bir meşrutiyetin varlığını desteklemeyi başarmışlardır. Kanun-ı Esasi'nin ilanı kolay olmamıştır. Kendilerini destekleyen Harbiye Komutanı Süleyman Paşa, Ziya Paşa gibi liberal-reformist insanların karşısında, padişah haklarını savunan Mütercim Rüstem Paşa, Ziya Paşa ve Tarihçi Cevdet Paşa gibi ulemeden tutucu insanlar var olmuştur. Hatta Cevdet Paşa “II. Abdülhamid gibi akıllı bir padişahın tahta oturduktan sonra, Kanun-ı Esasi'nin ilanına lüzum olmadığını” iddia etmiştir. Cevdet Paşa ancak - Sadrazam Rüştü Paşa'nın istifasından sonra sadaret makamına getirilen - Mithat Paşa'nın “*sadaretten çekilirim*” tehdidiyle geri adım atmak durumunda kalmıştır⁴⁵.

Anayasa çalışmalarına Sultan Murat Döneminde başlayan Mithat Paşa, 57 maddeden oluşan Kanun-ı Cedid isimli bir taslak oluşturmuştur. Bu taslakta hükümdarlık makamı oldukça güçlüdür. Buna karşın meşrutiyetin Mithat Paşa'ya mâl edilmesini istemeyen Sultan Abdülhamid, Sait Paşa'dan Fransız anayasalarını çevirmesini ve nazırların da bunları notlamasını istemiştir. İkinci taslak da böylece oluşmuş ardından, 2 asker 16 sivil bürokrat (üçü Hıristiyan) ve ulemeden 10 kişi olmak üzere 28 kişiden oluşan, *Cemiyet-i Mahsusa*⁴⁶ isimli bir kurul oluşturularak anayasayı hazırlamakla görevli resmi bir komisyonun ortaya çıkması sağlanmıştır. Komisyon önceki taslak ve bazı anayasalardan (Belçika, Prusya, Polonya vb.) da yararlanarak asıl anayasa taslağını

bozmak adına yapılmış göstermelik bir iş gözüyle bakılıyordu. Daha önceki reformlar ve yapıma zamanları göze alındığında bu reformun da Tersane Konferansı öncesi yapılması bu düşüncüyü desteklemekle birlikte. Tüm bu yeniliklerin ülkede herhangi bir şeyi değiştirmeyi amaçlamayıp yalnızca yabancıları kandırmak adına yapıldığını söylemek yanlış olur. Reformistler de muhalifleri de Osmanlı Devleti'ne sadık, ülkenin bütünlüğü ve birliğini her şeyin önünde tutan insanlardı. Reformistler kendilerini yeniliğe ve hürriyetçiliğe adanmışlar, imparatorluğun menfaati için en doğrusunun bu olduğuna inanmışlardır. 1876 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde reform meselesi 100 yılını doldurmuştur. Bu demek oluyordu ki bu konuda kendine has bir gelenek, başarı ve itici güç oluşmuştur. Hürriyetçilik davası yeni olmakla birlikte kendine Osmanlı eliti içinde sağlam bir yer edinmiştir bkz. Lewis, s.225-227.

⁴⁴ Berkes, s.312.

⁴⁵ Karal, C.VIII, s.221.

⁴⁶ Burhan Çağlar'ın kaleme aldığı İngiliz Said Paşa ve Günlüğü kitabında, Anayasa'yı hazırlayanlar Enver Ziya Karal'ın ve Bülent Tanör'ün de dile getirdiği gibi Mithat Paşa ve Küçük Said Bey (Şapur Çelebi) olarak gösterilmekle birlikte üçüncü bir taslağın ise Meclis-i Vükela taslağı olduğu yazmaktadır. Cemiyet-i Mahsusa komisyonundan bahsetmeyen Çağlar'a göre kabul edilen 133 maddelik taslak Meclis-i Vükela taslağıdır. Ve bu taslak Mithat Paşa başkanlığında Namık Kemal, Mabeyn Başkatibi Said Bey ve Mahmud Paşa'dan oluşan bir komisyonun elinden geçerek 119 maddelik son halini almıştır. Karşılaştırma için bkz. Burhan Çağlar, **İngiliz Said Paşa ve Günlüğü**, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2010, s.24; Karal, C.VIII, s. 218 – 222; Tanör, s.132-133.

hazırlamıştır⁴⁷. Mithat Paşa önderliğindeki Heyet-i Vükela'dan geçen taslağın padişah tarafından da kabul görmesi üzerine, taslak 23 Aralık 1876'da ilan edilmiştir⁴⁸.

Padişahın atadığı bir komisyon tarafından hazırlanan, Meclis-i Vükela tarafından incelenip padişahın onayından geçtikten sonra ilan olunan Kanun-ı Esasi'nin yapımında halkı temsil eden bir yasama organı ya da kurucu meclis yoktur. Halkoylaması da söz konusu değildir. Bu açıdan bakıldığında Kanun-ı Esasi padişahın tek yanlı işleminden doğmuş bir *Ferman Anayasa* örneğidir. Buna karşın Kanun-ı Esasi'nin padişahın ihsanı olduğu düşünülmemelidir. Çünkü kendinden evvel iki padişah azledilmiş kendisi ise anayasaya ve meşrutiyete onay vermesi şartıyla padişahlık makamına getirilmiştir⁴⁹. Üstelik 119 madde 12 bölümden⁵⁰ oluşan Kanun-ı Esasi incelendiği vakit padişahın yetkilerinin ne denli geniş olduğu görülür. Öyle ki anayasasız döneme kıyasla Kanuni Esasi ile birlikte padişahın haklarının anayasa altına alındığı anlaşılmaktadır. Kuvvetler ayrılığı yerine kuvvetler birliğine yatkın 1814 Fransız Anayasal Beratı ile 1850 Prusya Anayasası'nı andırmaktadır. Anayasalı ve temsili meclisli bir sistem mutlak monarşiden çıkış demekse de padişahın yetkilerinin geniş olması soru işareti oluşturmuştur. Mutlakiyetten ılımlı monarşiye gidişi belirleyen ferman anayasa şeklinde ele alınabilir. Yasama için Meclis-i Umumi, yürütme için Meclis-i Vükela var ise de her iki kurum da padişahın bağımsız değildir. Padişah yürütmenin doğrudan kendisiyken, Meclis-i Umumi büyük oranda kendisine bağlıdır. Yargı için Divan-ı Âli (Yüce Divan) adında, vekilleri, Yargıtay başkanını, üyelerini ve padişah aleyhine cürüm işleyenleri yargılayacak 30 üyeli bir yüksek mahkeme kurulmuştur. Diğer yandan yargı yetkileri nasıl olacaktı, halka verilen yargısal güvenceler neydi, yargıçların özlük işlerine kadar çeşitli pek çok konuya değinmesi ile Kanuni Esasi'nin en şaşırtıcı yanı, bu konuda 1924 Anayasasından ilerici olmasıdır⁵¹.

⁴⁷ Padişah layiha kendine sunulduktan sonra görüşlerini almak için taslağı Namık Paşa ve Mehmed Rüşdü Paşa gibi yaşlılara gösterir. Mehmed Rüşdü Paşa zaten meşrutiyet hareketini desteklememekle birlikte yaklaşmakta olan bir uluslararası konferans olup Avrupalı devletlere jest yapma zorunluluğu olmasa Kanun-ı Esasi'yi kabul etmesinin imkânı olmadığını söyler. Namık Paşa muhalefeti ısrarla sürdürürken Mehmed Rüşdü Paşa asıl maksadının padişahın haklarını korumak olduğunu dile getirir bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, C.II, s.82-83.

⁴⁸ Karal, C.VIII, s. 218 – 222; Tanör, s.132-133.

⁴⁹ Tanör, s.133-134.

⁵⁰ “*Memalik-i Devlet-i Osmaniye, Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-ı Umumiyesi, Vükela-yı Devlet, Memurin, Meclis-i Umumi, Heyet-i Ayan, Heyet-i Mebusan, Mehakim, Divan-ı Âli, Umur-ı Maliye, Vilayat, Mevad-ı Şetta* bkz. **I. Tertip Düstur**, IV. Cilt, s.4-20.

⁵¹ Tanör, s.137-145.

Yasama ve yürütme kurumları incelendiğinde bu kurumların neden padişahı bağımsız olmadıkları kolaylıkla görülmektedir. Yasama kurumu olarak oluşturulan Meclis-i Umumi, Heyet-i Âyan ve Mebusan olmak üzere iki kanatlı bir yasama organı olarak tesis edilmiştir (madde 42) Bunlardan Heyet-i Âyan üyeleri padişah tarafından seçilip atanırken (madde 60), Heyet-i Mebusan üyelerinin halk tarafından seçilip atanması (madde 65) yöntemi benimsenmiştir. Böylelikle kısmen de olsa halkı temsil eden bir parlamento kurulmuştur. Fakat Heyet-i Mebusan'a ne yasama ne de hükümeti denetleme açısından önemli bir yetki tanınmıştır. Padişahın sorumsuz tutulması ve kutsallığı (madde 5) anlayışı ile yasama – yürütme ilişkilerindeki üstünlüğü anayasada sürdürülmüştür. Padişahın, Heyet-i Âyan üyelerini (madde 60) ve meclis başkanlarını seçmesi; Meclis-i Umumi'nin yalnızca padişah izniyle yasa önerebilmesi (madde 53); iki Meclis tarafından kabul edilen bir yasayı padişahın mutlak şekilde veto edebilmesi (madde 54); Meclis-i toplantıya çağırma ve feshetme yetkisinin padişaha ait olması (madde 7)⁵², sadrazamın ve şeyhülislamın padişah tarafından atanıp, Heyet-i Vükela üyelerinin padişah tarafından seçilmesi⁵³ ve bunların yalnızca padişaha karşı sorumlu olması, padişah tarafından azledilmeleri (madde 27)⁵⁴ Meclisin hükümeti denetleme yetkisi olmaması, sistemin içinde padişahın ağırlığını göstermektedir. “*Padişah kendisine verilen geniş yetkiler çerçevesinde yürütmenin kendisidir*”⁵⁵ denilirken abartılmış olmasa gerek.

Bu maddeler çerçevesinde 1876 Kanun-ı Esasi'sinin anayasal monarşiyi benimsediğini söylemek zordur⁵⁶. Kanun-ı Esasi daha çok mutlak monarşiyi işaret etmektedir.

1876 Kanun-ı Esasisine göre Osmanlı Devleti monarşik bir yapıdadır. Yani devlet başkanlığı (saltanat) irsi olarak intikal etmektedir (madde 3). Osmanlı Devleti federal bir devlet değil, üniter bir devlettir (madde 1). Osmanlı Devleti laik değildir. Devletin

⁵² Ufuk Aydın ve Elvan Sütken(Ed.), **Hukukun Temel Kavramları**, 2. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 204.

⁵³ Mithat Paşa Kanun-ı Esasi'yi hazırlarken vükela heyetinin seçimini başvekâlette bulundurmak istemiş ancak, Mithat Paşa'ya muhalif olanlar bu girişimi “*Vükela seçme salahiyetinin başvekâlette bulundurulmak istenilmesi, işlerin dizginlerini başvekil olanlara verdirmek maksadındandır; Mithat Paşa ikbal düşkünü olduğundan bu suretle başvekâlet makamına gelip keyfine göre hareket etmek istiyor*” şeklinde dile getirerek padişahın kafasını karıştırmış. Bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, C.II, s.83.

⁵⁴ **I.Tertip Düstur**, IV. Cilt, s. 6.

⁵⁵ Tanör, s.144.

⁵⁶ **Hukukun Temel Kavramları**, s. 204.

resmi dini İslam (madde 11), resmi dili Türkçe'dir (madde 18). Devlet hizmetine girmek için bu dili bilmek gerekmektedir (madde 18)⁵⁷.

8 ve 26. maddeler arasında Osmanlı tebaasının temel hak ve hürriyetlerini düzenleyen Kanun-ı Esasiye göre temel hak ve hürriyetler kapsamında olan vatandaşlık hakkı (madde 8), kişi hürriyeti (madde 9), kişi güvenliği (madde 10), ibadet hürriyeti (madde 11), basın hürriyeti (madde 12), şirket kurma hürriyeti (madde 13), dilekçe hakkı (madde 14), öğretim hürriyeti (madde 15) eşitlik ilkesi (madde 17), devlet memurluğuna girme hakkı (madde 19), mali güce göre vergi ilkesi (madde 20), konut dokunulmazlığı (madde 22), kanuni hâkim güvencesi (madde 23), müsadere, angarya yasağı (madde 24), vergilerin kanuniliği ilkesi (madde 25), işkence yasağı (madde 26) söz konusudur⁵⁸. Ancak tanınan bu hak ve güvenceler 113. maddede⁵⁹ padişaha tanınan sürgün yetkisi⁶⁰ ile etkisiz kılınmıştır⁶¹. İlginçtir ki padişahın 113. maddeye dayanarak sürgün ettiği ilk kişi de Mithat Paşa olmuştur⁶².

Söz konusu 113. maddenin son fıkrası:

⁵⁷ Gözler, s.19-20

⁵⁸ **I. Tertip Düstur**, IV. Cilt, s.4-6; Kili, s. 44-45; Gözler, s.20.

⁵⁹ **I. Tertip Düstur**, IV. Cilt, s. 19.

⁶⁰ Mahmut Celaleddin Paşa'nın yazdıklarına göre 113. madde de dahil olmak üzere Kanun-ı Esasi'de olumsuz olarak görebileceğimiz, padişahın yetkilerini arttıran bazı maddeler padişahın arzusundan çok Kanun-ı Esasi ve Mithat Paşa'ya muhalif olan kanadın itirazlarını yansıtmaktadır. Bkz. Mahmud Celalettin Paşa, C.II, s.83; 113. madde hakkındaki benzer bir görüş için bkz. Çağlar, s.24-25, kitap yalnızca Damad Mahmud Paşa'nın maddeyi çıkartmak için ısrarından değil ayrıca Sultan Abdülhamid'in Said Paşa'nın bu maddenin Kanun-ı Esasi'den çıkarılmasının doğru olduğunu anlatması üzerine, maddenin kaldırılmasını istediğini ancak Damad Mahmud Paşa'nın madde çıkarılırsa Kanun-ı Esasi'yi imzalamayacağını söylemesi üzerine 113. maddenin kanuna eklendiğini ilave eder. Bunlara karşın Niyazi Berkes 113. Madde konusunda padişahın ısrar ettiğini, bu madde konmazsa kendisinin Kanun-ı Esasi'yi onaylamayacağını yazar bkz. Niyazi Berkes, s.332.

⁶¹ **Hukukun Temel Kavramları**, s.204.

⁶² 23 Aralık 1876'da toplanacak Tersane Konferansı öncesi büyükelçiliğe getirilen Mithat Paşa konferansın bitiminden yaklaşık 15 gün sonra 5 Şubat 1877'de 113. maddeye dayandırılarak padişah tarafından sürgün edilmiştir. Mithat Paşa'nın sürgünü için "*Sadrazamlığa atıldığı zaman gibi sürgün edildiği zaman da iyi seçilmiştir*" yorumu yapılmıştır üstelik Mithat Paşa'nın sürgün edilmesi herhangi başka birinin sürgün edilmesi kadar kolay bir durum değildi, Paşa İstanbul'da oldukça popülerdi. Bu yüzden bu sürgünün padişahın başını ağrıtmaya tehlikesi vardı. Sürgünün kitlesel bir tepkiye dönmesinden çekinen padişah tedbir olarak saray vapuruna hareketinden önce Marmara Denizi'nde 24 saat beklemesini emretmişti, eğer bir olay olur da padişah gerek duyarsa Mithat Paşa'ya dönmesi için bir işaret gönderecekti. Ancak sürgün öylesine ani gerçekleşmiş ve memurlar düşüncelerinde öylesine bölünmüştü ki, herhangi bir gösteriye rastlanmadı. Bazı gazeteler yazılarına gönüllü olarak birkaç gün ara verdiler. Bazı kişiler gazetelere yazarak ya da afiş asarak Mithat Paşa'nın dönüşünü istediler, tüm tepki buydu. Diğer yandan memurların çoğunun mutluluk duyduğu, İstanbul halkının büyük kısmının yıkıldığı, basının ise bölünmüş olduğu görülmüş. Ali Suavi ise neredeyse sevinçle durumu kaleme alıp, eşitliğin şimdi sağlandığını, önceden savunmasız kimselerin sürgüne gönderilirken şimdi bir Sadrazamın da başına geldiğini yazıyordu bkz. Davison, s. 418-419.

*“Hükümetin emniyetini ihlal ettikleri idare-i zabitanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit olanları memalik-i mahrusa-i şahanedan ihraç ve teb'id etmek münhasıran zat-ı haziret-i padişahînin yed-i iktidarındadır”*⁶³ şeklindedir.

Sürgün maddesi ile verilen yargısal hakların etkisiz kılındığı eleştirisine rağmen, Kanun-ı Esasi'nin yargı ve yargısal güvenceler alanındaki katkısı göz ardı edilemez. Bu yüzden konunun uzmanları, bazı eksikliklerine rağmen bu düzenlemenin – kısmen kâğıt üzerinde kalmış olmasına rağmen – 1924 Anayasası'ndan ileri sayılabileceğini yazmıştır⁶⁴. Özellikle “mehakim” başlığı altında 81. – 91. maddeler arasında düzenlediği maddeler günümüz anayasalarından aşağı değildir. Yargılama faaliyeti önemli güvencelere bağlanmıştır. Hâkimlerin azlolunamayacağı (madde 81), mahkemelerin bağımsızlığı (madde 87), yargılamanın aleniliği (madde 82), hak arama özgürlüğü (madde 83), mahkemelerin ihkak-ı haktan imtina edemeyecekleri (madde 84), kanuni hâkim güvencesi (madde 85) gibi maddelerle önemli güvenceler tanınmıştır. Kanun-ı Esasi'ye yargı kapsamında bakıldığında dönemin Batı Avrupa ülkeleri anayasalarıyla yarışabilir niteliktedir⁶⁵. Bu yönü ile yargı, padişah merkezli yasama organı olan Heyet-i Umumi ve yürütmenin temsilcisi Heyet-i Vükela'dan ayrılmaktadır. Şekilsel de olsa, yargı ile birlikte değinilebilecek önemli bir adım olarak Meclis-i Mebusan seçimleri gösterilebilir. Eğer meclis kapatılmış olmasaydı bu seçimler vasıtası ile mecliste halkın temsilcileri yer edinmiş, halk da bu şekilde yönetime ortak olmuş⁶⁶ demek mümkün olabilirdi.

Mithat Paşa'yı sürgün ettikten sonra genel seçim hazırlıklarını başlatan padişahın katılımı ve nutku ile 19 Mart 1877'de Osmanlı Meclisi açılmıştır. Sultan, açılış nutkunda Osmanlı Devleti'nin ilerlemesi için yasalar gerektiğini, genel oyun gerekli olduğunu, uygar bir medeniyet için demokratik bir yasamanın gerektiğini bu yüzden de Kanun-ı Esasi'yi ilan ettiğini dile getirmiştir⁶⁷.

Meclis 25 aday memurdan oluşan bir senato (Âyan Meclisi) ile 120 vekilin oluşturduğu Meclis-i Mebusan'dan oluşmuştur. Halk seçimi ile belirlenen Mebusan Meclisi'ne

⁶³ I. Tertip Düstur, IV. Cilt, s. 19.

⁶⁴ Tanör, s.147.

⁶⁵ Gözler, s.22.

⁶⁶ Heyet-i mebusan üyeleri Osmanlı tebaasından her elli bin erkek nüfusa bir temsilci seçilmesiyle kurulur(madde 65) 23 Ekim 1876 tarihli Talimat-ı Muvakate'ye göre seçimler iki derecelidir. Önce birinci seçmen ikincileri seçer, ikinci seçmenler de mebusları seçer. Bu seçim usulü Türkiye'de 1946 seçimlerine dek devam etmiştir bkz. Gözler, s.21.

⁶⁷ I. Tertip Düstur, IV. Cilt, s.2-3.

rağmen Meclis padişahın kukla meclisi olarak adlandırılmıştır. Çünkü Âyan Meclisi padişahın baskısı altındadır, Mebusan Meclisi üyeleri ise kanuna aykırı şekilde toplanmıştır. Bu yüzden de meclis, padişahın rejimi için özgürlükçü ve demokratik bir yapı görüntüsü verip yapmayı planladıklarını halkın desteği ve yasal gücü ile yapmasını sağlayacak bir merkez olarak görülmüştür⁶⁸.

19 Mart 1877'de açılan İlk Osmanlı Meclisi 28 Haziran 1877 yılında kapanmış, yeni seçimlerin ardından 13 Aralık 1877'de ikincisi toplanmıştır⁶⁹. Meclis-i Umumi'nin ilk toplantı yılı 19/20 Mart – 28 Haziran 1877 arasında 3 ay 10 gün gibi bir süre, ikincisi ise 13 Aralık 1877 ile 13/14 Şubat 1878 arasında 2 aylık bir süreden oluşmuştur⁷⁰. Çünkü Sultan Abdülhamid 7. maddeye dayanarak 13 Şubat 1878'de meclisi dağıtarak kapatmış ya da madde 7'de geçen şekliyle meclisi *tatil* etmiştir.

Bu tatilin sebebi olarak Ruslar ile yaşanan savaş gösterilmiştir. Osmanlı Devleti Rusya ile yaşadığı savaştan yenik çıkmış, bu yüzden şartları oldukça ağır olan bir ateşkes imzalamıştır. Ateşkes gereğince Rusların Çatalca önlerine kadar gelmesi, kamuoyunda bu hezimetten sarayın sorumlu tutulduğuna dair dedikoduların yayılmaya başlamasına neden olmuş. Bu dedikoduyla birlikte yayılan bir rivayet de V. Murat taraftarlarının içte ve dışta karışıklıklara yol açarak onu tekrar tahta çıkarmak amacıyla olduğu söylentisi olmuştur. Bu söylentiler ve gelişmeler üzerine Sultan Abdülhamid, Meclisi kavgasız gürültüsüz tatil etme çaresini düşünmeye koyulmuş ve böylesi hassas bir konunun ancak Meclis Reisi Ahmed Vefik Paşa tarafından yapılabileceğini uygun görerek, 4 Şubat 1878'de Ahmed Hamdi Paşa'yı azl ederek Ahmed Vefik Paşa'yı Dâhiliye Nezareti bünyesinde Başvekil sıfatıyla sadarete getirmiştir. Ahmed Vefik Paşa, Meclis-i

⁶⁸ Lewis, s. 229.

⁶⁹ Kanun-ı Esasi'de seçimlerin dört yılda bir yapılacağı, mebusluk süresinin dört yıl olduğu belirtilmesine karşın, Talimat-ı Muvakkate, seçimlerin “bu defaya” değil, “bu seneye mahsus” olduğunu bildirdiğinden her toplantı yılı için ayrı seçim yapılmıştır. 1877'de yapılan ilk seçimlerle oluşan Meclis-i Mebusan, İrade-i Seniye ile kendisine tanınan üç aylık çalışma süresini bir miktar aşip kendiliğinden dağılmış, ertesi yıl için tekrardan seçim yapılmıştır. Seçim yasası çıkarılmadığından, ikinci seçimlerde de Talimat-ı Muvakkate ve Beyanname esas alınmıştır. Kanun-ı Esasi'de böyle bir durum öngörülmemesine karşın bu durum (her yıl seçim yapılması) hükümet mazbatasında Kanun-ı Esasi'nin 43. ve 70. maddelerine dayandırılarak yapılmış hâlbuki maddeler incelendiğinde görülen odur ki; hükümler bir yıl içindeki toplantı sınırlarını göstermekte, yasama dönemi sonunda da normal seçimlerden dört ay önce seçim hazırlıklarına girişilmesini bildirmektedir. Yasama döneminin dört yıl olduğu Kanun-ı Esasi'nin 69. maddesinde açık olarak belirlenmiş olmasına rağmen gariplik yönetimin anlayışından kaynaklanmıştır. Bkz. Tanör, s.154-155 ayrıca 43. ve 70. maddeler için bkz. **I. Tertip Düstur**, IV. Cilt, s.9, 13.

⁷⁰ Faaliyetler meclislerin Nizamname-i Dâhililerine göre yürütülmüştür. Gerek Âyan gerek Mebusan Meclisi Osmanlı Devleti'nin varlığı ve egemen sınıflarını temsil etmektedir. Buna karşın farklı milliyet din ve mezheplerden gelen kişiler nedeniyle meclis oldukça renkli bir kimlik sunmuştur. Gayrimüslimler parlamentoda Müslümanların 1/3'ünden biraz fazla temsil hakkı bulmuşlar. Bu hali ile Osmanlı parlamentosu Avusturya – Macaristan İmparatorluğu'ndan sonra ikinci çok uluslu meşruti monarşi örneğini oluşturmuştu bkz. Tanör, s.156.

Umumi'nin süresiz tatil edilmesine dair kaleme aldığı mazbatayı 11 Şubat 1878'de Meclis-i Vükela'ya imzalattıktan sonra Meclis-i Âyan ve Mebusan heyetlerine Meclis'in tatilini resmen tebliğ etmiştir⁷¹.

Böylelikle 19 Mart 1877'de hayata geçen parlamenter rejim denemesi yaklaşık 11 ay sürmüş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin girişimi ile yeniden ilan edilen II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar 30 yıllık bir tatil dönemine girmiştir. Meclis-i Mebusan tatil edilmiş olmakla birlikte Meclis-i Vükela varlığını sürdürmeye devam etmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi yaşanacak değişikliklere dek 1876 Kanun-ı Esasi'sinin üçüncü bölümünde belirtildiği üzere Meclis-i Vükela'nın iki önemli ismi olan sadrazam ve şeyhülislam padişah tarafından atanırken, diğer vekiller de padişah iradesiyle atanmaya devam etmiş, böylelikle kurum daha önce de olduğu üzere padişahın gölgesinde ülkenin yürütücü gücü olmayı sürdürmüştür⁷².

1.3. II. Meşrutiyet'in İlanı ve 1909 Kanuni Esasi Değişiklikleri

Sultan Abdülhamid Mebusan Meclisi'ni dağıttıktan sonra ülkede *istibdat* olarak adlandırılacak bir yönetim biçimi kurmuş, bir yandan basına ağır bir sansür getirip yazılanları kontrol altında tutarken diğer yandan hafife teşkilatı ve yarattığı jurnal ağı ile insanların siyasal yönetime karşı tavırlarını izlemiştir. Kurduğu mutlakiyetçi rejimle birlikte önceki 100 yılı reformlar ile geçiren Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan itibaren yönelmeye başladığı serbest katılım düzenine yönelik hareketine son vermiştir.

Sultan Abdülhamid'in baskıcı rejimi -her dönem olduğu üzere- kendi muhaliflerini yaratmış, istibdat yönetimine son vermek amacıyla dört tıbbiye öğrencisi İbrahim Temo, İshak Sükuti, Abdullah Cevdet ve Mehmet Reşit tarafından 1889 Mayısında Sarayburnu'ndaki Gülhane Mektebi'nde⁷³ "İttihad-i Osmanî Cemiyeti" kurulmuştur. Kendilerini "dörtler" olarak adlandıran bu dört kişi ile kurulan cemiyet iki ay zarfında üye sayısını hayli arttırmış⁷⁴ üstelik diğer okullara da yayılarak oralardan da üyeler

⁷¹ Çağlar, s.35-36.

⁷² Meclis-i Vükela'nın Meclis-i Mebusan tatil edildikten sonra da var olduğunu Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden takip edebilmekteyiz. Arşiv, Meclis-i Mebusan'ın kapatıldığı 13 Şubat 1878'den II. Meşrutiyet'in tekrar ilan edildiği 23 Temmuz 1908'e kadar binlerce Meclis-i Vükela Mazbatasına sahiptir. Bkz. BOA, MV.

⁷³ Okul Topkapı Sarayı ile Sirkeci Tren İstasyonu arasında bulunmaktadır. 1888 yılında Sirkeci Tren İstasyonu'na Paris'ten ilk ekspres tren seferi düzenlenmeye başlar. Bu tren seferinin ve Paris'in Osmanlı İmparatorluğuna batılı düşüncelerin sızmaya başlamasında etkili olduğu söylenir bkz. Ernest E. Ramsaur, **Jön Türkler**, Muhsin Önal Mengüşoğlu (çev.). İstanbul: Pınar Yayınları, 2004, s.33.

⁷⁴ İbrahim Temo, **İttihat ve Terakki Anıları**, Alfa Yayınları, 2013, s.26-28.

edinmiştir. Yurt dışında yaşayan saray muhaliflerini yakından takip eden cemiyet üyeleri, Avrupa’da basılıp ülkeye gizlice sokulan gazeteleri takip etmişlerdir. Yurt dışındaki muhalifler arasında özellikle Ahmet Rıza Bey, cemiyet üyelerini büyük oranda etkileyen kişi olmuştur⁷⁵. Üyeler “Meşveret” isimli bir gazete çıkaran Ahmet Rıza Bey’in yurt dışında kendilerini temsil edip etmeyeceğini öğrenmek için onunla irtibata geçmiş, yapılan görüşme sonunda Ahmet Rıza Bey, cemiyetin Paris’teki temsilciliğini üzerine almıştır. Ahmet Rıza Bey cemiyetin adını daha sonra “İttihat ve Terakki”⁷⁶ olarak değiştirmiş, cemiyetin amaçlarını da 3 Aralık 1895 tarihli Meşveret Gazetesi’nde “Programımız” başlığı ile yayınlamıştır. Bu program 3 Aralık 1895’te Meşveret Gazetesi’nde halka açıklandıktan sonra cemiyet üyeleri yurt içi ve dışında hayli taraftar toplamış, hem içte hem dışta Abdülhamid rejimine karşı çalışmaya başlamıştır. 1895 Kasımında İstanbul’da meydana gelen Ermeni olaylarını fırsat bilen cemiyet, halkı hükümete karşı ayaklandırmak adına ilk bildirisini yayınlamış, daha sonra bunu diğerleri izlemiştir. 1908 İhtilaline kadar ülkede farklı isimlerde ama benzer amaçlarda olan çeşitli cemiyetler kurulmuştur. Yurt dışında Ahmet Rıza Bey dışında Prens Sabahattin, Mizancı Murat gibi isimler de ayrı birer koldan muhalefeti yürütmüş olmasına karşın netice itibari ile muhalefetin büyük kısmı “İttihat ve Terakki” Cemiyeti’nin çatısı altında birleşmiştir⁷⁷.

İttihat ve Terakki Cemiyeti yeteri kadar propaganda yapıldığını düşünüp, içeride özellikle Rumeli vilayetinde çok miktarda taraftarı olduğunu anlayınca Enver ve Niyazi Beylerin dağa çıkarak hürriyeti ilan etmelerinin uygun olacağını düşünmüş⁷⁸, İttihatçıların kendi aralarında yaptıkları son görüşmede alınan karara uygun olarak Niyazi Bey 3 Temmuz günü bir miktar para ve silah ile arkadaşlarını da alıp Resne Dağlarına çıkmıştır. İsyen hareketinden haberdar olan Sultan Abdülhamid, bölgedeki komuta kademesinde bazı değişiklikler yaparak alaydan yetişme Ferik Şemsi Paşa’yı Niyazi Bey ve arkadaşlarını yakalaması için görevlendirerek bölgeye göndermiştir. İttihatçılar, 7 Temmuz’da Niyazi Bey’i yakalamak için Manastır’a gelen Şemsi Paşa’yı

⁷⁵ 1889 yılında Paris’e sergi amacıyla gittiğini söyleyerek yurt dışına çıkan Ahmet Rıza Bey bir daha geri dönmemiş, burada yaşadığı yıllarda Auguste Comte’un Pozitivist ekolüne bağlanmıştır. Ahmet Rıza’nın tezine göre düzgün bir idare kurulmalı ayrıca halk da bilinçlendirilerek meşrutiyete ulaşılmalıydı. Açıkça dile getirmemekle beraber çoğunluğunu Türklerin oluşturacağı güçlü merkezi bir hükümetle yönetilecek bir Osmanlılık siyaseti taraftarı olmuştur bkz. İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. Ve II. Meşrutiyet**, C.I, Ankara: TBMM Yayınları, s.224.

⁷⁶ **Ahmed Rıza Bey’in Anıları**, İstanbul: Arba Yayınları, 1988, s.22-23.

⁷⁷ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s.225-235.

⁷⁸ Ahmed Rıza Bey’in Anıları, s.24.

öldürme kararı almış, 20 Temmuz 1908’de de Şemsi Paşa’yı öldürmüşlerdir. 20-21 Temmuz gecesi ise Binbaşı Cemal Bey’in evinde yaptıkları toplantıda alınan genel isyan kararı ile birlikte 23 Temmuz 1908’de meşrutiyetin ilanı kararlaştırmıştır⁷⁹. Padişahın sadık adamlarından olan Tatar Osman Paşa’nın kendilerine engel olmasından çekinen İttihatçılar, Eyüp ve Niyazi Beyler öncülüğünde ikibin kişilik bir kuvvetle 22/23 Temmuz gecesi Tatar Osman Paşa’yı kaçırmıştır. Bu arada hürriyetin 23 Temmuz’da ilan edileceğini haber alan Manastır Merkez Komutanlığı aldığı duyumu harbiye nazırına iletmiştir. Bunlar olurken bir yandan da 23 Temmuz 1908’de çeşitli illerin yöneticileri, askerleri, eşrafı ve ulemasından padişaha meşrutiyetin ilan edilmesi için telgraflar çekilmektedir. Meşrutiyet istemi hakkında telgraflar artarken, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Manastır Şubesi üç defa top atışı⁸⁰ yaparak 23 Temmuz’da meşrutiyeti ilan ettiğini duyurmuştur. Selanik Şubesi ise 1876 Anayasası yürürlüğe konulmazsa İkinci ve Üçüncü Ordu birliklerinin başkente doğru yürüyeceğini padişaha bildiren bir telgraf göndermiştir. Başka illerden de telgraf gönderilmesi üzerine padişah Vükela Meclisi’ni toplayarak konunun görüşülmesini istemiş⁸¹ bunun üzerine 23 Temmuz günü ve gecesi boyunca Meclisi Vükela, Rumeli’den gelen telgrafları incelemiştir. Memduh Paşa’nın yazdığına göre telgraflardaki genel içerik:

“Meşrutiyet top atılarak ilan edildi, dağlardaki çeteler de İttihat ve Terakki ile işbirliği yapıyorlar. İsteklerimize uyulmazsa ordu ile İstanbul’a gelecek ve başka birine biat edeceğiz” şeklindedir. Buna rağmen Vükela Meclisi esas konuyu ele almak yerine farklı ayrıntıları ele almıştır çünkü halkın meşrutiyet talebini padişaha iletmekten korkmuşlardır. Ancak Memduh Paşa, işin uzamasının tehlikeli olacağını söyleyerek konu hakkında görüş istemişse de istediğini alamamış, konu hakkında görüş bekleyen padişah sabırsızlanarak İzzet Paşa aracılığıyla Vükela Meclisine *“Kanun-ı Esasi’nin ilanı benim zamanımda olmuştur. Bunun müessesesi benim; bir müddet hasbellüzum meriyeti tatil edilmişti. Heyet-i Vükela’ya gidiniz bunları söyleyiniz ve ilanı için*

⁷⁹ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s.235-237.

⁸⁰ Top atışını yaptıran Enver Paşa, anılarında o günü şöyle anlatmıştır: *“...Sabah Bulgar vatandaşlarımızın ileri gelenlerini çağırttım. Kendileri ile maksada dair konuştum. Hepsini birlikte çalışmaya razı idiler. Fakat bu sırada umumi hareket için hazırlanıyordu. Hareket emri geç olduğundan; Köprülü, İştib ve Koçana’ya telgrafla bildirildi. Bunda umum ahali, hükümet konağı önüne toplanarak meşrutiyetin devamını ve Meclis-i Mebusan’ın derhal içtima davetini isteyecekti. Bu sırada topçu zabiti top atıp atılmayacağını sordu. Üç top atılmasını söyledim. Kumandan Paşa da bu sırada Emin Ağa’nın evine gelmişti. Bulgar ileri gelenlerine, şimdi hükümete toplanarak hürriyeti ilan edeceğimizi söyleyince şaşırıldılar. Ve gidip ahaliye haber vermelerini söyledim. Dağıldılar...”* ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Cengiz (hızl.). **Enver Paşa’nın Anıları**, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1991, s.90-91.

⁸¹ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s.235-238.

mazbatanın yazılmasını irade ettiğimi tebliğ ediniz” mesajını yollamıştır. Bu mesaj üzerine yazılan mazbata ile irade çıkmış ve Meşrutiyet’in ilanı 24 Temmuz 1908 tarihli gazetelerde⁸² üç satırlık Meclis-i Mebusan’ın açılacağını bildiren resmi bir tebliğ ile olmuştur. Konuya dair başka bir açıklama yapılmadığından Balkanlarda olan olaylardan haberdar olmayan İstanbullular – ya da Anadolu’dakiler- ilk başta habere nasıl tepki vereceklerini ya da haberi nasıl yorumlamaları gerektiğini bilememiş, durum bazılarınca Sultan Abdülhamid’in bir oyunu olarak nitelendirilmiştir. Nitekim haberden iki gün sonra, değişen rejim sebebiyle hem Meşrutiyetçiler hem İstanbul halkı hafiyelerin yakalanıp cezalandırılmasını beklerken, hafiyelerin en meşhuru olan Beyoğlu Mutasarrıfı Hamdi Bey’in Zaptiye Nezareti’ne tayin haberi gelmiştir. Bunun üzerine İttihatçılardan Dr. Cemil Topuzlu’nun ağır bir yazı kaleme alması ve Hüseyin Cahit Bey’in de bu yazıyı Servet Gazetesi’nde yayınlaması ile Babîâli civarında gösteriler yapılmaya başlamış, bu gösteriler sebebi ile de Sadrazam Said Paşa istifa etmek durumunda kalmıştır⁸³. Bu olayın ardından ve ilk şaşkınlık atılmasından sonra meşrutiyetin ilanı ülkede sevinç yaratmış, her tarafta sevinç gösterileri yapılarak⁸⁴ sürgünde olanlar ülkeye dönmeye başlamıştır⁸⁵.

Meşrutiyet’in ilanı imparatorluğun tüm unsurları arasında genel bir barış havasının hâkim olmasını sağlamıştır. Müslüman hocalarla, Rum, Ermeni, Bulgar papazları arasında meydanlarda öpüşmeler olmuş, Makedonya’daki çeteler toptan şehirlere gelip faaliyetlerini durdurma kararı alırken, sansürün kalkması, basın serbestliği gibi yenilikler insanlara geleceğe güvenle bakabilme imkânı vermiştir⁸⁶. Nitekim hürriyetin ilanından sonra İstanbul basını çeşitli konular hakkında serbest makaleler yayınlamaya

⁸² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.I, K.I, 4. Baskı, Ankara: TTK, 1991, s.478-479; Hürriyetin gazetelerde 24 Temmuz 1908’de ilan edilmesi hürriyetin ilan tarihine dair Meclis-i Mebusan’da tartışma yaşanmasına sebep olmuş, konuyu neticeye bağlayan ise Ahmet Rıza Bey olmuştur. İstanbul’dan Zohrab Efendi “*bizim inkılâbımız 11 Temmuz’dan başlıyor*” derken Manastır’dan Trayan Naili Bey “*10 Temmuz’dan Zohrab Efendi*” cevabını vermiş, Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey’in araya girerek “*Yalnız Rumeli için değil, umum Osmanlılar için 10 Temmuz’dan itibaren*” demesiyle Meşrutiyet’in ilan tarihi 23 Temmuz 1908 olarak kabul edilmiştir bkz. Kudret Emiroğlu, **Anadolu’da Devrim Günleri**, Ankara: İmge Yayınları, 1999, s.13.

⁸³ Emiroğlu, s.18-19.

⁸⁴ İstanbul’daki sevinç gösterileri aynı günlerde Ada halklarını da sarmış, Büyükaada’da sevinç tezahürleri yapılarak İstanbul’dan vapur ile gelen yolcular Meşrutiyet’i ilan eden Sultan Abdülhamid için “*padişahım çok yaşa!*” ve “*Yaşasın Hürriyet!*” avazeleri ve alkışlarıyla karaya ayak basmıştır. Vapur yolcuları, kendilerini bekleyen kalabalık bir halk kitlesi ile mızık ve bayraklarla yolculara katılarak, hep birlikte hükümet dairesinin önüne gitmişlerdir. Burada birkaç kişi hararetle alkışlanan nutuklar söyledikten sonra halk aynı tezahüratla Ada sokaklarında dolaşmaya başlamıştır. Bkz. Sabuncuzade Louis Alberi, **Yıldız Sarayında Bir Papaz**, Mehmet Kuzu (hzl.). İstanbul: Selis Kitapları, 2007, s.339.

⁸⁵ Ahmed Rıza Bey’in Anıları, s. 24.

⁸⁶ Bayur, C.I, K.II, s.65-67.

başlamıştır. Bunların başlıcaları mebusların seçilmesi, hafiyeliğin ve hafiyelik kurumunun kaldırılması ve sansürün kaldırılması olmuştur⁸⁷.

Yaşamın bir şekilde daha iyiye doğru değişeceğine dair genel ama dile getirilmemiş bir beklenti oluşmuş, ama ayrıca başkent başta olmak üzere pek çok yerde halk, memurları işlerinden attırarak ve hafiyeler örgütlerinin bilinen üyelerini yakalayarak eski rejimin temsilcilerinden öç almaya başlamıştır⁸⁸. Bazı kişiler hutbeleriyle halkı galeyana getirmeye çalışınca kurulmak istenen düzen bozulmuş ve bir kargaşa ortamı doğmuştur. Hergün halk tarafından bir memurun azli istenirken çiftçiler de peşlerine düştükleri arazi sahiplerini kovmuştur⁸⁹.

Sultan'ın vahametinden dolayı ertesi gün Babîâli aracılığıyla gazetelere ilan geçilerek padişahın Kanun-ı Esasi'ye olan sadakati, bunun zaten O'nun tarafından lütfedildiği, bundan sonra hiçbir vakit de bozulmasına izin vermeyeceği, Kasım başlarında meclisin muhakkak açılacağı belirtildikten sonra, padişaha karşı tabiiyet ve sadakate yakışmayacak her türlü işten sakınılması gerektiği az da olsa tehditkâr bir dille ifade edilmiştir. Bununla da yetinilmeyerek, padişah, Şeyhülislam Cemalettin Efendi vasıtasıyla bazı İttihat ve Terakki üyelerini davet ederek Kanun-ı Esasi'ye tamamıyla sadık kalacağına yemin ettiğini bildirmiştir⁹⁰.

Meclis-i Mebusan'ın açılması, Kasım başı denmesine rağmen Aralık ortasını bulmuştur. Çünkü Mebusan Meclisi açılacağı için, Kasım ayının tamamı ile Aralık ayının ilk yarısı, seçim çalışmaları ile geçmiştir. Seçimler çok hararetli geçmiş, özellikle İttihat ve Terakki Fırkası, Ahrar Fırkası ve Rumlar arasında büyük bir rekabet görülmüştür. Neticede ise İttihat ve Terakki büyük çoğunlukla kendi üyelerini mebus çıkartmayı başarmıştır⁹¹.

⁸⁷ Hafiyeliğin kaldırılması ile ilgili bir makale için bkz. Sabuncuzade Louis Alberi, s.340.

⁸⁸ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Yasemin Saner Gönen (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, S.140.

⁸⁹ Beyrut ahalisi çiftçileri kovup sıradan memurların azlini istemekle kalmamış, Vilayet İdare Meclisi azalarından Abdurrahman Beydün Paşa ve Raslan Dimeşkiyye Efendi'nin de görevlerinden alınmasını isterken hayatından endişe eden Beyrut valisinin bir gece gizlice Cünye'ye kaçmasına neden olmuşlardır. Ancak kaçtığı yerde halk tarafından yakalanan vali bölge şeyhlerinden Vedi Hubeyş tarafından tokatlandıktan sonra İstanbul'a gönderilmiştir bkz. Selim Ali Selam, **Beyrut Şehremininin Anıları**, Hassan Ali Hallak (hızl.), Halit Özkan (çev.). İstanbul: Klasik Yayınları, 2005, s.82-83.

⁹⁰ Bayur, C.I, K.II, s.67.

⁹¹ Bayur, C.I, K.II, s.131-132.

Seçimler bittikten sonra Meclis-i Mebusan'ın açılış tarihi 17 Aralık 1908 olarak kararlaştırılmıştır⁹². Mevcut Sadrazam Kamil Paşa, Sultan Abdülhamid'in hal ve tavırlarından Sultanın açılış günü meclise gelmek istemediği sonucunu çıkarınca padişahı meclise davet etmiş, eğer gelmeyecek olursa istifa edeceğini ikinci mabeyni Emin Bey vasıtasıyla padişaha arz ettirmiştir⁹³. Meclisin açılacağı gün Harbiye Nezareti'nde toplanan mebuslar, ikişer ikişer bindikleri arabalarla⁹⁴ -o zamanlar Ayasofya'da olan - Meclis-i Mebusan dairesine⁹⁵ gidip yoklamaya katıldıktan sonra, mecliste bulunan yabancı elçiler ve diğerleri ile birlikte padişahın gelişini beklemişlerdir⁹⁶.

Sultan Abdülhamid, yanında Şehzade Burhaneddin ve Sadrazam Kamil Paşa ile Yıldız Sarayı'ndan hareket ederek Meclis-i Mebusan'a varmıştır. Sultan Abdülhamid Meclis-i Mebusan'a büyük bir törenle girerken ardı sıra gelen arabalarla şehzadeler ve kadın efendiler de açılışa teşrif etmiştir⁹⁷.

Padişah Meclis-i Mebusan'a varmasının ardından, başkâtibi Ali Cevat Bey kürsüye çıkıp nutkunu okurken, Sultan Abdülhamid de ayakta durmuştur. Ali Cevat Bey nutku okurken mebuslar, nutkun gidişinden dolayı sessiz ve namemnun görünmüş ancak nutkun son cümlelerinde memnuniyet hâsıl olup alkışlar başlamıştır. Nutuk bittiğinde Sultan Abdülhamid olduğu yerden Mebusana hitap ederek *“Meclisimizin huzurunda küşadından ve sizi cümleten burada gördüğümünden dolayı fevkalade memnun oldum. Devamını ve hüsn-i muvaffakiyetini Cenab-ı Allah'tan niyaz eylerim. Cenab-ı Hak muvafık-ı bil-hayır buyursun...”* demiştir⁹⁸.

Kanuni Esasi'nin ve meşrutiyetin ilanından sonra nasıl bir yol izleyeceklerini tespit edemeyen İttihat ve Terakki, Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesinin ardından hükümeti eski rejimin yetiştirdiği idarecilere bırakmak durumunda kalmış, kendilerini hazır hissetmediklerinden iktidara doğrudan el koyamamıştır. Bununla beraber Selanik'ten

⁹² Meclis açıldığında mecliste 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Yahudi vardır. Partilere göre dağılım ise: 160 İttihatçı, 20-25 Ahrarcı, 4 Taşnak, 1 S.D. Hınçak, 2 Bulgar Devrimci, 1 Bulgar Sosyal Demokrat ve 70 bağımsız bkz. Arsen Avegyan ve Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, Ludmilla Deniseno (çev.). İstanbul: Aras Yayınları, 2005.

⁹³ Faik Reşit Unat, **İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, Ali Cevat Bey'in Fezlekesi**, 4. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 2014, s.34-35.

⁹⁴ Ahmed Rıza Bey'in Anıları, s.28.

⁹⁵ Unat, *Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, s.35.

⁹⁶ Ahmed Rıza Bey'in Anıları, s.28.

⁹⁷ Mehmed Çetin Börekçi, **II. Meşrutiyet ve II. Abdülhamid Hakkında**, İstanbul: Bedir Yayınları, 1999, s.10-11.

⁹⁸ Unat, *Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, s.35.

İstanbul'a gönderdikleri bir heyet vasıtasıyla perde arkasından, idareye müdahale ederek hükümetler üzerinde etkin olmayı ihmal etmemişlerdir⁹⁹. Öyleki bu durum gözle görülür bir hal alıp, şikâyetlere sebep olmuştur. Bir akşam Almanya Elçisi Baron Marshall, kendi elçiliğinde verdiği bir yemekte Ahmed Rıza Bey'e konuyu açarak "*İnkılâbı İttihat ve Terakki yaptı, hâlbuki memleketi başkaları idare ediyor, niçin devlet idaresini elinize almıyorsunuz. Hükümetten şikâyet edilecek olursa, ben ne yapayım cemiyet öyle istiyor diyor, cemiyet ise meydana çıkmıyor mesuliyetten korkuyor gibi görünüyor*"¹⁰⁰ sözleri ile İttihat ve Terakki yönetimi ile ilgili ortak sıkıntıyı dile getirmiştir.

İttihat ve Terakki'nin perde ardından müdahale etme çabası, Sadrazam Kamil Paşa ile çatışmasına sebep olmuş, taraflar arasındaki gerilim ve düzenin henüz oturtulamamış olması "31 Mart Vakıası" olarak anılan olayın yaşanmasına neden olmuştur. İttihat ve Terakki'nin, perde arkasından müdahale çabaları Sadrazam Kamil Paşa ile arasında gerilim yarattığı gibi, seçimler esnasında Ahrar Fırkası ile girmiş olduğu mücadele de Ahrar Fırkası'nın muhalefette yer almasına neden olmuştur. Böylelikle Kamil Paşa ile Ahrar Fırkası kendini aynı muhalefetin içinde bulmuştur. Farklı bir muhalefet türü ise ulema ile tarikat şeyhlerinin alt tabakasından olan muhafazakâr dinci¹⁰¹ çevreden gelmiştir¹⁰². Üstelik İttihat ve Terakki Fırkası kendi partisinden mebus seçilen kişilere uzak durup onları bir parti disiplinine sokmuş olmadığından olayların seyri kendi aleyhine döndüğünde, kendi mebuslarını da meclisle birlikte kendi adına esen olumsuz havanın içinde bulmuştur. 31 Mart Vakıası, İttihat ve Terakki'nin Kamil Paşa yönetimine verdiği gözdağı ve hâkimiyet kurma çabasına son vermek amacıyla ortaya çıkmış bir karşı harekettir ve bu hareket esnasında meclisteki İttihat ve Terakkili mebuslar İttihat ve Terakki karşıtı havaya kapılıp gitmiştir¹⁰³. Ancak İttihat ve Terakki

⁹⁹ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s.239.

¹⁰⁰ Ahmed Rıza Bey'in Anıları, s.35.

¹⁰¹ 31 Mart Vakıası'nı yalnızca İttihat ve Terakki ve Babiâli çekişmesi olarak adlandırmak yanlış olur, Meşrutiyetin ilanı ile birlikte, gelen bazı değişiklikler - kadın hakları, softalara askerlik zorunluluğu, tensikat ile birlikte işsiz kalan binlerce memur vb. - ile Meşrutiyet ile beraber tüm sorunlarının ortadan kalkacağına inanan halkın beklediği iyi yöndeki yeniliğin çok hızlı gerçekleşmemiş olması karşısında verdiği tepki de bu isyanda kendi yerini bulmuştur bkz. Mahir Said Pekmen, **31 Mart Hatıraları**, Hasan Babacan ve Servet Aşar (hızl.). Ankara, 2013; Ayaklanmanın olduğu gün "şeriat isteriz" diye bağırانların yaptığı ilk işlerden biri Ahmet Rıza Bey'in kardeşi Selma Hanım tarafından kurulan Kadın Derneği'ni yıkmak olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Grace Ellison, **İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar**, Neşe Akın (çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009, s.68.

¹⁰² Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s.143.

¹⁰³ Sina Akşin, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, Ankara: İmge Kitabevi, 1994, s.285.

karşıtı ayaklanma, isyanı başlatan Avcı Taburlarının “biz şeriat isteriz”¹⁰⁴ söylemine dönüşünce işler bir anda yön değiştirmiştir.

31 Mart ayaklanması nedeniyle İttihat ve Terakki’ye zıt şekilde hareket etmeye başlayan İttihatçı mebuslar, istibdat tehlikesinin görölmesi, Rumeli’den gönderilen protesto telgraflarının varlığı, meşrutiyeti korumak adına yola çıkan Hareket Ordusu’nun yaklaşması gibi sebepler ile bir iç savaş tehlikesine karşı derhal Hareket Ordusu’nu geri döndürmeyi denemiş ancak bunu başaramamıştır. Bundan dolayı mebuslar Ayastefanos’ta toplanmış, ilk iş olarak da olayların sorumlusuymuş gibi Sultan Abdülhamid’i tahttan indirmişlerdir. Çünkü 31 Mart için bir suçlu gerekmiş ve Sultan Abdülhamid’in suçlanmasıyla kendilerini farklı taraflarda bulan Meşrutiyetçiler –birbirlerine zarar vermeden- yeniden birleşebilecekleri bir noktada buluřmuřtur¹⁰⁵. Ancak Sultan Abdülhamid gibi 33 yıl iktidar olmuş bir padişahı tahttan indirmenin Babıâli için de kolay olduğunu söylemek yanlış olur, meclisin ilk işi bu olmuşsa da, bu konuda hemen bir karara varamamışlardır. Önce Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa’ya fikri sorulmuş Mahmut Şevket Paşa’nın “*Bizim vazifemiz asileri tenkildir. Padişah hakkında karar vermek Millet Meclisine aittir*” karşılığını vermesi üzerine¹⁰⁶ azl kararı vermek durumunda kalmışlardır.

İsyanın çıkmasından 12 gün sonra İstanbul’da kendilerini güvende hisseden “Meclis-i Milli” 25 Nisan 1909’da sığındıkları Yeşilköy’den çıkıp Ayasofya yakınlarındaki binalarına dönmüş, 27 Nisan Salı günü de Sultan Abdülhamid’i tahttan indirmeye karar vermiştir. Mebuslar bir yandan hal’den yana tavır gösterirken bir yandan da bunun sorumlusu olmaktan korkmuştur. Başkanlık eden Said Paşa hal’ işini Vükela Meclisi’ne yıkmak istemiş ancak Kanun-ı Esasi’ye göre vükela padişahın atadığı vekiller olduğundan durum mantığa ters düşmüştür. Sorumluluğu yüklenmek zorunda kalan Said Paşa çareyi kürsüye çıkararak : “*Okunan fetvaya ve milletce gösterilen genel isteğe uyularak Sultan Abdülhamid Han-ı Sani’nin hilafet ve saltanattan hal’line karar veriyor musunuz?*” diye sormakta bulmuş,

Eller kalkınca Said Paşa tekrar sözü alıp:

¹⁰⁴ Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal (hızl.). **Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi**, Ankara: TTK Yayınları, 1996, s.19-20.

¹⁰⁵ Akşin, *31 Mart Olayı*, s.285.

¹⁰⁶ Bayur, C.I, K.II, s.207-208.

“Sultan Abdülhamid hal’ olundu. Meşru veliaht Mehmet Reşat Efendi Hazretlerinin hilafet ve saltanat tahtına oturmasına karar veriyor musunuz? demiş, Said Paşa’nın bu sorusuna

“Yaşasın, Sultan Mehmet Han-ı Hamis” sesleri yükselmiştir.

Sultan Abdülhamid atılan 101 pare topun sesinden hal’ olduğunu anlamış, hemen akabinde Âyandan Bahriye Feriki Arif Hikmet Paşa, Ermeni Katoliklerden Aram Efendi, Mebusandan Jandarma Tuğgeneral Esat Paşa Toptani, Yahudi cemaatinden Emanuel Karasu Efendi’den mürekkep bir heyet hal’ fetvasını bildirmek için Sultan Abdülhamid’in yanına gitmiştir¹⁰⁷.

Heyetten Esat Paşa “Biz Meclis-i Mebusan tarafından geldik. Fetvay-ı şerif var. Millet seni hal’ etti. Ama hayatınız emindir” demiş, bunun üzerine Sultan Abdülhamid metanetli bir duruşla “Bu işi ben yapmadım sebep olanları millet arasın bulsun. Ben milletimin iyiliği için çok çalıştım hepsi mahvoldu. Hepsinin üstüne sünger çekildi. Kaderim böyle imiş. Müsebbiblerini varsın millet bulsun (...)” cevabını vermiştir. Yalnız heyete bir ricada bulunarak Çırağan Sarayı’nda kalmak istediğini söylemiş, bu konuda yetkisi olmayan heyet durumu gidip Meclise bildireceklerini söyledikten sonra Sultan Abdülhamid’in yanından ayrılmıştır¹⁰⁸.

Böylelikle 33 yıllık bir iktidar son bulmuştu ancak Sultan Abdülhamid’in hal’ edilmesi demek yalnızca 33 yıllık bir iktidarın son bulması demek değildi, Sultan Abdülhamid’in hal’ edilmesi demek aynı zamanda yönetim erkinin padişahıtan çıkıp tamamen parlamenter rejime geçmesi demekti. Bunu sağlamak için olsa gerek Sultan Abdülhamid’in hal edilmesinin ardından yapılan ilk işlerden biri hukuk reformları iken bir diğeri -padişahı güçlü kılan- Kanun-ı Esasi’de değişiklik yapmak olmuştur.

1.3.1. Kanun-ı Esasi Değişiklikleri

1876 Kanuni Esasi’nin ilanı ile açılan meclisin kısa sürede kapatılması, II. Meşrutiyeti ilan ettirenlerin Sultan Abdülhamid’e güvenmemeleri gibi durumlar Meşrutiyetçileri önlem almaya itmiş, daha Sultan Abdülhamid’in hal edilmesinden evvel, Meşrutiyetçiler 11 Ocak 1909’da Anayasa düzenlemeleri için ilk girişimde

¹⁰⁷ Bayur, C.I, K.II, s.212.

¹⁰⁸ Unat, *Ali Cevat Bey’in Fezlekesi*, s. 114.

bulunmuştur. Meclis-i Mebusan'ın 4 Şubat 1909 tarihli toplantısında da Kanun-ı Esasi'de değişiklik yapılması için toplam 30 kişiden oluşan bir kurul oluşturulmuştur¹⁰⁹. Ancak 31 Mart Vakıası yapılan çalışmalara ara verilmesine sebep olduğu gibi, vakıanın kendisi anayasada yapılmak istenen değişikliğin ne denli gerekli olduğunun sağlanması gibi olmuş, olaylar yatıştıktan hemen sonra kurul hızlı biçimde çalışmaya devam etmiştir. Kurulun yapmış olduğu çalışmalarla 8 Ağustos 1909'da bir yasa çıkarılarak 1876 anayasasının 21 maddesi değiştirilmiş, bir maddesi kaldırılmış, yasaya 3 tane de yeni madde ilave edilmiştir. Yeni bir anayasa yapılıyor olmasa da yapılan değişikliklerin oldukça önemli değişiklikler olması "1909 Anayasası" söyleminin oluşmasına neden olmuştur. 1909 Anayasası öncekilerden farklı olarak iki yanlı bir anayasa olmuştur. Değişikliği millet temsilcileri yapmış, padişah da kabul edip onaylamıştır¹¹⁰. Değişikliğin kendisinde de padişah değil millet hâkimiyeti (parlamento hakimiyeti) esaslı ön planda olmuştur¹¹¹. Bu değişiklikler için diğer meşrutî devletlerde olduğu gibi yasama, yürütme ve yargının ayrı birer kuvvet olması, bu kuvvetler arasında denge oluşmasının önemi, mebusların kanun teklif etme haklarının olma gerekliliği, meclis kanun yapamadığı zaman kuvvetler arasındaki dengenin bozulduğu, hükümetin meclise karşı sorumlu olması, yargının bağımsızlığı gibi konular ele alınarak bu doğrultuda düzenlemeler yapılmıştır¹¹².

3, 7, 27, 77 ve 113. maddelerde yapılan değişiklikler padişahın gücünü ve yetkilerini sonlandırırken, 29, 30, 35, 38, 44, 53 ve 54. maddeler Babiâli'yi Meclis-i Mebusan'ın karşısında güçsüz hale getirmiştir. 1876 Anayasa'sının 3. maddesi tekrar ele alınarak Osmanlı hanedanına tanınan kayıtsız şartsız hâkimiyet hakkı değiştirilerek padişah ancak Meclis önünde şeriat ve anayasayı tanıyıp, ülkesine ve milletine sadık kalacağına dair yemin ettiği sürece kendisine egemenlik tanınacaktır formuna getirilmiştir. Padişaha 7. madde ile verilen nazırları aday gösterme ya da azl etme yetkisi kaldırılmış, yüksek makamlara aday gösterme yetkisi devam etmekle birlikte, bunları özel yasalar çerçevesinde yapma koşulu oluşmuştur. Bunun dışında padişahın yetkilerine

¹⁰⁹ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, D.I, C.I,İ.S.I, 22 Kanun-ı Sani 1324, s.488.

¹¹⁰ Tanör, s.192.

¹¹¹ **Tanin Gazetesi**, 6 Şubat 1909.

¹¹² **MMZC**, D.I, C.III, İ.S.I, 20 Nisan 1325, 2.kısım s.3 – 33 (Kanun-ı Esasi Değişiklikleri).

dokunulmamış, fakat eskiden tamamen padişaha ait olan devlet adına anlaşma yapma maddesi Meclisin onayını almak koşuluna bağlanmıştır¹¹³.

Padişahın yetkisinde olan, nazırların atanması yetkisi elinden alınmasına karşın şeyhülislam ve sadrazamı seçme hakkına dokunulmamış. Nazırları seçme görevi ise sadrazama verilmiş ancak yapılan atamaların padişah tarafından onaylanması şartı koyulmuştur. Padişah, sadrazam ve şeyhülislam atama hakkına sahip olsa da 30. madde ile Meclis-i Vükela, Meclis-i Mebusan'a sorumlu olduğundan padişahın, istediği kişiyi sadrazam seçme olanağı yoktur, meclisten güvenoyu alabilecek birini seçmesi gerekmektedir¹¹⁴. Mebusan Meclisi'nin başkan ve iki başkan vekili de artık padişah tarafından seçilmeyecektir. En önemlisi ise padişaha sürgün hakkını tanıyan 113. madde, tamamen değiştirilmiş¹¹⁵ maddenin sonundaki "*Hükümetin emniyetini ihlal ettikleri idare-i zabitanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit olanları memalik-i mahrusa-i şahaneden ihraç ve teb'id etmek münhasıran zat-ı haziret-i padişahînin yed-i iktidarındadır*"¹¹⁶ söylemi çıkarılarak madde;

*"Mülkün bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğine müeyyit asar ve emaarat görüldüğü halde hükümet-i seniyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten idare-i örfiye ilanına hakkı vardır. İdare-i örfiye kavanin ve nizamat-ı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup idare-i örfiye tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizam-ı mahsus ile tayin olunacaktır."*¹¹⁷ Şeklinde bırakılmıştır.

Anayasa maddelerinde yapılan değişikliklerle padişah evet yine vardı, ama artık mutlak güç değildi. Sahip olduğu bazı haklar saklı tutulmuş olsa da, yapılan diğer değişikliklerle bunları doğrudan kullanamaz hale getirilmişti. Padişah "sorumsuz" gibi görünse de artık bakanlar kurulu ona karşı değil, Mebusan Meclisi'ne sorumluydu. Padişah kendine verilmiş tüm yetkileri bu düzenlemede ancak sadrazam ve ilgili bakanın girişimi ve imzasıyla kullanabilecekti. Bakanlar kurulunun bir konuyu görüşmek için padişahın izin alması gerekliliği maddesi de kaldırılmıştı. Tüm bunlarla

¹¹³ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çev: Nuran Yavuz (çev.). 8. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010, s.82.

¹¹⁴ Tanör, s.193.

¹¹⁵ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.82-83.

¹¹⁶ **I. Tertip Düstur**, IV. Cilt, s. 19.

¹¹⁷ **II. Tertip Düstur**, I. Cilt, s.643.

padişahın olan yürütme yetkisi ondan alınıp bakanlar kuruluna geçirilmiş¹¹⁸ böylece padişahın görevi kabine ya da meclis tarafından alınmış kararları onaylamaktan ibaret hale gelmiştir.

Bazı maddelerde değişiklik yapılarak Babiâli'nin Meclis-i Mebusan karşısındaki gücü de kırılmıştır. 29. madde değişikliği ile sadrazama tanınan karar verme yetkisi kısıtlanmış, nazırlar da Mebusan Meclisi'ne karşı sorumlu tutulmuştur. Bakanlar, hükümetin politikasından kabine olarak kendi bakanlıklarından ise bireysel olarak sorumlu tutulacaktır. Kabine ile meclisin anlaşmazlığında kabine, ya meclisin çoğunluğunun kararını kabul edecek ya da istifa edecektir. Kabine istifa edip kurulan yeni kabine bir öncekinin tavrını benimser, meclis de bu kabineye güvenoyu vermez ise, padişah Meclis-i Mebusan'ı dağıtıp, anayasaya uygun biçimde tekrar seçimlere gidilmesini söyleyecekti. Yeni kurulan Mebusan Meclisi, kendinden evvelki meclisin aldığı kararda ısrarcı olursa, kabinenin çoğunluğunun kararına uymak zorundaydı. Yani son söz meclise ait olacaktı. Meclis, çoğunluğun oyunu topladığı sürece istediği vakit istediği bakan hakkında, konu her ne olursa olsun, gensoru verebilecek, bakan bu gensoru neticesinde güvenoyu alamaz ise bakanlığı düşecekti. Hakkında gensoru verilen ve güvenoyu alamayan sadrazam ise kabinesi ile birlikte düşecekti. Eski kanunda yasa önerileri kabine tarafından hazırlandığı için hepsi meclisten geçerken şimdi 53. madde ile bu da değişmiş, artık yasa önerileri her iki meclisten de gelebilecek ve yasama kabinenin müdahalesi olmadan tamamlanabilecekti. Fakat önerenin yasa haline gelebilmesi için padişahın onayı şarttı. Yapılan değişikliklerle yasama organı güçlendirilmiş, yürütme üzerindeki güç hafifletilmiştir¹¹⁹.

Kişî hak ve özgürlükleri konusunda 1876 Kanun-ı Esasî'si kişî özgürlüklerini yasadışı cezalandırmalar karşısında korurken, 1909 değişikliğiyle hem cezalandırmalar hem de tutuklanma açısından yasaya uygunluk koşulu getirilmiştir (10. madde). Padişah kısıtlamasını yazarken bahsettiğimiz üzere padişaha sürgün hakkı veren 113. madde ortadan kalkmış, madde 12 ile basın ön denetime tabi tutulamayacağı, (madde 119) postahanelere verilen evrak ve mektupların yargıç ya da mahkeme kararı olmadan açılmayacağı kararları gelmiştir. Ayrıca 120. madde ile dernek kurma hakkı da getirilmiştir. Tüm bunlara bakıldığında 1909 düzenlemelerinin, Türkiye'de gerçek

¹¹⁸ Tanör, s.193.

¹¹⁹ Ahmad, *İttihat ve Teraki*, s. 83-84.

manada bir parlamenter monarşi kurduğunu, kişi hak ve özgürlükleri bakımından doyurucu maddeler oluşturduğunu söylemek mümkün, ancak uygulamaların aynı yönde olduğunu söylemek doğru olmaz¹²⁰.

¹²⁰ Tanör, s.196-197.

BÖLÜM 2. 1908 -1914 YILLARI ARASINDA MECLİS-İ VÜKELA

2.1. Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Vükela'ya

Belgelerde Encümen-i Mahsus, Encümen-i Mahsus-ı Vükela, Meclis-i Has, Meclis-i Meşveret, Meclis-i Hass-ı Vükela, Meclis-i Hass-ı Meşveret, Meclis-i Hass-ı Ali, Meclis-i Ali-i Vükela, Meclis-i Mahsus-ı Vükela, Meclis-i Mahsus ve Heyet-i Vükela gibi farklı isimlerle anılan Meclis-i Vükela tedrici bir geçişle son ismini aldığından meclisin tam olarak hangi tarihte bu isimle anılmaya başlandığı bilinmemektedir¹²¹. Bununla beraber Meclis-i Vükela'nın Osmanlı Devleti kurulduğu andan itibaren varlığını gördüğümüz Divan-ı Hümayun'un bir devamı olduğu ve II. Mahmut Dönemi yenilikleri ile değişmeye başlayarak Osmanlı'nın ilk yıllarına damgasını vuran Divan-ı Hümayun'dan Avrupa'daki benzerleri gibi nazırların katıldığı Meclis-i Vükela'ya dönüştüğü bilinmektedir. Osmanlı Devleti yıkılana dek yaşamaya devam eden kurum, birinci derecede devlet işlerinin görüşüldüğü yer olduğundan, devletin işleyişinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Meclis-i Vükela'yı anlatmadan önce yaşadığı değişimi görmek açısından Divan-ı Hümayun'u ele almak faydalı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemleri, Sultan Orhan zamanında toplanmaya başlayan Divan-ı Hümayun, Selçuklu, İlhanlı ve diğer Türk devletleri örnek alınarak oluşturulmuştur¹²². Divan, padişahın ya da vekili olan veziriazamın huzurunda toplanarak, merkezi yönetime ait devlet maslahatının, önemli iş ve sorunların, halktan gelen şikâyetlerin ve davaların görüldüğü, taşra yönetimi ve kamu hizmetlerinin denetlendiği, devletin gelir –gider hesaplarının düzenlendiği yani devlet işleriyle ilgili önemli tüm konularda padişahın karar almasına yardım eden yasama, yürütme ve yargı işlerinin ele alındığı yer olmuştur¹²³.

Divan-ı Hümayun, Sultan Orhan zamanından Fatih Sultan Mehmet'in ilk dönemleri de dâhil olmak üzere hükümdarın riyasetinde her gün toplanmış, divan müzakereleri sabah namazından sonra başlayıp öğleye kadar devam etmiştir. Yenilen öğle yemeği sonrası da sona ermiştir. Fatih Sultan Mehmet Devrine kadar sultanlar, divandan sonra veziriazam ve vezirleriyle beraber yemek yerken, II. Mehmet hem padişahların divana

¹²¹ Ali Akyıldız, "Meclis-i Vükela", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.28, Ankara: TDV Yayınları, 2003, s.251.

¹²² Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s.8.

¹²³ İhsan Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012, s.4.

katılmasını hem de yemek usulünü kaldırarak bunu da kanunnamesinde bir madde olarak zikretmiştir¹²⁴.

Divanda bitmeyen ya da padişaha sunulmasına gerekli olmayan konular padişahın mutlak vekili sayılan veziriazamın, kendi sarayında salı ve perşembe dışındaki günlerde toplanılıp görüşülmüş, ikinci ezanından sonra görüşüldüğü için bu divan “ikinci divanı” olarak anılmıştır¹²⁵. 17. Yüzyıldan itibaren ise Divan-ı Hümayun’un önemi azaldığından konuların çoğu sadrazamın divanına bırakılmıştır¹²⁶.

Fatih Dönemine kadar padişahın bizzat başkanlık ettiği divan toplantıları Sultan I. Murat, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmet ve II. Murat devirlerinde de devam etmiştir. Fatih Sultan Mehmet’in ilk devirlerine dek cuma hariç her gün toplanmakta olan divan XVI. Yüzyıl itibarıyla haftada dört gün toplanmaya başlamış, bunun iki günü arz günü olarak kabul edilmiştir. Bu toplantılar XVII. Asır ortalarında haftada iki gün, XVIII. Yüzyılda III. Ahmed zamanında bire indirilmiş, ardından bir ara kaldırılmışsa da görülen lüzum üzerine yeniden düzenlenip salı günleri toplanmaya başlamıştır. Ancak bir müddet sonra tekrar değişime uğrayıp altı haftada bir toplanmış ve devlet işlerinin çoğu veziriazam divanlarına bırakılmıştır¹²⁷.

Zaman içerisinde divana olan ihtiyacın azalması kurumsallaşma açısından modernliğe gidilmesi ile ilgilidir. Divan üyesi olan memurlar zamanla işlerinde uzmanlaşmış, görev alanlarının da gelişmesi sebebiyle bir araya gelememişlerdir. Sultan II. Mahmut Divan-ı Hümayun’u lağvettiği zaman her üyeye tekabül eden işler ayrı meclislerde görüşülür hale gelmiş bu durum da modern bakanlıkların temelini oluşturmuştur¹²⁸.

Fatih Dönemine kadar Osmanlı hükümdarları divanı bizzat yönetmiş ancak Fatih Dönemiyle birlikte kafes usulü başlamış, padişah bizzat toplantıda olmak yerine müzakereleri kafes arkasından izlemiştir¹²⁹. Fatih, I. Selim ve I. Süleyman divanda

¹²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s.2.

¹²⁵ Uzunçarşılı, s.136.

¹²⁶ Ortaylı, *Teşkilat Tarihi*, s.211.

¹²⁷ Halaçoğlu, *Devlet Teşkilatı*, s.8.

¹²⁸ Ortaylı, *Teşkilat Tarihi*, s.211.

¹²⁹ Fatih’in divana bizzat katılma geleneğini kaldırmasının sebebi hakkında anlatılan bir rivayet vardır. Bu rivayete göre bir gün bir Türk köylüsü, divan çavuşlarının ellerinden kurtularak divan alanına girip “*Devletlü hünkar kangınızdır şikayetim var*” demiş; padişahın bu olaya canı sıkılmış ve Veziriazam Gedik Paşa’nın tavsiyesine uyarak padişahın divan müzakerelerinin bir perde arkasından dinlemesi mühr-i hümayunun da veziriazama verilmesi şekli kabul edilmiştir bkz. Uzunçarşılı, s.3.

alınan kararları ve yapılan atamaları perde arkasından şahsen izlemiştir¹³⁰. Divan-ı Hümayun'da alınan kararların büyük çoğunluğu padişah onayına sunulmuştur. Divanın bitiminden sonra padişah "Arz Odası" denen yerde yerini alır, toplantıdan çıkan veziriazam ve divan azası başta olmak üzere toplantıda alınan hükümleri Arz Odası'na götürerek padişahın tasdikine sunar, tasdik edilen kararlar da derhal deftere geçirilip yürürlüğe koyulurdu¹³¹. Veziriazam tarafından padişaha sunulan Divan-ı Hümayun kararlarının reddedilmemesi bir gelenek olarak yerleşmiştir. Çocuk padişahların görüldüğü XVII. Yüzyılın ilk yarısında (II. Osman, IV. Murat, IV. Mehmet dönemlerinde) yapılan toplantılarda devlet büyükleri çocuk padişahlar huzurunda toplanmış valideler ise perde arkasından görüşmeleri dinleyerek alınan kararları oğulları adına tasdik etmiştir, gerektiğinde ise emir vererek devlet yönetimini kontrol altında tutmuşlardır¹³².

Veziriazam, vezirler, kadıaskerler, defterdar ve nişancılar Divan-ı Hümayun'un asli üyeleridir, bunlar dışında divandaki işlerin yürütmesine yardımcı olan reisülküttap, kapıcılar kethüdası, çavuşbaşı gibi görevliler burada görev yapan hizmetliler olarak yer almıştır. Divanda ayrıca Türkçe bilmeyen yabancıların davasını anlatmak için bir de tercüman bulundurulmuş bunlara Divan-ı Hümayun Tercümanları denmiştir. Divan-ı Hümayun'da ve Paşa Kapısı'nda bulunan kalemlerin şefleri, tersane emini, şehremini, maliye, kapıkulu ocakları kâtipleri, matbah ve darphane emini, teşrifatçı, tophane, baruthane vb. hizmetlerin müdür, nazır ve emini ise Divan-ı Hümayun Hocaları olarak adlandırılmıştır¹³³. Şeyülislam Divan-ı Hümayun toplantılarına alınmaz, ancak görüşü gerektiği zamanlar divana davet edilmiştir, bunun sebebi kanunların hazırlanması ve yönetimle ilgili kararların alınması esnasında padişahın vekili olarak kabul edilen sadrazamla ülkenin en yüksek manevi otoritesi kabul edilen şeyhülislamın birbirlerinin yetkisine müdahale etmesini önlemek olarak gösterilmiştir¹³⁴. Şeyhülislamın toplantıya alınmama durumu XVIII. Yüzyıl sonrasında değişmiştir¹³⁵.

¹³⁰ Halil İnalçık, **Devlet-i Aliyye**, C.II, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014, s.58.

¹³¹ Kararların geçirildiği bu defterlere Mühimme Defterleri denirdi bkz. Ortaylı, *Teşkilat Tarihi*, s.210.

¹³² İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, C.II, s.52, 73.

¹³³ Halaçoğlu, *Devlet Teşkilatı*, s.19.

¹³⁴ Özbilgen, s.185.

¹³⁵ XVIII. Yüzyıl sonunda Şeyhüislam Bab-ı Ali dışında kendi konaklarında yapılan toplantılara katılır olmuş, bu durum zamanla Şeyhüislamın vekiller heyetine girmesini sağlamıştır bkz. Halaçoğlu, *Devlet Teşkilatı*, s.27.

Divanda kimin nerede oturacağı bilinirdi: Devletin en üst kademesinde olan veziriazam makamı açısından sağ cenahın efradından olurdu. Divan günlerinde ve icra işlerinde düzeni o yürütürdü. Veziriazam hazine ve padişahın muhafazasından da sorumluydu. Sultanın mührünü muhafaza ile görevli olan ikinci vezir de sultanın mühim işleriyle görevli olmakla birlikte Meclis-i Hümayun'da işlerin yürütülmesi konusunda veziriazama yardımcı olurdu. Meclislerde veziriazamın karşısına (sol tarafa) otururdu. Bu meclislerde üçüncü ve dördüncü vezirler de olur divan işleri onların da oyuna sunulurdu¹³⁶.

Melikü'l – ümera ve beylerbeyi ismiyle anılan iki vezir ve paşa ise ordu ve sipahilerin zaptı ile askeriyeye ait işlerin düzenlenmesi ve Divan-ı Hümayun'da diğer vezirlerle beraber orduya ait konuları sultana arz etmekle görevlidir. İkinci sınıf olarak geçen kadıaskerler, askerler arasında İslam hâkimleri olup şeriat ve din sancaklarının düzgün biçimde yükselmesine gayret ederlerdi. Makamları dolayısıyla oldukça yüksek bir noktada olan bu grup, divan ve arz gününde sultanın huzuruna ilk çıkanlar olurdu. Kadıaskerler sabah vakti huzura alınırlar, dünyevi işlerden önce ulemanın fakara ve suleha ile takva sahiplerinin işlerine; arzdan sonra, talep ehlinin zaruri maksatlarına, ilim ve fazilet ehline mansıp ve erzak tayini işlerine bakılırdı¹³⁷.

Üçüncü sınıf olarak adlandırılanlar ise kalem erbabı olup, gelen giden erzakın muhasebesiyle ya da menşur ve âlemi intizam kâtipleridir. Bunların en üst görevlisi ise defterdar olup divan gününde sultanın huzuruna çıkar ve mali konularla ilgili arzda bulunurdu. Devlet memurluğuna tayin ya da azl bu divan büyüklerine bağlıdır. Ancak bunların görüş ve önerileri de veziriazama müracaat ve onun onayıyla mümkün kılınmıştır¹³⁸.

1566 yılında tahta çıkan II. Selim ile birlikte Divan-ı Hümayun ve bürolarının bağımsızlığı ciddi biçimde sarsılmış, bürokratik merkeziyetçilik zedelenmiştir. Bu durum II. Selim'in tahta çıkmasıyla birlikte İstanbul'a gelen grubun Veziriazam Sokullu ile olan mücadelesinden kaynaklanmıştır. Saray nedimleri, kapıkulu zorbaları ve ulema devlet işlerine karışır hale gelmiştir. Böylece imparatorluğun klasik kanun ve düzeni de

¹³⁶ İdris-i Bitlisi, **Heşt Behişt**, VII. Ketibe, Muhammed İbrahim Yıldırım (çev.). Ankara: TTK Yayınları, 2013, s.44.

¹³⁷ İdris-i Bitlisi, s.44-45.

¹³⁸ İdris-i Bitlisi, s.45.

bozulmaya başlamış¹³⁹, XVII. Yüzyıl ikinci yarısından itibaren Divan-ı Hümayun işlevini yitirip durağanlaşmıştır. IV. Mehmet'in av eğlenceleri için vaktinin çoğunu İstanbul dışında geçirmesi, bu dönemde divan toplantılarının Sadrazam konağına kaymasına sebep olmuştur¹⁴⁰. Bundan dolayı bu dönem itibariyle Divan-ı Hümayun yerine sadrazamın "İkinci Divanı" önem kazanmaya başlamıştır. Çok önemli görüşmeler ise farklı yerlerde toplanan Şura'ya bırakılmıştır. Bu durum da zamanla Kubbealtı¹⁴¹ toplantılarının ve Kubbealtı vezirleri usulünün kalkıp, bir vekiller heyetinin teşekkül etmesine neden olmuştur¹⁴². III. Selim Dönemi ile başlayan reform hareketleri, II. Mahmut Dönemi genişleyerek devam etmiş, geleneksel yapıyı değiştirici önemli adımlar atılarak merkezi yapıda büyük değişikliklere gidilmiştir. Bu değişiklikler esnasında, işlevini yitirmiş olan Divan-ı Hümayun da kaldırılarak Fransa'da yapıldığı gibi bakanlıklar kurulması sağlanmıştır. Önce dâhiliye, hariciye, maliye, adliye ve ticaret nazırlıkları kurulmuş, bunlara daha sonra ziraat, nafia, maarif ve evkaf-ı hümayun nazırlıkları eklenmiştir. Sadrazamlık ise 30 Mart 1838'de başvekâlete çevrilmiştir¹⁴³.

II. Mahmut'un ölümünden sonra tahta geçen oğlu Sultan Abdülmecid, babası II. Mahmut'un getirdiği yenilikleri devam ettirmeye gayret etmiş, Osmanlı tarihinde ayırt edici bir yere sahip olan Tanzimat Dönemini başlatmıştır. Meclis-i Vükela da yapılan yenilikler doğrultusunda Avrupa'daki örneklerine benzer şekilde gelişme göstermiştir.

Sultan Abdülmecid Dönemi bakanlıkların sayısı arttığından Meclis-i Vükela'nın da önemi artmıştır. Sadrazam önderliğinde toplanan Meclis-i Vükela bu dönemde adliye reisi, hariciye nazırı, maliye nazırı, hazine-i hassa nazırı, evkaf-ı hümayun nazırı, ticaret nazırı, zaptiye müşiri, müsteşar-ı sadrali ve valide kethüdası ile kurulmuştur. Vekilleri hatt-ı hümayun ile padişah tayin etmiş, bu tayinler yapılmadan önce bazen sadrazamın ve tayin ile ilgili olan kişilerin muvafakati de alınmıştır. Ama padişahın, muvafakat almadan tayin yaptığı zamanlar da olmuştur. Sadrazam azl edilir ise Meclis-i Vükela'da onunla aynı fikirde olan ya da onun maiyetinde olan kişilerin sadrazam ile birlikte

¹³⁹ Halil İnalçık, **Devlet-i Aliyye**, C.I, 53. Baskı, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014, s.192.

¹⁴⁰ Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.4.

¹⁴¹ Divan-ı Hümayun toplantıları Topkapı Sarayı yapıldıktan sonra, orta avlunun sol tarafında bulunmakta olan sivri kubbeli binanın altında yapılmaya başlanmıştır, bu yüzden kubbe altı toplantıları denmiştir. Bkz. Ortaylı, *Teşkilat Tarihi*, s.209.

¹⁴² Halaçoğlu, *Devlet Teşkilatı*, s.27.

¹⁴³ Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.4.

azledildiği zamanlar olmuştur. Sadrazam, serasker, kaptan-ı derya, tophane müşiri, Meclis-i Vükela reisi, zaptiye müşiri muhakkak vezirler arasından seçilmiştir¹⁴⁴. Diğerleri de ya vezirler ya da balâ¹⁴⁵ rütbesi olanlar arasından seçilmiştir. Vezir olan bakanlar 60 bin ile 100 bin kuruş arasında, balâ rütbesinden nazırlar ise 30 bin ile 50 bin kuruş arasında maaş almıştır. Şeyhülislamın maaş ve tayinatı ise aylık 100 bin kuruş olarak belirlenmiştir. Padişah bu vekiller için zaman zaman atıye vermiş ya da yalı ve köşk yaptırarak bu kişilere hediyelerde de bulunmuştur. Rütbe gibi makam işleri için vekillere bol miktarda hediye de geldiğinden bu dönemde vekiller refah içinde yaşamıştır. Sadrazam, bu vekiller içinde en üst mevkide olmakla birlikte uluslararası ilişkilerin yoğun ve önemli olmasından dolayı sadrazamdan sonra Meclis-i Vükela'daki önemli kişi hariciye nazırı olmuştur. Padişah hariciye nazırının iyi konuşması ve yabancı dil bilmesine dikkat etmiştir. Bu dönemde Meclis-i Vükela'ya dâhil olan tüm memurlar için padişaha ve devlete sadakatle hizmet edeceklerine dair yemin¹⁴⁶ merasimi kabul edilmiştir. Esasları 1850 yılında kararlaştırılan bu merasime göre, sadrazam ve şeyhülislam tayinlerinin ardından Babiâli'nin Arz Odası'nda, diğer bakanlar ve büyük memuriyetlere tayin edilenler ise Meclis-i Vükela'da Kur'an'a el basıp yemin metnini¹⁴⁷ okuyarak görevlerine başlamıştır. Yemin etme merasimi daha sonra imparatorluktaki tüm memurluklara getirilmiştir.

Meclis-i Vükela haftada iki kez Babiâli'de sadrazamın başkanlığında toplanıp, devletin önemli işlerini görüşmüş, kararlar mecliste sayı üstünlüğü ile alınıp padişaha bir mazbata ile sunulmuştur. Bunlardan uygulanması mümkün görülenler eğer dinle ilgili bir konuyu kapsamıyorsa padişahın hatt-ı hümayunu ile yürürlüğe girmiştir, eğer dini bir konu söz konusu ise şeyhülislam fetvası ve padişahın hatt-ı hümayunu sonrasında yürürlüğe girmiştir. Sultan Abdülmecid gerekli gördüğü zamanlarda Meclis-i Vükela

¹⁴⁴ Karal, C.VI, s. 117.

¹⁴⁵ Bala rütbesi için bkz. Feridun Emecen, "Bâlâ", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.IV, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, s.554.

¹⁴⁶ Ali Akyıldız'a göre 1839 yılında yapılan bir düzenlemeyle göreve yeni başlayan memurlara yemin etme zorunluluğu getirilmiştir. Bu düzenlemeye göre Meclis-i Vükela üyeleri de padişahın huzurunda yemin etmek zorundadır. Padişahın yemin etmesinin ardından vekiller de padişaha ve devlete bağlı kalıp rüşvet almayacaklarına, devlet malı karşısında müsrif olmayacaklarına dair Kur'an üzerine yemin etmiştir bkz. Akyıldız, "*Meclis-i Vükela*", s.252.

¹⁴⁷ "*Padişahıma ve devleti aliyelerine sadakatten ayrılmayaçağıma ve her nasıl nam ve tevil ile olursa olsun rüşvet almayacağıma ve padişahımın ruhsat-ı Seniyesi ile kabulü mecaz olan hedeyayı resmiyeden başka memnu olan hediyeyi kabul etmeyeceğıme ve emvali miriyeyi irtikap ve telef etmeyüp hiç kimseye ettirmeyeceğıme ve lüzumu hakiki tebeyyün etmedikçe Hazine-i Miriyeye masarif vukuunu tecviz eylemeyeceğıme ve icabı sahihi olmadıkça mücerret riayeti hatıra mebni memur istihdamına lüzum göstermeyeceğıme yemin ederim.*" Bkz. Karal, C.VI, s.117-118.

toplantılarına katılmış, böylece nazırların çalışmalarını gözlemleyip tenkitle bulunarak yapılması gerekli konulara da işaret etmiş hatta 1845 yılında Meclis-i Vükela'ya yaptığı ziyaretlerin birinde vükela için bizzat yazmış olduğu bir hatt okumuştur¹⁴⁸.

Sultan Abdülaziz Dönemi'nde, Meclis-i Vükela yine sadrazam başkanlığında toplanıp üyeleri serasker, bahriye nazırı, hariciye nazırı, adalet nazırı, maliye nazırı, ticaret nazırı, nafia nazırı, zaptiye nazırı, evkaf nazırı, sadaret müsteşarı, devlet şûrası reisi ve reis vekilleri ile bir azası, rüsumat emini, defteri hakani umum müdürü ve İstanbul şehremini oluştururdu. Bu dönemde de Meclis-i Vükela üyeleri padişah tarafından atandığından, meclisin içinde birbirini sevmeyen ve birbirine güveni olmayan insanlar görmek garip değildir. Fakat bu durum devlet işlerinin düzgün yürütmesine engel oluşturmuştur. Ancak sadarete güçlü bir isim geçmişse Meclis-i Vükela'da disiplin hâkim olmuş, özellikle bu dönem sadrazamlık yapan Âli Paşa Döneminde Meclis-i Vükela'da kesin bir disiplin sağlanmıştır. Babıâli ile saray münasebetleri ise kesin bir biçimde birbirinden ayrı tutulmuştur. O kadar ki vekiller padişah tarafından saraya davet edilmiş dahi olsalar sadrazama haber vermeden saraya gidememiştir¹⁴⁹.

Sultan Abdülaziz Devrinin son dönemlerine doğru Meclis-i Vükela'ya dâhil olanlardan Rüştü, Mithat ve Hüseyin Avni Paşalar padişah gücünün karşısında ayrı bir grup oluşturarak Sultan Abdülaziz'i hâl etmişlerdir. Fakat anlaşıldığı kadarıyla Meclis-i Vükela'nın çalışmaları ancak meclisin başında güçlü bir sadrazam bulunduğu ya da sadrazamın etrafında bir grup oluştuğunda disiplinli ve verimli olabilmıştır. Ancak bu meclis üyeleri ve yüksek memurlar padişahın kontrolünde olduğundan, meclisin çalışmaları etkisiz, atmosferi ise bulanık kalmıştır¹⁵⁰.

Kanun-ı Esasi hazırlanana kadar Meclis-i Vükela'nın çalışma düzeni, görev ve yetkilerini belirleyen bir nizamnamesi yoktur. Meclis normalde haftada 2 gün toplanır, toplanma periyodu duruma göre değişiklik gösterirken 7 Aralık 1843'te toplantıların

¹⁴⁸ "Fikirlerimi ve emellerimi yürürlüğe koymak için sarfedilen gayretlere rağmen askeri ıslahat bir tarafa bırakılırsa tasavvurlarımdan hiç biri ümit ve intizar eylediğim neticeleri hasil etmemiştir. Hatta askeri ıslahat bile sağlam bir esastan, memleketin genel kalkınması için gerekli kuvvetli bir temelden mahrumdur. Buna son derece müteessifim. Binaaleyh sana (sadrözama) ve bütün vükelaya tebaanın refah ve saadeti halini temin için lazım gelen tedbirleri tam bir anlaşma halinde düşünmenizi ve müzakere etmenizi emrediyorum. Bu terakkinin gerçekleşmesi gerek dini ve gerek dünyevi işlerde cehaletin kalmasına bağlı olduğundan ilim, fen ve Sanayii Nefise öğretimine mahsus okulların tesisini ilk olarak alınacak işlerden sayıyorum. Bundan başka hayırlık bir müessese olmak üzere cins ve mezhep tefriki gözetilmeksizin bütün tebaa ve hatta ecnebi fikarasına mahsus olmak üzere bir hastane inşa ve küşadını dahi arzu eylemekteyim." Bkz. Karal, C.VI, s.119.

¹⁴⁹ Karal, C.VII, s.143.

¹⁵⁰ Karal, C.VII, s.143.

artık çarşamba günleri yapılması kararlaştırılmış buna karşın meclis cuma dışındaki diğer günler de toplanmıştır. Duruma göre bazen birkaç gün ardı ardına toplanmış, gerekli bir durum olduğunda ise padişah, meclisi toplantıya çağırmıştır. II. Abdülhamid Dönemi meclisin olağan toplanma günü çarşamba ve pazar olarak belirlenmiş, bu günler dışında yapılacak olağan dışı toplantılar için padişahın vehmi dolayısıyla kendisinden izin almak gerekmiştir. Meclis Babiâli'nin dışında sadrazam, şeyhülislam ya da vükeladan birinin konağında da toplanmış, Ramazan aylarında ise genellikle sadrazamın konağında toplanıp iftar sonrasında çalışmalarını yürütmüştür. Saraydaki toplantılar ise Yıldız Sarayı'nın Merasim Dairesi'nde Vezir Odası denilen mekânda yapılmıştır. Meclisin ne zaman nerede toplanacağı Teşrifat Kalemi'nden yazılan tezkirelerle üyelere haber verilir, üyelere katılmayacak olan olursa mazeretini sadarete bildirirdi¹⁵¹.

Vükela Meclisi'ne katılan üyeler zamana ve bürokratik yapıya göre değişiklik göstermiştir. Ancak belgelerde en sık rastlanan isimler: Sadrazam, şeyhülislam, serasker, ticaret nazırı, maliye nazırı, hariciye nazırı, evkaf-ı hümayun nazırı, sadaret müsteşarı, zaptiye müşiri, darphane-i amire nazırı, tophane müşiri, kaptan-ı derya, divan-ı devai nazırı, hazine-i hassa nazırı, valide kethüdası, meclis-i tanzimat başkanı, meclis-i vâlâ reisi ve sadaret müsteşarı olmuştur¹⁵².

Meşrutiyet yıllarına değin yapılan uygulamada üyelere biri İstanbul'da olmadığı vakit yerine vekâlet eden kişi, kurumu adına Meclis-i Vükela'ya katılabilmıştır. Ayrıca hükümet üyesi olmadığı halde tecrübelerinden yararlanmak istenilen devletin ileri gelenleri üyeliğe tayin edilmiş ancak bu uygulama II. Abdülhamid Dönemi ortadan kaldırılmıştır. Oy çokluğu ile karar alınan mecliste oylanacak konunun tercih şıkları beyaz bir kâğıt üzerinde vekillere dağıtılır, vekiller de tercih ettikleri şıkkın altını imzalayarak tercihlerini belirtmiş olurdu¹⁵³.

1850'li yıllar öncesinde müstakil mazbatalar düzenlenmediğinden meclisin toplandığına dair bilgi sadaret tezkirelerinden anlaşılmaktadır. 1 Temmuz 1872'de yapılan bir düzenleme ile mevcut kanun ya da nizamlarda değişiklik yapılması ya da yeni bir kanun

¹⁵¹ Akyıldız, "Meclis-i Vükela", s.252.

¹⁵² Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.4.

¹⁵³ Akyıldız, "Meclis-i Vükela", s.252.

çıkarılması için konunun önce Şura-yı Devlet'te, ardından Meclis-i Vükela'da görüşülüp ele alınması ondan sonra padişahın onayına sunulması esası getirilmiştir¹⁵⁴.

2.2. Kanun – i Esasi'de Meclis-i Vükela'nın Yeri

23 Aralık 1876'da Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde, Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesiyle parlamenter sistemle tanışan Osmanlı Devleti'nin anayasasının üçüncü bölümü “Meclis-i Vükelaya” ayrılmıştır. Kanun-ı Esasi'de Meclis-i Vükela'nın kuruluş ve işleyişi şu şekilde ele alınmaktadır:¹⁵⁵

Sadrazam ve şeyhülislam padişah tarafından güvenilir kişilerden atanır, aynı şekilde vükela da padişahın iradesiyle memuriyetlerine başlarlar (madde 27). Dâhili ve harici önemli işlerin görüşüldüğü yer olan Meclis-i Vükela sadrazamın başkanlığı altında toplanır. Görüşme sonunda padişahın iznini gerektiren konular “irade-i seniyye” ile yürürlüğe girer (madde 28). Vükelanın her biri görev alanlarına giren konuları usulüne uygun olarak yaparlar, yetki alanı içinde olmayan konular içinse sadrazama başvururlar, sadrazam işin yapılması için izin verir ya da padişahın görüşünün alınmasını gerektiren konuları padişaha arz eder, müzakereye ihtiyaç duyulan konuları ise Meclis-i Vükela'ya sunar, görüşmelerden sonra çıkacak irade-i seniyyenin gereğini yapar. Bu işlerin çeşit ve derecesi özel bir nizamname ile belirlenir (madde 29). Vükela, memuriyetlerine ait ahval ve icraattan sorumludurlar (madde 30).

Vükeladan birinin görev alanına giren işlerden dolayı mebus ya da mebuslar şikâyetçi olurlarsa, ilk olarak Heyet-i Mebusanın dâhili nizamnamesi gereğince bu gibi maddelerin heyete havalesi lazım gelip gelmeyeceği müzakereye memur olan şubede incelenerek şikâyeti gönderen Heyet-i Mebusan reisine verilir, şikâyet tavrı reis tarafından üç gün içerisinde o şubeye gönderilir. Bu şube tarafından gerekli olan incelemeler şikâyet olunan kişi tarafından yeterli izah alındıktan sonra şikâyetin yerinde olup olmadığına dair düzenlenecek kararname Heyet-i Mebusanda okunur. Gerektiğinde şikâyet olunan kişi davet edilerek bizzat veya bir aracı vasıtasıyla vereceği izahat dinlenir. İzahat yeterli bulunmayıp mahkeme talebini isteyen mazbata mevcut azaların üçte biri çoğunluğuyla kabul olunursa sadarete takdim edilir ve gerektiğinde irade-i seniyye ile durum Divan-ı Âliye havale olunur (madde 31). Vekillerden itham

¹⁵⁴ Akyıldız, “*Meclis-i Vükela*”, s.252.

¹⁵⁵ **Düster 1. Tertip**, 4. Cilt, s.6-8.

olunanların yargılanması özel bir yasa ile belirlenir (madde 32). Divan-ı Âli vekilin suçlu olduğuna karar verirse, vekil kendini suçtan aklayana kadar vekillikten alınır (madde 34). Vükelanın memuriyetleri dışındaki davalarda diğer Osmanlı vatandaşlarından hiçbir farkı yoktur. Bu gibi hususların mahkemesi ait oldukları umumi mahkemelerde icra olunur (madde 33).

Vükela ile Heyet-i Mebusan arasında ihtilafli olan bir konuda vükela tasarımı meclise sunar da meclis bunu -oy çokluğu ile tafsilatı ve gerekçesi ile- kesin şekilde ve tekrar reddederse, vükelanın değiştirilmesi veyahut kanuni süresinde seçim yapılmak üzere Heyet-i Mebusanın feshi yalnızca padişahın yetkisi dairesindedir (madde 35).

Meclis açık olmadığı vakit ya da toplanmasına yeterli vakit bulunmadığında, devleti bir sıkıntıdan ya da genel durumu bozacak bir halden korumak için, Kanun-ı Esasi'ye aykırı olmamak üzere Heyet-i Vükela tarafından verilen kararlar Heyet-i Mebusan toplanana kadar irade-i seniyye ile geçici kanun hükmündedir (madde 36).

Vekillerden her biri her ne zaman isterse heyetlerden her ikisinde de bulunmak veyahut maiyetindeki memur reislerinden birini vekâleten bulundurmak ve konuşurmak konusunda diğer üyelere öncelik hakkına sahiptir (madde 37).

Bir konu hakkında meclis tarafından vekillerden birisinin çağırılması üzerine vekil ya bizzat kendisi ya da kendi adına görevlendirdiği birini meclise gönderir ve sorulan suallere cevap verir ya da lüzum görürse sorumluluğu üzerine alarak cevabı erteleme hakkına sahiptir (madde 38)¹⁵⁶.

Maddeleri incelediğimizde sadrazam ve vekillerin kim tarafından atanacağı, Meclis-i Vükela'nın ne olduğu, vekiller ile sadrazam arasındaki ilişkinin şekli, vekillerin sorumluluk alanı, vekillerin yapacakları hatalı bir iş neticesinde görecekları muamele, haklarında şikâyet olursa suçluluklarının belirlenme usulü, Heyet-i Vükela – Meclis-i Mebusan çekişmesinde çözüm yolunun nasıl olacağı gibi konularda bilgi verildiği görülmektedir. Meclis-i Vükela ve vekiller kanun önünde her türlü yaptıkları işlerden sorumludurlar ve padişah gerek görürse, ihtilafli bir durumda Meclis-i Vükelayı feshetme ya da vükeladan birini değiştirme yetkisine sahiptir. Bu yönüyle Meclis-i Vükela'nın konumu devamlı bir kontrol altında olması sonucunu ortaya çıkarmıştır.

¹⁵⁶ **Düstur 1. Tertip**, 4. Cilt, s.6-8.

Kanun-ı Esasi'de Meclis-i Vükela ile ilgili verilen maddelere karşı, nasıl toplanacak, kaç kişi olacak, nasıl karar alacak, kararları uygulama biçimi nasıl olacak, mecliste hangi bakanlıklar yer alacak, bakanların görev alanları ne olacak gibi soruların cevabı yoktur, bunun için özel yasa ve düzenlemeye gidilmesi kararlaştırılmıştır. 1 Mart 1879'da kabul edilen 16 fasıl ve 99 maddeden oluşan bir tasarıyla¹⁵⁷ Meclis-i Vükela'nın sahip olduğu bakanlıklar, bakanların sorumlulukları ve Meclis-i Vükela'nın işleyişi belirlenmiştir.

Tasarımın ilk faslı "Vezaif-i Umumiye-i Vükela" (2-13. madde) ismiyle vükelanın vazifesine ayrılırken, İkinci Faslı "Mesned-i Sadaret" başlığı altında sadrazamın yetki alanları ile sadrazamın Meclis-i Vükela ile olan ilişkisine ayrılmıştır¹⁵⁸. Üçüncü Fasıl: Mesned-i Meşihat (25-30. madde), Dördüncü Fasıl: Makam-ı Seraskeri (31-38. madde), Beşinci Fasıl: Makam-ı Kapdanı (39-43. madde), Altıncı Fasıl: Hariciye ve Sıhhiye Nezareti (44-49. madde), Yedinci Fasıl: Dâhiliye Nezareti (50-57. madde), Sekizinci Fasıl: Şura-yı Devlet Riyaseti (58-65. madde), Dokuzuncu Fasıl: Adliye ve Mezahip Nezareti (66-69. madde), Onuncu Fasıl: Tophane Müşirliği (70-71. madde), On Birinci Fasıl: Maliye Nezareti (72-74. madde), On İkinci Fasıl: Nafia Nezareti (75-78. madde), On Üçüncü Fasıl: Ticaret Nezareti (79-82. madde), On Dördüncü Fasıl: Maarif Nezareti (83-88. madde), On Beşinci Fasıl: Evkaf Nezareti (89-93. madde), On Altıncı Fasıl ise Meclis-i Vükela'nın Suret-i Teşkili ve Vezaifi (94-96. madde) kısmından oluşmuştur¹⁵⁹.

Bu tasarıya göre¹⁶⁰:

Meclisi Vükela'da Sadrazamlık, Şeyhülislamlık, Seraskerlik, Kaptan-ı Deryalık, Hariciye ve Sıhhiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti, Şura-yı Devlet Reisi, Adliye ve Mezahip Nezareti, Tophane Müşiriyeti, Maliye Nezareti, Nafia Nezareti, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Maarif Nezareti ve Evkaf Nezareti yer alacaktır (madde 1). Vükela heyetini oluşturan nazırlar yetkileri içindeki kısımdan dolayı Meclis-i Mebusan'a karşı

¹⁵⁷ Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.8-10.

¹⁵⁸ Padişahın vekili olarak kabul edilen üstelik mühr-i hümayunun da taşıyıcısı olan Sadrazam(madde 14) vekillerin tartışmak için gönderdiği konulardan uygun olanları Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela'ya gönderecek, tartışmaya gerek duyulmayanların yapılmasını ise ilgili Nezarete bildirecektir, irade-i seniyyeye bağlı olanları ise padişaha sunacaktır (madde 16). Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Âyan'da kabul edilen ve uygulanması için irade-i seniyye çıkarılmış olan kanunları, genel yönetime dair Şura-yı Devlet tarafından hazırlanıp uygulanmaya konulması gereken düzenlemeleri, Kanun-ı Esasi hükmünce Meclis-i Vükela tarafından Umumi Meclis'te kararlaştırılmış olanları ortak mühür ve imza ile ilan edecektir (m.19).

¹⁵⁹ Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.365-366.

¹⁶⁰ Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.10-17.

bireysel, birlikte aldıkları karardan dolayı topluca sorumlu olacaktır (madde 2). Vekiller belirlenen gün ve saatte Meclis-i Vükela'da bulunacak, görüşülen konu hakkında oy verecektir (madde 3). Vekiller kendi görev alanları içindeki birimlere ait kanun ve yönetmeliklerle saptanmış işleri yerine getirecek, sadrazama sorulması gereken konularda sadareten gönderilecek irade-i seniyyeye göre hareket edilecektir. Meclis-i Vükela kararlarına uygun olan işler irade-i seniyye ya da sadaret makamından gönderilecek resmi yazıya göre yapılacaktır (madde 4). Vekiller kendi bütçelerindeki parayı izin almaksızın kullanabilecektir. Harcama yaparken devletin öncelikleri için hazırlamış olduğu belgeyi dikkate alacak, yapılan harcamalar Divan-ı Muhasebat tarafından incelenmesi için onlara sunulacaktır (madde 5). Nazırlar yapılacak işler hakkında vilayetlere ve ilgili yerlere yazı yazabilecek, yapılmayan işler hakkında inceleme başlatabilecektir (madde 6). Vekiller kendi görevleri kapsamında bulunan işlere dair yeni bir kanun ve yönetmeliğin yapılmasını isteyebileceği gibi, değiştirilmesini isterse gerekçesiyle birlikte hazırladığı taslağı Şura-yı Devlet'e gönderilmek üzere sadrazama sunabilecektir (madde 7). Vekiller kendi görev alanlarındaki işler, anlaşmalar, sözleşmelere dair dilekçeleri kabul edecektir (madde 8). Vekiller bir sorunla karşılaştıkları ya da konu hakkında kararsız kaldıkları veya yeni ödeneğe ihtiyaç duydukları zaman tasarı hazırlayarak Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela'da görüşülmek üzere sadrazamlığa gönderecek, burada alınan kararlar doğrultusunda hareket edecektir (madde 9). Vekiller kendi işleri ile ilgili Meclis-i Mebusan ya da Meclis-i Âyan'dan sorulan sorulara yazılı veya sözlü yanıt vermesi gerektiğinde, bizzat kendisi gidecek ya da bir memurunu gönderecektir (madde 10). Vekiller kendi emri altında çalışan memurları kanun hükmüne uygun olması koşuluyla görevden azl edebilir ya da yerini değiştirebilirdi. Ancak irade-i seniyye ile atanmış olanların görevden alınması ya da yerinin değiştirilmesi sadarete arz olunup yine irade-i seniyye ile yapılacaktır (madde 11). Vekiller kendi maiyetleri altındaki memurların terfi ettirilmesi, emekliye ayrılması ya da cezalandırılması konusunda da yetkilidir (madde 12).

Meclis – i Vükela'da devletin bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü, iç – dış güvenlik konusunda alınması gereken önlemler, dış politikada yapılması gereken değişiklikler, savaş çıkması halinde ya da ülkede çıkabilecek bir olay sebebi ile asker ve donanma, redif ve müstahfazın toplama, bunları silahlandırma, vükela ile mebusan arasında

çıkabilecek uyuşmazlık, Nezaretlerin kendi görev alanlarında sunacakları düzeltim tasarıları, bir dairenin bütçesinde bir fasılda bulunan ödenekten diğerine aktarılacak meblağ, borçlanmaya dair maliye Nezaretine sunulacak sözleşmeler, bayındırlık işlerine yönelik büyük tesisat, bunlara yönelik ayrıcalık ve sözleşmeler, yabancı devletlerle yapılacak anlaşma ve sözleşmeler, var olan sözleşme ve anlaşmalarda yapılacak değişiklikler (madde 96) ivedi olarak bir kanunun yapılması, Kanun-ı Esasi'nin ya da yürürlükteki kanunlardan birinin değiştirilmesi teklifi, Şura-yı Devlet'çe yapılan kanun ve nizam tasarılarının incelenmesi, genel af, savaş, sıkıyönetim ilanı, barış yapılması önerileri (madde 97) tartışılacak konular arasında yer almaktadır.

Bu tasarı Meclis-i Umumi kapatıldıktan sonra görüşüldüğünden yasalaşamamıştır ancak bu tasarı temel alınarak “Vükela-yı Devlet-i Âliye'nin ve Meclis-i Vükela'nın Vezaiifi Hakkında Kararname” adıyla yeni bir çalışma yapılmıştır. Öncekinden farklı olarak birkaç maddenin değiştiği bu tasarı da aynı biçimde 16 fasıldan oluşmuş ancak madde sayısı 99'dan 102'ye çıkmıştır. Geçici kararname olarak yayınlanan çalışmanın 4 Haziran 1879'da uygulanması kararlaştırılmıştır¹⁶¹. Bundan 5 ay sonra 17 Kasım 1879'da yayınlanan bir talimatnameyle de Vükela-yı Devletin kendileriyle görüşme talep edenleri kabulüne dair bir usul belirlenmiştir. Bu talimatnameye göre:¹⁶²

Başvekâlet ile vekiller kendileri ile görüşme talebinde bulunanlar için haftada bir ya da iki gün belirleyecek ve bu günler ilan edilecekti, eğer bu gün ve saatlerde bir değişiklik olur ise bunlar da yine ilan olunacaktı. Önemli bir söylemi olanlar belirlenmiş olan muayyen gün ve saatten evvel kabul edilmelerini yazılı ve sözlü olarak bildirebilecekti.

Talimatnameden öğrendiğimiz kadarıyla sadrazam ve diğer vekillerin dairelerinde ikişer oda bulunmaktadır. Bu odalardan biri resmi işlerin görüldüğü diğeri ise görüşme talebinde bulunan kişilerin kabul edildiği yerdir. Bu görüşmelere gelen kişiler hangi rütbeden olursa olsun misafirlere mahsus olan odaya gidecek ve kabul edilmedikçe resmi işlerin görüldüğü odaya girmeyecektir. Misafirlere ayrılan odalarda sigara ve

¹⁶¹ 31 Mart 1909'da çıkarılan Meclis-i Vükela Nizamnamesi Dâhilisi'nin 9. maddesinde bu kararnameden bahsedilmesi, bu kararnamenin uygulandığını göstermektedir bkz. Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.18; Madde 9 – Meclisi Vükela'nın kararları için mutlaka zabıtname tanzimi ve heyet tarafından imza edilmek meşrutadır ve bir mecliste mazuren bulunmayan zevat vezaif-i vükela kanununun 99. maddesi hükmüne itibaen ertesi mecliste evvelki kararın zabtını imza eder ve mazbatalar mazereti olan zevatın hanelerine gönderilerek mühürlentirilir. Bkz. **II. Tertip Düstur**, C. I, s.144.

¹⁶² **I. Tertip Düstur**, C. IV, s. 613-614.

kahve içmek yasak değilse de vekillerin resmi odalarına kabul bulduklarında hangi sınıf ve rütbeden olursa olsunlar bu tür ikram talebinde bulunulmayacaktır.

Misafirlere mahsus odaya gelenlerin kabulünde sıra usulüne uyulacak ve tek tek kabul yapılacaktır. Kimsenin sırası, rütbe ve memuriyeti dolayısıyla ihlal edilmeyecektir. Misafir odasına gelenlerin sırasıyla çağrılmaları ve sıra işinin düzgün tutulması için başvekâlet ve vekiller nezdinde birer kâtip ya da memurlardan biri görevlendirilecektir. Vekillerle görüşmeye gidenler, görüşme amaçları dışında her hangi bir konuda konuşmayacaktır. Yalnızca ziyaret amaçlı görüşmeye gitmek ise yasaktır.

23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet ilan edilerek Osmanlı Devleti’nde anayasalı parlamenter rejimin kabulü ile birlikte ülkede tensikat hareketi başta olmak üzere eski düzenin adaletsiz görünen yanlarını törpülemek amacıyla çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerden biri de nazırların maaşları ile ilgili olmuştur. Sadrazamın 40 bin kuruş, şeyhülislam için 30 bin kuruş ve nazırlar için 25 bin kuruş alacakları söylendiğinde basın bu miktarı dahi çok bularak 1296 Kararnamesi’ndeki 20 bin kuruşa dönülmesini önermiş¹⁶³ ancak netice itibarıyla aşağıda verdiğimiz 22 Ağustos 1908 tarihli irade-i seniyye ile belirlenen miktarlar kabul edilmiştir.

Bu düzenlemeye göre ödenecek maaşlar¹⁶⁴:

Sadaret	: 40 bin	Tahsisat 15 bin
Meşihat	: 30 bin	Arpalık 10 bin
Hariciye Nezareti	: 25 bin	Tahsisat 5 bin
Şura-yı Devlet Riyaseti	: 25 bin	
Dâhiliye Nezareti	: 25 bin	
Adliye Nezareti	: 25bin	
Maliye Nezareti	: 25bin	

¹⁶³ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2014, s.150.

¹⁶⁴ II. Tertip Düstur, C.I, s.62-63.

Harbiye Nezareti	: 25 bin
Bahriye Nezareti	: 25 bin
Evkaf-ı Hümayun Nezareti	: 25 bin
Maarif Nezareti	: 25 bin
Ticaret ve Nafia Nezareti	: 25 bin
Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti	: 25 bin
Sadaret Müsteşarlığı	: 15 bin
Amedcilik	: 11 bin
Sadaret Mektupçuluğu	: 10 bin
Rüsumat Emaneti	: 20 bin
Şehremaneti	: 20 bin
Tophane Nezareti	: 15 bin
Zabtiye Nezareti	: 15 bin
Defter-i Hakan-i Nezareti	: 15 bin
Posta ve Telgraf Nezareti	: 15 bin
Divan-ı Muhasebat Riyaseti	: 10 bin
Techizat-ı Askeriye Nezareti	: 10 bin
Hicaz Demiryolu İdare-i Maliyesi Nezareti	: 10 bin kuruluşur.

Sina Akşin, *100 kuruşun 1 altın lira olduğunu düşünür ve bugünün altın parasıyla çarpar isek nazırların o vakitler ne denli yüksek meblağlar aldığı anlaşılır* söylemiyle basının “*nazırlık para kazanma yolu olmamalı*”¹⁶⁵ eleştirisini destekler nitelikte yazmıştır. Ayrıca yukarıdaki irade-i seniyye bakanlıkların, Sadaret Müsteşarlığının,

¹⁶⁵ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.150.

Amedçilik, Mektupçuluk, Şehremaneti ve Divan-ı Muhasebat Riyasetinin maaşlarını göstermekle birlikte 1908 yılında mevcut olan bakanlıkları görmemizi sağlaması açısından da önemlidir. Buna göre Sadaret, Meşihat, Hariciye Nezareti, Şura-yı Devlet Riyaseti, Dâhiliye Nezareti, Adliye Nezareti, Maliye Nezareti, Harbiye Nezareti, Bahriye Nezareti, Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Maarif Nezareti, Ticaret ve Nafia Nezareti, Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti, Tophane Nezareti, Zabtiye Nezareti, Defter-i Hakan-i Nezareti, Posta ve Telgraf Nezareti, Techizat-ı Askeriye Nezareti, Hicaz Demiryolu İdare-i Maliyesi Nezareti¹⁶⁶ mevcuttur.

1908 yılının aralık ayında meclis açıldıktan hemen sonra Meclis-i Vükela'yı da etkileyecek anayasa değişiklikleri için hazırlıklar başlamıştır. Ancak (13 Nisan 1909)31 Mart Vakıası'nın yaşanması anayasada yapılacak değişikliklerin bir müddet kesintiye uğramasına neden olmuş, anayasa tadili ancak 21 Ağustos 1909'da gerçekleştirilebilmiştir¹⁶⁷.

Anayasa tadilinden önce 31 Mart 1909 tarihinde “Meclis-i Vükela Nizamname-i Dâhilisi” çıkarılarak Meclis-i Vükela'nın işleyiş biçimi belirlenmiştir¹⁶⁸:

İki fasıl on bir maddeden oluşan nizamnameye göre, Birinci Fasıl “Usul-ü İctima ve Müzakere” (madde 1-7), İkinci Fasıl ise “Meclis-i Vükela Kararlarının Suver-i İcraiyesi” (madde 8-11) başlıklarından oluşmaktadır. Bu nizamnameye göre;

Meclis-i Vükela iş durumuna göre sadrazamın belirlediği vakitte toplanır (madde 1). Amedi Divan-ı Hümayunu, Meclis-i Vükela'nın görüşmelerini kaydetmeye, sadaret mektupçusu ise görüşmeye konulan evrakın okunmasına memurdur. Meclisin yazı işlerini idaresi için amedi muavini ile kâtiplerinden bir ya da bir kaç bulundurulur (madde 2). Meclis-i Vükela toplantısında görüşülecek konular sadaret mektupçuluğu tarafından özet yapıp hazırlanır. Sadaret mektupçusu sadrazamın belirlediği gündemi maddeler halinde hazırlar (madde 3). Görüşülecek evrak hangi daireye ait ise o dairenin vekili görüşmede bulunmadıkça, evrak toplantıya sunulmaz (madde 4). Meclis toplandığında ilk olarak önceki toplantıda cereyan eden görüşmelerin zabıtnameleri, sonra müzakereye konulacak maddelerin içeriği okunur. Önceki toplantı kararlaştırıldığı

¹⁶⁶ II. Tertip Düstur, C. I, s. 62-63.

¹⁶⁷ Bülent Tanör tarih olarak 8 Ağustos 1909 yazmıştır. Ancak kanunun ilan tarihi Rumi 8 Ağustos 1325/Miladi 21 Ağustos 1909'dur, muhtemelen yazarken iki tarihi birbirine karıştırmıştır bkz. Tanör, s.192.

¹⁶⁸ II. Tertip Düstur, C. I, s. 143-145.

gibi ise (zabtı karara uygun ise) kabul edilir eğer bir hata var ise düzeltilerek önceki mecliste hazır bulunan aza tarafından ayrı ayrı imzalanır (madde 5). Görüşme kayıtları imzalandıktan sonra, eğer vekillerin acil olarak dile getirmek istediği bir şey varsa onu meclise bildirir, daha sonra konuşulacak konunun önem derecesine göre hangisinin daha önce görüşülmesi gerektiği sadaret makamı tarafından kararlaştırılır (madde 6). Meclis-i Vükela görüşmelerinin idaresi ve üyelerin bir konu hakkındaki görüşlerinin alınması sadrazamın görevlerindedir. Görüşme esnasında görüş beyan edecek kişinin ilk olarak sadaret makamını temsil eden kişiden izin istemesi gerekir. Görüşülmesi bitmiş olan konunun açıklanması ya da tekrar görüşülmesi istenemez (madde 7).

Meclis-i Vükela kararlarının işlemleri, kısımlarına ve önem derecelerine göre kayıt altına alınır ve yürürlüğe girer. Eğer bir karar hakkında irade-i seniyye gerekiyorsa Sadaret makamından sorularak irade-i seniyye metni hazırlanır ve padişaha arz edilir. Sadarete sorulması gerekmeyen işler yazıyla, ilgili makamlara bildirilir. Borç sözleşmesine, savaş ve barış, sıkıyönetim ilanına, deniz ve kara kuvvetlerinin tamamen veya kısmen seferberlik haline, Meclis-i Umumi'nin mevcut olmadığı zamanlarda kararname düzenlenmesine ve bütçe haricinde fevkalade zorunlu masraflar gerekliliğine, imtiyazlar, mukaveleler ve idare devirleri için nizamnameler düzenlenmesine, anlaşma hükümlerine ve Osmanlı Devleti ile yabancı devletler arasında ihtilafli olan önemli siyasi işlere dair kararlar, önemi dolayısıyla heyetin belirleyeceği işler mazbata ile ve bunların haricinde açıklamaya muhtaç meseleler meclisin müzakeresine uygun olarak sadaret makamından tezkere ile arz ve istizan olunur (bu konuların müzakerelere alınıp alınmayacağı sadaret makamına soruluyor) (madde 8).

Bir Meclis-i Vükela mazbatası yalnızca “karar”dan¹⁶⁹ ibaret ise, belgenin sağ üst köşesinde hem Rumi tarih hem de Hicri tarih ile toplantı tarihi yazılır, belgenin orta kısmında “hülasa meali” yazılmak sureti ile gönderilen evrakın hangi tarihte hangi bakanlıktan gönderildiği ve sorunun ne olduğu anlatılır. Bu sorun Meclis-i Vükela'nın yetki alanında olup tek başına çözebileceği bir konu ise belgenin alt kısmına “karar” yazılarak, sorun çözülüp imzalar atılmak suretiyle gerekli bakanlıklara cevap yazılır. Ama konu Meclis-i Vükela yetkisini aşıyor ve padişahın onayı gerekiyorsa mazbataya

¹⁶⁹ Karar örneği için bkz. Ek 1.

“irade-i seniyye”¹⁷⁰ eklenir ya da bir kanun layihası oluşturulacaksa “Meclis-i Mebusan’a havalesi”¹⁷¹, ancak Meclis-i Umumi kapalıysa “Meclis-i Umumi’nin ilk küşadında görüşülmek üzere muvakkaten yürürlüğe koyulması”¹⁷² yazılır.

Meclis-i Vükela’nın aldığı kararlar için mutlaka tutanak tutulması ve bu tutanakların vükeladaki heyet tarafından imzalanması şarttır. Bir mecliste özrünü beyan ederek toplantıya katılmayan kişiler Vezaif-i Vükela Kanunu’nun 99. maddesine dayanarak, bir sonraki meclise katıldığında evvelki kararın zaptını imzalar. (Gerek görülürse) Mazbatalar mazereti olan kişilerin evlerine gönderilerek mühürlettirilir (madde 9).

Meclis tutanakları Amedi Odası’nda düzenlenip saklanır. Her mecliste karar verilen maddelerin sureti, müzakereleri ve neticeleri sırasıyla bend bend yazılır ve bu zabıtların müsveddeleri Amedi Divan-ı Hümayun’u tarafından tedkik edilir, meclis görüşmelerine uygun bir şekilde kaydettirilir, açıklanması gereken maddelerin mazbata veya arz tezkereleri yazılıp açıklamaya muhtaç olmayan konuların zabıtları 8. maddenin 2. fıkrasında açıklandığı üzere mahallere tahrirat ve tezkere ile tebliğ olunmak üzere Mektubi Sadaret Kalemi’ne gönderilir ve ekleri Amedi Divan-ı Hümayun Memuriyetinin özel mührü ile mühürlenir (madde 10). Meclis-i Vükelaya gönderilen evrakın, nazır tarafından istenildiği zaman görülebilmesi için sıralı numara ile bir defteri tutulur. Her dairenin ne kadar havale olunan kağıdı bulunduğu bu defterin özel kısmında gösterilir (madde 11)¹⁷³.

21 Ağustos 1909’da yapılan anayasa değişiklikleri ile Kanun-ı Esasi’de Meclis-i Vükela’yı kapsayan 27, 28, 29, 30, 35 ve 38. maddelerde değişiklik yapılarak Meclis-i Vükela ile ilgili değişikliklere devam edilmiştir. Bu değişiklikler ele aldığımız dönemin karakterini belirlemesi açısından önemlidir. Padişah yetkisini kısıtlamaya ve mili hâkimiyeti ön plana çıkarmaya çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları, bu değişikliklerle padişah - Meclis-i Mebusan - Meclis-i Vükela ilişkilerini düzenlemeye çalışmışlardır. Bu değişikliklerin ayrıntıları şu şekilde olmuştur:¹⁷⁴

¹⁷⁰ İrade-i Seniyye örneği için bkz. Ek 2.

¹⁷¹ Meclis-i Mebusan’a havale edilen belge örneği için bkz. Ek 3.

¹⁷² Muvakkat kanun örneği için bkz. Ek 4.

¹⁷³ II. Tertip Düstur, C. I, s.143-145.

¹⁷⁴ II. Tertip Düstur, C. I, s. 640-642.

“Madde 27- Mesned-i sadaret ve meşihat-ı İslamiye emniyet buyurulan zevata ihale buyrulduğu misullu teşkil-i vükelaya memur olan Sadrazamın tensip ve arzı ile sair vükelanın memuriyetleri dahi ba iradei şahane icra olunur.”

Daha önce sadrazamlık ve şeyhülislamlık padişah tarafından emin görülen zatlara verilir, Meclis-i Vükela üyeleri de Kanun-ı Esasi’de belirtildiği üzere padişah iradesi ile atanırdı. Ancak maddede Meclis-i Vükela’nın kim tarafından oluşturulacağı ile ilgili bir açıklama yoktu. İttihatçılar Sultan Abdülhamid Döneminde bu maddenin padişah tarafından istenildiği gibi uygulanması sebebiyle bazı ilaveler yapılması gerektiğini düşünmüş ve bu yüzden Meclis-i Vükela’nın “tensib”i işini sadrazama bırakmıştır. Meclis-i Vükela artık sadrazam tarafından oluşturuluyor ise de atanmaları için yine irade-i seniyye gerekmektedir.

“Madde 28- Meclis-i Vükela sadrazamın riyaseti tahtında olarak akdolunup dâhili ve harici umur-ı mühimmenin merciidir. Müzakeratından muhtac-ı tasdik olan kararlar ledelarz irade-i seniyye ile icra olunur. “

İlk halinde “muhtac-ı istizan” kelimesi kullanılıp, yeni halinde “muhtac-ı tasdik” olarak değiştirilmiş, izin yerine tasdik kelimesi kullanılarak padişahlık izin değil bir onay makamı durumuna getirilmiştir.

“Madde 29- Vükeladan her biri dairesine ait olan umurdan mezuniyeti tahtında bulunanlar usule tevfikân icra ve icrası mezuniyeti tahtında olmayanları sadrazama inha eder. Sadrazam dahi o makule mevaddan müzakereye muhtaç olmayanları doğrudan doğruya ve muhtacı müzakere bulunanları Meclis-i Vükelada bade’l-müzakere muhtac-ı tasdik olduğu takdirde arz eder ve muhtacı tasdik olmayanlar hakkında Heyet-i Vükela kararını tebliğ eyler. Bu mesalihin enva’ ve derecatı kanun-ı mahsusla tayin olunacaktır. Şeyhülislam muhtac-ı müzakere olmayan mevadd-ı doğrudan doğruya arz eder.”

Maddenin ilk halinde vekiller görev alanlarına giren konuları usulüne uygun yapacak, görev alanı içinde olmayan konular içinse sadrazama başvuracaktır. Sadrazam da bu gibi maddelerden müzakereye muhtaç olmayanların gereğini tek başına yapacak eğer izne muhtaç durumda ise padişahın izin alarak gereğini yapacaktır. Müzakere edilmesi gerekenleri Meclis-i Vükela’nın görüşmelerine arz edecek, çıkacak irade-i seniyye

gereğince işi yapacaktır. Bu konuların çeşit ve derecesi de özel bir nizamname ile belirlenecektir.

Yeni maddede ise ilk madde ile aynı şekilde yine vükeladan her biri dairesine ait olan işlerden mezuniyeti altında bulunanları usulüne uygun icra edecek, icrası yetkisi altında olmayanları sadrazama gönderecektir. Sadrazam da bu gibi maddelerden müzakereye muhtaç olmayanları doğrudan uygulayacak, müzakereye muhtaç bulunanları ise Meclis-i Vükela'da görüştüktan sonra, tasdik gerekiyorsa padişaha arz edecektir. Tasdik gerekmiyorsa Heyet-i Vükela kararını yayınlayacaktır. Yani yeni maddede padişahın izin almak yerine padişah onayı gereken kararlar Meclis-i Vükela sonrası padişahın onayına gönderiliyordu. Bu demek oluyor ki tüm karar Meclis-i Vükela'da alınıyor, izne gerek olanlar için irade-i seniyye hazırlanıp, formalite icabı padişahın onayına gönderiliyor. Üstelik herhangi bir konu padişaha danışılmadan doğrudan doğruya sadrazam tarafından Meclis-i Vükela'ya getirilebiliyordu. Ayrıca bu sefer yapılacak işlerin çeşitleri ve dereceleri özel bir kanunla belirlenecektir. Nizamname değil de kanunname çıkaracağı için konu Meclis-i Mebusan'dan geçirilecektir. Ayrıca maddeye “Şeyhülislam müzakereye muhtaç olmayan konuları doğrudan sadrazama arz edecektir” ilavesi de yapılmıştır.

“Madde 30- Vükela hükümetin siyaseti umumiyesinden müştereken ve daireyi Nezaretlerine ait muamelattan dolayı münferiden Meclis-i Mebusana karşı mesuldür. Taraf-ı hazreti padişahîden tasdike muhtaç olan mukarreratın mamulünbiha olması için sadrazam ile daire-i müteallikası nazırı taraflarından kararnamelere vazı imza edilerek kararın mesuliyeti deruhte olunmak ve anların imzası balasına tarafı hazreti padişahîden dahi vazı imza buyrulmak şarttır. Heyet-i Vükelaca ittihaz olunan kararlar umum vükelanın imzalarını havi olacak ve o imzaların balasına muhtac-ı tasdik olduğu takdirde kezalik taraf-ı hazreti padişahîden vaz-ı imza buyrulacaktır.”

Madde daha önce “vekiller görev alanlarındaki işlerden sorumludur”, şeklindeyken yapılan tadil ile artık vükela hükümetin genel siyasetinden ortak, kendi dairelerine ait işlerden ise bireysel şekilde sorumludur, üstelik Meclis-i Mebusan'a karşı sorumluluk taşımaktadır şeklinde değiştirilmiştir. Ayrıca padişahın onayına ihtiyaç duyulan kararların, padişahın onayına gitmesi için öncelikle Meclis-i Vükela tarafından imzalanarak kararın sorumluluğunun üzerlerine alınmış olması gerekmektedir.

“Madde 35- Vükela ile Heyet-i Mebusan arasında ihtilaf vukuunda vükela reyinde ısrar edüp te mebusan canibinden katiyen ve mükerreren red edildiği halde vükela ya mebusanın kararını kabule veya istifaya mecburdur. İstifa takdirinde yeni gelen Heyet-i Vükela heyet-i sabıkanın fikrinde ısrar eder ve Meclis esbab-ı mucibe beyanı ile yine red ederse yedinci madde mucibince intihabata başlanılmak üzere zat-ı hazret-i padişahî meclisi fesh edebilir fakat heyeti cedidei mebusan evvelki heyetin reyinde sebat ve ısrar ederse Meclis-i Mebusan’ın rey ve kararının kabulü mecburi olacaktır.”

Maddenin ilk hali “Vükela ile Heyet-i Mebusan arasında ihtilafli olan bir konuda vükela tasarımı meclise sunar da meclis bunu kabul etmez ama vükela tasarımı konusunda ısrar ederse, vükelanın istifası ya da meclisin feshedilmesi konusunda karar verecek kişi padişaktır”, şeklindedir. Yapılan değişiklikle “Vükela ile Heyet-i Mebusan arasında ihtilafli olan bir konu olursa, vükela aldığı karar hakkında ısrar eder ancak Mebusan bu kararı katiyen ve tekrar reddederse Meclis-i Vükela ya Meclisi Mebusan’ın kararını kabul edecek ya da istifa edecektir. İstifa sonrasında yeni gelen Meclis-i Vükela, bir önceki vükelanın aldığı kararda ısrar eder, Mebusan da yine reddeder ise 7. maddeye dayanarak padişah seçimlere başlanılmak üzere meclisi feshedebilir. Ancak seçim sonrası oluşacak olan yeni Mebusan Meclis’i de bir önceki Mebusan Meclisi’nin aldığı kararda ısrar ederse o vakit Meclis-i Mebusan’ın kararı kabul edilecektir” şeklinde değiştirilmiştir. Bu madde ile Meclis-i Mebusan’ın padişah tarafından feshedilmesi zorlaştırılmıştır.

“Madde 36- Meclis-i Umumi münakit olmadığı zamanlarda devleti bir muhataradan veyahut emniyet-i umumiyyeyi halelden vikaye için bir zaruret-i mübreme zuhur ettiği ve bu babda vazına lüzum görünecek kanunun müzakeresi için meclisin celp ve cemine vakit müsait olmadığı halde Kanun-ı Esasi ahkâmına mugayir olmamak üzere Heyet-i Vükela tarafından verilen kararlar Heyet-i Mebusan’ın içtimaiyle verilecek karara kadar ba irade-i seniyye muvakkaten kanun hüküm ve kuvvetinde olup ilk içtimada Heyet-i Mebusan’a tevdi edilmek lazımdır.”

Maddenin ilk hali “Meclis açık olmadığı vakit, devleti bir sıkıntıdan ya da genel durumu bozacak bir halden korumak için, Kanun-ı Esasi’ye aykırı olmamak üzere Heyet-i Vükela tarafından verilen kararlar Heyet-i Mebusan toplanana kadar irade-i seniyye ile geçici kanun hükmünde olacaktır”, maddenin değişmiş hali de aynı olup ek

olarak “İlk toplantıda Mebusan Meclisi’ne gönderilmesi lazımdır” cümlesi ilave edilmiştir. Böylece Meclis-i Vükela’nın hâkimiyet alanına bir kısıtlama getirilmiş, Meclis-i Mebusan’ın muvakkat kanunları nihai olarak görüşmesi lüzumu kararlaştırılmıştır.

“Madde 38- İstizah-ı madde için vükeladan birinin huzuruna Meclis-i Mebusan’da ekseriyetle karar verilerek davet olunmakta ya bizzat bulunarak yahut maiyetindeki rüesa-yı memurinden birini göndererek irad olunacak suallere cevap verecek yahut lüzum görür ise mesuliyeti üzerine alarak cevabının tehirini talep etmek hakkını haiz olacaktır. Netice-i istizahta Heyet-i Mebusan’ın ekseriyet-i arâsı ile hakkında adem-i itimat beyan olunan nazır sakıt olur. Reis-i Vükela hakkında adem-i itimat beyan olduğu halde Heyet-i Vükela hep birden sükut eder.”

Maddenin ilk halinde “Bir konu hakkında meclis tarafından vekillerden birisinin çağrılması üzerine vekil ya bizzat kendisi ya da kendi adına görevlendirdiği biri meclise gidecek ve sorulan suallere cevap verecektir ya da lüzum görürse sorumluluğu üzerine alarak cevabı erteleme hakkına sahip olacaktır” denilmiştir, yapılan değişiklikle ilk kısmı aynı kalmakla beraber maddeye, “mebuslar bir sebeple vekil hakkında itimatsızlık beyan eder ve bunu oy çokluğu ile kabul ederlerse vekilin bakanlığı, eğer Meclis-i Vükela reisi hakkında bir güvensizlik olursa hükümet düşer” kısmı eklenmiştir. Böylece sadrazam hakkında meclisin güvensizlik beyanı hükümetin düşmesi sonucunu çıkarmıştır diyebiliriz.

Bu maddelere ek olarak, 43, 44, 53 ve 76. maddelerde de değişiklik yapılarak Meclis-i Umumi – Meclis-i Vükela ve Meclis-i Mebusan arasındaki ilişkide yenilikler yapılmıştır¹⁷⁵:

“Madde 43- Meclis-i Umuminin iki heyeti beher sene teşrinisani iptidasında bila davet tecemmu eder ve ba irade-i seniyye açılır ve mayıs iptidasında yine ba irade-i seniyye kapanır. Bu heyetlerden biri diğerinin müçtemi bulunmadığı zamanlarda münakit olamaz.”

Maddenin ilk halinde “Meclis-i Umumi her sene teşrinisani başlangıcında (miladi tarih ile kasım ayı ortasında) toplanacak ve irade-i seniyye ile açılıp yine martın başında

¹⁷⁵ II. Tertip Düstur, C. I, S. 642-643.

irade-i seniyye ile kapanacaktır. Ve bu heyetlerden biri diğersinin toplanmadığı zamanlarda meclis kurulmuş olmaz” şeklinde yer alırken yeni düzenleme ile “Meclis-i Umumi her sene teşrinisani başlangıcında davetsiz toplanacak ve irade-i seniyye ile açılıp mayıs başında irade-i seniyye ile kapanacaktır. Ve bu heyetlerden biri diğersinin toplanmadığı zamanlarda Meclis kurulmuş olmaz” şeklinde değiştirilmiştir. Daha önce mart başında kapanan meclis artık mayıs başında kapanacaktır. Ayrıca ilk halinde “davet edilmek” gibi bir kavram geçmemesine karşın bu madde de “davetsiz” ifadesine yer verilmiştir.

“Madde 44- Zat-ı hazreti padişahî görülecek lüzum üzerine resen yahut mebusanın ekseriyeti mutlaka tarafından vuku bulacak talebi tahririye binaen Meclis-i Umumi’yi vaktinden evvel açar ve Heyet-i Umumiye’nin kararıyla veya resen müddet-i muayyene-i içtima-ı temdit edebilir.”

Maddenin ilk halinde padişah devletçe görünecek lüzum üzerine Meclis-i Umumi’yi vaktinden evvel açar ve içtima vaktini kısaltır ya da uzatabilir denilirken bu değişiklikle mebusana bazı yetkiler verilmiş, padişahın bazı yetkileri de azaltılmıştır. Maddenin yeni halinde padişah görünen lüzum üzerine kendi başına yahut mebusanın çoğunluğu tarafından vuku bulacak bir talep üzerine Meclis-i Umumi’yi vaktinden evvel açar ve Heyet-i Umumiye’nin kararıyla ya da yalnız başına meclisin içtima süresinin uzatılmasına karar verir, şeklini almıştır. İçtima süresinin kısaltılmasına dair olan kısmından ise bahsedilmemiştir.

“Madde 53- Müceddeden kanun tanzimini veya kavanin-i mevcudedden birinin tadilini teklife vükela ve Âyan ve mebusandan her birinin hakkı vardır. İki meclisten her biri müceddeden veya tadilen kaleme aldığı kanun layihalarını diğer heyete gönderir. Orada dahi kabul olunduktan sonra tasdik-i hazret-i padişahîye arz olunur.”

Maddenin ilk hali de benzer olmakla birlikte maddenin son kısmında layihaların Şura-yı Devlet’e havale olunması yazmaktadır. Ayrıca layiha oraya da gitmeden evvel bu değişiklik için padişahın sadrazam vasıtası ile yetki istenmesi gerekmektedir. Yeni halinde ise Şura-yı Devlet’ten bahsedilmeyip adı geçen meclislerden herhangi biri tarafından yeniden ya da tadil edilerek kaleme alınan kanun layihalarının mecliste

kabulünden bahsedilmekte ayrıca padişahın yetki istenmesi yerine en son padişaha tasdik için gönderilmesi uygun görünmektedir.

“Madde 76- Mebuslardan her birine beher sene içtima için hazineden otuz bin verilecek ve şehri beş bin kuruş maaş itibariyle memurin-i mülkiye nizamına tevfiқан azimet ve avdet harcırahı ita kılınacaktır. Müddet-i kanuniyeden fazla içtima vuku bulduğu surette şehri beş bin kuruş itibariyle tahsisat-ı munzama verilecektir.”

Maddenin ilk halinde mebuslardan her birine içtima için senelik 20 bin kuruş ayrıca azimet ve avdet için 5 bin kuruş ödenmesi yazarken, ek bir tahsisattan da bahsedilmemiştir¹⁷⁶. Bu demek oluyordu ki milletvekilinin aylık maaşı yaklaşık 6.600 kuruş civarındaydı. 21 Ağustos 1909 tarihinde yapılan değişiklik ile milletvekillerinin her birine her sene için yıllık 30 bin kuruş para ayrıca aylık 5 bin kuruş azimet ve avdet için harcırah verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca eğer toplantılar belirlenenden daha fazla yapılır ise aylık beş bin kuruş daha ödenecektir. Bu demek oluyordu ki yapılan bu düzenleme ile milletvekili aylık 7.500 kuruş net maaş alacaktı eğer belirlenenden fazla toplantı yapılırsa aylık 5 bin kuruş da ilave ödeneğe sahipti. Bu miktar 1876 Kanun-ı Esasi'sinde belirlenen miktardan aylık olarak yaklaşık 1000 kuruş fazladır ayrıca 1876'daki düzenlemede bahsedilmeyen ek bir tahsisat da mevcuttur. 22 Ağustos 1908'de Vükelaya Dair Düzenlenen Maaş Cetvelinde gördüğümüz üzere sadrazamın 40 bin kuruş maaş – 15 bin kuruş tahsisat, meşihatın 30 bin kuruş maaş – 10 bin kuruş arpalık, bakanların ise 25 bin kuruş maaş alması dönemi içinde çok fazla bulunmuş olacak ki yukarıda bahsettiğimiz üzere *“nazırlıklar para kazanma yolu olmamalı”* tarzında yazıların yayınlanmasına sebep olmuştur.

20 Aralık 1909'da çıkarılan bir irade-i seniyye ile de hem rüesa-yı memurinin hem de Heyet-i Vükelanın bayramlarda, resmi ziyaret ve günlerde resmi üniforma giymeleri gerektiğine dair bir karar çıkmıştır. İrade-i seniyyeden anladığımız kadarıyla resmi üniforma yok ya da hiç giyilmiyor değildir, ancak 20 Aralık 1909 tarihli bu irade ile hem saltanat merkezi hem de ülkenin diğer eyaletlerindeki tüm rüesa-yı memurin ve

¹⁷⁶ 1876 Kanuni Esasi'sinin 76. maddesi için bkz. Kili ve Gözübüyük, s.50.

ayrıca Vükela Heyeti için resmi üniformanın giyilmesine dair yeniden bir karar alınmıştır. Üniformanın nasıl olacağı da Teşrifat Dairesi tarafından belirlenecektir¹⁷⁷.

Meclis-i Vükela'nın çalışma şekli ile ilgili olarak 6 Haziran 1912'de yapılan bir düzenleme ile 31 Mart 1909 tarihli nizamname feshedilmiş, yeni bir nizamname çıkarılmıştır. Buna göre:¹⁷⁸

Meclis-i Vükelada görüşülecek konular üç kısma ayrılmıştır: Genel siyasete ait meseleler, Kanun-ı Esasi gereğince vükelanın ortak sorumlu olduğu işler ve diğer kanunlar gereğince Meclis-i Vükela kararına bağlı hususlar (madde 1). Meclis-i Vükelada görüşülmesi bakanlar tarafından teklif edilecek maddelerin genel siyaseti ilgilendirmesi şarttır. Bir meselenin Meclis-i Vükelada, bakanlar tarafından görüşülmesi gerekli görülüyorsa, nazırların bunun sebeplerini ve konu hakkındaki düşünülenlerini açık bir şekilde ve yazılı olarak sadarete bildirmeleri gerekmektedir (madde 2). Birinci ve ikinci maddelerde belirtilen konular dışındaki meselelerden padişahın onayı sebebiyle padişaha arz edilmesi gerekenler için nazırlar tarafından hazırlanacak irade-i seniyye layihalarının bakanlar ve sadrazam tarafından imzalanmasının ardından padişah tarafından da imzalanarak icraya konulur. Daire-i ilmiyeye ait konular önceden olduğu gibi meşihat makamına arz edilerek izin alınır (madde 3).

Meclis-i Vükela kararlarından padişah onayı gerekli olanlar, padişaha mazbata ile sunulur, mazbata eklenecek irade-i seniyye layihalarının Vükela Heyeti tarafından imzalanması şarttır (madde 4). Meclis-i Vükela'nın kararları meclisçe uygun görülecek şekilde, ya özet olarak yahut meclisin ittifakıyla ya da çoğunluğun yaptığı teklife göre aynen zapt edilecektir (madde 5). Meclis-i Vükela zabıtnameleri, Meclis-i Vükela ve maruzat kalemi müdürünün sorumluluğu ve sadaret müsteşarının gözetimi altında zabıt kâtipleri tarafından tanzim edilecek ve vekiller tarafından imzalanacaktır (madde 6). Bu nizamnamenin icrasına sadaret memurdur (madde 7).

Bu değişiklikten 16 gün sonra (22 Haziran 1912'de) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ısrarı ile Kanun-ı Esasi'nin 7. ve 35. maddeleri tadil edilmek üzere Meclis-i Mebusan'a götürülmüş ve 13'e karşı 210 oyla istenilen değişiklik de yapılmıştır. Ancak 4 Ağustos 1912'de Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasından dolayı bu maddelerin yasalaşması 1914

¹⁷⁷ II. Tertip Düstur, II. Cilt, s.61-62.

¹⁷⁸ II. Tertip Düstur, IV. Cilt, s.547-548.

yılına kalmıştır¹⁷⁹. 28 Mayıs 1914'te Kanun-ı Esasi'nin 7., 35. ve 43. maddelerinde yapılan değişiklikle Meclis-i Vükela ve Meclis-i Mebusan ilişkileri yeniden düzenlenmiştir.

Buna göre:

Otuz beşinci madde gereğince Meclis-i Mebusanın feshi, ertelenmesi ve tatil müddeti toplamı bir sene içerisindeki içtima müddetinin yarısını geçemez ve o içtima senesi içerisinde tamamlanmak üzere tecil ve tatili padişahın mukaddes hukukundandır (madde 7).

Vükela ile Heyet-i Mebusan arasında ihtilaf olunan maddelerden birinin kabulünde vükela tarafından ısrar olunup da mebusan tarafından oy çokluğu ile ve tekrar reddedildiği halde vükelanın değiştirilmesi veya yeniden ve dört ay zarfında seçilerek içtima olunmak üzere heyet-i mebusanın feshi padişahın hukukundandır. Fakat yeni toplanan mebusan evvelkinin reyinde sebat ve ısrar ederse Meclis-i Mebusanın rey ve kararının kabulü mecburidir (madde 35).

Umumi meclisin iki heyeti her sene kasım başında ve tecil vuku bulmuş ise gerektiğinde davetsiz olarak toplanır ve irade-i seniyye ile açılır. Toplantı süresi altı aydır, bu sürenin sonunda meclis yine irade-i seniyye ile kapanır. Bu heyetlerden biri diğerinin bulunmadığı zamanlardan birinde toplanamaz. Meclis-i Mebusan feshedildiği halde dört ay sonra toplanacak olan yeni meclisin toplanması bir fevkalade içtima hükmünde olup süresi iki aydır ve bu süre uzatılabilir ama geciktirilemez. Altmış dokuzuncu maddede yazılı olan dört seneden ibaret memuriyet süresi kasımın başında başlar (Meclis-i Mebusan için) (madde 43). Kanun-ı Esasi'nin yetmiş üçüncü maddesi kaldırılmıştır¹⁸⁰.

Zaman içinde yapılmış olan tüm bu değişikliklere baktığımızda görünen o ki padişah, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Vükela'ya tanınan yetkiler siyasi gidişata göre değişiklik göstermiştir. 1876 yılında Kanun-ı Esasi ilan edildiği vakit, sadrazam ve şeyhülislam başta olmak üzere tüm kabine üyeleri padişah tarafından belirlenip atanırken, II. Meşrutiyet ile bu durum değişmiş, sadrazam yine padişah tarafından belirlenirken, kabine üyelerinin sadrazam tarafından belirlenmesi durumu getirilmiştir (madde 27).

¹⁷⁹ MMZC, D.II, C.I, İ.S.I, 11 Haziran 1328, s.336-346; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.303-306.

¹⁸⁰ 73. madde: İrade-i Seniyye ile Mebusan Heyeti feshedilerek dağıtıldığında nihayet altı ayda toplanmak üzere mebusaların yeniden seçilmesine başlanılacaktır.

Her ne kadar sadrazam padişah tarafından atanıyor olsa da, hükümetin güvenoyu alabilmesi için Meclis-i Mebusan'ın da onaylayacağı bir sadrazamın varlığı artık padişah tarafından göz önünde bulundurulmak durumundadır.

Padişah daha evvel "izin mevkii" iken, yapılan değişiklikler ile (madde 28, 29) onay mevkii haline getirilmiştir. Padişah izni gerektirdiği için önce onun onayından geçmesi gereken konular artık ona danışılmadan Meclis-i Vükela gündemine alınabilmıştır (madde 29). Meclis-i Vükela aldığı kararların altına imza atarak, hükümetin genel siyasetinden sorumlu hale getirilmiştir (madde 30).

35. madde değişikliği ile Meclis-i Mebusan'ın feshi karmaşıklaştırılarak zor bir düğüm haline getirilmiş, padişahın, Sultan Abdülhamid zamanı olduğu gibi Meclis-i Mebusan'ı fesh etmesinin önüne geçilmek istenmiştir.

Muvakkat kanun çıkarma hakkına sahip olan Meclis-i Vükela'ya 36. maddede yapılan değişiklikle, çıkarmak istediği bu kanunları, ilk toplantısında görüşülmek üzere Meclis-i Mebusan'a havalesini belirterek, görünürde kanun hakkında yetkili nihai mercii olarak Meclis-i Mebusan'ı göstermiş, bu yolla uygulamayı hukuki bir zemin üzerine inşa etmiştir. Bununla birlikte 38. madde ile Meclis-i Mebusan'a güvensizlik halinde sadrazamı ve kabineyi düşürme yetkisi verilmiştir.

Zaman içinde yaşanan siyasi gelişmeler nedeniyle 7. ve 35. maddeler 1912 yılında tekrar değiştirilerek, 7. madde ile Meclis-i Mebusan'ın fesh süresinin bir sene içindeki ictima süresinin yarısını geçemeyeceği kuralı oluşturulmuştur. Bunun nedeni 35. maddede yapılmak istenen tadildir. Çünkü 35. madde ile artık, Meclis-i Mebusan'ın padişah tarafından feshi karmaşık ve zor olmaktan çıkarılarak basitleştirilmiş, ayrıca Meclis-i Mebusan ile Meclis-i Vükela arasında yaşanan çekişmede hükümeti ya da Meclis-i Mebusan'ı seçme hakkı padişaha verilmiştir. Fakat 4 Ağustos 1912'de Meclis-i Mebusan süresiz biçimde tatil edilmiş olduğu için 7. ve 35. maddeler ancak Meclis yeniden açıldıktan sonra 28 Mayıs 1914'te değiştirilebilmiştir.

Kanun-ı Esasi'nin ilan edildiği günden 1914 yılı sonuna dek, Meclis-i Mebusan ya da padişah ile arasındaki ilişkide bazen değişim geçirmiş olsa da, Meclis-i Vükela'ya verilen haklar ile Meclis-i Vükela, ülkeyi yönetme konusunda yürütmenin ilk ve tek ismi haline getirilmiştir. Padişahın gölgesinde iş yapıp karar alan bir kurum olmaktan

çıkıp padişaha danışmadan, kendi başına gerekli konuları görüşen, karara bağlayan, gerektiğinde ise irade-i seniyye (onay) için padişaha mazbata gönderen bir kurum haline gelmiştir. Zaman içinde yapılan nizamnamelerle, aldığı maaştan, görüştüğü konulara, toplantı yapacağı günden kabul merasimine dek her türlü durumu belirlenip görev tanımı yapılmak suretiyle Meclis-i Vükela varlığı onaylanıp, güçlendirilmiştir.

2.3. 1908 – 1914 Arası Meşrutiyet Hükümetleri

2.3.1. Birinci ve İkinci Said Paşa Hükümetleri

22 Temmuz 1908’de yani II. Meşrutiyet’in ilanından bir gün önce İstanbul’da Said Paşa’nın sadrazamlığında bir kabine oluşturulup hükümet kurulmuştur. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile birlikte kabine Harbiye Nazırı Mehmet Rüştü Paşa, Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Bahriye Nazırı H.Rami Paşai Tophane Müşiri Zeki Paşa, Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa, Maliye Nazırı Ziya Paşa, Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa, Orman ve Ziraat Nazırı Selim Melhame Paşa, Şurayı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa ve Kamil Paşa’dan oluşturulmuştur¹⁸¹. Ancak bu esnada Rumeli’de İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından başlatılan anayasalı ve parlamenter rejime dayalı meşrutiyet istemine dayanan başkaldırı sebebiyle 23 Temmuz 1908 günü padişahın irade-i seniyyesi ve onu dayanak alan Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası ile meşrutiyet kabul ve ilan edilmiştir. Said Paşa kabinesi de halk arasında kan dökülmemesi ve yabancı devletlerin ülkenin iç işlerine karışmasını engellemek amacıyla seçimlere gidilmesini ve Meclis-i Mebusan’ın toplanmasına karar vermiştir. Çünkü hükümete sunulan 67 telgraf Rumeli’nin kaynaşma halinde olduğunu göstermektedir¹⁸².

Meşrutiyet’in ilanı halk tarafından sevinçle karşılanmış¹⁸³, yaşanan sevinç halkın gösteriler yapmasına neden olmuş ancak gösterilerin Yıldız Sarayı taraflarına doğru

¹⁸¹ Pekmen, s.13.

¹⁸² Yayınlanan mazbataya göre Kanun-ı Esasi zaten yürürlüktedir, Meclis sadece geçici süreliğine tatil edilmiştir - nitekim Kanun-ı Esasi Devlet Salnamesi’nde her yıl yayınlanmıştır fakat bunu anmak ya da Salname’den çıkarmak suç olmuştur- ancak Said Paşa’nın ikinci hükümeti sırasında kaleme alınan hatt-ı hümayunda, Kanun-ı Esasi’nin tatil olduğu şimdi yeniden yürürlüğe konulduğu yazılarak sorun mantık çerçevesine oturtulmuştur. Bkz. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.147.

¹⁸³ İkdâm Gazetesi’nin verdiği habere göre, meşrutiyetin ilanı ile ülkede yaşayan Osmanlıların büyüğünden küçüğüne herkesin muradı yerine gelmiştir, bkz. “*Tehlike’nin Büyüğü*”, **İkdâm Gazetesi**, 3 Ağustos 1908

yayılması Sultan Abdülhamid’de endişe yaratmıştır¹⁸⁴. İnsanlar bir yandan sevinç gösterilerinde bulunurken diğer yandan meşrutiyetin ilanı konusunda Sultan Abdülhamid’in samimi olmadığını düşündüğünden bu durum halk üzerinde gerilim ve heyecan yaratmış, durumun farkına varan Babîâli, Sultan Abdülhamid’in samimi olduğunu anlatmak için girişimde bulunmuştur. 26 Temmuz 1908’de Şeyhülislam Cemalettin Efendi, Meclis-i Vükela’da bir beyanname yazarak yayınlanması için bunu ertesi gün gazetelere dağıtmıştır. Beyannamede padişahın Kanun-ı Esasi’ye sadakati, bunu lütfedenin zaten O olduğu, bundan sonra hiçbir vakit bunun bozulmasına izin vermeyeceği, kasım başlarında meclisin ne olursa olsun açılacağını yazmış, ardından padişaha karşı tabiiyet ve sadakate yakışmayacak her türlü iş ve dilekten sakınılması gerektiğini eklemeyi de ihmal etmemiştir¹⁸⁵.

Beyannameden 2 gün sonra 28 Temmuz’da ise Cemaleddin Efendi İstanbul’da bulunan bazı İttihat ve Terakki üyelerini davet ederek padişahın, Kanun-ı Esasi’ye sadık kalacağına dair yemin ettiğini bildirmiştir. Bu yemin hükümet erkânı arasında münakaşaya sebep olurken halkın toplanıp gösteri yapmasını da engellememiştir. Padişah 31 Temmuz günü Cuma selamlığına giderken Yıldız Sarayı’nın ve çevresinin etrafı çok kalabalıktır. Bu kalabalık içinde yabancı elçiler de vardır ve padişah selamlık esnasında, yabancı elçilerin de gözü önünde bir kez daha Kanun-ı Esasi’ye sadık kalacağını tekrarlamıştır. Ayrıca siyasal af çıkarılıp, hafiyeliğin de lağvedilmesi suretiyle padişahın meşrutiyet konusunda samimi olduğunu göstermek için peşpeşe uygulamalara gidilmişse de, padişahın samimiyetine inanmak kolay olmamıştır¹⁸⁶.

Padişah, insanları Kanun-ı Esasi’ye bağlılığı konusunda ikna etmeye çabalarken, beklenmedik anda gelen meşrutiyet, bürokratik kadroyu kargaşaya sürüklemiş, hükümetin morali bozulurken bürokratik mekanizma işlemez olmuştur. Nüfuz ve güçlerinin sınırını kestiremeyen kabine üyeleri, tüm insiyatiflerini kaybetmiş üstelik kabine Meşrutiyet’in ilan tarihi olan 23 Temmuz’dan yalnızca bir gün önce kurulduğundan ne yapacağını bilmez bir hale düşmüştür. Meşrutiyet’i özgürlük ve

¹⁸⁴ Sultan Abdülhamid bu konu hakkında duyduğu endişeyi Sadrazam Said Paşa’ya “*Meclis-i Mebusan’ın açılmasını buyurduk. Şimdi seçim yapılarak mebusların bir an önce toplanmasını sağlamak gerekirken, halkın sevincini göstermesi vesilesiyle böyle bölük bölük saraya, hükümet dairelerine gitmeleri, takım takım sokaklarda dolaşmaları sürerse asıl işler bırakılmış ve ülkenin huzuru kaçmış olur. Bu bakımdan gerekli önlemler alınmalıdır*” sözleri ile dile getirmiştir. Bkz. **Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıralarım**, Haz: Selim Kutsan (hzl.). İstanbul: Nehir Yayınları, 1990, s.26.

¹⁸⁵ Bayur, C.I, K.II, s.67.

¹⁸⁶ Bayur, C.I, K.II, s.67-68.

vergilerin verilmemesi olarak algılayan halk kanun ve nizam müesseselerinin yıkıldığını düşünerek kendi sorunlarını kendisi çözmeye karar vermiş, Trabzonluların yaptığı gibi ülkenin pek çok yerinde halk, Babîâlî'ye ismini verdikleri vali ya da memurların görevden alınmasını aksi takdirde onu makamından zorla indirmeleri gerektiğini söyleyen telgraflar göndermiştir¹⁸⁷. Ülkenin her yanından bu tür telgraflar yağarken Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa ve Sadrazam Said Paşa hakkında gazetelerde peşpeşe olumsuz yazılar yayınlanmaya başlamış, yazıların yanısıra şifahi tehditler de söz konusu olmuştur. Meşrutiyet'in ilanından bir hafta sonraki cumartesi günü, yeni atanan Başmabeynci Nuri Paşa ve Said Paşa vasıtasıyla ayrıntılı bir hatt-ı hümayun oluşturulup halkın kaygısını gidermek için Binek Taşı'nda halka okunma yoluna gidilmişse de harbiye ve bahriye nazırlarının padişah tarafından atanacak olduğunu yazan madde dolayısıyla halkın galeyana gelmesi engellenememiştir. Bu galeyan Said Paşa aleyhtarlığını arttırmıştır. Yalnız Said Paşa'ya değil Babîâlî'den çıkan diğer vükela üyelerine de tehditler söz konusu olmuştur. Bu durum Heyet-i Vükela'nın istifa etmesine neden olmuş¹⁸⁸ ancak 1 Ağustos 1908'de yeni kabine oluşturulduğunda halk yine memnun olmamıştır. Çünkü kabineyi kuran kişi padişahın emriyle yine Said Paşa olmuştur¹⁸⁹. Üstelik Bahriye Nazırı olan Hasan Rami Paşa da değiştirilmeyip yerinde bırakılmış, halkın "*iş başında iş görebilecek genç ve dinç adamlar isteriz*" söylemine karşın hareketliliği çok olan Dâhiliye Nezareti'ne 80 yaşını geçmiş olan Hacı Akif Paşa, Şura-yı Devlet Riyaseti'ne -yani kanun ve nizamları tetkik merciine- Türkçesi oldukça sınırlı olan Turhan Paşa, Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti'ne fen işlerinden hiç anlamayan Tevfik Paşa, Maliye Nezareti'ne ise Maliye Müsteşarı Ragıp Bey atanmıştır. Harbiye ve Bahriye Nazırları meselesi ise Said Paşa'nın mevkiini sarstığı gibi yeni kabinenin de sonunu getirmiştir¹⁹⁰. Çünkü bu bakanlıklar da padişah tarafından belirlenmiş, bu duruma ilk tepki Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'den gelerek Kanun-ı Esasi'nin padişaha böyle bir hak vermediği söylemi ile istifasına neden olmuştur. Ancak

¹⁸⁷ Feroz Ahmad kitabında valiyi görevden alanın Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa olduğunu yazar ancak Ali Fuat Türkgeldi'nin yazdıklarına bakıldığı vakit Trabzonlular telgraf başına geçip Trabzon valisinin azl edilmesini istedikleri sırada Memduh Paşa görevden alınmış, o olaylar esnasında Dâhiliye başında Hacı Akif Paşa bulunmaktadır, Hacı Akif Paşa'nın görevi 3 gün sürmüş olsa da valinin şehirden gönderilmesi kararını veren de bu 3 günlük görevi esnasında olmuştur. 1911'deki Said Paşa hükümetine kadar Dâhiliye Nezareti'nde Memduh ismi geçmemektedir. Üstelik 1911 Said Paşa Hükümetindeki Memduh Bey ile 1908 Said Paşa hükümetindeki Memduh Paşa aynı kişi midir bilinmez. Karşılaştırma için bkz. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.31; Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, 3. Baskı, Ankara, TTK Yayınları, 1987, s.3-4.

¹⁸⁸ Türkgeldi, s.3.

¹⁸⁹ Bayur, C.I, K.II, s.71.

¹⁹⁰ Türkgeldi, s.3-4.

Şeyhülislam Efendi'nin istifası padişah tarafından kabul edilmemiştir. Diğer yandan Selanik'ten gelen Talat ve Cavid Beyler ile görüşme yapan Said Paşa, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin itirazına benzer bir itirazla karşılaşınca bahriye ve harbiye nazırlarını atamanın padişahın hakkı olduğu konusunda ısrar etmiş ancak cemiyet harbiye nazırı olarak Trablusgarp Kumandanı Recep Paşa'nın atanmasında ısrarcı olmuştur. Bu durum Said Paşa'yı zor bir durumda bırakarak istifaya yöneltmiştir. Çünkü Meclis-i Vükela'nın önemli bir unsuru olan şeyhülislam da Said Paşa'nın düşüncesinin karşısındadır. Kanun-ı Esasi'ye göre vekiller arasında çıkacak önemli bir anlaşmazlık kabineyi istifaya itmektedir¹⁹¹. Bundan dolayı sadrazam istifasını vermiş¹⁹² dolayısıyla II. Said Paşa kabinesi de yalnızca üç gün görevde kalmıştır¹⁹³.

2.3.2. Kamil Paşa Hükümeti (7 Ağustos 1908 – 13 Şubat 1909)

Said Paşa'nın ilk kabinesi meşrutiyet'in ilanından önce, ikinci kabinesi ise üç gün sürdüğü için, Kamil Paşa Sadrazamlığında kurulan kabine meşrutiyet döneminin ilk kabinesi olarak adlandırılmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ülkede seçimler bittikten sonra Manyasizade Refik Bey'i Adliye Nezareti'ne vererek¹⁹⁴ hükümete yaklaşık üç ay sonra bir kişi ile de olsa katılım sağlamıştır¹⁹⁵. Cemiyet, ülke yönetimi konusunda tecrübeye sahip olmadığı için kabineleri doğrudan kurmak yerine onları kontrol altında tutmayı tercih etmiştir¹⁹⁶. Padişahın hatt-ı hümayunu ile 7 Ağustos 1908'de kurulan Kamil Paşa Hükümeti'nde Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile birlikte Harbiye Nezareti'ne Recep Paşa, Osman Nizami Paşa, Nazım Paşa, Hariciye Nezareti'ne Tevfik

¹⁹¹ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıralarım, s. 30-33.

¹⁹² Sina Akşin, Said Paşa'nın İttihat ve Terakki tarafından istifaya zorlandığını söyler bkz. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.148.

¹⁹³ O sırada Mabeynde görev yapan Ali Fuat Türkgeldi'nin anlattıklarına göre Dâhiliye Nazırı Hacı Akif Paşa, kendisinin yanına gelerek istifa edeceğini bildirmiştir: “*Biz dün istifaya karar verdik. Bugün yeni Sadrazam gelecek. Zannıma göre Kamil Paşa Sadrazam olacak. Bu adamlar bizi istemiyorlar; İsmail Kemalleri Ebu Ziyaları istiyorlar. Mesele sen kalk, ben oturayım*” dedikten sonra Said Paşa'yı kastederek “*O bizim eski bildiğimiz Said Paşa değil, melamiyyundan gibi bir adam olmuş. Kendileriyle görüşmek üzere Selanik'ten birkaç adam istemiştik: dün geldiler, görüştüük. Said Paşa bunlara öyle sözler söyledi ki ben utandım. Sizin Cemiyet tarafından gönderildiğinize dair elinizde vesika var mı diye soruyor (...)* (Ali ve Fuat Paşaları kastla) *O adamlar büyük adamlardı; vaktiyle kadirlerini bilemedik. En büyük meziyetleri yukarı ki delileri zapt etmekte...*” diyerek veda ederler, bkz. Türkgeldi, s.3-4.

¹⁹⁴ Türkgeldi, s.15.

¹⁹⁵ 1908 seçimleri sonrası Meclis-i Mebusan'a Ankara mebusu olarak katılan Mahir Said Pekmen'in kitabında Kamil Paşa hükümetine Adliye Nazırı olarak atanan kişi Abdurrahman Paşa olarak görülmektedir. Hatta Mahir Said Pekmen, bu kabinede İttihat ve Terakki'den hiç kimse olmadığını da yazmaktadır. Ancak Tarık Zafer Tunaya ve İhsan Güneş'in kitaplarında Manyasizade Refik Bey Adliye Nazırı olarak görülmektedir. Benzer bir kargaşa daha sonra Maarif Nezareti'ne atandığı söylenen Nazım Paşa'da da görülmektedir. Mahir Said Pekmen bu atamadan bahsederken İhsan Güneş'in verdiği listede bu isim yoktur. Karşılaştırma için bkz. Pekmen, s.17-18; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I, 2. Baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, s.25-26; Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.61.

¹⁹⁶ Tunaya, s.25-26.

Paşa, Adliye Nezaretine Hasan Fehmi Paşa ile Manyasızade Refik Bey, Şura-yı Devlet Riyaseti'ne Tevfik Paşa ile Hasan Fehmi Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne Reşid Akif Paşa, Hakkı Bey ve Hüseyin Hilmi Paşa, Maliye Nezareti'ne Ziya Paşa, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne Mahmud Ekrem Bey ile Şemseddin Bey, Bahriye Nezareti'ne Arif Paşa ile Hüsnü Paşa, Maarif Nezareti'ne Hakkı Bey, Mahmud Ekrem Bey, Abdurrahman Efendi, Ziya Paşa, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne Gabriel N. Efendi, Orman Maadin ve Ziraat Nazırlığına Mavrokordota Efendiler tayin edilmiştir¹⁹⁷. Tanin Gazetesi'nin Kamil Paşa'nın sadrazam olarak atanmasından dolayı kaleme aldığı "*Yeni Heyet-i Vükela*" isimli yazıya bakılırsa İttihat ve Terakki Cemiyeti gerek Kamil Paşa'nın sadrazam atanması gerek Cemaleddin Efendi'nin şeyhülislam atanmasından memnun görünmektedir. Kamil Paşa gibi Oxford Darülfünunun'da tahsil etmiş, münevver fikirli, meşrutiyet yanlısı bir isimle Cemaleddin Efendi gibi açık fikirli, memleketin selametinin Kanun-ı Esasi'yi tatbik etmekten geçtiğini anlamış bir zatın şeyhülislamlığa atanması oldukça memnuniyet verici¹⁹⁸ bir durum olarak görüldüğü gibi, padişahın bu iki ismi ataması da takdiri şayan bir davranış olarak dile getirilmiştir¹⁹⁹.

Ayrıca padişahın, Kanun-ı Esasi'nin 27. maddesinde dile getirildiği gibi yalnızca sadrazam ve şeyhülislamı tayin ederek, Heyet-i Vükelanın teşekkülünü sadrazama bırakmış olması²⁰⁰ da cemiyet tarafından memnuniyet verici bir durum olarak karşılanmıştır. Çünkü görünürde padişah atamayı sadrazama bırakmış olsa da harbiye ve bahriye nazırları, aslında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından belirlenmiştir. Bu

¹⁹⁷ İhsan Güneş'in verdiği isim tablosuna bakılırsa bazı isimler farklı bakanlıklarda da görülmektedir örneğin Maarif Nazırı Hakkı Bey ayrıca Dâhiliye Nazırlığı'nda da yer almaktadır. Evkaf-ı Hümayun Nazırı Mahmud Ekrem Bey ayrıca Maarif Nezareti'ndedir, bkz. Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.61.

¹⁹⁸ Tanin Gazetesi ilk başlarda her ne kadar bu iki ismi desteklediklerini söylese de Cemiyet kısa süre zarfında her iki isimle de karşı karşıya gelecektir. Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin Efendi ilk kez Sultan Abdülhamid döneminde şeyhülislamlığa atanmış ve 16 yıl 11 ay kesintisiz biçimde bu görevde kalmıştır. İttihat ve Terakki Partisi'nin Türklük ve Türkçülük politikasına karşı olan Cemaleddin Efendi devletin bekası için devlet içinde Osmanlılığın, İslam âleminde ise İttihad-ı İslam'ın yanında yer almıştır. Bununla birlikte Tanin'in dile getirdiği gibi Meşrutiyet yanlısı bir zattır. Daha doğrusu Meşrutiyet ilanından evvel de o düşüncede midir bilinmez ama Meşrutiyet ilan edildiğinde durum ne gerektiriyorsa onu yapmış, kendisine verilen görevleri yerine getirmeye gayret etmiştir. II. Meşrutiyet'ten sonra Şeyhülislam kabine ile birlikte atanmaya başladığından Şeyhülislamın görev süreleri de hükümetlerin görev süreleri ile sınırlı kalmıştır. Kamil Paşa hükümeti ile bir kez daha göreve atanmış olan Cemaleddin Efendi 14 Şubat 1909'da kabine değiştiğinde görevinden ayrılmış ancak daha ileri ki kabinelerde tekrar görev almıştır. İttihat ve Terakki karşıtı bir tavır benimsemiştir, içinde en son olarak yer aldığı kabine İttihat ve Terakki baskısıyla 10 Ocak 1913'te düşürülünce Cemaleddin Efendi'nin de siyasi hayatı sona ermiştir. İttihat ve Terakki'nin kendisini İstanbul'u terk etmesi konusunda uyarması üzerine ülkeyi terk edip Mısır'a yerleşmiştir. Bkz. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıralarım, s.11-22.

¹⁹⁹ "Yeni Heyet-i Vükela", **Tanin Gazetesi**, 7 Ağustos 1908.

²⁰⁰ "Yeni Heyet-i Vükela", Tanin Gazetesi, 7 Ağustos 1908, padişah, Harbiye ve Bahriye Nazırlarının atama yetkisini isteyerek Sadrazama bırakmış değildir, bu durum sorun oluşturmuşsa da sonunda İttihat ve Terakki'nin ve Kamil Paşa'nın istediği olmuş Harbiye'ye Recep Paşa atanmıştır. Bkz. Unat, *Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, s. 12-13; Bayur, C.I, K.II, s. 78-79.

yüzden, cemiyet kurulan yeni hükümetten oldukça memnundur. İttihat ve Terakki bir bildiri²⁰¹ yayımlayarak cemiyetin hükümet işlerine karışmayacağını açıklamış, halkı padişaha ve hükümete güvenmeye çağırmıştır. Hükümet kurulduktan 10 gün sonra ise kendi programını açıklamıştır. Bu programa göre hükümet Osmanlı Devleti'ni modern devletler seviyesine çıkarmak istemektedir. Maliye örgütü, nezaretler, ordu, donanma yeniden düzenlenecek, gereksiz görülen memurlar emekli edilecekti. Vergi sistemi yeniden ele alınacak, ticaret, sanayi, bayındırlık, tarım, bilim ve eğitimde gelişme sağlamak amacıyla bir program yapılacaktı. Eşitlik kuralları gereğince Müslüman olmayanlar dahi, tüm Osmanlılar askerlikle yükümlü olacaktır. Dış ilişkilerde ise ticaret anlaşmaları gözden geçirilip, kapitülasyonların kaldırılması için uğraşılacaktı. Program iyi olmakla birlikte bunların hepsini gerçekleştirmek mümkün olmayacaktır²⁰².

Kamil Paşa'nın hükümet programında memurların ve nispetsiz maaşların azaltılması yönünde de bir tasarıya yer verilmiş ancak Tanin bu duruma kesin şekilde karşı çıkarak zamanın doğru olmadığını dile getirmiştir. Tanin'e göre o an yapılacak olan tensikat meşrutiyeti tehlikeye düşürebilirdi. Bu yüzden hükümet başladığı tensikata ara vermek durumunda kalmıştır. Ama hiçbir şey de yapılmamış değildir. Yüksek rütbeli subayların maaşları dışında aldıkları ek paralar ortaya çıktığından buna son verilme yoluna gidilmiştir. Askeri okul ve ilmiyelerde hatırlılara ait olan zadedgân sınıfları ortadan kaldırılmış, maliyede yapılan tensikat esnasında 15 yaşında gümrük müfettişi olan Ebulhüda'nın torununun görevine de son verilmiştir. İstanbulluların askerlik yapmaması durumuna ise Mart 1909 itibarıyla son verilmiştir. Hıristiyanların askere alınacaklarına dair haberler çıkmış, para ödeyerek askerlik yapmama imkânının ortadan kaldırılması istenmiş, 7 Ağustos 1909'da çıkarılan kanunla bunlar sağlanmıştır. Nazırların alacakları maaşlar da belirlenerek miktar biraz aşağı çekilmiştir²⁰³.

Kamil Paşa, sadaretinin başlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenleri ile iyi geçinip onların devlet yönetimine dair tavsiyelerini dikkate almayı gerekli görmüştür. Ancak İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele almak yerine "Denetleme İktidarı"ni benimsemesi Kamil Paşa ile cemiyeti kısa süre zarfında karşı karşıya getirmiştir. Çünkü Kamil Paşa, devletin her zamankinden daha nazik olan dış politikasını çıkmaza sokacak

²⁰¹ Bildiri için bkz. Bayur, C.I, K.II, s.79-80.

²⁰² Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.148 – 149.

²⁰³ Fiyatlar aşağı çekilmiş olmakla birlikte Sina Akşin gerek Sadrazamın gerekse nazırların aldığı paranın oldukça yüksek bir miktara denk düştüğünü söyler bkz. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.150.

aşırı düşünce ve isteklerle karşılaştıkça cemiyet ile arası açılmaya başlamıştır. Misafir olarak Londra'dan İstanbul'a gelen Balkan Komitesi Heyeti'nin İngiltere elçisi tarafından resmen takdimini ve cemiyet tarafından kendisine önceden haber verilmeksizin kendi konağına ziyafete davet edilmesini usule aykırı görerek red cevabı vermesi üzerine, cemiyet ileri gelenleri sadrazama gücenerek sadrazamın hemen görevden alınması için padişaha ısrarla başvuruda bulunmuş, ancak bu durum padişah tarafından kabul görmemiştir²⁰⁴.

Kamil Paşa kabinesinde Dâhiliye Nazırı olan Reşit Akif Paşa istifa edip yerine Maarif Nezareti'ndeki Hakkı Paşa geçirilince cemiyet buna da itiraz ederek 25 Ağustos 1908 tarihinde Kamil Paşa'ya bir telgraf çekip bu makama Ferit Paşa'yı önermiştir. Ancak Kamil Paşa cemiyeti dinlemeyerek kendi bildiği şekilde hareket etmiştir²⁰⁵. Bunun üzerine 25 Ekim 1908'de cemiyet sadrazama bir telgraf daha gönderip telgrafta Dâhiliye Nazırı Hakkı Bey, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve Zaptiye Nazırı Sami Paşa'dan şikâyet etmiştir. Dâhiliye Nezareti'ne Ankara Valisi Nuri Bey'i, Hariciye Nezareti'ne ise Posta Telgraf Nazırı Galip Bey'i atamak gerektiğini, Dâhiliye Nazırı Hakkı Bey'in ise Şura-yı Devlet Riyaseti'nde tutulmasının daha doğru olacağını dile getirmiştir. Sadrazam cemiyetin bu dileklerini de yerine getirmemiş bunun üzerine Selanik'ten 30 Ekim 1908 tarihli şu telgrafı almıştır:

“12 Teşrin-i evvel 324 tarihli tahriratımızın icraat-ı faaliyesine şiddetle muntazarız”

İçeride bu mücadele yaşanırken, dışarıda Avusturya işgal etmiş olduğu Bosna-Hersek'i kendi ülkesine resmen katmış, Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, bu durum da bir konferans toplanacağı söyleminin dolaşmasına neden olmuştur. Cemiyet sadrazama telgraf çekerek Ahmed Rıza Bey ile Doktor Nazım'ı Avrupalı devletlerle görüşmek üzere Paris ve Londra'ya gönderdiğini bildirmiştir. Haberi alan Kamil Paşa cemiyete kendi başına hareket etmemesini dile getiren bir yazı kaleme almıştır²⁰⁶.

Taraflar arasında çekişme devam ederken Abdurrahman Şeref Efendi'nin *“seçimlerden evvel”* dediği ama tarih vermeden anlattıklarına göre Kamil Paşa ve Dâhiliye Nazırı Hakkı Bey hakkında hoş olmayan karikatür ve yazılar kaleme alınarak, hükümet küçük

²⁰⁴ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıralarım, s.36.

²⁰⁵ Bayur, C.I, K.II, s.83-84.

²⁰⁶ Yazı için bkz. Bayur, C.I, K.II, s.86-87.

görülmeye başlanmış bu durum sebebiyle taşra dâhil pek çok yerde hükümetin atamış olduğu memura eziyet edilmeye başlanmıştır. Birçok vali, mutasarrıf, kaymakam, naip ve defterdar halk tarafından evlerinden ve dairelerinden kaldırıp İstanbul'a gönderilmiştir. O kadar ki bir aralık vilayetler memursuz devlet hükümete kalmıştır. Kamil Paşa kabinesi bu buhranı geçiştirmeye çalışarak hükümet dairelerinde fazla maaş alan memur ya da işe hiç gitmedikleri halde fazladan para kazanan jurnalciler halkın gözüne battığından, Kamil Paşa, dairelerin tensikatına başlamış ancak hükümetin olmadığı bir zamanda Maarif, Maliye, Rüşumat gibi bazı dairelerde aceleyle yapılan tensikat sonucu pek çok memur ve kâtabin işsiz kalması çeşitli şikâyetlere sebep olmuştur. Bu da miting ve konferanslarda sesin biraz daha yükselmesine neden olmuş ancak mebus seçimleri başlayınca hem ülke hem İstanbul seçim heyecanıyla dolmuştur²⁰⁷.

Seçimi büyük çoğunlukla İttihat ve Terakki listeleri kazanmıştır²⁰⁸. Seçimlerin ardından açılması planlanan Meclis 17 Aralık 1908'de büyük bir bayram havası eşliğinde Sultan Abdülhamid'in konuşmasıyla açılmış yalnız bu konuşma esnasında Sultan Abdülhamid'in dile getirdiği "*I. Meşrutiyet zamanında halk buna hazır değildi*" söylemi açılış sonrası meşrutiyetçilerin sert ve iğneli yazılar kaleme alıp yayınlamalarına sebep olmuştur. Onların yayınlarına karşın İkdam ve Times gibi gazeteler de artık meclis açıldığına, hükümet zaten var olduğuna göre İttihat ve Terakki'nin müdahale etmemesi, yönetimden uzak durması gerektiğini yazmıştır²⁰⁹. Buna karşın ordunun gücünü ardına almış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, hükümete müdahale etmekten vazgeçmemiştir. Harbiye nazırı olan Recep Paşa'nın öldürülmesinden sonra çıkan harbiye ve bahriye nazırlarının değiştirilmesi olayına da müdahale eden cemiyet bu durumu Kamil Paşa'yı düşürmek için kullanmıştır. Mecliste, cemiyeti temsil eden çoğunluk partisi tarafından bir gensoru önergesi verilerek Kamil Paşa, belirli bir günde meclise davet edilmiştir. Kamil Paşa, Kanun-ı Esasi'nin kendisine verdiği yetkiye dayanarak, kendisinin belirlediği bir başka günde meclise

²⁰⁷ Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, s.15.

²⁰⁸ Sina Akşin'in dile getirdiği ileride İttihat ve Terakki'nin de başına iş açacak önemli bir husus şudur ki, İttihat ve Terakki'nin kendi mebusu olan Türk mebusların dahi birçoğu gerçek anlamda İttihat ve Terakki'li sayılabilecek kişiler değildi. Buna Türk ve Müslüman olmayanlar da eklenince, İttihat ve Terakki Cemiyeti meclis içindeki partisinin üyesi olan mebusları kontrol edemeyecektir bkz. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.177-178, Bu durum 31 Mart Vakıasında Mecliste yaşananlarda olduğu gibi zaman zaman bu mebusların İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine esen rüzgâra kapılmasına neden olacaktır.

²⁰⁹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.177-178.

giderek açıklamada bulunacağını resmi bir yazı ile meclis reisliğine bildirmiş, ancak meclis çoğunluğu Kamil Paşa'nın bu yanıtını kabul etmemiştir. Gece yarısına kadar mecliste kalmaya devam ederek görüşmelerini Kamil Paşa olmaksızın sürdürmüş, bazı genç bahriye zabıtlarına çekirttikleri ve Hüsnü Paşa'nın bahriye nazırlığına atanmasını yeren telgrafi mecliste okutmuşlardır. Böylece yasaya aykırı olarak Kamil Paşa'nın yokluğunda güvensizlik oyu verilmek suretiyle karar o gece meclis reisi ve cemiyetin ileri gelen bir üyesi aracılığıyla padişaha sunulmuştur. Kararın onaylanması için yapılan ısrar sonucunda, Kamil Paşa Hükümeti, onun yokluğunda düşürülmüştür²¹⁰.

2.3.3. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti (14 Şubat 1909 – 14 Nisan 1909)

13 Şubat 1909'da Sultan Abdülhamid tarafından verilen Hatt-ı Hümayun²¹¹ ile hükümeti kurma yetkisi Hüseyin Hilmi Paşa'ya verilmiştir. Bir önceki hükümette Dâhiliye Nezareti'nde görevli olan Hüseyin Hilmi Paşa yeni kuracağı hükümetin Dâhiliye Nazırlığını da üstlenmiştir. Bu hükümetin şeyhülislamı ise Ziyaeddin Efendi, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa, Hariciye Nazırı Rifat Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa, Maliye Nazırı Ziya Paşai Bahriye Nazırı Rıza Paşa (Topçu), Adliye Nazırı Manyasızade Refik Bey, Maarif Nazırı Abdurrahman Efendi, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel N. Efendi, Evkaf Nazırı Ziya Paşa, Orman ve Maadin Nazırı Mavrokordota Efendi olmuştur. İleri ki tarihlerde bu nazırlıklara ilaveten eklenen isimler olmuştur bunlardan biri de daha sonra Maliye Nezareti'ne geçirilen Namık Kemal'in damadı Rifat Bey'dir²¹².

Hükümet işlerine aşina olan Hüseyin Hilmi Paşa Rumeli Vilayat-ı Selase Müfettişliği zamanında İttihat ve Terakki liderleri ile tanışmış, bu tanışıklık sonrası edindiği itimad Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadarete getirilmesinde etkili olmuştur. Manyasızade Refik Bey'in de varlığı bu kabinenin İttihat ve Terakki kabinesi olarak anılmasına neden olmuştur²¹³. Hüseyin Hilmi Paşa 17 Şubat 1909'da hükümet programını Meclis'te okuyarak güvenoyunu almıştır²¹⁴. Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin perde bir hükümet görevi gördüğü, asıl yönetimin İttihat ve Terakki'de olduğu görüşü yaygın bir söylem olup nitekim İttihat ve Terakki kulüpleri bu hükümet dönemiyle birlikte güçlenmiş,

²¹⁰ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıralarım, s.36-37.

²¹¹ **Takvim-i Vekayi**, 2 Şubat 1324.

²¹² Pekmen, s.22-23.

²¹³ Pekmen, s.23.

²¹⁴ **MMZC**, D.I, C.I, İ.S.I, 4 Şubat 1324, s.677-679.

kırmızı mühürlü emirnamelerle iş görülür olmuş. Hükümet tarafından yapılacak her hareket ya da tayin zabitlerin ellerindeki kulüplerin onayından sonra yapılmıştır. Mecliste yapılacak önemli bir görüşme varsa mebuslar önceden tehdit edilip ardından oyları alınmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa gibi Harbiye ve Bahriye Nezaretlerindeki Rıza Paşalarla, Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Efendi gibi isimler zor zamanlarda iş görmekten, mukavemet etmekten aciz insanlar olup gerek bunlar gerek diğerleri memuriyetlerini İttihat ve Terakki'ye borçlu olduklarından vazifelerini onlara itaat olarak görmüş o yüzden hiçbir şeye ses çıkarmamışlardır²¹⁵.

İttihat ve Terakki'nin yönetimi doğrudan ele almak yerine dışarıdan müdahalede bulunması, pek çok kesim tarafından eleştiriye sebep olmuştur. Özellikle basın vasıtasıyla İttihat ve Terakki aleyhine yazılar kaleme alınarak, cemiyetin yönetimi ve sorumluluğu doğrudan ele alması gerektiği, işleyişin doğru olmadığı dile getirilmiştir. 12 Mart 1909'da Ahrar Fırkası mensubu Sinop Mebusu Rıza Nur'un İkdam'da kaleme aldığı "*Görüyorum ki iş fena gidiyor*" başlıklı yazısında, yaşanan olumsuzluklar, istibdatçı tutumlar, yolsuzluklar, Matbuat Nizamnamesi, toplantıların yasaklanması (toplantıdan 24 saat önce zabıtanın resmi bir kâğıt almak gerekiyordu), İttihat ve Terakki'nin hükümet içinde hükümet olmasından, dışarıdan müdahale yerine sorumluluğu doğrudan ele alması gerektiğinden bahsediyordu. Bu yazı Volkan başta olmak üzere tüm muhalif gazetelerde yayınlanmıştır. Hatta Times Gazetesi bile özet halinde yazıyı sütunlarına taşımıştır²¹⁶.

Yazının yayınlandığı sıralarda Manyasizade Refik Bey vefat etmiş, O'nun ölümü nedeniyle mecliste bir koltuk boşalınca ara seçime gidilmiştir. Yapılan bu ara seçim Ahrar Fırkası ile İttihat ve Terakki Fırkası arasındaki rekabeti arttırmış yapılan seçim sonunda Ahrar Fırkası'nın adayı gazeteci Ali Kemal Bey, İttihat ve Terakki'nin adayı Rıfat Paşa'nın karşısında yenik düşmüştür²¹⁷. Bu sonuçla İttihat ve Terakki Cemiyeti hükümet üzerindeki gücünü sağlamlaştırırken, ülkedeki İttihat ve Terakki karşıtı rüzgâr giderek daha sert esmeye başlamıştır. 6 Nisan'da Serbesti Gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü üzerinde öldürülmesi bu rüzgâr üzerinde katalizör bir etki yaratarak 13 Nisan 1909'da, 31 Mart Vakıyası olarak tarihe geçen olayın

²¹⁵ Pekmen, s.24-25.

²¹⁶ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.196-197.

²¹⁷ Ahmad, s.57.

gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır²¹⁸. Aynı gün saat 8-9 sularında Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Harbiye Nazırı Rıza Paşa ve Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Efendi Mabeyn-i Hümayuna giderek hükümetin istifasını vermiş, Heyet-i Vükelanın geri kalanının da istifalarını vermesiyle Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti düşmüştür²¹⁹.

2.3.4.Tevfik Paşa Hükümeti (14 Nisan 1909 – 6 Mayıs 1909)

31 Mart Vakıası'nın yaşandığı gün Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti istifa edince yerine Tevfik Paşa hükümeti kurulmuştur. Toplamda 22 gün ayakta kalan hükümette şeyhülislamlığa Ziyaeddin Efendi, Harbiye Nazırlığı'na Edhem Paşa, Hariciye Nazırlığı'na Rifat Paşa, Adliye Nazırlığı'na Hasan Fehmi Paşa, Şura-yı Devlet Reisliği'ne Zihni Paşa, Maliye Nazırlığı'na Nuri Bey, Evkaf-ı Humayun Nazırlığı'na Halil Hemade Paşa, Bahriye'ye Hacı Emin Paşa, Maarif Nazırlığı'na Abdurrahman Şeref Bey, Ticaret ve Nafia Nazırlığı'na Gabriel N. Efendi, Orman Maadin ve Ziraat Nazırlığı'na ise Mavrokordato Efendi atanmıştır²²⁰. Bahriye Nezareti'ne vekaleten Emin Paşa, Dâhiliye Nezaretine vekaleten Dâhiliye müsteşarı Adil Bey atanmıştır²²¹. Bu hükümete ilerleyen tarihlerde Cavit Bey, Hüseyin Hilmi Paşa, Raif Paşa, Rauf Paşa, Salih Paşa, Sabri Bey, Ferid Paşa ve Rıza Paşalar dâhil edilmiştir²²².

31 Mart Hadisesi üzerine kurulan Tevfik Paşa Hükümeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile taşra meclis idareleri tarafından kabul görmemiş, bu idareler ve İttihat ve Terakki kulüpleri Babîâli ve vükelaya “*Gayr-ı meşru kabineyi tanımıyoruz*” şeklinde telgraflar çekerek kabineyi taciz etmiştir. Tevfik Paşa bu tehditleri pek önemsememişse de vükeladan bazı isimler bundan rahatsız olmuştur. Maliye Nazırı Nuri Bey bu rahatsızlığını “*Bugün yine gayr-i meşru kabinenin gayr-i meşru Maliye Nazırı, seni tanımıyoruz, diye bir takım yerlerden telgraflar aldım; biz niçin gayr-ı meşru olalım? Ben bu adamların hiç birini tanımıyorum, şahsıma karşı böyle tecavüzde bulunmaya ne hakları var?*” şeklinde dile getirmiştir²²³.

Hükümet kurulduktan bir gün sonra, 15 Nisan Perşembe günkü toplantısında hakkında çıkan gayrı meşru iddialarına yanıt için Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey meclise

²¹⁸ 31 Mart Vakıası II. Bölümde teferruatlı bir şekilde ele alınacaktır.

²¹⁹ Unat, *Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, s.65.

²²⁰ Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, s.50.

²²¹ Türkgeldi, s.28.

²²² Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.85.

²²³ Türkgeldi, s.29-30.

giderek yeni Heyet-i Vükela'nın meşrutiyete uygun biçimde kurulduğunu Pazartesi günü (19 Nisan) beyannamesini okuyarak güvenoyu isteyeceğini, meşrutiyete darbe vurulduğu yolunda çıkarılan havadislere inanılmamasını, meşrutiyeti korumak için hep yemin edilmiş olunduğunu ve Meclisin hükümetten korkmaması gerektiğini dile getirmiştir. Ancak 19 Nisan'da (Ayastefanos) Yeşilköy İstasyonu Selanik'ten gelen Hareket Ordusunun bir bölümü tarafından ele geçirilince hükümet meclise gidip güvenoyu istemeyi gerekli görmemiştir²²⁴.

Meclis genel olarak korku içindedir. Bir yandan İstanbul'da ayaklanmış askerler, diğer yanda her tarafta teşkilatı olan ve ne yapacağı bilinmeyen İttihat ve Terakki kulüpleri ayrıca şimdi Rumeli'deki ordular da vardır. Buna rağmen Mebusan Meclisi toplantılarına devam etmiş, bunu en çok da hükümet istemiştir. Çünkü 31 Mart Vakiasının yarattığı kargaşa ile yayılan “*meşrutiyet kalktı*” propagandasını önlemeye çalışmıştır²²⁵.

İstanbul'da yaşanan isyan sebebi ile Yeşilköy'e taşınan “Meclis-i Milli”, 25 Nisan'da Ayasofya yakınındaki binasına dönerek²²⁶ işlerine kaldığı yerden devam etmiş, 22 gün varlık gösteren hükümet ayakta kaldığı sürenin büyük kısmında 31 Mart Hadisesinin yarattığı kargaşa ile mücadele etmiştir: 31 Mart Hadisesi'nin etkileri, İstanbul'da asayişin sağlamaya çalışmak, Divan-ı Harbi Örfi teşkil etmek, olayın suçlularını bulup cezalandırmak, İkinci ve Üçüncü Ordularda meydana gelen galeyanı dindirmek, Selanik ve Edirne'deki Hareket Ordusu'nun İstanbul üzerine yürümesini engellemek, İstanbul'da 31 Mart Vakiasının yaşandığı gün Adana'da Ermenilerin çıkardığı isyan sebebiyle pek çok Osmanlı vatandaşının öldüğü Adana'da örfi idareyi ilan edip suçluları cezalandırmak, Tevfik Paşa Hükümetin 22 günlük süreçte uğraşmak zorunda kaldığı olaylar olmuştur²²⁷.

Tevfik Paşa'nın hükümeti döneminde yapılan en önemli icraat ise 27 Nisan 1909 (Salı) günü Meclis-i Milli'nin, Âyan Reisi -eski Sadrazam- Said Paşa'nın başkanlığında toplanmak suretiyle Sultan Abdülhamid'i hal ederek, Veliâhd Reşad Efendi'yi Sultan V.

²²⁴ Bayur, C.I, K.II, s.194.

²²⁵ Bayur, C.I, K.II, s.192-193.

²²⁶ Bayur, C.I, K.II, s.208.

²²⁷ Türkgeldi, s.29.

Mehmed Han adıyla saltanat tahtına çıkarması olmuştur²²⁸. Sultan Reşad tahta çıktıktan beş gün sonra Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey, kabineyi istifaya davet etmiş, sadrazam ve vekiller yaptıkları görüşme neticesinde istifa etmeyi uygun görmüşlerdir. Talat Bey'in konuyla ilgili dile getirdiği "*Tevfik Paşa 31 Mart vakiasında hakikaten memlekete hizmet etti; fakat taşrada galeyana ziyade olduğundan kabinenin istifası zaruri görünüyor*"²²⁹ sözleri sanırım bu kabinenin tarih içindeki yerini ve neden istifa etmesi gerektiğini açık şekilde anlatmaktadır. Bu vesile ile istifaya karar verilmiş, 3 gün sonra da yeni bir Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi kurulmuştur.

2.3.5. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti (6 Mayıs 1909 – 28 Aralık 1909)

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadaretinde şeyhülislamlığa Sahib Efendi, Harbiye Nezareti'ne Salih Paşa, Hariciye Nezareti'ne Rifat Paşa, Şura-yı Devlet Riyaseti'ne Raif Paşa, Dâhiliye Nazırlığı'na Ferid Paşa, Maliye Nezareti'ne Rifat Bey, Evkaf-ı Humayun Nezareti'ne Halil Hemade Paşa, Bahriye Nezareti'ne Arif Hikmet Paşa, Maarif Nezareti'ne Nail Bey, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne Gabriel N. Efendi, Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'ne Aristidi Paşa atanmıştır²³⁰. Bu kabineye ilerleyen tarihlerde Necmeddin Molla Bey, Talat Bey, Cavit Bey ve Hallaçyan Efendiler dâhil edilmiştir²³¹.

Yaklaşık 8 ay görevde kalan Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi döneminde, aralarındaki soğukluğa rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti etkili bir konuma geçmiştir. Çünkü kabineye sonradan dâhil olan İttihatçı liderlerden Talat Bey Dâhiliye Nazırı, Cavit Bey ise Maliye Nazırı olmuştur. İttihatçılara yakın bir başka isim Necmeddin Molla Bey Adliye Nazırı olurken yine İttihatçılara yakınlığı ile bilinen Rifat Paşa²³² da kabinede Hariciye Nazırı olarak yerini almıştır²³³. Üstelik Sultan Mehmed Reşad'ın cülusu ile İttihatçı olarak bilinen Lütfi (Simavi) Bey padişahın yanında başmabeyinci, Halit Ziya

²²⁸ Lütfi Simavi, **Sultan Mehmed Reşad'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim**, Sevda Şakar (hızl.). İstanbul: Şehir Yayınları, 2007, s.23-24.

²²⁹ Türkgeldi, s.40-41.

²³⁰ Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, s.51.

²³¹ Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.92.

²³² Bir gün mecliste müzakere yapılırken memleketteki karışıklıklardan laf açılır, Şura-yı Devlet Reisi Raif Paşa "*Bu haller hep cemiyetler arasındaki muhasemattan ileri geliyor; memlekette sükun ve asayişin temini için on sene olsun siyasi cemiyetler teşekkülüne müsaade edilmemli*" der. Bunun üzerine Maliye Nazırı Rifat Bey "*İttihat ve Terakki Cemiyetinin bu son zamanda memlekete ettiği hizmeti unutup musunuz? Ben böyle müzakereye iştirak edemem*" diyerek çıkıp gider. Raif Paşa da "*Maliye Nazırı ne kadar İttihadçı imiş*" der. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayur, C.I, K.II, s.44-45.

²³³ Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, Ankara, 1995, s.114.

(Uşaklıgil) Bey de başkâtip olarak görevlendirilmiştir²³⁴. Abdurrahman Şeref Efendi de anılarında bu duruma yer vererek “*Hüseyin Hilmi Paşa'nın tercihinde cemiyetin ve Ahmed Rıza Bey'in medhali olduğu söylenmiştir. Birkaç ay sonra Ferid Paşa ile Gabriyel Efendi istifaya mecbur edilmeleri ve Necmeddin Molla'nın Adliye Nezareti'ne getirilmesi cemiyetin bu misullu işlerde tesiri olduğunu ima eyliyor.*”²³⁵ sözleri ile İttihat ve Terakki'nin etki ve müdahalesini göstermiştir.

İlk kabinesi 31 Mart İsyanı sebebiyle son bulan Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadareti 31 Mart Vakıyası sebebiyle Hareket Ordusunun başında İstanbul'a gelen ve sıkıyönetim²³⁶ ilan eden Mahmut Şevket Paşa'nın gölgesinde geçmiş, Mahmut Şevket Paşa'dan dolayı Hüseyin Hilmi Paşa bağımsız hareket etme imkânı bulamamıştır²³⁷. 8 aylık sadareti sırasında günleri, İstanbul'da 31 Mart Vakıyasından, Adana'da ise Ermeni olaylarından kalanlarla ilgilenmek, İstanbul ve vilayetlerde asayiş sağlamak, Divan-ı Harplerin kararlarını uygulamak, Bosna - Hersek ve Bulgaristan meselesini kesin şekilde çözümlenmek ve son zamanlarında da umumi tensikat meselesini çözmekle geçmiştir²³⁸.

Sadareti döneminde nezaretlerde düzenlemeye de yönelen Hüseyin Hilmi Paşa, bu iş için âyandan ve mebusandan birer kişi görevlendirmiştir. Ancak resmi dairelerde bu düzenleme birçok karışıklık, haksızlık ve şikâyete sebep olmuştur. Ancak bu şikâyetlerin sebebi Hüseyin Hilmi Paşa olarak gösterilmiştir. Çünkü bu iş için görevlendirdiği iki kişi düzenleme işi ile ilgisi olmayan kişiler olup üstelik bu işi yaparken kimse ile fikir alışverişi yapmadan değişikliğe gitmişlerdir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu işi âyan ve mebusandan birine havale etmesi ise sözlerinden de anlaşılacağı üzere “*Düzenlemeyi icra kuvveti yapsa Meclis-i Milli azasının bin türlü itirazlarına*

²³⁴ İttihat ve Terakki'ye yakın olduğu bilinen Rifat Paşa Sadrazam ve Raif Paşa ile konuşup ardından bu iki ismi göreve getirmiştir ayrıntılı bilgi için bkz. Türkgeldi, s.34-35.

²³⁵ Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, s.51.

²³⁶ Sıkıyönetim 25 Nisan 1909'dan 15 Temmuz 1912'ye kadar 3 yıldan biraz daha uzun sürmüştür. Önce 31 Mart'ı sebep gösteren Mahmut Şevket Paşa daha sonra ise ülkenin çeşitli yerlerinde ortaya çıkan Yemen, Suriye, Arnavutluk ayaklanmaları, Girit sorunu, Trablusgarp Savaşı gibi durumları bahane göstererek yetkisini gerek İstanbul gerek tüm Rumeli'yi kapsayacak hale getirtirerek kendisini yeni yarattığı 1.2.3. Ordular Müfettişliği Umumiliği'ne atayarak, sıkıyönetimi bu vesileyle elinde tutmuştur. Bkz. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.226-227.

²³⁷ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.90.

²³⁸ Türkgeldi, s.41.

uğrar. Binaenaleyh bu muameleyi Meclis-i Milli'ye bıraktım."²³⁹ Meclis-i Milli azasından itiraz duymamak için olmuştur²⁴⁰.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren iktidarı ele almak yerine kurulan hükümetlere dışarıdan müdahalede bulunması her kesim tarafından sorumsuzluk olarak nitelendirilmelerine sebep olmuştur. Cemiyet bu haklı eleştiri karşısında, siyasi tecrübesizliklerini yok etmek için İngiltere'de uygulanan bir yöntem olan "siyasi müsteşarlık" usulünü denemek istemiştir. Eğer siyasi müsteşarlık formülü kabul ettirebilirse Vükela Meclisi'ne katılmak için gerekli tecrübeyi elde edebilecekleri gibi hükümeti denetleme işini de yakından ve resmi yolla yapmış olacaktı. Bu yüzden Talat ve Cavit Beyler Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin kurulduğu gün gidip bu tasarılarını Mahmut Şevket Paşa'ya ve Hüseyin Hilmi Paşa'ya açmış ama ikisinden de destek alamamıştır. Yalnız ikisi değil Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa ve kurulan yeni kabine de bu fikre karşı çıkmıştır²⁴¹. Bu görüş ayrılığı İttihat ve Terakki'nin daha kabinenin ilk günlerinde Hüseyin Hilmi Paşa ile arasının soğumasına sebep olmuştur. Bu yüzden kabine kurulduktan sonra kendi adamları olan Cavit Bey'i Rifat Bey'in yerine Maliye Nazırı, Talat Bey'i ise Dâhiliye Nazırı Ferit Bey'in (İttihat ve Terakki tarafından yapılan baskı sonucu istifa etmiştir) yerine Dâhiliye Nazırı olarak kabineye sokmuşlardı. İttihat ve Terakki ve Hüseyin Hilmi Paşa arasındaki gerilimin bir önemli sebebi de Bulgaristan ile yapılmak istenilen ittifak tasarısıdır, İttihat ve Terakki Bulgaristan ile yapılacak ittifak tasarısını engellemiştir²⁴².

Hüseyin Hilmi Paşa, kabineyi kurduğu ilk günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile karşı karşıya geldiğinden ilerleyen tarihlerde İttihatçıların ısrarı ile kabineye Talat ve Cavit Bey'i dâhil etmiştir. Kabineye Talat ve Cavit Beylerin dâhil edilmesi ile yetinmeyen İttihat ve Terakki, yönetim açısından kabineyi zorladığından bu durum zamanla Hüseyin Hilmi Paşa'yı yormuştur. Üstelik 31 Mart Vakıasını bastırmakla övünen küçük subayların had safhaya ulaşan taşkınlıkları da sorun olurken, bütçeyi²⁴³ ve bazı

²³⁹ Simavi, s.52.

²⁴⁰ Buna karşın Lütfi Simavi'nin İttihatçı olarak adlandırıldığı ve Hüseyin Hilmi Kabinesi kurulduktan hemen sonra Hüseyin Hilmi Paşa ile İttihat ve Terakki'nin karşı karşıya geldiği ve İttihat'ın Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadareten indirmek istediğini unutmamak gerekir bkz. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 269-271.

²⁴¹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.269

²⁴² Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.270

²⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Türkgeldi, s.45.

kanunları meclisten geçirmek konusunda da başarı sağlayamamıştır²⁴⁴. Bunlara ek olarak siyasi müsteşarlıklar, Atina’da ortaya çıkan Ermeni meselesi, Dicle ve Fırat’ta vapur işleten İngiliz Lynch Kumpanyası’nın imtiyazlarının uzatılıp genişletilmesi meseleleri Hüseyin Hilmi Paşa’yı fazlasıyla yıpratmıştır²⁴⁵.

İngilizlerle “Lynch İmtiyazı” konusunda mukaveleyi imzalayan Hüseyin Hilmi Paşa bu mesele yüzünden arada kalmıştır. İmtiyazı isteyen İngilizlere bu imtiyazı vermesi konusunda usulen bir problem olmamasına karşın, milli çıkarlar açısından bu imtiyazı vermek tehlike arz etmektedir. “Lynch İmtiyazı” ile İngilizlerin Irak’ta daha fazla yayılması mümkündür ve bu olasılık gerek Arap mebuslar gerekse Irak’ta korku ile karşılanmıştır. Konu mecliste tartışmaya başlandığında Bağdat’ta İngilizlere bu imtiyazın verilmesi aleyhine protestolar yapılmıştır. Lynch Şirketi’ne bu imtiyazı tanımanın tehlikeli olacağına farkında olan Hüseyin Hilmi Paşa, birçok konuda İngiliz desteğine ihtiyaç duyduğundan bir açmaz içinde kalmış. Bu açmazdan kurtulmak için de istifanın daha uygun olacağını düşünmüştür. Çünkü kendinden sonra gelen hükümet kendi hükümetinin kararlarına uymak durumunda değildir²⁴⁶. Böylelikle Hüseyin Hilmi Paşa 28 Aralık 1909’da²⁴⁷ padişaha istifasını sunmuş²⁴⁸ ancak yerine yeni biri atanan kadar vekâleten görevini sürdürmeye devam etmiştir.

²⁴⁴ Mahir Aydın, “Hüseyin Hilmi Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.18, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, s.550-551.

²⁴⁵ Lütfi Simavi’ye göre birçok hatasının dışında Hüseyin Hilmi Paşa mebusların esiri olmuş durumdadır, bu yüzden başarılı olamayacağı da muhakkaktır. Bkz Simavi, s.104-105.

²⁴⁶ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.91-92.

²⁴⁷ Hüseyin Hilmi Paşa’nın istifası Meclis-i Mebusan’da İstanbul Mebusu Kirkor Zöhrap Efendi’nin kabinenin istifasına dair verdiği bir beyanat ile tartışmıştır. İşin ilginç yanı Kirkor Efendi’nin dile getirdiği “*Makamı Hilâfete o şey takdim olunmakla beraber Meclis-i Mebusana da tebligat icra edilmek lâzımdır. Yalnız gazetelerden malumat alıyoruz. Bu, doğru bir vaziyet değildir*” sözleri olmuştur. Meclis Reisi Ahmet Rıza buna cevaben “*Benim malumatım, dün akşam Sadrazam Paşa Hazretleri istifasını yazdı ve Zâtu Hazreti Pâdişâhiye takdim etmek üzere Mabeyni Hümayûna götürdü. Kabul olundu mu, olunmadı mı, bundan haberim yoktur.*” demiştir. Söz alan Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi, Mebusan Meclisi olarak kendilerinin haberi olmadığına göre bunun şahsi bir istifa olabileceğini, bunun Meclis-i mebusnada âdemi itimat neticesi alınmadığını söyleyerek, bize ne vakit bildirirse o vakit istifa etmiş sayılır, deyince Ahmed Rıza Sadrazamın resmen istifa ettiğini, Vükela tayin olunana dek görevi devam ettirdiğini söylemiş ama konu burada kapanmamıştır. **MMZC**, D.I, C.I, İ.S.II, 16 Kanunuevvel 1325, s.393.

²⁴⁸ Hüseyin Hilmi Paşa kabinesine tam manası ile söz geçirebiliyor değildi, kabinenin yaptıklarını mantık dışı buluyordu, bu yüzden her ne kadar padişaha istifası vermişse de padişaha birkaç seçenek de sunmuştu. Bu seçeneklere göre padişah dilerse istifayı reddedebilirdi. Ya da istifayı kabul eder, sonra onu yeniden Sadrazam atar ve ondan yeni kabine kurmasını isteyebilirdi. Kabine mecliste güvenoyu almazsa; padişah Mebusan Meclisi’ni dağıtıp, yeniden seçime gidilmesini emredebilirdi. Öte yandan, istifayı kabul etmeden ve yeni Sadrazamı seçmeden önce Ayvan ve Mebusan Meclislerinin başkanları ile görüşüp, bu konuda onların görüşlerini de alabilirdi. Sultan Mehmet Reşad istifayı kabul edip olayların normal akışının doğrusu olacağına karar vermiştir bkz. Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.91.

2.3.6. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti (12 Ocak 1910 – 28 Eylül 1911)

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nı istifası üzerine Roma sefiri İbrahim Hakkı Paşa, İstanbul'a gelerek, padişahın 12 Ocak 1910 tarihli hatt-ı hümayunu²⁴⁹ ile yeni sadrazam olmuştur. 25 bin kuruş maaş ve 5 bin kuruş tahsisat²⁵⁰ ile sadrazamlığa getirilen İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde şeyhülislamlığa Hüseyin Hüsnü Efendi getirilirken kabineye alınan Mahmut Şevket Paşa Harbiye Nezareti'ne getirilmiştir²⁵¹. İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde bu isimler dışında Hariciye Nazırı olarak Rifat Paşa, Adliye Nazırı Necmeddin Molla Bey, Şura-yı Devlet Reisi Necmeddin Molla Bey, Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Şerif Ali Haydar Bey, Bahriye Nazırı Halil Paşa, Maarif Nazırı Emrullah Efendi, Ticaret ve Nafia Nazırı Hallaçyan Efendi, Orman Maadin ve Ziraat Nazırı Mavrokordato Efendi, Posta Telgraf ve Telefon Nazırı Nail Bey getirilmiştir. Bu kabineye daha sonra İbrahim Hakkı Paşa, Halil Bey, Nail Bey, Hayri Bey, Salih Paşa, Mahmud Muhtar Bey, Babanzade İ. Hakkı Bey, Abdurrahman Şeref Bey, Cavid Bey ve Hulusi Beyler ilave edilerek²⁵², ölen ya da istifa eden bakanların boş kalan koltukları doldurulmuştur.

Yeni kurulan hükümetin iki önemli özelliği vardır. İlki İttihat ve Terakkili nazırların sayısının bu kabinede yüksek olması, Dâhiliye Nezareti'nde Talat Bey, Maliyede Cavit Beyler muhafaza edildiği gibi, Maarif Nezareti'ne Bağdat Mebusu İsmail Hakkı, Evkaf-ı Hümayun'a Niğde Mebusu Hayri Beyler getirilmiştir. Ayrıca Adliye Nazırı ve Şura-yı Devlet Reisi olan Necmettin Molla ve Hariciye Nazırı Rifat Paşa da bulunmaktadır²⁵³. Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi istifa ettikten sonra²⁵⁴ İttihat ve Terakki'ye yakınlığı ile bilinen Musa Kazım Efendi Şeyhülislam olmuştur. Bu kabinenin ikinci önemli özelliği Mahmut Şevket Paşa'nın harbiye nazırı olarak kabineye alınmış olmasıdır, bundaki amaç Mahmut Şevket Paşa'nın dışarıdan

²⁴⁹ **Takvim-i Vekayi**, 31 Kanunuevvel 1325 (Gazetenin ana sayfasının üst kısmında 31 Kanunuevvel 1325 yazarken ikinci sayfanın üzerinde 30 Kanunuevvel yazmaktadır).

²⁵⁰ Muharrem Dördüncü, "Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Avrupa Seyahati", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt.17, Sayı.1, 2015, ss. 79-97, s.88.

²⁵¹ Simavi, s.104-105.

²⁵² Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.108.

²⁵³ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.274-275.

²⁵⁴ Kaynakların çoğunda Şeyhülislam olarak Musa Kazım Efendi'nin adı vardır, ancak İhsan Güneş'in verdiği listede Hüseyin Hüsnü Efendi'nin şeyhülislam olduğu yazmaktadır. Ancak Temmuz 1910'da istifa ettiğine göre muhtemelen ondan sonra yerine Musa Kazım Efendi geçmiştir. Bkz. Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s. 108; Mehmet İpşirli, "Hüseyin Hüsnü Efendi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.18, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, s.553.

müdahalesini engelleyip bazı konularda onu ikna etmeyi başarabilecekleri düşüncesi olmuşsa ancak zaman bu konuda başarılı olunamadığını göstermiştir²⁵⁵.

İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazamlık yaptığı 1910 senesi Girit sorunu hariç tutulursa Osmanlı Devleti'nin karışık ilişkilerden ve yabancı devlet baskısından uzak kaldığı ilk ve son yıl olmuştur. Üstelik İbrahim Hakkı Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa etme sebebi olan "Lynch imtiyazı" meselesinde de Hüseyin Hilmi Paşa'nın aldığı kararı değiştirip hatta daha ileri de giderek, Irak ve çevresinde İngilizlere vaat edilmiş bazı imtiyazlardan da caymıştır. Dışarıdaki bu sükûnete karşın, imparatorluğun içinde büyük bir karmaşa hâkim olmuştur. 1910 yılının başlarında İstanbul'u ziyaret eden Sırbistan Hariciye Nazırı Milanoviç "*Hakkı Paşa'nın pozisyonu sağlam değildi; karşısında cemiyet vardı, daha önemlisi ordu vardı ve son olarak yeni düzene karşı olan çeşitli unsurlar vardı*"²⁵⁶ sözleriyle hem sadrazamın hem Osmanlı Devleti'nin siyasi havasını özetlemiştir.

İbrahim Hakkı Paşa 25 Ocak 1910'da okuduğu hükümet programında artık sıkıyönetimin kalkmış olduğundan bahsetmiş, Mahmut Şevket Paşa'yı kabineye almasındaki amacı da bu olmuştur ancak Mahmut Şevket Paşa'nın kabinedeki varlığı hem İbrahim Hakkı Paşa'yı hem de reform yanlısı kabineyi zor durumda bırakmıştır²⁵⁷. Çünkü reform için para gerekmektedir ancak Mahmut Şevket Paşa önce ülkenin güvenliği söylemiyle, parayı harbiyeye akıtmak istemektedir.

Sultan Abdülhamid'in hal edilmesinden sonra, Sultan Abdülhamid'in sarayında bulunup ordunun kasasına konulmuş olan 550 bin kusur lira reformlar için gerekmiş ancak Mahmut Şevket Paşa bu parayı Maliye Nezareti'ne vermeyi reddetmiştir. Yeni düzenin çabaları sayesinde devlet gelirlerinde artış olup, bu artıştan gelen para iktisadi fayda sağlayacak alanlara ayrılmak istendiğinde Mahmut Şevket Paşa buna da karşı çıkarak ordunun ve güvenliğin önem ve aciliyetini öne sürerek bu gelirlerin de Harbiye Nezareti'ne aktarılmasını istemiştir. 16 Haziran 1910'da konu mecliste görüşülürken Mahmut Şevket Paşa, Harbiye Nezareti için ayrılmış olan 9,5 milyonluk bütçesinin dışında 5 milyonluk bütçe daha istediğinde Maliye Nazırı Cavit Bey'in itirazı ile karşılaşmış buna rağmen isteğinde ısrar ettiğinde meclis Mahmut Şevket Paşa'nın

²⁵⁵ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.274-275.

²⁵⁶ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.93.

²⁵⁷ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.94.

talebini yerine getirmiştir. Üstelik bu tartışmalar adeta sadrazamın dışında cereyan etmiş, paraya ihtiyacı olan Maliye Nazırı Cavit Bey de borç para bulabilmek için Fransa'ya gitmek durumunda kalmıştır²⁵⁸.

İbrahim Hakkı Paşa kabinesi döneminde yaşanan bir iç sıkıntı da bu kabinenin kısa zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güdümüne girmesi olmuştur. Bakanlıklardaki İttihatlı nazır çokluğu, aslında durumun böyle olacağını en başından göstermiştir. Bu dönemde liyakatsiz kişiler önemli mevkilere getirilmiş, bu durum da hükümete duyulan güveni sarsmıştır. İttihatçıların tayin ettiği Kosova Valisi Mazhar Bey'in tutumu dolayısıyla Arnavutlar 1 Nisan 1910'da isyan etmiş, hükümet bölge mebuslarının tavsiyelerini dinlemek yerine şiddete başvurmuştur²⁵⁹. Harbiye Nazırının olayları silahla bastırmaya çalışması isyanın genişlemesine neden olmuştur²⁶⁰. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefetin arttığı bu dönemde, cemiyet muhalefete karşı sindirme politikası gütmüş, Sada-yı Millet gazetesi başyazarı Ahmed Samim'in sokak ortasında öldürülmesine karşın katilinin bulunamaması iç huzursuzluğun artmasına neden olmuştur. Meclis içinde oluşan muhalefet, hükümeti gensorularla sıkıştırmaya başlamıştır. Bu durum Balkanlar başta olmak üzere ülkenin her yerinde karışıklık çıkmasına neden olmuştur. İbrahim Hakkı Paşa kabinesi Balkanlarda iç huzuru sağlamak amacıyla 3 Temmuz 1910'da Kiliseler Kanunu'nu çıkarmıştır²⁶¹. Çünkü İttihatçılara göre Balkanlardaki anlaşmazlığın sebebi burada yaşayan farklı unsurlar arasındaki kilise anlaşmazlığından kaynaklanmaktadır. Hüseyin Cahid Tanin'de yayınlanan yazısında "*Bugün anlaşılıyor ki Makedonya'da bulunan Rum, Bulgar, Sırp ve Ulah Cemaatleri kilise ve mektep esasları etrafında birbiriyle kabul etmez derecede yekdiğerine hissiyat-ı hasmane gösteriyor.*"²⁶² sözleriyle cemiyetin düşüncesini dile getirmiştir.

Ancak Kiliseler Kanunu çıkarmak ilerleyen tarihlerde Osmanlı Devleti'nin başına bela olmuş, aralarındaki anlaşmazlık son bulan Bulgar, Sırp, Karadağ ve Yunan Devletleri

²⁵⁸ 1910 yılının sonbaharında Mahmut Şevket Paşa bazı ihtiyaçları için Maliye'den ödenek istediğinde ise kendisine Harbiye bütçesindeki parasından harcaması gerektiği söylendiğinde görevinden istifa etmiştir. Bu durum İttihat ve Terakki açısından hoş karşılanmamıştır bkz. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.276-277.

²⁵⁹ O kadar ki Arnavutlardan silah toplanırken, erkekler eşlerinin, analarının ve kızlarının karşısında dayak atılıp hakarete uğramışlardır. Bkz. Simavi, s.125-126.

²⁶⁰ Zekeriye Kurşun, "İbrahim Hakkı Paşa", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s.311

²⁶¹ Kurşun, s.311.

²⁶² Hüseyin Cahid, "Makedonya Meselesi", **Tanin Gazetesi**, 2 Şubat 1909.

Osmanlı Devleti'ne karşı Balkan İttifakını²⁶³ oluşturarak Osmanlı Devleti'ni hezimetle uğratmışlardır²⁶⁴.

İbrahim Hakkı Paşa, ülkenin karışıklık yaşadığı bir sırada (Temmuz 1910) hava değişimi bahanesiyle Avrupa seyahatine çıkmıştır. Bu seyahat esnasında Meclis-i Vükela'ya Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, sadaret işlerine ise Adliye Nazırı Necmeddin Molla vekâlet etmiş, bu durum da İttihat ve Terakki'nin hükümet işlerine müdahalesini kolaylaştırmıştır. Ancak İbrahim Hakkı Paşa'nın yaptığı en büyük hata Trablusgarp ve İtalya hakkındaki politikası olmuştur. İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi üzerindeki istilacı emelleri bilindiğinden bu iki vilayette daha önceki yıllarda bazı tedbirler alınarak, vilayetler tahkim edilmiş, yerli halk silahlandırılmıştır²⁶⁵. Üstelik Roma elçiliğinde bulunduğu için İtalyanların amaçlarını iyi bilmesi gereken Hakkı Paşa, sadrazam olduktan sonra önceki tedbirlerin aksi yönünde hareket ederek bölgedeki mevcut askeri birliği Yemen'e göndermiş, buradaki askeri malzemeleri de İstanbul'a naklettirmiştir. İtalyanlara karşı koymaya çalışan Trablusgarp valisi ve kumandanı İbrahim Paşa da görevinden alınıp yerine yeni biri gönderilmediğinden bölgede otorite boşluğu yaşanmıştır. Bu durumdan yararlanan İtalya, asayişin sağlanamamasının ticari çıkarlarını zedelediğini öne sürerek Babıâli'ye gönderdiği 28 Eylül 1911 tarihli bir nota ile Trablusgarp'ın kendisine teslimini istemiştir²⁶⁶. Bu olay üzerine Heyet-i Vükela, âyan ve mebusan reislerinin de katılımı ile derhal sarayda toplanarak, 24 saat içinde cevap bekleyen İtalya'ya devletlerin anlaşmaları ve devletin hukuk hâkimiyeti ile uygun düşecek imtiyazların verilmesi konusunda tereddüt edilmeyeceğini, mademki İtalya'nın maksadı iktisadi menfaatleridir, bu esas üzerine müzakere kabul edeceğini bildirmiştir. Ancak İtalya bu cevaba karşın 29 Eylül'de gönderdiği notasında Osmanlı Devleti'ne

²⁶³ Bu kanun için yalnızca Cemiyeti sorumlu tutmak doğru olmasa gerekir. Çünkü bu sorunla ilgili daha önce Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmeler sırasında Dâhiliye Nazırı ve daha önce 6 sene Rumeli Müfettişliği yapmış olan Hüseyin Hilmi Paşa da acilen bu unsurları barıştıracak bir kanun yapılması gerektiğinden, bir kiliseler kanunun gerekliliğinden bahsetmiştir. Bkz. **MMZC**, D.I, C.I, İ.S.I, 17 Kanuni Sani 1324, s.370; **MMZC**, D.I, C.I, İ.S.I, 19 Kanuni Sani 1324, s.423.

²⁶⁴ Hüseyin Cahid'in yine Tanin'de kaleme aldığı "*Bulgarlarla Rumlar*" isimli yazısı, bize Balkanlardaki anlaşmazlık hakkında İttihat ve Terakki'nin farkındalığı ile ilgili önemli bir noktayı göstermektedir. Yazıdan gördüğümüz kadarıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultan Abdülhamid'in buradaki unsurlar arasındaki sıkıntıları bilerek çözmediğini ve aralarındaki düşmanlıktan yararlanma siyaseti güttüğünü bilmektedir. Ancak onlara göre doğru olan Osmanlı unsurları arasındaki güven ve sevginin oluşturulmasıdır. Bkz. Hüseyin Cahid, "*Bulgarlarla Rumlar*", **Tanin Gazetesi**, 27 Ağustos 1909. Fakat ileriki bir tarihte bu unsurların bir araya gelerek Osmanlı Devleti ile savaşması, İttihat ve Terakki'nin ileriye görmek konusunda başarılı olamadığını göstermiştir.

²⁶⁵ Kurşun, s.312.

²⁶⁶ Kurşun, s.312.

savaş ilan etmiştir²⁶⁷. Bu durum İbrahim Hakkı Paşa kabinesinin de sonu olmuştur, İbrahim Hakkı Paşa daha savaş ilanını duymadan, ilk ultiimat geldiği gün yani 28 Eylül'de Sultan Reşad'ın başmabeyncisi Lütfü Simavi'yi kendi hanesine çağırarak, kabinesinin istifaya karar verdiğini bildirmiş ayrıca böylesi zor bir mevkide Âyan Reisi Said Paşa'nın iş başına gelmesinin uygun olacağını bildirmiştir. İbrahim Hakkı Paşa istifasını sunmuşsa da sarayda Meclis-i Vükelayla birlikte sabah üçe kadar süren toplantıda hazır bulunmuştur²⁶⁸. İlginç olan ise ne, "*Vaktiyle benim durumuma düşen sadrazamların padişahlar tarafından boyunları vurulurdu*" özeleştirisini yapan İbrahim Hakkı Paşa'nın ne de kabinesinin İtalya konusunda ihmalkâr davranıp, işlerin bu raddeye gelmesine sebebiyet vermelerinden dolayı sorumlu tutulmamış olmasıdır²⁶⁹, sadece Mebusan Meclisi'nde yapılan bir toplantı esnasında Trablusgarp mebusları Naci ve Sadık Beyler duruma tepki gösterip İbrahim Hakkı Paşa ve kabinesi hakkında çok ağır sözler dile getirmiştir: "*Tarih-i Ümemde bu derece basiretsizlik, bu kadar lâkaydî ve atalet, bu mikyasta rubb-u vatandan mahrumiyet görülmemiştir. Biz Trablusgarp Mebusları, müvekkillerimizin sadayı vicdanlarına tercüman olarak şu felâket-i elîmeden dolayı Hakkı Paşa ve rüfekasını muvacehe-i millette itham ediyoruz.*"

Hakkı Paşa Kabinesinin haricî, dâhilî, malî ve harbî basiretsizliği, Kanunu Esasî-i Osmânî'nin bu muazzam üss-ü Devlet ve Meirutiyyetin ilk maddesini ihlâl etmiştir.

Biz Meclis-i Mebusanı işbu feryadımızla ifayı vazifeye davet ediyoruz.

Trablusgarp Mebusları Kanunu Esasinin 31 inci maddesine tevfikân haiz buldukları salâhiyeti bil istimâl şu teşebbüsleri ile istikbâl-i vatani tehdit eden mühlik bir lâkaydîden Osmanlılığı tahlîs ile hiss-i mesuliyet ve lüzum-u mücazâtı temin ve tesise muvaffak olurlarsa umum vatana belki bir hizmet etmiş olmak emeli ile müteselli olacaktırlar"²⁷⁰ mebuslar bu işin sorumlularının Divan-ı Âli'ye sevkini istemişlerse de neticede bir şey yapılmamıştır²⁷¹.

²⁶⁷ Simavi, s.205.

²⁶⁸ Simavi, s.205.

²⁶⁹ Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000, s.364.

²⁷⁰ MMZC, D.I, C.I, İ.S.IV, 10 Teşrin Evvel 1327, S.69-70.

²⁷¹ Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, s.364.

2.3.7. Said Paşa Hükümeti (30 Eylül 1911 – 16 Temmuz 1912)

30 Eylül 1911'de²⁷² tekrar sadrazamlık makamına getirilen Said Paşa sekizinci defa olmak üzere bu göreve getirilmiştir. Yedisi Sultan II. Abdülhamid Döneminde olmak üzere toplamda dokuz defa sadrazamlık yapan Said Paşa devletin başında ciddi sorunlar olduğu dönemlerde tercih edilen isim olmuştur.

Said Paşa'nın sekizinci kabinesinde şeyhülislamlığa Musa Kazım Efendi, Harbiye Nezaretine Mahmut Şevket Paşa, Hariciye Nezareti'ne Reşid Paşa, Adliye Nezareti'ne Hayri Bey, Şura-yı Devlet Riyaseti'ne Hayri Bey, Dâhiliye Nezareti'ne Celal Bey, Maliye Nezareti'ne Nail Bey, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne Hayri Bey, Bahriye Nezareti'ne Hurşid Paşa, Maarif Nezareti'ne Abdurrahman Şeref Bey, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne Hulusi Bey, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne Aristidi Paşa, Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'ne Senabyan Efendi, Nafia Nezareti'ne Senabyan Efendi, Posta Telgraf ve Telefon Nezareti'ne İbrahim Suse Efendi atanmıştır. Bu kabineye daha sonra Asım Bey, Said Halim Paşa, Hacı Adil Bey, Emrullah Efendi ve Talat Beyler dâhil edilmiştir²⁷³. 19 Ekim 1911 tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında yapılan oylamada 185 oydan, 121'i itimat, 60'ı ret oyu vermiştir²⁷⁴. Bu durumda 4 tane de çekimser oy var demektir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yapılan güven oylamaları içindeki en fazla ret oyu bu kabine dönemi alınmıştır. Bu redler Said Paşa'ya değil, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne duyulan güvensizlik ve muhalefet ile ilgilidir.

Cavid Bey anılarında güven oylamasının yapıldığı günden bahsederken toplamda 126 itimat oyunun alındığını, kendilerinin bu denli çok oy gelmesini beklemediklerini, en fazla 110 oya çıkılabileceğini düşündüklerini ayrıca bu denli çok oyun Said Paşa'nın meclisteki tavır ve tutumundan kaynaklandığını itiraf etmiştir:

“Mecliste bugün söz alan hatiplerin hiç biri muvaffak olamadı. Herkes birkaç söz söyledi. Ne bir fikr-i felsefî ne bir fikr-i siyasi, ne de hatta bir şiir. Kalbi ihtizaza getirecek bir söz bile telaffuz olunmadı. Hâlbuki bugün meclisin tarihinde kalacak bir gündü. Yine bugünü yaşatan Said Paşa oldu. Çünkü onun sözleri hepsinden metin, hepsinden makul ve hepsinden tartılı idi. Muhalifler onun yanında ne kadar küçük

²⁷² Takvim-i Vekayi, 18 Eylül 1327.

²⁷³ Güneş, Türkiye'de Hükümetler, s.119.

²⁷⁴ MMZC, D.I, C.IV, İ.S.I, 6 Teşrini Evvel 1327, s.45.

kalıyorlardı. İlk celsede söylediği sözlerle bizim fırka dâhilinde henüz müteredit kalan on beş yirmi kişiyi kendisine celb etti. İkinci celsede Lütfi Fikri'ye verdiği cevaplarla daha ziyade yükseldi."²⁷⁵

Said Paşa'nın sadrazamlık mevkiine gelmesi iktidardaki güç dengesini etkileyecek bir gelişme olmuştur, çünkü Mahmut Şevket Paşa'nın karşısına her açıdan kendisinden güçlü, tecrübeli ayrıca kendisinden 18 yaş daha büyük bir isim hükümet başkanı olarak gelmiştir. Daha evvel yedi kere sadrazamlık yapmış olan Said Paşa şimdi sekizinci defa hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Üstelik Trablusgarp'ın elden gidişi bir önceki kabine döneminde Mahmut Şevket Paşa yine harbiye nazırı iken gerçekleşmiştir. Şimdi üzerinde bunun sorumluluğunu da taşıyan Mahmut Şevket Paşa'nın bu konudan dolayı nüfuz kaybına uğradığı da muhakkaktır. Eğer Trablusgarp sorunu yaşanmamış olsaydı ne Mahmut Şevket Paşa ne de İttihat ve Terakki'nin askeri kanadının Said Paşa gibi güçlü bir ismi istemeyeceği muhakkaktır²⁷⁶.

Said Paşa hükümetinde İttihat ve Terakki'nin "ağır toplarından" hiç biri olmamasına karşın, kabinenin egemen niteliği İttihat ve Terakki'ye eğilimli olmasıdır. Said Paşa'nın ileri gelen İttihat ve Terakkilileri istememesi gayet normaldir. Birincisi bu kişiler Trablusgarp olayının sorumluluğunu taşımaktadır, ikincisi ise İttihat ve Terakki'ye bağlı görünmek onun "büyük devlet adamı" unvanına yakışmayacaktır. Ayrıca böylesi zor bir zamanda İttihat ve Terakki yönetiminde yer alarak kendini yıpratmak istememiş de olabilir. Trablusgarp Savaşı ülkede büyük bir heyecan yaratmış, İttihat ve Terakki gönüllüler toplamak için Milli Müdafaa Komitesi kurmuştur. İtalyanlara karşı iktisadi boykot uygulamasına geçilmiş, 7 Ekim'de Adliye Nezareti, İtalyanların kapitülasyonlarının kaldırılmış olduğunu ilan etmiştir²⁷⁷.

Ekim ayında İttihat ve Terakki Cemiyeti, hem savaşın karşısında ulusal birliği sağlamak hem de muhalefetin faaliyetlerini azaltmak için, muhalefetin de katılacağı karma bir hükümet düşünmeye başlamıştır. Bir rivayete göre Prens Sabahattin'e Nezaret teklifinde bulunmuş ancak Prens Sabahattin bunu reddetmiştir. Netice de karma hükümet düşüncesi hayata geçmemiş, meclis 14 Ekim'de yeni toplantı yılına başlamıştır²⁷⁸.

²⁷⁵ Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, Hasan Babacan ve Servet Avşar(hzl.). Ankara, TTK Yayınları, 2014, s.176.

²⁷⁶ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.297

²⁷⁷ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.298-299

²⁷⁸ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 299

Meclisin toplandığı gün Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey ile Maliye Nazırı Cavid Bey arasında geçen bir konuşma İttihat ve Terakki'nin yönetime ne kadar hâkim olabildiği ya da olamadığı ile ilgili bir ayrıntıyı göstermektedir:

“Âyan dairesinde Maarif Nazırı Abdurrahman Bey’le görüşüm. Şiddetle sulh taraftarı. Hatta Trablusgarp’da hiçbir hakkımız kalmamak üzere sulh taraftarı. Memleket vasi biz oradan aciz, diyelim diyor. Ne iyi bir hükümet adamı. Ve Genç Türk hükümetini kimlerin eli idare ediyor, görüp ağlamalı. İdare bu zayıf ve korkak ellerde, mesuliyet bizde”²⁷⁹.

Ülke bir yandan savaş buhranını yaşarken diğer yandan tüm muhalifler bir araya gelerek İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne karşıt olarak 21 Kasım’da Hürriyet ve İtilaf fırkasını kurmuşlardır. Partinin ilk zaferi de Paris’e atanan Rıfat Paşa’dan boşalan İstanbul mebusluğunu elde etmesi olmuş, bu durum İttihat ve Terakki’de büyük üzüntü yaratmıştır. Ve karşı bir atak olarak İttihat ve Terakki de kendi adamlarını kabineye sokmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır. 15 Ocak 1912’de padişahın Meclisi dağıtması üzerine her iki parti de ateşli bir seçim kampanyasına başlamış, Türk tarihine “sopalı seçim” ya da “dayaklı seçim” olarak geçen 1912 seçimleri bazı şiddet olaylarına tanıklık etmiş olsa da, seçimlerin bu yönü biraz fazla abartılmıştır. İttihat ve Terakki şiddet olaylarına başvurmaktan çok incelikli ve hesaplı hareket etmiştir, demek daha yerinde olacaktır. Kampanya sonunda İttihat ve Terakki büyük bir farkla seçimi kazanmış 284 mebusdan yalnız küçük bir azınlık Hürriyet ve İtilafçılardan oluşmuştur²⁸⁰.

18 Nisan 1912’de yeni dönemine giren Meclis, oturuma başlamak için yeterli çoğunluğunu elde edemediğinden, ilk toplantı ancak 15 Mayıs 1912’de yapılabilmektedir. Kısa süre önce İttihat ve Terakki Meclis Grup Başkanlığı’na seçilmiş olan Halil Bey, Mebusan Meclisi başkanlığına getirilmiş. Birkaç gün sonra, savaş giderleri nedeniyle mali sıkıntıları atlatabileceğini anlayan Nail Bey’in istifası üzerine Cavid Bey Maliye Nezareti’ne atanmıştır. Hallaçyan Efendi ise Cavid Bey’den boşalan Nafia Nazırlığı’na getirilmiştir. Artık kabine kesin olarak İttihatçıların eline geçmiştir. Bu durumdan istifade etmek isteyen İttihat ve Terakki, uzun süredir ortada duran ve değiştirmek

²⁷⁹ Cavid Bey, s.164.

²⁸⁰ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.145-151.

istedikleri 35. maddeyi Meclis-i Mebusan'a taşımış, ancak Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakkililer çok olmasına rağmen bu konu meclisi ikiye bölmüştür²⁸¹.

İttihat ve Terakki, daha evvel 35. madde ile padişah'tan aldıkları yetkilerin bir kısmını şimdi padişaha vermek ve meclisin çok fazla söz sahibi olmasını engellemek istemiş ancak kabinenin düşmesinden korktukları için bu konuda fazla ısrar edememiştir. “*Mecliste en iyi dostlarım, hatta Hallaçyan bile, bu teklifin aleyhindeydi*” sözleri konu hakkında uzlaşının zor olduğunu gösterir niteliktedir. Konu meclise getirildiğinde 1908'de yaşanan durum yeniden tekrar ediyor gibidir. İttihat ve Terakki'nin desteği ile seçilmiş mebuslar, 1908'de olduğu gibi cemiyetin uyguladığı siyaseti bütünüyle uygulamayı reddetmiştir. Aslında cemiyetin Anayasa'da bir değişiklik yaparak Meclise tanınan yetkiyi biraz olsun kısmak isteme sebebi de tam olarak bu olmuştur. İttihat ve Terakki bir kısır döngünün içine girmesine rağmen 22 Haziran 1912'de 7. Ve 35. maddelerde değişiklik yapılmasını öneren yasa tasarısını meclise getirdikten sonra 13 rete karşı 210 oyla maddede değişikliği kabul ettirmiştir²⁸². Ancak Ağustos ayında meclis belirsiz bir süre tatile girdiğinden yasalaşması 1914 yılına kalmıştır.

İttihat ve Terakki'nin muhalefeti yok sayması muhalefetin, İstanbul'da küçük subaylar tarafından kurulan ve Makedonya'da çıkan isyanla bağlantısı olan Halaskar Zabitan Grubu ile işbirliği yapmasına sebep olmuştur. Grubun amacı İttihat ve Terakki'nin iktidardan çekilmesi ayrıca askerlerin hiçbir şekilde siyasette yer almamasıdır. Bu durum cemiyeti telaşa düşürmüş Mahmut Şevket Paşa konuyla ilgili bir yasa tasarısı çıkarmaya çalışmış ise de bunu başaramamış, üstelik Makedonya'da devam etmekte olan isyanı da dindirememiştir. Bu yüzden 9 Temmuz 1912'de istifa etmiş, İttihat ve Terakki Mahmut Şevket Paşa'dan boşalan Harbiye Nezareti koltuğuna Nazım Paşa başta olmak üzere kimseyi ikna edip geçirememiştir. Bu durum İttihat ve Terakki'nin itibarını oldukça zedelemiş, harbiye koltuğu boş kalan kabine 15 Temmuz'da güven oylaması için meclise gittiğinde tüm olumsuzluklara karşın Said Paşa kabinesi 4'e karşı 194 oyla güvenoyunu almıştır²⁸³. Buna rağmen güven oylamasından bir gün sonra Maliye Nazırı Nail Bey'in istifasının ardından Said Paşa da istifa etmiştir. Durumu oldukça şaşkıncı bulan Mebusan Reisi Halil Bey, Talat Paşa'yı arayarak “*Sadrzamanı bu*

²⁸¹ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.152.

²⁸² Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.153.

²⁸³ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.153-155.

işten vazgeçirelim” demişse de Talat Bey “bu işin bittiğini” söyleyerek “Azizim ben kendi kendime şu suali soruyorum, buhran buhranı takip ediyor. Önüne geçemiyoruz. Acaba biz mi memleketi idare edemiyoruz? Başkaları gelsin, onlar da memleketin evladı değil mi? Belki bizden daha iyi idare ederler. Biz de kendilerine muzahir oluruz. Maksat memlekete hizmet değil mi?”²⁸⁴ sözleriyle serzenişte bulunmuştur.

2.3.8. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti (22 Temmuz 1912 – 29 Ekim 1912)

Said Paşa'nın istifasından sonra sadrazamlık için Kamil Paşa zikredilen isimlerden olmuştur. Ancak İttihat ve Terakki'ye düşman olan Kamil Paşa'nın ülkenin oldukça hassas olduğu bir dönemde hükümetin başına geçmesi tehlikeli bulunmuştur. Vahim bir netice doğurmaması için Kamil Paşa'dan vazgeçilerek Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın sadarete geçirilmesi önerilmiştir. Ayrıca Gazi Ahmet Muhtar Paşa gibi eski bir müşir ve başkumandanın hükümet başında olması bozulmuş olan ordu üzerinde denetimin sağlanması açısından yararlı görülmüştür. Sultan Reşad, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı sadrazam tayin etmek konusunda tereddüt göstermişse de nihayetinde kendisine sadaret mührünü vermiştir²⁸⁵.

22 Temmuz 1912'de sadrazam olarak atanan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kabinesinde şeyhülislamlığa Cemaleddin Efendi, Harbiye Nezareti'ne Nazım Paşa, Hariciye Nezareti'ne Gabriel N. Efendi, Adliye Nezareti'ne Hüseyin Hilmi Paşa, Şura-yı Devlet Riyaseti'ne Kamil Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne Ferid Paşa, Maliye Nezareti'ne Ziya Paşa, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne Fevzi Paşa, Bahriye Nezareti'ne Mahmud Muhtar Paşa, Maarif Nezareti'ne Said Bey, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne Mustafa Reşid Paşa, Nafia Nezareti'ne Mehmet Şerif Paşa, Posta Telgraf ve Telefon Nezareti'ne Ziya Paşa atanmıştır²⁸⁶. Hükümete ilerleyen tarihlerde Abdülhalim Bey, Mehmet Şerif Paşa, Daniş Bey, Abdurrahman Bey, Salih Paşa ve Hüseyin Sabri Beyler de katılmıştır²⁸⁷.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi, içinde üç eski sadrazamı bulundurduğu için “*Büyük Kabine*” ya da Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve oğlu aynı kabinde yer aldığı için

²⁸⁴ Halil Mentеше'nin Anıları, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s.148.

²⁸⁵ Simavi, s.253-255; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, C.IV, 3. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 1982, s.1814-1815.

²⁸⁶ **Takvim-i Vekayi**, 10 Temmuz 1328.

²⁸⁷ Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.129-130.

“Baba-Oğul Kabinesi” olarak da anılmıştır²⁸⁸. 30 Temmuz’da 45’e karşı 113 oyla güvenoyu alan kabine, İttihat ve Terakki’ye karşı kurulmuş bir tepki kabinesi olmuştur²⁸⁹. Bir İttihat ve Terakkili olan Cavit Bey bu durumdan oldukça rahatsız olmuştur:

“Kabine teşekkül etti ve ne tarz-ı garipte teşekkül etti. Memleketin erbab-ı namus ve haysiyeti için şîn olacak bir tarzda teşkil olundu. Cemaleddin Efendi’nin şeyhülislamlığı bu gibilere karşı ne büyük bir darbe! Kamil Paşa ısrarlara rağmen Hariciye Nezareti’ni kabul etmedi. Ne büyük, itirafı aciz! Taraftarları için de mahcubiyet! Gabriel’in Hariciyeye getirilmesi ne büyük pot! Maliyeye Ziya Paşa’yı almışlar ve sadrazam sebab-i tercih olarak Halil Bey’e iyi usul-i defteri bildiği için aldım demiş! Diğer Nezaretleri de rastgele tevzi eylemişler. Damat Şerif Paşa’nın Nafiaya, Sefir Reşid Paşa’nın ziraata gelmesi mevki doldurmaktan başka ne için?

*Milletin kabiliyetine, minnettarlığının derecesine bakmalı ki İttihad ve Terakki’yi bugün tel’in ediyor ve Cemaleddin Efendi’ye, Babiâli’den geçerken alkışlar yağdırıyordu. Efkar-ı umumiyede İttihad ve Terakki’nin artık yıkılmış olduğu kanaati var. Ve bu kanaatten büyük bir memnuniyet hissediyor. İşte gayr-i memnunlar kütesinin istihrazatının netayici.”*²⁹⁰

Değişim yalnız kabinede olmamış, İstanbul’da polis müdürü ve merkez kumandanlarının yerine Halaskar ya da onlara yakın olan kişilerin atanması ile başlayan değişiklikler diğer devlet dairelerine de yayılmıştır. Başkâtip Halit Ziya ve Başmabeyinci Lütü Simavi²⁹¹ de Halaskarların baskısı ile görevlerinden uzaklaştırılmışlardır. Kabine İttihat ve Terakki karşıtı olmasına rağmen Mebusan Meclisi’nin İttihatlı mebuslar ile dolu olması da bir problem olarak görülmüş ve Hariciye Nazırı Noradonkyan Efendi Mebusanın feshi için bir formül bularak meclisin dağıtılmasını sağlamıştır. Bu formüle göre 1912’de seçilen Mebusan Meclisi, tüm dönem için değil, dağıtılmış olan 1908 Mebusanının geri kalan dönemini bütünlemek için seçilmişti. Bu yorum, Kanun-u Esasi’yi yorumlama yetkisine sahip bulunan

²⁸⁸ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.137.

²⁸⁹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.325.

²⁹⁰ Cavid Bey, s.442.

²⁹¹ Lütü Simavi, görevinden uzaklaştırılmadığını görevi kendisinin bıraktığını anlatır. Anlattığına göre, Sadrazam, Halit Ziya Bey’in görevden uzaklaştırılacağını kendisine haber vermiş bunun üzerine Lütü Bey kendisinin de görevi bırakacağını söylemiş, Sadrazam buna katıyen itiraz etmiş ancak Lütü Bey istifa etmek konusunda ısrar etmiş, bkz, Simavi, s.260.

Âyana²⁹² gizli bir oturumda Arnavutluk'taki ayaklanmayı bastırabilmenin şartı olarak sunulmuş ve 5'e karşı 28 oyla 4 Ağustos 1912'de kabul ettirilmiş, böylece meclis süresiz tatil edilmiştir²⁹³.

23 Temmuz 1912'de kaldırılan Örfi İdare²⁹⁴ 6 Ağustos 1912'de yeniden ilan edilmiştir²⁹⁵. Bu hükümet döneminde Trablusgarp sorunu az çok yavaşlamış ancak hükümeti hayli uğraştıracak olan Arnavut İsyanı yeniden alevlenmiştir. Özellikle Temmuz ve Ağustos aylarında isyan oldukça büyümüş, sadrazam isyanı bastırmaya çalışmayacağını söyleyerek, onun yerine Arnavutları dinlemek üzere bölgeye Müşir İbrahim Paşa'yı göndermiştir. Memur ve subayların siyasallaşmasından sıkıntıya düşen devleti bu kargaşadan çıkarmak için, Meclis-i Vükela'da 8 Ağustos 1912 tarihinde bir karar alınmıştır. Bu karar göre tüm memurlar fırkalarla ilişkileri olmadığına dair senet vermek zorundadır. Bu karardan 2 ay sonra 8 Ekim 1912'de ise memur ve subayların siyasetle uğraşması yasaklanmıştır²⁹⁶.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin uğraştığı en mühim olay Balkan Harbi olmuştur²⁹⁷. Avusturya farkında olmadan Balkan Savaşı'nın çıkmasına ön ayak olmuş, hükümetin ağustos ayında Arnavutlara tanımış olduğu hakların diğer Balkan uluslarına da tanınması gerektiğini söyleyerek savaşın fitilini ateşlemiştir. Durumun ciddiyetinin farkında olan Babıâli 18 Eylül'de, Arnavutlara tanınan hakların tüm Rumeli'ye tanınmasını kararlaştırmıştır. Buna rağmen savaşın destekçisi olan Rusya, Fransa'ya savaşın 15 Ekim'den itibaren başlayabileceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Balkan Devletleri 30 Eylül'de seferberlik ilan etmiş, savaş çıkmasını istemeyen hükümet 5 Ekim'de bir adım daha atarak, Büyük Devletlere, Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi gereğince hazırlanmış olan 1880 Islahat Kanunu'nun uygulanacağını bildirmiştir. Bu durum İttihat ve Terakki'nin Darülfünun öğrencilerini teşvik ederek, Gazi Ahmet

²⁹² Kanun-ı Esasi'nin 117. maddesine göre Kanun-ı Esasi'yi yorumlama yetkisi Âyan Meclisi'ne aittir. Kanun-ı Esasi'deki 1909 değişiklikleri ile padişahın Meclis-i Mebusan'ı fesh edebilmesi için Âyan Meclisi'nin onayını alması şartı getirilmiştir. Bkz. H. Aliyar Demirci, **İkinci Meşrutiyette Âyan Meclisi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yayınları, 2006, s.62-66.

²⁹³ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.325-327; Meclisin feshi hakkında Mebusan Meclisinde yaşanan tartışmalar için bkz **MMZC**, D.II, C.II, İ.S.I, 23 Temmuz 1328 (5 Ağustos 1912), Cavid Bey'in yaptığı bir konuşma var, hükümetin hareketini bir darbe olarak nitelendiren Cavid Bey madem öyle, hükümete güvenoylaması yapılp yeni bir kabine kurulana kadar meclis tatil edilsin diyor.

²⁹⁴ Simavi, s.257.

²⁹⁵ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.138.

²⁹⁶ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.327-329.

²⁹⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, C.IV, s.1818.

Muhtar Paşa'dan hesap soran ve onu savaşa zorlayan bir yürüyüşe sebep olmuştur²⁹⁸. Bu yürüyüş esnasında öğrencilerin yanında bulunan bazı gazete yazarları, bastonla pencere camlarını kırarak öğrencileri içeriye girmeye teşvik etmiş ancak öğrenciler bu kadarına cesaret edememiştir. Sadrazam ile oğlu Mahmud Muhtar Paşa devlet meselelerinin Vükela'nın işi olduğunu dile getirip, kendilerinin hükümet işlerine karışmak yerine tahsilleri ile ilgilenmelerini öğütlemesine karşın talebe iki saat boyunca gösterisine devam etmiş ardından dağılmıştır²⁹⁹.

Hükümet savaş karşıtı olmasına rağmen, 17 Ekim'de Bulgaristan ve Sırbistan Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Bu sırada yaşanan olumlu denilebilecek tek olay savaş ilanından iki gün önce İtalyanlar ile bir barış imzalanmış olmasıdır, görünüşe bakılırsa Osmanlı Devleti Trablusgarp'a özerklik tanımıştır. Balkan Savaşı'nın çıkması ile Osmanlı Devleti birkaç gün içinde peş peşe yenilgi almıştır. 22 Ekim'de Sırpların karşısında Kosova yenilgisi, 21-23 Ekim'de Kırklareli yenilgisi, 23-24 Ekim'de Komanova yenilgisi yaşanmış, 14-18 Kasım'da Manastır Muharebesi kaybedilmiştir. Üsküp, Selanik, Kalkandelen, Manastır hiç savaşmadan teslim olmuş, Doğu ordusu Çatalca hattında yani İstanbul önlerinde ancak tutunabilmiştir. Osmanlı ordusunun çok kısa sürede yenilgi almasından dolayı Kamil Paşa, Avlonyalı Ferit Paşa, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi gibi isimler Sultan Reşad'a giderek Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın görevden alınmasını istemiş, Sultan Reşad Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı görevden almamış ancak bu talep Paşa'nın kulağına gidince 29 Ekim 1912'de kendisi istifa etmiştir³⁰⁰.

2.3.9. Kamil Paşa Hükümeti (29 Ekim 1912 -23 Ocak 1913)

Balkan Savaşı'nın yenilgisi ve üzerindeki baskı nedeniyle Gazi Ahmet Muhtar Paşa istifa etmek durumunda kalınca, istifa ettiği 29 Ekim günü yerine Kamil Paşa geçerek yeni kabineyi kurmuştur³⁰¹.

Kamil Paşa'nın dördüncü sadareti³⁰² olan yeni kabinesinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinden Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Harbiye Nazırı Nazım Paşa, Hariciye

²⁹⁸ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.331-332.

²⁹⁹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, C.IV, s.1820.

³⁰⁰ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.333-337.

³⁰¹ **Takvim-i Vekayi**, 17 Teşrin-i Evvel 1328.

³⁰² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, C.III, s.1410.

Nazırı Gabriel Efendi ile Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Reşid Paşa yerlerini muhafaza ederken, Adliye Nezareti'ne Arif Hikmet Paşa, Şura-yı Devlet Riyaseti'ne Arif Hikmet Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne Reşid Bey, Maliye Nezareti'ne Abdurrahman Efendi, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne Ziya Paşa, Bahriye Nezareti'ne Salih Paşa, Maarif Nezareti'ne Mehmet Şerif Paşa, Nafia Nezareti'ne Ziya Bey, Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti'ne Musurus Beyler atanmıştır³⁰³. Kabineye daha sonra Ferik Ahmet Fevzi Paşa ile Müsteşar Fuat Paşalar da dâhil olmuştur³⁰⁴.

23 Ocak 1913'e kadar ayakta kalabilen kabine için bu üç aylık süreçte iki önemli sorundan biri Balkan Savaşı, diğeri ise İttihat ve Terakki muhalefeti olmuştur. Kamil Paşa, savaşın gidişatı Osmanlı Devleti için ciddi bir kayba sebep olduğundan, barış yapılması taraftarı olmuş, ancak onun barış yanlısı tutumu İttihat ve Terakki tarafından hoş karşılanmamış, cemiyet var gücüyle direnmeye devam edilmesini savunmuştur. Kasım ayının sonuna doğru Osmanlı ordusu, Bulgarları Çatalca hattında durdurmayı başarmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı askerinin kendine olan güveni artmış ve toparlanarak saldırıya geçmişlerdir³⁰⁵. Oldukça geniş bir alanda savaşan Bulgarlar ise gittikçe kötü duruma düşmeye başlamıştır. Bu değişiklik üzerine Babiâli ateşkes önerisi için uygun vaktin geldiğini düşünmüş ancak İttihat ve Terakki buna da şiddetle karşı çıkmıştır. 8 Kasım'da Selanik'in Yunanlıların eline geçmesiyle birlikte Kamil Paşa, İttihat ve Terakki'nin artık düşme vaktinin geldiğine inanarak cemiyete karşı sıkı önlemler almıştır. Bazı İttihatçılar hapsedilip Anadolu'ya sürülürken bunlardan kaçmayı başaranlar Avrupa'ya gitmişlerdir. Problemin büyüğünü yaratan İttihat ve Terakkililerden kurtulmuş olan Babiâli, 3 Aralık'ta ateşkes anlaşmasını imzalamıştır. Taraflar aralık ve ocak ayları boyunca barış görüşmelerini yapmak üzere Londra'da toplanmış ancak bir netice elde edememiştir³⁰⁶. Tarafların anlaşamaması üzerine Kamil Paşa'nın aracılık etmesini istediği- Sir Edward Grey araya girerek sorunun ancak büyük devletlerin araya girmesi ve her iki tarafa kendi isteklerini kabul ettirmesiyle çözüme ulaşabileceğini belirtmiş ve bunun üzerine Büyük Devlet elçilerini 13 Ocak'ta toplantıya çağırmıştır. Toplantıda hazırlanmış olan ortak notayı bildirerek, Osmanlı'nın Edirne'yi Bulgarlara bırakmasını ve Adalar sorununa büyük devletlerin çözüm

³⁰³ **Takvim-i Vekayi**, 18 Teşrin-i Evvel 1328.

³⁰⁴ Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.141.

³⁰⁵ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.144.

³⁰⁶ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.144.

bulmasını önermiş. Bir yandan da Osmanlı'ya aba altından sopa göstererek eğer bu notayı kabul etmez ise daha sonra büyük devletlerden maddi ya da manevi destek alamayacağını hatırlatmıştır. Bu nota 17 Ocak'ta Babiâli'ye de gönderilmiştir. Bu durum karşısında Babiâli ne yapacağını şaşırılmış, ancak Kamil Paşa'nın Edirne'den vazgeçtiğini dile getiren³⁰⁷ İttihatçılar³⁰⁸ Kamil Paşa'ya karşı harekete geçerek kamuoyunu Kamil Paşa ve kabinesi aleyhine çevirmiştir. İttihat Terakki ile Kamil Paşa arasında bunlar yaşanırken kabine üyeleri arasında da anlaşmazlık ve gruplaşmalar söz konusu olmuştur. Dâhiliye Nazırı Reşid Bey'in Nazım Paşa ve özellikle Gabriyel Efendi ile arası bozuk, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Ziya Paşa, Sadrazam Kamil Paşa'dan şikâyet etmekte, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ise Arif Hikmet Paşa'dan şikâyet ederek “*O babasının zamanında da bize neler yapmazdı, babasını doldurur doldurur üzerimize saldırtırdı*” demektedir³⁰⁹.

23 Ocak 1913'de önlerinde irili ufaklı çocukların olduğu sarıklı sarıksız bir grup adam tekbir sesleri ile Babiâli'ye yürüyerek parmaklıkları tırmanıp aşmış ardından binadaki sofanın camları kırılıp silah atılmak suretiyle zorla içeriye dek girilmiştir. Sesleri duyan ve olaya bakmaya giden Harbiye Nazırı Nazım Paşa vurularak öldürülmüş, Babiâli askeri ise durum üzerine yetişmişse de hiçbir şey yapmadan beklemiştir. Bir tarafta bunlar olurken İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden Talat ve Enver Paşalar ise Sadrazam Kamil Paşa'nın odasına girerek ona zorla bir istifa dilekçesi³¹⁰ yazdırmış ve tarihe daha sonraları Babiâli Baskını olarak geçecek bu olay neticesinde Kamil Paşa ve hükümetini darbe ile görevinden etmiştir³¹¹.

³⁰⁷ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi anılarında bu duruma karşı çıkmaktadır: “Gerçekle hiçbir ilgisi olmadığı halde, Dâhiliye Nezareti'nden bütün Osmanlı ülkelerine, ‘Kamil Paşa kabinesi, Edirne’yi Bulgarlara terk ettiği için galeyana gelen millet tarafından iktidardan düşürüldü.’ Diye resmi telgraflar çekilerek eski kabineye büyük bir iftirada bulunuldu. Çünkü cevap olarak yazılan notanın tercümesi henüz Meclis-i Vükela’da okunup kesinleşmediği gibi, bu notada Edirne’nin Bulgarlara terk edildiğine ilişkin hiçbir ibare de bulunmuyordu. Tam tersine, Edirne tarafsız bir İslam hükümeti haline getirilerek Çanakkale Boğazı’nın korunmasının güvence altına alınması istenmekteydi.” Bkz. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, s.104-105.

³⁰⁸ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.144-146.

³⁰⁹ Türkgeldi, age, s.77

³¹⁰ Kendisine zorla istifa dilekçesi yazdırılan Kamil Paşa istifa dilekçesine “*ciheti askeriyeden vuku bulan teklif üzerine*” diye yazmış, ancak bunu yeterli görmeyen Talat ve Enver Bey “*ahali*” tabirini de ilave ettirmiştir: “*Ahali ve cihet-i askeriyeden vuku bulan teklif üzerine huzur-ı şahanelerine istifaneme-i acizanemin arzuna mecbur olduğum muhat-ı ilm-i ali buyuruldukte ol babda ve katibe-i ahvalde emrû ferman hazret-i veliy ül-emr efendimizindir. 10 kanun-i sani 328.*” Bkz. Türkgeldi, s.79.

³¹¹ Türkgeldi, s.78.

2.3.10. Mahmud Şevket Paşa Hükümeti (23 Ocak 1913 – 11 Haziran 1913)

Babîali baskını sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından sadarete getirilen Mahmud Şevket Paşa kendi kabinesinin Harbiye Nazırlığını da yürütürken şeyhülislamlığa Mehmed Esat Efendi, Hariciye Nazırlığı'na Ahmet Muhtar Bey, Adliye Nazırlığı'na İbrahim Bey Şura-yı Devlet Riyaseti'ne Said Halim Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne Hacı Adil Bey, Maliye Nazırlığı'na Rifat Bey, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne Hayri Bey, Bahriye Nazırlığı'na Mahmud Paşa, Maarif Nezareti'ne Şükrü Bey, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne Celal Bey, Nafia Nezareti'ne Beserya Efendi, Posta Telgref ve Telefon Nazırlığı'na Oskan Efendiler tayin edilmiştir³¹². Bu kabineye 30 Ocak 1913'te de eski Sadrazam Said Paşa, Şura-yı Devlet Reisi olarak atanmıştır³¹³.

Kanun-ı Esasi'ye göre sadrazam gibi şeyhülislam da padişah tarafından seçilip atanmaktadır. Bu yüzden kabine kurulurken padişah bir önceki kabinenin de şeyhülislamı olan Cemaleddin Efendi'yi şeyhülislam olarak atamak istemiş ancak Mahmud Şevket Paşa buna karşı çıkarak, Şerif Ali Haydar Efendi'nin atanmasını talep etmiştir. Ali Fuat Türkgeldi, ilmiye tarikatından olmadığı için Ali Haydar Bey'in şeyhülislam olarak atanamayacağını dile getirince, şeyhülislamlık ataması bir gün sonraya kalarak makama Fetva Emni Gürcü Hoca Numan Efendi zade Mehmed Esad Efendi atanmıştır³¹⁴.

Mahmud Şevket Paşa'nın yaklaşık beş ay süren sadareti esnasında kabineyi meşgul eden en önemli konu Balkan harbi olmuştur. Edirne'nin düşmesinden sonra Londra'da uluslararası bir konferans düzenlenmiş. Enez – Midye Hattı hudut tayin edilerek tüm Rumeli'nin terki ile barış anlaşması yapılmıştır. Ali Fuat Türkgeldi'nin söylemi ile Babîali baskını gecesi “*Edirne! Edirne!*” diye bağırانların ağızlarını bu defa bıçak açmamıştır³¹⁵. Mahmud Şevket Paşa mali sıkıntı sebebinden dolayı savaşa devam etmek istememiştir, hatta yalnız savaşı sürdürmek değil aynı sıkıntıdan dolayı Edirne'yi de istememiştir. Eğer Edirne Osmanlı Devleti'nde kalacak olursa senelik 1 milyon liradan fazla askeriye masraf etmek gerekeceğini söyleyerek bu konuda geri durmuş, ancak onun bu durumu İttihat ve Terakkili isimler tarafından hoş karşılanmamıştır. Cavid Bey

³¹² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, C.IV, s.1876.

³¹³ Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.149.

³¹⁴ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, C.IV, s.1876–1877.

³¹⁵ Türkgeldi, s.99.

eğer Edirne verilecek olursa siyaseten İttihat ve Terakki'nin zor durumda kalacağını, “Edirne’yi veriyorlar” propagandası ile yapılmış baskının ve oluşturulmuş bu kabinenin bir anlamının kalmayacağını böylelikle de Kamil Paşa’ya hak verilmiş olacağını söylemiştir. Söz konusu para ise para tedarik edebileceğini de sözlerine eklemiş fakat Mahmud Şevket Paşa’nın görüşünü değiştirememiştir³¹⁶.

Yine bu kabine döneminde başlıca icraat İngiltere ile Osmanlı arasındaki muhtelif konuları müzakere etmek üzere Hakkı Paşa’nın görevlendirilerek Londra’ya gönderilmesi olmuştur. Yanı sıra İran Devleti ile yaşanan hudut meselesinin İngiltere ve Rusya’nın aracılığıyla –aleyhimizde olarak- çözülmesi, vilayat kanunu ile hukuk-ı tasarrufiyeye dair bazı konuların Meclis-i Mebusan’ın ictimainına gerek duyulmaksızın – fesh edilmiş olduğundan meclis yoktur zaten- muvakkat kanun şeklinde yürürlüğe koyulması yapılan belli başlı icraatlar olmuştur³¹⁷.

Kabineye sonradan dâhil olan Şura-yı Devlet Reisi Said Paşa mesuliyetten sakınarak, muvakkat kanunun yayınlanmasının karşısında olduğundan bu konuda Meclis-i Vükela’da Adliye Nazırı İbrahim Bey ile münakaşa ederek Mahmud Şevket Paşa’nın vefatına kadar meclise devam etmemiştir³¹⁸. Bu arada meclis dışında kalan İttihat ve Terakki muhaliflerinden pek çok kişi gizli bir biçimde bir araya gelerek İttihat ve Terakkili hükümete darbe indirme hazırlıkları içine girmiştir. Hükümet 23 Ocak’ta gerçekleştirdiği Babîâli Baskını sonrasında karşı bir darbe girişimi bekler haldedir³¹⁹. Darbeyi hazırlayan grup içindeki isimlerden Yüzbaşı Şair Celis ile Yüzbaşı Hilmi Bey’in yapılan konuşma ve planları Talat ve Cemal Beylere anlatması sonucu³²⁰ polis hükümete ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne karşı hazırlanan bir komployu açığa çıkardığını açıklamıştır. Bu durum muhalefetin darbe planını bozmuş ve İngiliz büyükelçisi Lowther’ın İngiltere’ye bildirdiği gibi “*Belki de bu komplo, İttihatçı kabinenin siyasi düşmanlarını ortadan kaldırmak için bulduğu bir bahaneydi ve sadrazamın bana anlattıkları gösteriyor ki, şimdilik ciddiye alınacak bir tarafı yok.*”³²¹ darbe girişimine dâhil olan tüm isimlerin tutuklanıp sürgün edilmesine neden olmuştur.

³¹⁶ Cavid Bey, s.551.

³¹⁷ Türkgeldi, s.99.

³¹⁸ Türkgeldi, s.99.

³¹⁹ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.156.

³²⁰ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 394-398.

³²¹ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.156.

İttihat ve Terakki'ye muhalif olan grubun bir çoğu yakalanıp tutuklanmış olmasına karşın, 11 Haziran 1913 günü Mahmud Şevket Paşa Harbiye Nezareti'nden Babıali'ye giderken İttihat ve Terakki'ye muhalif isimlerden biri tarafından Beyazıt'ta otomobiline hücum edilmek suretiyle yaveri ile birlikte öldürülmüştür³²². Durum telefon ile saraya haber verilince sarayda hem üzüntü yaratmış hem de “*saraya da saldırlacağı*” söylentisi nedeniyle telaşa sebep olmuştur. Kapıları kapanan saraya ikinci vakti Şeyhülislam Esad Efendi ile Adliye Nazırı İbrahim Bey gelip padişahın huzuruna çıkıp sadaret makamının bir dakika dahi boş kalmasının doğru olmayacağını anlatıp, Heyet-i Vükelaca düzenlenen mazbatayı tanzim ederek Said Halim Paşa'nın sadarete geçmesini arz etmişlerdir. Padişah bir müddet düşünmüş, birkaç görüş almış ardından Said Halim Paşa'nın sadrazam atanmasını kabul etmiştir³²³.

Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra muhalefetle birlikte ayakta kalamayacağını anlayan İttihat ve Terakki, bu idraki bilmenin rahatlığı içinde, Mahmud Şevket Paşa gibi söz geçiremeyeceği güçlü bir isim yerine simgesel bir isim olarak Said Halim Paşa'nın sadaretini uygun bulmuştur. Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi konusunun İttihat ve Terakki tarafından bilinip buna izin verildiği yönünde iddialar³²⁴ olmakla birlikte emin olabileceğimiz konu şu ki bu cinayet hem muhalefeti sindirmek hem de Mahmut Şevket Paşa gibi söz geçiremedikleri bir isimden kurtulmak adına İttihat ve Terakki'nin işine yaramıştır.

2.3.11. Said Halim Paşa Hükümeti (11 Haziran 1913 – 4 Şubat 1917)

Mahmud Şevket Paşa'nın öldürüldüğü gün meclise gelen Adliye Nazırı ve şeyhülislam'ın önerisi üzerine ertesini gün saraya davet edilerek kendisine sadaret verilen Said Halim Paşa kabinesi döneminde şeyhülislam yine Mehmed Esad Efendi olmuştur. Said Halim Paşa'nın sadrazamlıkla birlikte Hariciye Nazırlığını üstlendiği kabinede Harbiye Nazırlığı'na Ahmed İzzed Paşa, Adliye Nazırlığı'na İbrahim Bey, Şura-yı Devlet Riyaseti'ne Halil Bey, Dâhiliye Nazırlığı'na Talat Bey, Maliye Nazırlığı'na Rifat

³²² Simavi, s.274.

³²³ Türkgeldi, s.100-101.

³²⁴ Ahmet Bedevi Kuran'ın anlattığına göre kendi arkadaşlarından biri olan Fazlı Bey olaydan bir gün evvel muhafızlık erkânı harbiye reisinin odasında bulunmaktadır. Reis Mustafa Bey, Fazlı Bey'in yanında emri altındaki subaylara ertesini gün için tetikte olmalarını söylemiş ve muhafız birliğine cephe dağıtılmasını emretmiştir. Ahmet Bedevi Kuran'a göre bunun sebebi hükümetin suikast öncesi bunu biliyor bekliyor olmasından kaynaklanmıştır, bu tür olaylar karşısında kendilerini korumayı ihmal etmezlerken Mahmud Şevket Paşa'yı korumamışlardır bkz. Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.401.

Bey, Evkaf-ı Hümayun Nazırlığı'na Hayri Bey, Bahriye Nazırlığı'na Mahmud Paşa, Maarif Nazırlığı'na Şükrü Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırlığı'na Süleyman Elbustani Efe, Nafia Nezareti'ne Osman Nizami Paşa, Posta Telgraf ve Telefon Nezareti'ne Oskan Efendiler tayin edilmiştir³²⁵. Bu hükümete daha sonra Enver Paşa, Cavit Bey, Cemal Paşa, Ahmet Nesimi Bey, Mahmut Paşa, Abbas Paşa ve Şükrü Beyler dâhil olmuştur³²⁶.

Said Halim Paşa ile çoğunluğu İttihatçılardan oluşan bir kabine kurulmuştur. Sadrazamın kendisinden başka Talat Bey, Halil Bey ve Hayri Bey gibi cemiyetin ileri gelen isimleri kabinede görev almıştır. Zaman içinde diğer nazırlar da yerlerini cemiyetten isimlere bırakmış³²⁷, Said Halim Paşa ile başlayan ve 1918'e dek devam eden süreç İttihat ve Terakki'nin "*Tam İktidar Dönemi*" olarak adlandırılmıştır³²⁸.

Said Halim Paşa kabinesinin yaklaşık dört yıl süren sadreti boyunca yaşanan başlıca önemli olayları, Mahmud Şevket Paşa suikastının faillerinin ve muhaliften 350 kadar kişinin hakkında verilen Divan-ı Harp kararlarının uygulanması, Edirne'nin geri alınması ve Dünya Savaşı'na giriş olmuştur³²⁹.

Divan-ı Harp kararları çerçevesinde idam edilenler, tutuklananlar, Sinop'a sürgün edilenler olmuştur. Sinop'a sürgün edilenler o kadar çok olmuş ki bu sürgünler için özel bir gemi tahsis etmek gerekmiştir³³⁰. Divan-ı Harp kararları çerçevesinde idamı istenilen isimlerden biri Sultan Mehmed Reşat'ı zor durumda kalmasına sebep olmuştur. Mahmud Şevket Paşa'nın suikastı ile ilişkilendirilen Hürriyet ve İtilaf Partisi liderlerinden Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğlu Damat Salih Paşa, Sultan Abdülmecid'in torunu Münire Sultan ile evlidir. Damat Salih Paşa'nın idam edilecekler arasında olması, Sultan Reşad'ı zor durumda bırakmıştır. Sultan Reşat Damat Salih Paşa'nın idamına onay vermek istememiş ancak Talat Bey, Hayri Bey, Halil Bey ve İbrahim Bey ile müzakerede bulunduktan sonra, kendisine savrulan tehditler sonunda idam fermanını imzalamak durumunda kalmıştır³³¹.

³²⁵ Türkgeldi, s.100-104.

³²⁶ Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.155.

³²⁷ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.162.

³²⁸ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 387.

³²⁹ Tez konumuz İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile I. Dünya Savaşı'na girişimiz arasındaki dönemi kapsadığından savaş çıktıktan sonra yaşananlar konumuz dışında kalmaktadır.

³³⁰ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.401.

³³¹ Padişah kararı onaylamak için hokka ile kalem istediğinde Ali Fuat Bey "*kararı imzalayacak mısınız*" diye sormuş, padişahın aldığı "*evet*" yanıtı üzerine bu karara karşı çıkarak, kararın en azından Meclis-i Vükela'dan

Ülke bir yandan iç siyaseti ile mücadele ederken diğer yanda Balkan meselesi büyük bir sorun olarak kenarda beklemektedir. Balkan Harbi henüz bitmiş değilken, Bulgarlar, Sırp ve Yunanlılar arasında Osmanlı Devleti'ne karşı yaptıkları savaşın ganimetini paylaşamamaktan kaynaklanan bir savaş patlak vermiştir. Bu savaşta Bulgarlar mağlup olmuş, Osmanlı Devleti'ne de Edirne'yi geri alma fırsatı belirmiştir. Ancak Edirne'yi geri almak konusunda kabineyi ikna etmek zor olmuştur. Osman Nizami Paşa, Çürüksulu Mahmud Paşa, Oskan ve Bustani Efendiler Edirne'nin alınmasına taraftar olmamışlardır. Çünkü kararın sorumluluğu ağırdır. Ancak Edirne'nin geri alınması halinde İstanbul'un stratejik hududu elde edilmiş, ordunun şerefi, devletin de itibarı kısmen iade edilmiş olacaktır. Fakat harp ihtimali de söz konusudur³³² üstelik yabancı devletler nezdinde yapılan girişimlerden de olumsuz geri dönüşler olmuş, İngiliz Hariciye Nazırı Sir Grey “*Böyle bir çulgunluk yaparsanız İstanbul'u da kaybedebilirsiniz*” demiştir. Rus Hariciye Nazırı Sazanov ise harbiye ve bahriye nazırları ile görüştüktan sonra cevap vereceğini söylemiştir. Buna rağmen Talat Paşa karar konusunda aceleci davranmış, bu yüzden kumandan İzzet Paşa Meclis-i Vükela'ya davet edilmiştir. İzzet Paşa “*ordunun hareketi halinde beynelmilel bir komplikasyon ihtimali var mıdır?*” sualini sormuş, Talat Paşa, sadrazama dönüp “*Paşam hem sadrazam, hem hariciye nazırı olarak teminat veriyorsun. Öyle bir tehlike yoktur değil mi?*” dediğinde Said Halim Paşa “*yoktur, yoktur*” cevabını vermiştir. İzzet Paşa ikinci bir sual ortaya atarak “*Yunan ordusu ile ordunun teması ihtimali vardır. İktizası halinde harp edilecek midir?*” diye sorunca Talat Paşa sinirli bir halde “*Eh Paşam icap ederse harb edeceğiz. Orduyu düğüne sevk etmiyoruz ya*” cevabını vermiştir. Bunu o denli yüksek bir sesle söylemiştir ki meclisteki oylar Edirne'yi geri almak lehinde verilmiştir³³³.

Said Halim Paşa'nın başa geçtiği tarihten Umumi Savaşa girilene kadar ki süreçte kabine Edirne'nin geri alınması dışında hazineye para arayışı ve Ermenistan ıslahatı

geçirilmesi, onların kararı olmasını dile getirmiş. Ancak Talat Bey(Paşa) duruma karşı çıkarak divan-ı harp kararlarının Meclis-i Vükela'dan geçirilemeyeceğini söylemiştir. Ayrıca İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in(Paşa) Damat Salih Paşa'nın idamı konusunda ısrar ettiği ve “*Eğer Zat-ı Şahane, Salih Paşa'nın idamına irade vermezse ben irade olmaksızın onu asarım; sonra siz de beni asınız*” dediği, Vükelanın ise Cemal Bey'e laf anlatamayınca Salih Paşa'nın idamında ısrar ettiğini dile getirmiştir. Hatta o gün vükelanın padişah ile yaptıkları müzakere esnasında padişahı “*Salih Paşa'nın idamına müsaade buyrulmadığı halde iş daha yakınlarınıza kadar sirayet edecektir*” şeklinde tehdit ettiklerini de yazmaktadır bkz. Türkgeldi, s.103-104; Murat Bardakçı ise Enver Paşa'nın bu kararı onaylatmak için padişahın kafasına silah dayadığını yazmaktadır bkz. Murat Bardakçı, “*Son Devlet Krizini Silahla Çözmüştük*”, **Hürriyet**, 13 Ağustos 2000.

³³² Halil Menteşe'nin Anıları, s.163.

³³³ Halil Menteşe'nin Anıları, s.163-164.

meselesi ile uğraşmıştır. 3 Ocak 1914'te İzzet Paşa'nın istifası ile boşalan Harbiye Nezaret koltuğuna Enver Paşa geçmiştir³³⁴. 28 Haziran 1914'te Gavrilo Princip isimli bir Sırp milliyetçisinin Avusturya tahtının veliahdı olan Arşidük Franz Ferdinand'ı Saraybosna'da öldürmesi ile I. Dünya Savaşı'nın fitili ateşlenmiş, bu tarihten itibaren büyük Avrupalı devletler çok hızlı biçimde bloklara ayrılmaya başlamıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'ni de müttefik arayışına itmiştir³³⁵. 1914 Temmuzunda, İngiliz ve Fransızlardan olumlu bir sonuç alamayan hükümet, Almanya ile ittifak yapmış³³⁶, 11 Ağustos 1914'te ise, tarafsızlığını bozmamak adına, iki Alman gemisinin boğazları geçmesi dolayısıyla Breslau ve Goeben isimli zırhlıları satın aldığı bildirilmiştir³³⁷. 5 Eylül 1914'te kapitülasyonları kaldırma kararı alan hükümet³³⁸ 29 Ekim 1914'te³³⁹, Rus donanması ile Osmanlı donanması arasında vuku bulan çatışma sonrasında kendini Dünya Savaşı'nın içinde bulmuştur. İki donanma arasında yaşanan çatışma Said Halim Paşa'nın istifasına neden olmuş ancak Enver Paşa ve Talat Paşa, Rus donanmasına saldırmak için kendilerinin emir vermedikleri konusunda Said Halim Paşa'ya teminat vererek bu istifayı önlemiştir³⁴⁰.

2.4. Meşrutiyet Hükümetleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ikinci defa ilan edilmesiyle Osmanlı Devleti 1876 sonrası bir kez daha parlamentolu ve anayasalı bir devlet düzenine geçmiş, bu düzen ara

³³⁴ Halil Mentеше'nin Anıları, s.164-180.

³³⁵ Osmanlı Devleti de hemen bir bloğa dâhil olmak istemiştir, çünkü Balkan Savaşlarında çok yıprandığı gibi, savaş çıkma ihtimali karşısında birleşik bir Balkan topluluğuna karşı yalnız başına savaşıma ihtimali söz konusu olabilirdi. Üstelik Almanya dışındaki diğer devletlerin de kendisine saldıramayacağına dair bir garantisi yoktu. Hele de küçük Balkan Devletleri karşısında aldığı yenilginin diğer devletler tarafından bilindiği gerçeği de ortada dururken, tek başına kalması büyük tehlike arz etmekteydi. Bkz. Carl Mühlman, İmparatorluğun Sonu 1914, Kadir Kon (çev.). İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, s.59-60.

³³⁶ Hükümet kurulduğunda Şura-yı Devlet Reisi olan Halil Bey, böyle bir ittifaka mecbur kaldığını anlatırken, sarayın baş mabeyncisi Lütfi Simavi Bey ise Almanya ile ittifak kararını alan Said Halim Paşa, Cemal Paşa, Talat Bey, Enver Paşa ve Halil Beyleri suçlayarak Almanya sefiri Baron Wangheim ile yapılan gizli İttifak anlaşması dolayısıyla devletin felakete sürüklendiğini ayrıca bu kararın diğer vekillerden gizli alındığını söyler. Karşılaştırma için bkz. Halil Mentеше'nin Anıları, s.187; Simavi, 282-283.

³³⁷ Savaş başladıktan sonra Osmanlı Devleti tarafsızlığını ilan ettiği için Devletler hukuku gereğince iki Alman gemisinin silahlarını almak ve harp devam ettikçe onları emin bir yerde muhafaza etmek gerekmektedir. Hükümet, İtilaf devletlerinin bu konudaki müracaatlarını bir müddet sürüncemede bırakmış ardından çözüm olarak iki harp gemisini satın aldığı bildirilmiştir bkz. Simavi, s. 282.

³³⁸ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.425.

³³⁹ İki donanma arasındaki çatışma 27 Ekim'de başlamış, Rus donanması bu tarihte Türk donanmasını takip ederek taciz etmiş, bir mayın gemisi, üç torpidot Boğaz'a doğru ilerlerken, Göben mayın gemisini batırılmış, kömür gemisini esir almış, bir torpidobotu ağır şekilde hasara uğratarak 3 subay ile 72 eri esir almış ve Sivastopol limanını rahatça bombolamıştır. Mayın gemisinde 700 mayın ile 200 insan bulunmaktadır. Esir alınan 3 subay ve 72 er Alman askerler tarafından çok geçmeden kurtarılmış, bu askerlerin ifadelerine göre Ruslar Boğaz'ın ağzına mayın dökerek Türk donanmasını tahrip etmek istemişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Liman Von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, Resul Bozyel (çev.). İstanbul: Kesit Yayınları, 2006, s.43-44.

³⁴⁰ Halil Mentеше'nin Anıları, s.206.

ara kesintiye uğramakla ve rejim değiştirmekle birlikte günümüze dek varlığını sürdürmüştür. Kurtuluş Mücadelesi'nin ardından Yeni Türkiye'yi kuranlar için öncü bir model olan anayasalı parlamentolu meşrutiyet rejimi 1908 ile 1914 arasında birkaç kez değişim geçirmiştir. Bunun nedeni yönetim erkinin padişah, Babıâli, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile muhalif partiler arasında güç mücadelesine sebep olmasıdır. Ordunun gücünü yanına alan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilanının gerçekleşmesini sağlayan güç olarak bu mücadelenin en aktif ismi olmuştur. Yüzlerce yıldır var olan bir gelenek ile devleti yönetmeye ve padişahтан sonra ikinci güç olmaya alışkın olan Babıâli ise bu mücadelenin ikinci ismidir. Muhalif partiler ise fırsatını bulduğu zaman İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni güçten düşürmek için gerekeni ardına koymamış, bazen İttihat ve Terakki karşıtı olan Babıâli ile kol kola olan muhalefet zaman zaman basın yolu ile halkı cemiyete karşı kışkırtırken, seçim zamanları ise boş koltukları kazanmak için büyük mücadeleler vermiştir. Mahmud Şevket Paşa suikastında olduğu gibi yeri geldiğinde silaha sarılmaktan da geri durmamıştır. Yapılan düzenlemelerle yetkileri değiştirilen padişah ise bu mücadelenin pasif ismi olmuştur. Özellikle 31 Mart Vakıasından sonra Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilerek yerine Mehmed Reşad'ın atanması ve 1909'da Kanun-ı Esasi'de yapılan tadillerle padişah, kendisinden izin alınan kişiden, alınan kararların tasdik için gönderildiği kişiye dönüşmüştür.

23 Aralık 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'de sadrazam ve şeyhülislamı atamakla birlikte, vükelanın geri kalan kısmını atama yetkisine de sahip olan padişah, 1908 yılında Meşrutiyet'in ikinci kez ilanının ardından kurulan hükümetlerde, İttihat ve Terakki'nin baskısına maruz kalmıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Vükela aracılığıyla bir hatt-ı hümayun hazırlatan Sultan Abdülhamid bu hattı hümayunda pek çok maddenin yanısıra şeyhülislam, harbiye ve bahriye nazırları dışındaki vekillerin sadrazam tarafından seçileceğini, bu dört ismi ise kendisinin atayacağını söylemiştir³⁴¹. Padişahın harbiye ve bahriye nazırını atama isteği dışındaki hükümleri kabul görse de bu maddeyi, orduyu denetleme yetkisine sahip olma ve meşrutiyeti tekrar yeni bir tehlikeye atma isteği olarak gören İttihat ve Terakki'nin baskıları neticesinde, padişah 7 Ağustos 1908 tarihli Kamil Paşa hükümetinden itibaren sadrazam ve şeyhülislam dışındaki isimleri atayamamıştır. Bu durum İttihat ve Terakki'nin önemli ilk zaferi

³⁴¹ Hatt-ı Hümayun için bkz. II. Tertip Düstur, II. cilt, s.11.

olmakla birlikte, sadrazama kendi kabinesini kurma hakkı vermesi açısından önemlidir. Önceki yıllarda kabine üyelerinin tamamı padişah tarafından atıldığı için kabine birbirinden hoşlanmayan insanlardan oluşabiliyor, Mehmed Memduh'un Mir'at-ı Şuunat'ında dile getirdiği gibi bu da kabine üyelerinin birbirinin ardından entrika çevirmesine neden olabiliyordu. Birbirine zarar vermeye çalışan kabine üyeleri hükümetin işlerliğini engellediği gibi devlete de zarar verebiliyordu. II. Meşrutiyet kabinelerinin tamamen birbiriyle uyumlu isimlerden oluştuğunu söylemek doğru olmasa da ülke menfaatleri için bir arada çalışmaya gayret gösterdikleri ortadadır.

II. Meşrutiyet'in ilanından kısa süre sonra anayasa tadili üzerinde çalışılmaya başlanmış ancak araya 31 Mart Vakıası'nın girmesi ile bu çalışmalar sekteye uğramıştır. 31 Mart Vakıası padişah değişikliğine sebep olmuş, 33 yıllık Sultan Abdülhamid iktidarı son bulurken tahta Mehmed Reşad'ın çıkmasıyla farklı deneyimlerin yaşanacağı yeni bir dönem başlamıştır. 1909 yılının Ağustos ayında anayasada yapılan tadillerle 3,7,27 ve 113. maddelerde değişiklik yapılarak padişahın güç ve yetkileri kısıtlanmıştır. 1909 tadili sonrasında padişah Kanuni Esasi'ye uyacağına, vatanına ve milletine sadakat göstereceğine dair yemin etmek durumunda kalmıştır(madde 3), Meclis-i Vükela üyelerini eskiden kendisi belirleyip atarken artık sadrazamın belirlediği isimleri tasdik etmek durumunda kalmıştır. Bakanları azl etme ya da aday gösterme yetkisi kaldırılmıştır. 1876 Anayasası'nda tamamen padişaha ait olan devlet adına anayasa yapma hakkı 1909 tadili ile birlikte Meclis onayını alma koşuluna bağlanmıştır (madde 7,27), sadrazamı atama yetkisine sahip olsa da artık kabine, meclise karşı sorumlu olup güvenoyu almak zorunda olduğundan(madde 30) padişah meclisten güvenoyu alabilecek birini seçmek zorundadır. Padişah ya da rejim muhaliflerinin korkulu rüyası olan ve padişaha sürgün hakkı veren 113. Madde değiştirilerek sürgün tamamen kaldırılmıştır. Padişah artık mutlak güç değildir, sahip olduğu bazı haklar saklı tutulmuş olsa da, yapılan değişikliklerle bunu doğrudan kullanamaz hale gelmiştir (madde 30'un varlığının yarattığı etki gibi). Padişah kendisine verilen yetkileri artık ancak sadrazam ve ilgili bakanın girişimi ve imzasıyla kullanabilecektir. Vükela Heyeti'nin artık bir konuyu görüşmek için padişah'tan izin alması gerekmemektedir. Yürütmenin başı artık padişah değil hükümettir.

23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle birlikte ülke otomatik olarak seçim dönemine de girmişti. Yapılan ilk seçimin ardından Aralık 1908’de Meclis-i Mebusan açıldığında meclisin koltuklarını çoğunlukla İttihat ve Terakki üyeleri doldurmuştur. Ancak Mebusan Meclisi büyük çoğunlukla İttihat ve Terakki üyelerinden oluşmasına karşın hükümet İttihat ve Terakki hükümeti olmamıştır. Bunun ilk sebebi olarak İttihat ve Terakki’nin ülke yönetiminde doğrudan yer alabilecek bir tecrübesi olmadığından böyle bir sorumluluğa doğrudan yönelmek istememesi, ikinci sebebi ise İttihat ve Terakki Fırkası’nın varlığından hoşlanmayan Babiâli kadrosu olarak gösterilmektedir. Babiâli kadrosunun, ordunun gücünü ardına alan ve bu güçle siyasete müdahale eden İttihat ve Terakki’den hoşlanmadığı doğru olmakla beraber, İttihat ve Terakki’nin yönetimde yer almak istemediği! ne kadar doğrudur tartışılır. Çünkü dönemin hükümetleri incelendiğinde görünen manzara İttihat ve Terakki’nin hükümete kendi adamlarından birini yerleştirmeye çalışma, kurulan hükümetlere sürekli müdahale etme mücadelesidir. Zaman zaman hükümet kurulduktan biraz sonra bazı bakanları tehdit ve baskı yoluyla görevlerinden istifa ettiren İttihat ve Terakki, boş kalan koltuklara kendi adamlarını yerleştirmiştir³⁴². Bu tür baskılarda genelde başarılı olurken bazen de karşılarında güçlü bir muhalif bulmuşlardır. Paris Büyükelçiliğine atanan İstanbul Mebusu ve eski Hariciye Nazırı Rifat Paşa’nın boş bıraktığı mebusluk koltuğunu doldurmak için 11 Aralık 1911’de İstanbul’da yapılan ara seçimi 1 oy farkla - 20 gün evvel kurulan- Hürriyet İtilaf Fırkası’nın adayı Tahir Hayrettin’in kazanması İttihat ve Terakki’nin paniklemesine sebep olmuştur. İktidarını sağlamlaştırmak isteyen İttihat ve Terakki, kaybettiği mebusluğa karşıt olarak bazı üyelerini kabineye yerleştirmeye çalışmıştır. Ancak yalnızca Hacı Adil Bey’i Dâhiliye Nezareti’ne getirebilmiş, üstelik bu hareketi sebebiyle karşısında yine Mahmut Şevket Paşa’yı bulmuştur. Ayrıca Bahriye Nazırı Hurşit Paşa cemiyetin bu tavrını protesto amacıyla istifa edince, Hacı Adil Bey geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu gibi pek çok örnek, *İttihat ve Terakki Cemiyeti, yönetimde yer almak istememişti* söyleminden ziyade, belki ilk başta tecrübesizliği nedeniyle yönetimden uzak durmayı tercih etse de, bizde *kendi aleyhine yarattığı muhalefet sebebiyle istese de yönetime geçemediği* düşüncesini oluşturmuştur. Nitekim Babiâli Baskınının yapılıp, Kamil Paşa hükümetinin bir darbe ile düşürülmesi, Kamil Paşa’ya zoraki istifa mektubu yazdırılması, İttihat ve Terakki

³⁴² Nazırların nasıl seçildiğini görmek için bkz. Muhtıttin Birgen, *İttihat ve Terakki’de On Sene*, C.I, Zeki Arıkan (hızl.). İstanbul: Kitap Yayınları, 2006, s.121-125.

Cemiyeti'nin yönetimi başka türlü ele geçiremediğinin göstergesidir. Üstelik her şey bir yana İttihat ve Terakki, yönetimi gerçekten istemiyorsa bu darbenin yapılma sebebi nedir? Kamil Paşa'nın hükümeti esnasında “*Edirne*” diye bağırarak İttihat ve Terakki Cemiyeti, aynı husus söz konusu olmasına rağmen Mahmut Şevket Paşa Dönemi sessiz kalmıştır. Mahmut Şevket Paşa değil Edirne için savaşmak, Edirne'nin savaşız şekilde geri verilme ihtimalinden bile hoşlanmamış, bölgenin maddi bir sıkıntıya sebep olacağı inancıyla Edirne'nin alınması fikrine şiddetle karşı çıkmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti Mahmut Şevket Paşa'yı Edirne konusunda ikna etmeye çalışmışsa da bu konuda başarılı olamayınca önceki hükümetler zamanında yaptıkları nümayiş ya da darbeyi Mahmut Şevket Paşa'ya yapmamıştır.

Tarihçiler tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ağbisi, koruyucusu niteliğinde gösterilen Mahmut Şevket Paşa'nın-aslında bunun böyle olmadığına dair çok fazla kanıt bulunmaktadır- Babıâli Baskını sonrasında sadrazamlığa getirildiği dönemde dahi İttihat ve Terakki'nin sözünü dinlemediği ve cemiyetin Edirne'yi geri almak isterken Mahmut Şevket Paşa'nın karşıt fikirde olup, yukarıda görüldüğü üzere, cemiyetin fikrini önemsemediği bir gerçektir. Bu yüzden Mahmut Şevket Paşa'nın öldürüleceğini bildiği ve buna sessiz kalarak cemiyetin bu ölüme izin verdiği söylenir. Bu ne denli doğrudur bilinmez ama şu var ki Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra gerçek anlamda İttihat ve Terakki hâkimiyeti başlamıştır. Çünkü cemiyet sadrazamlığa Said Halim Paşa gibi söz geçirebileceği, istediği her şeyi yaptırabileceği bir ismi geçirmiştir. Bu yüzden II. Meşrutiyet'i ilan ettiren güç olmalarına rağmen İttihat ve Terakki'nin asıl egemenliği 11 Haziran 1913'te başlamıştır demek doğru olacaktır.

İttihat ve Terakki yaşayacağı zorlukları en başından beri bildiği için mi yoksa demokratik sebeplerden doğru olanın bu olduğunu düşündüğünden mi bilinmez ama 1909 yılında yaptığı tadillerle yalnız padişahın gücünü değil, hükümetin gücünü de sınırlandırmıştır. İttihat ve Terakki 1908 seçimlerinde mecliste çoğunluğu sağlamış olmasına karşın hükümette yer alamamıştır. İlerleyen dönemlerde ancak az sayıda ismi hükümete dâhil ettirmeyi başarabilmiştir. 1909 tadilleri yapılırken cemiyetin hükümette yer alamıyor olmasının etkisi olmuş mudur? 1909 tadilleri ile İttihat ve Terakki 30, 35, 38, 44, 53 ve 54. maddelerle Mebusan Meclisi'ni hükümet karşısında daha güçlü hale getirmiştir. Bakanlar 30. madde ile Meclis-i Mebusan'a sorumlu hale gelmiştir. Genel

siyasetten müştereken, kendi bakanlıklarına ait işlerden bireysel olarak Meclis-i Mebusan'a karşı mesul tutulmuşlardır. 35. madde ile kabine ile Meclis-i Mebusan arasında yaşanması olası bir sorunda son söz Mebusan Meclisi'ne bırakılmıştır. Kabine ile meclis arasında bir anlaşmazlık yaşanırsa, kabine ya meclisin çoğunluğunun kararını kabul edecek ya da istifa edecektir. Kabine istifa ettikten sonra kurulan yeni kabine bir önceki kabinenin tavrını benimser, Mebusan Meclisi bu kabineye de oy vermez ise padişah Meclis-i Mebusan'ı dağıtıp, anayasaya uygun şekilde yeni seçimlere gidilmesini söyleyecektir. Yeni kurulan meclis, bir önceki meclisin aldığı kararda ısrarcı olursa, kabine meclisin kararına uyacaktır. 38. madde ile meclis, çoğunluğun oyunu almak şartıyla istediği zaman istediği bakan hakkında konu her ne olursa olsun gensoru verebilir, eğer bu gensoru neticesinde kişi güvenoyu alamaz ise nazırlığı düşecektir. Aynı biçimde sadrazam hakkında gensoru verilirse ve sadrazam güvenoyunu alamaz ise hem sadrazam hem de kabinesi düşecektir. 53. madde ile yasa önermeleri hakkındaki kanun da değişmiş. Yasa önermeleri 1876 Kanun-ı Esasisi'nde kabine tarafından hazırlanıp – Âyan ve Mebusan kendi vazifeleri dâhilindeki konularda tanzim ya da tadil isteyebiliyorken - hepsi meclisten geçerken şimdi Vükela ile birlikte Âyan ve Mebusan'dan da yasa önermesi gelebilir şeklini almıştır. İki meclisten her biri kaleme aldıkları kanun layihasını diğer heyete gönderecek, orada da kabul gördükten sonra tasdik için padişaha gidecektir. Maddenin ilk halinde Meclis-i Vükela yasa önermesini istemeden evvel padişahın görüşünü alıyor ardından Şura-yı Devlet'e gönderiyordu, yeni haliyle Şura-yı Devlet için içinden çıkarılmış, padişah kendisine gönderileni tasdik etme konumuna getirilmiş, ayrıca Meclis-i Mebusan'a da yasa önermesi ya da tadili hakkı getirilmiştir. Üstelik yasama kabinenin müdahalesi olmadan tamamlanabilecekti. 54. maddede kanun layihasının önce Mebusan ardında Âyan'da görüşülmesinden evvel Şura-yı Devletçe düzenlenmesini gerektiriyordu, yürürlüğe girmesi için de padişahın onayı gerekmekteydi eğer bu heyetlerden her hangi biri kanun layihasını red ederse layiha o senenin müddeti içtimaiyesinde tekrar müzakereye konulamazdı. 1909 tadilli sonrasında düzenlenen kanun layihaları Meclis-i Mebusan ve Âyan tarafından tetkik ve kabul olunup, layiha padişah onayından sonra yürürlüğe girecektir. Arz olunan kanunlar 2 ay zarfında ya tasdik edilecek ya da tekrar tetkik edilmek için bir kez iade edilecektir. İade olunan kanun tekrar müzakere edildiğinde üçte iki çoğunlukla kabul edilebilirdi. Aciliyetine karar verilen kanunlar 10 gün zarfında ya tasdik ya da iade edilecek,

denilerek kanunu geçirmek için Meclis-i Mebusan'a ikinci bir yetki hakkı tanınmış oluyordu.

35. maddede, Meclis hükümet karşısında bir miktar üst bir noktaya taşınmışsa da maddenin bu denli çetrefilli ve karmaşık olmasındaki temel sebep padişahın meclisi fesh etme girişiminin önüne geçmek olmuştur. Sultan Abdülhamid 1878 yılında meclisi kolay bir şekilde fesh etmiş olduğundan, meclisi fesh hakkı yine padişaha verilmiş olmakla birlikte bu feshin gerçekleşmesi için, maddenin yeni halindeki karmaşık durumun yaşanması gerekecektir. Nitekim 1912 seçimlerine giderken bu durum yaşanmıştır. Ancak gerekli şartların sağlanması kolay olmamıştır. 1909'da değişen madde gereği öncelikle Meclis-i Mebusan ve Heyet-i Vükela arasındaki anlaşmazlıktan dolayı maddenin dediği gibi evvela -Sait Paşa'nın vermiş olduğu 30 Aralık 1911 tarihli istifası ile -hükümet istifa etmiş, ardından kurulan yeni hükümet bir önceki hükümetin fikrinde ısrarlı olduğunu dile getirmiş. Son olarak da 7. maddeye dayanılarak - padişah eğer Âyan Meclisi'nin görüşü de iptal yönünde olursa meclisin feshine gidebilir hükmüyle- Âyan Meclisi'nin feshi onaylamasına dayanarak 15 Ocak 1912'de meclisi fesh etmiştir. İttihat ve Terakki Âyan'dan fesih sonucunu alabilmek için çok uğraşmıştır. Buradaki önemli iki sorudan biri İttihat ve Terakki'nin neden meclisi fesh etmek istediği bir diğeri ise 7.ve 35. maddeleri neden değiştirmek istedikleridir?

1908 yılında seçimler yapıldığında, II. Meşrutiyet'in ilan ettiricisi olarak İttihat ve Terakki büyük bir güce sahip görünüyordu, bu yüzden ülke genelinde seçimi kazanmak isteyen ama aslında İttihat ve Terakki'li olmayan pek çok isim İttihat ve Terakki saflarından seçime katılmış ve seçimleri kazanmaları neticesinde meclis koltuklarını doldurmuştur. Ancak zaman içinde görülmüştür ki cemiyet meclisin içindeki üyelerini tam olarak kontrol edememektedir, 31 Mart Vakıası yaşandığı ve rüzgâr birden İttihat ve Terakki aleyhine döndüğü vakit meclisteki kendi üyeleri de bu rüzgâra kapılıp bir anda İttihat ve Terakki aleyhtarı olabilmiştir. Yine en çok İttihatlının yer aldığı kabinelerden biri olan İbrahim Hakkı Paşa dönemindeki Trablusgarp faciası muhaliflerle birlikte İttihatlı mebusları da İbrahim Hakkı Paşa kabinesini suçlama eğilimine yöneltmiştir. Bu tür örnekler sebebiyle İttihat ve Terakki, Meclis-i Mebusan'ı fesh ederek yeni bir seçim yapmak ve bu seferki seçimde meclisi gerçek İttihatlılar ile doldurmak istemiştir. İkinci sorunun cevabına geçmeden önce belirtmemiz gereken bir

nokta da şu ki, İttihat ve Terakki ileri gelenleri ile İttihat ve Terakkili mebuslar arasındaki bu kopukluğun sebebi cemiyet ileri gelenlerinin kendini bu isimlerden uzak tutmuş olmasıdır³⁴³.

İkinci sorunun cevabı ise, 7. ve 35. maddelerin değiştirilmek istenmesindeki temel sebeple aynıdır. 1909 tadilleri ile 7. ve 35. maddelerde değişiklik yapılarak meclisin feshi zor ve karmaşık bir hale getirilmiş ancak bu durum daha sonra İttihat ve Terakki'nin ayağına dolanmıştır. Meclis, cemiyetin sözünü geçiremediği İttihatlı mebuslar ile doludur, mebusların belki de bu denli rahat hareket edebilmesindeki sebep meclisin feshinin çok karmaşık olması ve mebuslar tarafından meclisin fesh edilemeyeceğinin düşünülmüş olmasıdır. Seçime gitmeye çalışılan Said Paşa hükümeti döneminde, İttihat ve Terakki bu hükümete -daha sonra- birkaç İttihatlı isim sokmayı başarmış olmasına rağmen kendilerinin de dile getirdiği gibi eğer meclis fesh edilmesiydi, hükümet tamamen muhalefetin eline geçecekti. Bu yüzden meclisin feshi ve yeniden seçimlerin yapılması gerekliydi, feshin yapılması 35. maddedeki karmaşık yapıdan dolayı zor hale gelmişti, bu yüzden İttihat ve Terakki 35. maddenin değiştirilmesi konusunu 1911'in Aralık ayında meclise taşımış ancak 2/3 çoğunluğunu sağlayamadığı için başarılı olamamıştı. Said Paşa'nın 30 Aralık 1911 tarihli istifasından sonra İttihat ve Terakki, 35. maddenin hükümlerinin sağlanması sonucunda – buna vesile de olarak- meclisin fesih edilmesi mümkün olmuştur. Ardından 1912 seçimleri yapılmış, Mebusan Meclisi farklı isimlerle olsa da bir kez daha İttihat ve Terakkili isimler ile dolmuştur. Yeni dönem meclis 18 Nisan 1912'de açılmış ancak yeterli sayıya ulaşamadığından çalışmaya 15 Mayıs 1912'de başlamıştır. İttihat ve Terakki 7. ve 35. maddelerde değişiklik için bu iki maddeyi oylamaya getirmiş. 22 Haziran 1912'de 13'e karşı 210 oyla, 7. ve 35. maddelerde değişiklik yapılmış ancak 4 Ağustos 1912'de, İttihat karşıtı büyük kabinenin -seçimlerden zaferle çıkan İttihatlı Mebusandan kurtulmak amacıyla- meclisi tatil edip kapatması sebebiyle bu iki maddenin yasalaşması Meclisin İttihat ve Terakki tarafından yeniden açılacağı 1914³⁴⁴ yılına kalmıştır.

³⁴³ Gidişatı dağıtmamak için bu konuyu ayrıntı şekilde ele almadık, ayrıntılı bilgi için Sina Akşin'in *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* kitabına bakılabilir.

³⁴⁴ Meclis –i Mebusan 14 Mayıs 1914'te tekrar açılmıştır. İlk toplantı için bkz. **MMZC**, D.III, C.I, İ.S. I, 1 Mayıs 1330.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti tarafından Mebusan Meclisi'nin kapatılması İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yapılmış önemli bir hamledir. Yalnız cemiyeti bertaraf etmesi bakımından değil ayrıca, tarihi süreç zarfında –İttihat ve Terakki'ye mensup olsunlar ya da olmasınlar – tüm Jön Türkler tarafından getirilmeye çalışılan parlamenter rejime, halk katılımına karşı bir darbe niteliğindedir. Üstelik bu sefer bunu yapan Sultan Abdülhamid gibi güçlü bir padişah değil, Babîâli'nin bizzat kendisidir. Durum böyle olunca, Sultan Abdülhamid Döneminde *meclis, sürgün, meşrutiyet, anayasa* alanında padişah yerine Babîâli'deki çıkar sınıflarını suçlayan isimlerin haklılık payı göz ardı edilememektedir.

1912 yılında meclisin dağıtılması, demokrasi adına olumsuz bir durum olmakla birlikte II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren Babîâli – cemiyet ve muhalif partiler arasında yaşanmakta olan güç çekişmesini bir süreliğine de olsa nihayete erdirmiştir. Ancak Babîâli'nin bu hareketi, karşı bir harekete zemin hazırlayarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Babîâli Baskınına yapmasına neden olmuştur. Kısacası gruplardan hiç biri mümkün olduğu sürece güç savaşını bırakma taraftarı olmamış, kim güçten düşerse, basın, kamuoyu, yabancı elçiler, askeriye gibi etkileyebildiği hangi unsur varsa onunla karşısındaki gücü devirmeye çalışmıştır. İttihat ve Terakki'nin askeri güce dayanarak meşrutiyeti ilan ettirmesi, hükümette yer almamasına -ya da alamamasına- karşın, hükümet işlerine karışmaktan vazgeçmemesi, cemiyetin kendi muhalefeti yaratmasına 31 Mart Vakası, Halaskar Zabitan Grubu, 1912 yılında meclisin feshi, ardından gelen cemiyetin kapatılması ve ileri gelenlerinin tutuklanması emri gibi karşı atakların yaşanmasına neden olmuştur.

23 Ocak 1913'te yapılan Babîâli Baskını, İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin yakalanması emrinin yanında Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasına da bir tepki niteliğindedir. Sadrazam koltuğuna Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'yı geçiren İttihat ve Terakki, bu baskın ile muhalefeti sindirmişse de Mahmut Şevket Paşa öldürülüp de yerine Haziran 1913'te Said Halim Paşa kabinesi kurulana dek yönetimi tam manasıyla ele geçirememiştir. Cemiyet muhaliflerinin Paşa'yı öldürmesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefeti sindirmek için bir koz verdiği gibi, cemiyetin, Paşa gibi baskın ve söz geçiremediği güçlü bir isimden kurtulmasının da yolunu açmıştır.

Cemiyet ancak 11 Haziran 1913'te kurulan Said Halim Paşa hükümeti ile ülke yönetiminde tam manasıyla söz sahibi olmuştur.

11 Haziran 1913'ten itibaren muhalefeti sindirerek Heyet-i Vükelayı tamamen ele geçiren İttihat ve Terakki, 1913 sonlarında seçime giderek meclisi yeniden toplamayı istemiş fakat seçimlere ancak 1914 Ocak ayında başlanabilmiştir. Nisan ayında seçimlerin son bulmasıyla, Mebusan Meclis'i 14 Mayıs 1914'te açılmıştır. İttihat ve Terakki, seçime tek parti olarak katıldığından tüm mebus koltukları İttihat ve Terakkililerden oluşmuştur. Bunun verdiği rahatlıkla 28 Mayıs 1914'te Meclis'e taşınan 7, 35 ve 43. madde değişiklikleri ele alınarak 1912 yılında değiştirilmesi kararlaştırılan maddeler yasalaşmıştır. Bir zamanlar bu maddeler üzerinde, padişahın gücünü kırmak ve meclisi güçlendirmek adına yapılan 1909 değişiklikleri zaman içinde İttihat ve Terakki Fırkası'nın istediklerini yaptırmak konusunda sorun teşkil ettiğinden cemiyet maddeleri revize ederek, padişahın aldıkları gücü kısmen de olsa kendisine iade etmiştir. Böylece meclisin feshi daha basit bir denklem ile gerçekleşecek "*Vükela ile Heyet-i Mebusan arasında ihtilaf olunan maddelerden birinin kabulünde vükela tarafından ısrar olunup da mebusan tarafından oy çokluğu ile ve tekrar reddedildiği halde vükelanın değiştirilmesi veya yeniden ve dört ay zarfında seçilerek ictima olunmak üzere Heyet-i Mebusan'ın feshi padişahın hukukunda*" (35.madde) olacaktır.

Tüm bu süreç içinde yaşanan mücadelelerden Heyet-i Vükela da etkilenmiş, Heyete sonradan ilave edilen ya da heyetten çıkarılan isimler dolayısıyla, hükümet kimi zaman birbirini sevmeyen hatta birbirinin ardından iş çeviren insanlardan oluşmuştur. Buna rağmen 1908 II. Meşrutiyet'inden itibaren yapılan değişiklikler ile Meclis-i Vükela yürütme gücü olarak, padişahın bazı yetkileri devr almış ve koşullar ne olursa olsun ülkenin yönetilmesinde temel kurum olmuştur. Üstelik Vükela Heyetleri bu dönem zarfında Kanun-ı Esasi'nin 36. maddesine dayanarak tüm döneme damgasını vuracak olan Muvakkat Kanunnameler ile ülkenin en önemli yönetim merkezi haline gelmiş, ancak az önce belirttiğimiz Meclis-i Mebusan'ın hükümetlerden bir tık üstün olma durumu ile çelişen bir hal içinde de olmamıştır. Çünkü birazdan değineceğimiz gibi bu Muvakkat Kararlar en çok İttihat ve Terakki destekli hükümetler döneminde kullanılmıştır.

Kanun-ı Esasi'nin 36. maddesine göre “*Meclis-i Umumi münakit olmadığı zamanlarda devleti bir muhataradan veyahut emniyet-i umumiyye-i halelden vikaye için bir zaruret-i mübremeye zuhur ettiği ve bu babda vazına lüzum görünecek kanunun müzakeresi için meclisin celp ve cemine vakit müsait olmadığı halde Kanunuesasî ahkâmına mugayir olmamak üzere Heyet-i Vükela tarafından verilen kararlar Heyet-i Mebusan'ın içtimaiyle verilecek karara kadar ba irade-i seniyye muvakkaten kanun hüküm ve kuvvetinde olacaktır*” bu maddeye 1909 tadili esnasında “*ilk içtimada Heyet-i Mebusan'a tevdi edilmek lazımdır*” kısmı eklenerek parlamentonun tasdikine de göndermekte, böylelikle hükümet tarafından alınacak karar kanun güç ve kuvvetine ulaştırılmaktadır.

Maddede her ne kadar Meclis-i Umumi'nin toplanmasına sebep olacak kadar devletin sıkıntılı ve zor bir duruma düşmesi karşısında, Meclis-i Umumi toplanamamışsa başvurulacak bir hareket olarak anlatılmışsa da, I. Meşrutiyet'ten gelen uygulama hemen her konuda muvakkat kanunların alınmasına hukuki zeminin sağlandığını düşündürmektedir. Çünkü 1879 yılında Meclis-i Mebusan açıkken alınmış beş tane muvakkat kanun vardır, bunlardan biri ceza kanunu, ikisi hukuk muhakematı, biri mahkemelerin teşkilatlanması diğeri ise divan-ı muhasebat hakkında olmuştur. Bu konuların Meclis-i Mebusan yerine hükümetler tarafından görüşülüp geçici olarak yasalaştırılması 36. maddede geçen “muhatarâ” kelimesinin geniş anlamda ele alınıp uygulama alanı bulduğunu göstermektedir. Hükümetlere Muvakkat Kanun yetkisinin verilmesi, kanun çıkarma usulüne göre daha kolay ve pratik olması ile ilgili olmalıdır. Üstelik Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı, Meclis-i Mebusan açık olduğu zamanlarda gerek savaşlar, gerek seçimler, gerek eğitim gibi konularda içinden çıkılmaz halde yaşanan tartışmalara zemin hazırlamış, bu da hükümetlerin hızlı ve istedikleri biçimde hareket etmesini geciktirmiştir.

1908'den tezimizin son bulduğu I. Dünya Savaşı'nın çıktığı güne kadar, neredeyse her ay çıkarılmış Muvakkat Kanunlar vardır. Bu kanunların %90'ı bütçeye eklenen ilavelerle ilgiliyken geri kalan %10'u memurlar, emlak vergisi, çeteler kanunu, savaş ganimetleri, jandarma, kan davaları, nakliye, demiryolu, siyasi aflar gibi çeşitli birçok konu ile ilgili olmuştur. Alınan Muvakkat Kanunnameleri incelediğimizde bu kanunların İttihat Terakki eğilimli olduğu söylenen Said Paşa kabinesi ile doğrudan

İttihat ve Terakki Kabinesi olarak nitelendirilen İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti gibi kabineler döneminde de yoğun şekilde alınmış olması Babıâli hükümetlerinin konuları hızlı şekilde çözmeye çalıştıkları gerçeği ile örtüşmektedir. Çünkü İbrahim Hakkı Paşa Kabinesi'nin İttihat ve Terakki ağırlıklı olması, Said Paşa Kabinesi'nin ise İttihat ve Terakki eğilimli olması (her ne kadar mecliste azımsanamayacak ölçüde muhalif mebus varsa da) Meclis-i Mebusan'ın İttihat ve Terakki çoğunluklu mebusan karakteri ile ters düşmemektedir. Muhalif hükümetler ancak 4 Ağustos 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti tarafından meclisin feshinden sonra Muvakkat Kanunnameler çıkarmıştır. Bu dönem Meclis-i Mebusan var olmadığı için çıkarılan Muvakkat Kanunlar hayli fazladır.

Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmesi Muvakkat Kanunların önünü tamamen açmıştır. Bu durum da muhalif olsun ya da olmasın yürütme organları olarak Meclis-i Vükela ve padişaha iki yıla yakın bir süre Meclis-i Mebusan'ın kontrolünden bağımsız hareket etme imkânı vermiştir. Ancak yaptığımız çalışmadan bilmekteyiz ki, rahat hareket etme imkânı bulan ve ülkede tek başına söz sahibi olan, padişah değil Meclis-i Vükela olmuştur.

Meclis-i Vükela'nın 1908 ile 1914 yılları arasında siyasi, sosyal ve ekonomik alanda nasıl bir tavır benimsemiş ya da birbiri ardına gelen hükümetlerin birbirlerinin politikalarını ne denli sürdürmüş olup olmadığı konusu ise tezimizin ikinci bölümüne ait olduğundan, bu sorulara ikinci bölümde cevap vermeye çalışacağız.

BÖLÜM 3. MECLİS-İ VÜKELA MAZBATALARI IŞIĞINDA SİYASİ TARİH

3.1. 31 Mart Vakıası ve Meclis-i Vükela

Rumi tarihle 31 Mart 1325 tarihinde vuku bulduğu için tarih sayfalarına “31 Mart Vakıası” olarak geçen Meşrutiyet karşıtı kriz, miladi takvimle 12/13 Nisan 1909 gecesi başlamış, toplam on bir gün sürmüş olmasına karşın Sultan Abdülhamid’in otuz üç yıl süren saltanatının bitmesine ayrıca ülkede sıkıyönetimin ilan edilmesine neden olmuştur. Sultan Abdülhamid’in “*yorgan kavgası*”³⁴⁵ olarak adlandırdığı olay “*şeriat isteriz*” sloganı eşliğinde vuku bulup dini bir kisveye bürünmüşse³⁴⁶ de temelde II. Meşrutiyet rejimine ve rejimi yürürlüğe koyan İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne karşı yapılmış, dini olmaktan çok daha fazlasını barındıran ancak iç yüzü ve kim tarafından tertiplendiği öğrenilemeyen bir ayaklanma olarak tarihe geçmiştir.

II. Meşrutiyet’in ilanından hemen sonra çeşitli gruplar çeşitli nedenler dolayısıyla Meşrutiyet ile birlikte gelen yönetim şekline tepkilidir. Öncelikle eski rejimin yıkılması, eski rejim sayesinde geçimini sağlayan ya da Sultan Abdülhamid Dönemi’nde statü sahibi olan pek çok kişinin işsiz kalması ya da bir şekilde zarara uğramasına neden olmuştur. O dönemde yüksek kadrolara getirilmiş ya da iş yapmadığı halde devlet dairelerinde tutulan ve meşrutiyet rejimi ile işlerinden olan memurların ve devlet adına hükümete jurnal toplayan jurnalcilerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Orduda eskinde beri yaşanan alaylı – mektepli subay kavgası eski rejimde alaylı subaylar lehineyken, Meşrutiyet ile birlikte durum tersine dönerek çekişme mektepli subaylar lehine dönmüştür³⁴⁷. Ücretleri düzenli olarak ödenen alaylı subaylar, İstanbul içinde ve çevresindeki Birinci Ordu’da görevlendirilirken yeni rejimle birlikte bu isimlerin pek çoğu görevden alınmış, rütbeleri indirilmiş, üstelik artık alaylı subay olma imkânları ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca mektepli grup Prusya askeri disiplinini benimsediğinden, askeri disiplin eskiye oranla daha ağır olmuş, askeri eğitim sırasında verilen abdest ve namaz molaları da kaldırılmıştır. Askerlikten muaf tutulan softalar için, sınavlarını başarıyla veremedikleri takdirde, askerlik hizmetinden muaf tutulmayacaklarına dair

³⁴⁵ Ayşe Osmanoğlu, **Babam Sultan Abdülhamid**, 6. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, s.141.

³⁴⁶ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.202.

³⁴⁷ Erik Jan Zürcher, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma(1908-1928)**, Ergun Aydınoglu (çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv Yayınları, 2005, s.113-114.

alınan yeni karar, Ahrar Fırkası'nın İttihat ve Terakki karşıtı tutumu³⁴⁸, Osmanlı üzerindeki İngiliz – Alman rekabeti, Avusturya, Fransa gibi ülkelerin gizli açık baskıları³⁴⁹ ayrıca 31 Mart Vakıası'ndan bir evvelki kabinenin sadrazamı Kamil Paşa ile cemiyet arasında yaşanan gerilimin yarattığı muhalefet gibi çeşitli pek çok etmen 31 Mart Vakıası'nın sebepleri arasında sayılabilir.

12/13 Nisan 1909 gecesi, pek çok asker subaylarını kışlalarına hapsederek, başlarında subay kılıklı bazı elebaşılar ile Ayasofya Sultanahmet Meydanı'nda toplanmış, ilginç olansa korku salmak amacıyla havaya ateş açan bu askerlerin elebaşları arasında İttihat ve Terakki'yi desteklemek amacıyla Selanik'ten getirilen Avcı Taburları'nın çavuş ve erlerinin³⁵⁰ yer alması olmuştur³⁵¹. Gece yarısına doğru başlayan askeri hareket sabaha dek devam etmiştir. Saat sekizden itibaren kışlalarından çıkıp Meclis-i Mebusan'ın önüne ve Sultanahmet Meydanı'na giden asker, meydanda bir beyaz bir kırmızı, türlü türlü yeşil bayraklar dikerek, hepsi bu bayrakların etrafında toplanmıştır. Başta Kılıçlı Paşa Kışlası ile Taşkışla'daki askerler olmak üzere, yanlarında hiçbir zabıt bulunmadığı halde tabur tabur İstanbul yönüne geçerek Sultanahmet Meydanı'nda toplanmıştır. Bu askerdaha sonra Bahriye Nezareti'ne giderek Bahriye silahendaz taburlarıyla İstanbul yönüne geçmiştir³⁵². Bu arada tüm kışlalara da posta göndererek diğer askerleri de kendileri ile birleşmeye davet etmiştir³⁵³.

Bu olaylar esnasında devletin başında 14 Şubat 1909'da kurulan Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi bulunmaktadır. Ayaklanma olur olmaz durumu öğrenen Merkez Kumandanı,

³⁴⁸ Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, s.115.

³⁴⁹ Ecvet Güresin, **31 Mart İsyanı**, Yenigün Yayınları, 1998, s.55.

³⁵⁰ Yusuf Hikmet Bayur'un anlatımı ile Avcı Taburları bu işin düzenleyicileri arasında yer almasına karşın Refik Halid Karay ve Hüseyin Cahit Yalçın'ın anlatımları taburlar daha sonra olaya dâhil olmuş havasındadır. Olayı haber alan ve o zamanlar 20 yaşında olan Refik Halid isyanı haber alır almaz üç, beş arkadaşı ile birlikte Beyazıt Meydanı'na koşar. Aldıkları habere göre "*Hükümete sadık askerler meydanda mevki almışlar, asi askerinin hücumunu bekliyorlar; gelirse vuruşacaklar*". Daha önce çatışma görmeyen Karay ve arkadaşları çatışma izleme hevesi ile Avcı Taburlarının hemen arkasına ön sıraya dizilir. Bu esnada Divanyolu ve Çemberlitaş tarafından bir uğultu gelmektedir, meğer tekbir uğultusu imiş; asi asker kabileleri tekbir getirerek meydana doğru yaklaşmaktadır. Ses yaklaşıp yan sokaklara dek varınca Avcı Taburlarından emirler yükseliyor, asker fişek sürüyor ve asi asker de gelince bir gürültü kopuyor ve yayılım ateşi başlıyor. Ateş açılması üzerine Refik Halid ve arkadaşları kaçmaya başladığından kim kime ateş açtı ya da aslında binalara mı ateş açıldı anlamıyorlar ancak Avcı Taburları'nın asileri dağıtmadığı gibi şeriatçı askerle sarmaş dolaş olup o zamanki tabirle "*Meşrutiyet-i Meşrua*"yı devirmeye ant içtiğini söylüyor. Hüseyin Cahit Yalçın da olayın olduğu 31 Mart Salı sabahı işe gidecekken arkadaşları tarafından geri döndürülür, üç arkadaş durumu konuşurken Cavit Bey gelip kendilerine katılır ve isyana Avcı Taburları'nın da dâhil olduğunu söyler. Karşılaştırma için bkz. Bayur, C.I, K.II, s.184; Refik Halid Karay, **Bir Ömür Boyunca**, Yusuf Turan Günaydın (hzl.). Ankara: TTK Yayınları, 2011, s.52-53; Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, Rauf Mutluay (hzl.). İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1976, s.73-74.

³⁵¹ Bayur, C.I, K.II, s.184.

³⁵² Sabuncuzade Louis Alberi, s.348.

³⁵³ Bayur, C.I, K.II, s.184.

durumu derhal kabinenin Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'ya bildirmiş, Ali Rıza Paşa, ayaklanmayı hemen bastırmak yerine isyan eden askerlerin ne istediğini öğrenmeye çalışmıştır. Ayrıca Hassa Ordusu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa'ya da haber göndererek kendisinden görevinin başına gelmesini istemiştir. Mahmut Muhtar Paşa görevinin başına gelmişse de Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Hassa Ordusu'nun isyanı bastırmasına mani olmuştur³⁵⁴. Mahmut Muhtar Paşa isyanla ilgili Atina Gazetelerine verdiği demeçte, başladığı sırada isyanı bastırmanın çocuk oyuncağı olduğunu ancak hükümetin şiddetli harekete karşı olduğunu, ihtilalcılara bu denli cesaret veren unsurun ise padişahın bu yıkıcı hareketi hoş göreceği inancı olduğunu dile getirmiştir. Tarihçiler arasında soru işareti yaratan *hükümet neden bu denli ağır davranmıştır*, sorusuna çeşitli cevaplar gelmiştir. Bazı tarih yorumcularına göre Meşrutiyet'in ilanından sonra kalkan basın yasağı ile birlikte pek çok gazete ve derginin basılmasının serbest hale gelmesi ve bu serbestiye sayesinde İttihat karşıtı yazılan gerici Yayınların uzun süredir var olmasının hükümet üzerinde etkili olduğu, böyle bir isyanın beklendiği ve bu isyanın bastırılmayacağı düşüncesi hükümetin olayları ağırdan alma sebebi olmuştur³⁵⁵.

Hassa Ordusu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa ve Ethem Paşa isyandan evvel hükümeti uyarmıştır. Erkan-ı Harbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa'yı konağına davet ederek İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin yayın organı olan "Volkan" gazetesinin sahibi ve yazarı olan Derviş Vahdeti'nin kışkırtıcı şekilde ele aldığı yazıların orduyu baştan çıkarabileceğini dile getirerek bu durum hakkında hükümeti uyarmasını istemiştir. Yapılan uyarı üzerine harekete geçen Ahmet İzzet Paşa, Harbiye Nazırı Rıza Paşa ile Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'i görmüş ve meclisten yetki alarak bu felaketsiz gidişin önüne geçilmesi gerektiğini kendilerine bildirmiş ancak karşılığında yalnızca Harbiye Nazırı Rıza Paşa'dan bir gülümseme alabilmiştir³⁵⁶. Başka bir gün Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın konağında Ahmet Rıza Bey aracılığıyla bir toplantı yapılarak İstanbul basını tartışılmış, ancak netice itibariyle zararlı yazıların önüne geçmek için tedbir alınmasının doğru olmayacağına karar verilmiştir. Çünkü bu tutum Meşrutiyet'in getirdiği basın özgürlüğüne darbe niteliğinde görülebilirdi. Bu haber Ahmet İzzet Paşa'yı hayrete düşürmüştü de yukarıdan bir emir gelmediği için aksi yönlü bir harekete geçememiştir. Hatta Mahmut Muhtar Paşa, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya bir tezkire

³⁵⁴ Güresin, s.54.

³⁵⁵ Güresin, s.54-55.

³⁵⁶ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C.I, İstanbul: Nehir Yayınları, 1992, s.62-63.

göndererek 2. Tümen'e mensup bazı erlerin İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti'ne girmek için müracaat ettiğinin Volkan Gazetesi tarafından yazılarak, erlerin yazılarının tahrif edildiği, cemiyetin bunu yaparak İslam unsuru arasına tefrika sokmakla meşgul olduğunu, orduyu bu işe karıştıran basına kanuni bir yolla had bildirilmesi gerektiğini yazmıştır³⁵⁷. Bu ve benzeri pek çok olay hükümetin İstanbul'da esen olumsuz havadan habersiz olmadığını gösterdiği gibi önlem almadığı gerçeğini de göz önüne sermektedir.

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, çağdaşlarınca oldukça çalışkan bir isim olarak anılmasına karşın böylesi kritik bir zamanda, idarenin en üst noktası olan makamda bulunarak devletin iç ve dış siyasetini usulüne uygun idare etmek için gerekli vasıflara sahip görünmemektedir³⁵⁸. Ayrıca Harbiye Nezareti'ndeki Ali Rıza Paşa ile Bahriye Nezaretindeki Rıza Paşa(Topçu) ve Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Efendi gibi kişiler buhranlı zamanlarda iş görmekten, ihtilalcılara karşı koymaktan aciz olarak adlandırılmışlardır³⁵⁹.

Hükümet durumu bu şekilde ağırdan alırken Ahmet Rıza Bey'e benzetilen Adliye Nazırı Nazım Paşa ile Hüseyin Cahit Bey'e benzetilen Lazkiye Mebusu Aslan Bey isyan sırasında çıkan olaylarda öldürülmüş, istifa eden Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey bir dostunun evinde saklanırken, Hüseyin Cahit Bey ise Rus Büyükelçiliği'ne sığınmıştır. İkinci vakti saraya giden Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, isyancıların sıraladıkları istekler arasında bulunan "*Heyet-i Vükela değişsin*"³⁶⁰ söylemine dayanarak 14 Nisan 1909'da (31 Mart Vakıası'nın ertesi günü) istifasını vermiş böylelikle 14 Şubat'ta kurulan ve İttihat ve Terakki eğilimli olarak anılan ilk kabine son bulmuştur. Aynı gün Tevfik Paşa kabinesi kurulurken, eski kabineden çoğu ismin yerini koruduğu kabinenin şeyhülislamı da Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nin şeyhülislamı Ziyaeddin Efendi olmuştur. Bu kabine kurulurken Sultan Abdülhamid, daha önce Said Paşa kabinesinin düşmesine sebep olan, Harbiye ve Bahriye Nazırlarını atama yetkisini kullanmak istemiştir. 31 Mart İsyanı'nın kendine değil İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik olduğunu gören Sultan buradan aldığı cesaret ile askeriyenin kontrolünü ele

³⁵⁷ Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, C.I, 2. Baskı, İstanbul: Baha Matbaası, 1967, s.217-219.

³⁵⁸ F. Rezan Hürmen (hzl.). **Mehmet Tevfik Beyin(Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, C.II, İstanbul: Arma Yayınları, 1993, s.10-11.

³⁵⁹ Bu yorumda bulunan kişinin İttihat ve Terakki muhalifi olduğunu unutmamak gerekir bkz. Pekmen, s.108.

³⁶⁰ İsyancıların isteklerini sıralarken *şariat isteriz, İslam kadınları Beyoğlu'na gitmesinler, Harbiye Nazırı ile Mebusan Reisini istemeyiz, Heyet-i Vükela değişsin, bu olay dolayısıyla padişahın affı çıksın ve cezalandırılmayalım, subaylarımız değişsin ve İstanbul'dan başka yerlere gönderilsinler, yüz pare top atılarak şenlik yapılınsın* talebinde bulunmuş ayrıca bunlar yerine getirilmedikçe dağılmayacaklarını söylemişlerdir bkz Bayur, age, C.I, K.II, s.185.

geçirmek niyetiyle, Harbiye ve Bahriye Nazırlarını atama isteğini Tevfik Paşa'ya bildirmiş, bu isteğin Kanun-ı Esasi'ye aykırı olduğunu söyleyen Tevfik Paşa Sultan Abdülhamid'i istifa etmekle tehdit ederek bunu önlemiştir. Ancak padişahın isimlerini Hatt-ı Hümayuna yazmak istediği iki Paşa onun dilediği Nezaretlere geçirildiğinden padişah, ufak da olsa bu yolda bir başarı elde etmiştir³⁶¹.

Tevfik Paşa'nın kabinesi, Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi ve kendisi dışında Harbiye Nezareti'nde Edhem Paşa, Hariciye'de Rifat Paşa, Adliye'de Hasan Fehmi Paşa, Şurayı Devlet Riyaseti'nde Zihni Paşa, Dâhiliye'de Rauf Paşa, Maliye'de Nuri Bey, Evkaf-ı Hümayun'da Halil Hemade Paşa, Bahriye'de Hacı Emin Paşa, Maarif'te Abdurrahman Şeref Bey, Ticaret ve Nafia'da Gabriel N. Efendi, Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'nde Mavrokordato Efendi ile kurulmuştur³⁶².

Tevfik Paşa Kabinesi İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine yapılan 31 Mart hadisesi nedeniyle kurulduğundan, bu kabine İttihat ve Terakki ile taşra meclis idareleri tarafından kabul görmemiştir. Bu idareler ve İttihat ve Terakki Kulüpleri Babıâli ve vükelaya “Gayr-ı meşru kabineyi tanımıyoruz” şeklinde telgraflar çekerek kabineyi taciz etmiş, Tevfik Paşa bu yönlü tehditleri pek önemsememişse de hükümetler kısmında da değindiğimiz gibi vükeladan bazı isimler bu durumdan rahatsızlık duymuştur. “*Bugün yine gayr-i meşru kabinenin gayr-i meşru Maliye Nazırı, seni tanımıyoruz, diye bir takım yerlerden telgraflar aldım; biz niçin gayr-ı meşru olalım?*” sözleri ile rahatsızlıklarını da dile getirmiştir³⁶³. Cemiyetin halkı galeyana getirmesinden çekinen kabine, konu hakkında Meclis-i Vükela'nın görüşünü isteyen Posta Telgraf ve Telefon Nezareti'ne verdiği yanıtta telgraf konusuna değinerek, ahaliyi ihtilale yöneltecek telgrafnamelerin keşide edilmemesi gerektiğini dile getirmiştir³⁶⁴.

Hükümetin kurulmasından bir gün sonra haklarında çıkan gayr-ı meşru iddialarına yanıt amacıyla meclise giden Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey, Heyet-i Vükela'nın Meşrutiyet'e uygun bir şekilde kurulduğunu dile getirmiş ardından hükümet adına güvenoyu isteyeceğini, Meşrutiyete darbe vurulduğu yolunda çıkarılan havadislere inanılmaması gerektiğini dile getirmiştir. Ayrıca Meşrutiyetin korunması için yemin

³⁶¹ Bayur, C.I, K.II, s.186 – 188.

³⁶² Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, s.50.

³⁶³ Türkgeldi, s.29-30.

³⁶⁴ Meclis-i Vükela 126/59.

edildiğinden ve Meclis-i Mebusan'ın hükümetten korkmaması gerektiğinden de bahsetmiştir. Bu arada 19 Nisan'da (Ayastefanos) Yeşilköy İstasyonu Selanik'ten gelmiş olan Hareket Ordusu'nun bir bölüğü tarafından ele geçirilince, hükümet meclise gidip de güvenoyu istemeye gerek duymamıştır³⁶⁵. Fakat bu durum, meşrutiyete dair var olan kaygıları ortadan kaldırmamıştır. Hemen olayların yaşandığı sırada Meclis-i Vükela'da görüşülen ve Âyan Meclis-i tarafından gönderilip sorulmuş olan konu sadece halkta değil yönetimin üst kısımlarında da, hükümete, milletvekillerine ve meşrutiyete dair kaygı içinde olduğunu göstermektedir:

“Muhtelif mahaller ahalisi ile kıtaat-ı askeriyesinden Meclis-i Mebusan'a keşide olunan telgrafnamelerde meclisin taht-ı emniyette ve meşrutiyetin tehlikede olup olmadığı sorulduğundan bahsle mebusanın mahfuziyeti hayatları tahtı zeman ve kefalette olduğunu ve bazılarının hanelerine taarruz gibi durumların katiyen memnu(yasak) idiğünü ve efvah-ı nasta(halkın ağzında) deveran eden sansür ve hafıye muamelatının ademi mevcudiyetini ve heyetin meclise tanzimen devamlarınca bir çeşit tehlike mevcud olmadığına mutazammın kabinece bir beyanname neşri lüzumuna dair Meclis-i Mebusan riyaseti makamının tezkiresi ve ceryan-ı ahvale dair Heyet-i Ayana peyderpey malumat ıtası hakkında Meclis-i Âyan riyasetinin telgrafnamesi mutalaa olundu”³⁶⁶.

Bu telgrafi inceleyen Meclis-i Vükela'nın verdiği cevaba göre Kanun-ı Esasi ve Meşruti idare her türlü tehlikeden uzaktır ve devamı ve geleceği de güvence altındadır. Mebusların hem şahsi güvenlikleri hem de meskenlerinin korunması için her türlü tedbirin alınması ve uygulanması hakkında Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerine ehemmiyetle emir verilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden Zaptiye Nezareti'ne tebligat gönderilmiş olup bir gün evvelinde Meclis-i Vükela'nın Meclis-i Mebusan'da bulunduğu sırada Zaptiye Nazırının da ifadelerine nazaran mebusların korunmaları için zabıtaca gerekli olan tedbirler alınarak hiçbirinin hanelerine taarruz olmadığı anlaşılmıştır. Bu rivayet ise, 2. Ve 3. Ordularla konuşmak, onlara aracılık yapmak için bazı milletvekillerine görevlendirme yazısı yazılmasından ve bu yazıları kendilerine götürmek için yollanan zaptiye memurlarının, mebusların evlerini arayıp sormalarından sebep çıktığı anlaşılmıştır. İnsanlar zaptiye memurlarının bu mebusların evlerini sormasından dolayı mebusların evlerinin arandığı yönünde bir yanlışlığa düşmüştür.

³⁶⁵ Bayur, C.I, K.II, s.194.

³⁶⁶ MV. 126/63.

Halk arasında yayılan diğer bir şaiya ise sansür ve hafiyeye muameleleri ile ilgilidir. Bu şaiya da bir takım sefillerin kendilerini hafiyeye memuru olarak tanıtmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Bu gibi kişiler hakkında da derhal gerekli muamelenin yapılması zaptiyeye memurlarına bildirilmiştir. Bütün bu tedbirlerden anlaşıldığı üzere mebusanın meclise devamında bir sıkıntı olmadığının beyanname neşri ile halka duyurulmasına gerek olmadığı böyle bir neşrin halkı yeniden heyecanlandırıp dehşete dūřürebileceđi yolunda cevabın Meclis-i Mebusan ve Âyan Riyaseti'ne yazılması³⁶⁷ kararlaştırılmıştır.

31 Mart Vakıyası'nı anlatan birçok anı ve kitaplardan durumun Meclis-i Vükela'nın dile getirdiği kadar basit olmadığı bilinmektedir. Hükümetin konuyu bu denli sorunsuz ve sadece söylentiden ibaret şeklinde gösteriyor olması, o anki mevcut idari sorumlunun kendisi olmasıyla ilgili olmalıdır.

Meclisin genel bir korku içinde olduğunu söylemek de yanlış olmasa gerekir. Bir yandan İstanbul'da Meşrutiyet rejimi karşısında ayaklanmış asi askerler, diğer tarafta teşkilatlanması ülkeye yayılmış olan ve ne yapacağı kestirilemeyen İttihat ve Terakki, diğer yandan Rumeli'den kalkıp yola koyulan 3. Ordu mevcuttur. Buna karşın en çok da -yukarıdaki belgeden de anlaşılacağı üzere- hükümetin isteği üzerine Mebusan Meclisi toplantılarına devam etmiştir. Bu vesile ile 31 Mart Vakıyası'nın yarattığı kargaşa ile yayılan "*Meşrutiyet kalktı*" propagandası önlenmeye çalıřılmıřtır³⁶⁸.

Bu belirsizlik içindeki büyük tehlikelerden biri Hareket Ordusu'nun İstanbul'a geliyor olmasıdır. İsyanın çıktığını haber alır almaz Selanik'teki III. Ordu kesin bir tavır alarak isyandan bir gün sonra İstanbul hükümetini sıkıştırmaya başlamıştır. III. Ordunun başındaki Mahmut şevket Paşa Harbiye Nezareti'ne telgraf çekerek, İstanbul'daki isyanda ölenlerin olduğuna dair rivayetlerin dolaştığını, Rumeli'deki halkın bu yüzden heyecan içinde olduğunu, isyanı durdurmak için İstanbul'a yürümek üzere olduklarını, olaylar durulmadıkça Rumeli'deki halkın da yatıştırılmayacağını ifade etmiş, buna karşılık aynı gün cevap gönderen Harbiye Nazırı Edhem Paşa, III. Ordudan gönderilen II. ve IV. Avcı Taburlarının önyak olması ile başlayan karışıklığın kabinenin değiştirilmesi ile bastırıldığını, Adliye Nazırı ile Lazkiye Mebusunun öldürülmesinden

³⁶⁷ MV. 126/63.

³⁶⁸ Bayur, C.I, K.II, s.192-193.

başka bir hadise olmadığı, anayasanın ise emniyette olduğu bu yüzden farklı bir karışıklığa yol açılmaması için katiyen İstanbul'a hareket edilmemesi gerektiğini söylemiş ancak Mahmut Şevket Paşa ve Hareket Ordusu isyanı bastırmak için İstanbul'a doğru yola çıkmıştır³⁶⁹.

Meclis-i Vükela bu durum karşısında kısa sürede Selanik'ten Hadımköy'e kadar gelmiş olan Hareket Ordusu'na nasihat için Tophane-yi Amire Nazırı Hurşid Paşa ile Dersaadet Vekili Halis Efendi'yi ve zevat-ı saireden bir heyeti görevlendirmiştir³⁷⁰.

Hurşid Paşa'dan gönderilip mecliste verilen izahata göre, Selanik'ten gelen askerın kötü niyetli olmadığı, Dersaadet'e gelme amaçlarının Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet'in tehlike altında olduğuna dair aldıkları malumattan kaynaklandığı anlaşılmıştır. Gelme sebepleri bu unsurları korumak amaçlıdır ayrıca kendilerinin geri dönmesinin ya da iadesinin imkânı olmayıp aksine Dersaadet'teki askerın ahvali hazırası icabınca hariçten gelen askerın hüsnü kabulüyle intizamın sağlanması için bu kuvvetten istifade yollarının araştırılmasının yararlı olacağı anlaşılmış ve gelen asker buradaki asker tarafından usulüne uygun şekilde selamlanır ve güzel bir şekilde karşılanırsa taraflar arasında uzlaşmanın mümkün olduğu, fakat evvelce buradaki askere ulema vasıtasıyla uzlaşma hakkında ve gelen askerın kendilerine taarruz etmeyip silah arkadaşı olacağı zemininde nasihat verilmesi Hurşid Paşa tarafından iletilmiştir. Hurşid Paşa'nın bu nasihatına dayanarak gelen askerın İstanbul haricinde Rami Kışlası arkalarında ve uygun görülecek mahallerde durarak, buradan gönderilecek askeri kıta tarafından selamlanması ve bu kıtanın Hassa Ordusu Kumandanına tabi olması, ve Hassa Ordusu Kumandanının emrine girdikten sonra askerın iskan ve iva(barındırma) maddesinin ve teferruatı sairesinin ciheti askeriyeğe ait bulunması gerektiğinden icabının hızlı bir biçimde yapılması için konunun Harbiye Nezareti'ne bırakılıp kendilerine bu konuda yetki ve izin verilmesi oy birliği ile kararlaştırılmıştır³⁷¹. Bu görüşmeden bir gün sonra ne karar alındığına dair telgraf çeken Mahmud Şevket Paşa'ya Harbiye Nazırı ve Hassa ordusu Kumandanı Nazım Paşa ile bir yerde buluşarak müttefiken verilecek karar dairesinde

³⁶⁹ Yalnız Selanik'deki III. Ordu değil ayrıca Erzurum'daki IV. Ordu da hemen İstanbul üzerine yürümek istemiş, durumu hem hükümete hem Mahmut Şevket Paşa'ya bildirince, Mahmut Şevket Paşa IV. Ordunun merkeze uzaklığı ve çıkabilecek bir iç dış tehdit ihtimali nedeniyle Erzurum'da kalmalarını söylemiş diğer yandan Meşrutiyet ve anayasa gösterdiği bağlılık için teşekkür ve takdirlerini göndererek, III. Ordu ile Selanik'ten İstanbul'a kendisi yürümüştür. IV. Ordu kumandanı İbrahim Paşa da Mahmut Şevket Paşa'yı dinleyerek yerinde kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu - Siyaset Çatışması*, İstanbul, 1993, s.33.

³⁷⁰ MV. 126/55.

³⁷¹ MV. 126/62.

hareket etmesi gerektiği yazılır³⁷². Ayrıca Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi'nin yürürlükte ve emniyette olduğunu göstermek isteyen Meclis-i Vükela, İstanbul'daki tüm kara ve deniz subay ve erlerine, Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet'e bağlılık yemini ettirilmesini kararlaştırmıştır³⁷³.

İstanbul'daki isyan sebebi ile Yeşilköy'e taşınmış olan "Milli Meclis" 25 Nisan'da Ayasofya yakınındaki binasına dönmüş³⁷⁴ ancak aynı gece saat 12'de Meclis-i Vükela istifa kararı almıştır. Bu kararın alınmasındaki başlıca sebep Tevfik Paşa hükümetinin meşru biçimde kurulmamış olduğu yönündeki söylentilerdir. Ayrıca bazı vilayet memurları hükümeti tanımadığı için devlet işlerini aksatmış bu da devleti zarara sokmuştur. Diğer yandan Meclis-i Mebusan'dan hükümete güvenoyu istenmiş ve bunun bir gün evveline (cumartesi gününe) dek gönderilmesi söylenmiş olmasına karşın bu konuda karara varılıp neticenin bildirilmemiş olması gibi sebepler karşısında hükümet kendini daha fazla devam edebilecek konumda görmemiştir. O yüzden Pazartesi günü Heyet-i Vükela toplantısında müttefiken ve katiyen istifa kararı almış, durumun da derhal Meclis-i Mebusan Reisine bildirilmesi istenmiştir³⁷⁵. Ancak hükümetin istifası hemen gerçekleşmemiş, hükümet de görevine devam etmek durumunda kalmıştır. İstifa kararın ertesi günü 26 Nisan 1909'da yapılan Heyet-i Vükela görüşmesinde Mahmud Şevket Paşa'dan gelen istek doğrultusunda 31 Mart Vakıyası'ndan dolayı İstanbul, Bilad-ı Selase, Çatalca, İzmit, Adalar, Kartal, Gebze ve Beykoz kazalarında örfi idare ilan edilmesi kararlaştırılmıştır³⁷⁶.

27 Nisan Salı günü ise henüz Tevfik Paşa hükümeti görevine son vermemişken, Milli Meclis ve Âyan Reisi Said Paşa başkanlığında toplanarak Sultan Abdülhamid'i hâl etmiştir. Veliaht Reşad Efendi Sultan V. Mehmed Han adıyla saltanat tahtına çıktıktan³⁷⁷ sonra hükümet programının gönderilmesini isteyen Meclis-i Mebusan'a 4 Mayıs 1909'da hükümetin istifa kararı gönderilmiştir³⁷⁸. Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey, mecliste istifa konusunu dile getirdiğinde Talat Bey'in "*Tevfik Paşa 31 Mart vakıyasında hakikaten memlekete hizmet etti; fakat taşrada galeyana ziyade olduğundan*

³⁷² MV. 127/7.

³⁷³ MV. 127/3.

³⁷⁴ Bayur, C.I, K.II, s.208.

³⁷⁵ MV. 127/9.

³⁷⁶ MV. 127/10.

³⁷⁷ Simavi, s.23-24.

³⁷⁸ MV. 127/11.

kabinenin istifası zaruri görünüyor”³⁷⁹ sözleri ile kabinenin istifasının neden kabul edildiğini açık biçimde ifade etmiştir. Tevfik Paşa hükümetinin istifasının ardından 5 Mayıs 1909’da yeni bir Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi kurulmuştur.

Hüseyin Hilmi Paşa’nın sadrazam olduğu kabinenin şeyhülislamı Sahib Efendi, Harbiye Nazırı Salih Paşa, Hariciye Nazırı Rifat Paşa, Adliye Nazırı Necmeddin Molla Bey, Şura-yı Devlet Reisi Raif Paşa, Dâhiliye Nazırı Ferid Paşa, Maliye Nazırı Rifat Bey, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Halil Hemade Paşa, Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa, Maarif Nazırı Nail Bey, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel N. Efendi, Orman Maadin ve Ziraat Nazırı ise Aristidi Paşa olmak üzere atanmıştır³⁸⁰. Bu kabineye ilerleyen tarihlerde Necmeddin Molla Bey, Talat Bey, Cavit Bey ve Hallaçyan Efendi dâhil olmuştur³⁸¹.

Hükümet 31 Mart Vakıyasından kaynaklanan sorun ve talepler ile ilgilenmek durumunda kalmıştır. Meclis-i Mebusan Riyaseti’nden gelen Hareket Ordusu mensuplarına gümüşten madalya verilmesi gibi öneriler üzerine, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa’nın madalyası diğerlerinkinden farklı olmak üzere bu ordunun mensupları için madalya imal ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu madalyaların dereceleri ve şehit olanların aileleri ile malul olanlara verilmesi gereken maaşların miktarlarının belirlenip tahsisinin kabulüne dair bir layiha kanununun tanzim olunarak hızlı biçimde gönderilmesine de karar vererek durumun Harbiye Nezareti’ne bildirilmesini istemiştir³⁸². Sultan Abdülhamid hâl edilmiş olduğundan ona ait olup hükümete terk ve devredilen emlak, arazi, maden ve çiftliklerden Yusuf İzzeddin ve Selahaddin Efendilere ait çiftliklerin iadesi konusu gündeme gelmiş, bunların soruşturulması için konunun Defter-i Hakani Nezareti’ne bildirilmesi³⁸³ yazılmıştır. Ayrıca yine hâl edilen Sultan Abdülhamid’e ait olan Hazine-i Hassa umumi borçlarının, Maliye Nezareti tarafından derhal belirlenerek ödenmesi istenmiştir. Sultan Abdülhamid hâl edildikten sonra gayrimüslim bazı kişiler sefaretleri aracılığıyla Sadaret Makamına başvurarak ellerindeki kontratolara dayanarak borçlarını talep etmiştir. Bu başvurular üzerine Hazine-yi Hassa Nezareti bu borçlar için tutulan iki kıta defter ve üç kıta mukavelenameyi hükümete göndermiş, bu defterleri inceleyen hükümet, bu defterlerde

³⁷⁹ Simavi, s.24.

³⁸⁰ Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, s.51.

³⁸¹ Güneş, *Türkiye’de Hükümetler*, s.92.

³⁸² **MV.** 127/44.

³⁸³ **MV.** 127/19.

isimleri yazan kişilerden kontratoları olmayanların talep ettiklerinin verilmesiyle derhal hizmetten çıkarılmaları, kontratosu bulunanların ise münasip bir tedbir ve gerekirse bir miktar akçe ödenerek alakalarının kesilerek hizmetlerine nihayet verilmesi ve ona göre gerekenin yapılması konusunda Maliye Nezareti'nin görevlendirilmesini istemiştir. Ayrıca Hariciye Nezareti de konu hakkında bilgilendirilmiştir³⁸⁴. Bu arada Sultan Abdülhamid hâl edilmiş olduğundan sultandan boşalan Yıldız Sarayı'ndaki evrak ve eşyayı tetkik etmek için bir komisyon oluşturulmuştur³⁸⁵. Bu komisyona reis olarak Beylikçi Divan-ı Humayun Nasır Beyefendi'nin atanması uygun görülmüştür³⁸⁶. Yıldız Sarayı'nda bulunan mücevherlerin³⁸⁷ muhafazası da Meclis-i Vükela'nın gündemine gelmiş olup, heyet mücevherlerin korunması için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir³⁸⁸. O günün gazetelerinin yazdığına göre Yıldız Sarayı'nda yüklü miktarda para ve mücevher bulunmaktadır. Habere göre 456 bin liralık banknot ve gayet kıymetli mücevherler ile Deucht Bank hisse senetlerinin hesabını gösteren evrak bulunarak kasalara konmuş ve teftiş heyeti tarafından mühürlenerek Harbiye Nezareti'ne teslim edilmiştir³⁸⁹.

Maarif Nezareti'nin yer aldığı Ali Paşa Konağı, Erkan-ı Harbiye Umumi Dairesince kendileri için uygun yer olarak görüldüğünden buradaki Maarif Nezareti'nin çıkarılarak

³⁸⁴ **MV.** 127/21.

³⁸⁵ Yıldız Sarayı'nın tasfiyesi, buradaki eşyanın muhafazası ve yönetilmesi Meclis'te tartışmalara sebep olmuştur. Bizzat Yıldız Sarayı'na giden Biga Mebusu Arif İsmet Bey'in anlattıkları burada sorumsuzca davranıldığına göstergesidir: *"Dolaşırken yerde bir kâğıt buldum, baktım, Fransızca imzası; Napolyon. Napolyon'un mektubu. Masa üzerinden bir kâğıt aldım. Padişah'ın idare-i örfiye iradesi. Nasıl ehemmiyeti derkar değil mi efendim? Sonra kapının önünde de bir jurnal buldum. Napolyon'Un mektubu, bu vesaiki tarihiyedendir. Öteki tarafta bir paçavra içinde kılâdeli murassa, müzeyyen Sultan Aziz'in mührü. Şuraya buraya atılmış, öbür tarafta bir tuğ mevcut. Bu evrak gerek jurnal olsun, gerek maruzata mahsus bulunsun her biri nazarı itibara alınacak şeylerdir. Vesai-i tarihiye, bir milletin tarihçe-i ikbal ve saadeti orada burada atılmış duruyor. Journalleri ve eşyayı Ali Cenani Bey'e verdim. Bir herif çağırıldılar, bağladılar verdiler. Bunları nereye götürdüler? O götüren adam yarısını dökmüştür. Bir kemer, kemerin ortasında tokası var. Her biri ceviz kadar elmaslar. Sultan Aziz'in mührü Saliha Sultan'ın elmastan ma'mul mührünün yanı başında on paralık bir mühür daha. O da Saliha Sultan'ın mührü. Bu ne esrarengiz şeyler"* ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Candemir, **Son Yıldız Düşerken**, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011, s.50.

³⁸⁶ **MV.** 127/18.

³⁸⁷ Yıldız Sarayı'nın mücevherleri İttihat ve Terakki için önemlidir. O yüzden Hareket Ordusu, Şevket Turgut Paşa ile 25 Nisan sabahı Yıldız Sarayı'na girdiği vakit geniş bir operasyona başlamış, ilk önce Sultan Abdülhamid'in müsahiblerinden Cevher ve Nadir Ağalar tutuklanmıştır. Olayların şahidi olan Mustafa Turan'ın anlattıklarına göre, Binbaşı Enver Bey ve maiyetindeki Bulgar eşkıyası, Yıldız Sarayı'ndaki gizli hazinelerin yerini öğrenmek için Cevher Ağa'ya işkence etmiş, Cevher Ağa'nın konuşmaması idamına sebep olmuştur. Nadir Ağa ise, istenilen cevapları vererek hayatını kurtarmış, sonradan Divan-ı Harp tarafından da hürriyetperver biri olduğuna kanaat getirilerek kendisine maaş bağlanmıştır. Yıldız Sarayı'nın tasfiyesi için bkz. Candemir, s.36.

³⁸⁸ **MV.** 128/24.

³⁸⁹ Bulunan mücevherler arasında 74 bin Osmanlı lirası değerinde iri inci tanelerinden yapılmış bir tespih de varmış. Yapılan tetkiklerden ve hususi defterdeki kayıtlardan Sultan Abdülhamid'in muhtelif bankalara 1 milyon Osmanlı lirası yatırmış olduğu anlaşılmış. Bulunan elmasların kıymeti 2,5 milyon Osmanlı lirası tahmin ediliyormuş. Ayrıntılı bilgi için bkz Sabuncuzade Louis Alberi, s. 353.

onların yerine konağa yerleşmeyi talep etmeleri üzerine Meclis-i Vükela Maarif Nezareti'ne buradan taşınmasını bildirmiştir³⁹⁰.

Hareket Ordusu mensupları için maaş konusu 17 Haziran 1909'da tekrar ele alınmış, bu ordunun mensuplarından olup 31 Mart isyancılarını bastırırken ölen ya da yaralanan askerlerin ailelerine maaş tahsisi tekrar gündeme gelip kabul görmüştür³⁹¹. Ayrıca Hareket Ordusu ile İstanbul'a gelen jandarma efradına, İstanbul'da oluşan fazla masraflarından dolayı -sıkıntılarını dile getiren müracaatları sebebiyle- birer maaş nispetinde nakit ikramiyede bulunulmuştur³⁹². 31 Mart Vakıası'nı bastıran Hareket Ordusu ve yanındakiler, madalya ve birer maaş nispetinde nakdi para yardımı ile ödüllendirilirken bu olaylara sebebiyet veren isyancılardan ölenlerin ya da İstanbul'dan uzaklaştırılanların aileleri de unutulmamış. İsyancıların dul kalan eşlerine maaş, çocuklarının ise ücretsiz olarak yatılı okullara kaydının yapılması kararlaştırılmıştır³⁹³. Meşrutiyet'in ilanı olan 10 Temmuz'un unutulmaması adına bu tarihin resmi tatil olması için hazırlanan kanun layihasının Meclis-i Mebusan'a irsali³⁹⁴ de 31 Mart Vakıası üzerine gündeme gelen ve görüşülen konulardan olmuştur.

31 Mart Vakıası 11 gün sürmüş olmasına rağmen iki hükümetin istifasına, yeni iki hükümetin kurulmasına, Mahmud Şevket Paşa'lı Örfî İdare'nin gelmesine, 33 yıllık Sultan Abdülhamid Devrinin bitişine ve yeni padişah olarak Mehmed Reşad'ın tahta çıkışına sebep olmuştur. Süresi kısa ama etkisi büyük olmuştur.

Meclis-i Vükela kararlarından gördüğümüz kadarıyla mağdurlarına ve şehitlerine maaş bağlanan, yaşayanlarına madalyalar verilen Hareket Ordusu bu kritik dönemin kahramanı, tahtından edilen Sultan Abdülhamid ise olayların müsebbibi olarak nitelendirilmiştir. 31 Mart Vakıası Hüseyin Hilmi Paşa'nın ve ardından kurulan Tefik Paşa hükümetinin istifasına sebep olmuştur. Tefik Paşa'nın istifası ile ise bir kez daha Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi kurulmuş, bu kabineden itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakın olan isimler kabineye daha fazla dâhil olmuştur. İlk zamanlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından desteklenen bu kabine döneminde, Mahmud Şevket Paşa'nın ve sıkıyönetimin varlığıyla da -Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve

³⁹⁰ MV. 128/79.

³⁹¹ MV. 128/75.

³⁹² MV. 129/1.

³⁹³ MV. 130/26.

³⁹⁴ MV. 129/38.

Terakki Cemiyeti üyelerini de dikkate alırsak- ülkede kısa süreli bir İttihat ve Terakki hâkimiyeti esiyor görüntüsüne sebep olmuşsa da gerçeğin böyle olmadığı görülmektedir. Diğer yandan 31 Mart Vakıası'nın Sultan Abdülhamid'in hâl edilmesinde ve 1909 tadillerinde etkisi olduğu gerçeği yadsınamaz.

3.2. Adana Olayları

II. Meşrutiyet'in ilan süreci, Ermeni Taşnaksutyun Örgütü ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında ılımlı bir havanın esmesini sağlamış, taraflar arasındaki düşmanlık bu süreçle birlikte yok olma noktasına varmıştır. O kadar ki Meşrutiyet'in ilanında İttihat ve Terakki'nin yanında yer alan Taşnaksutyun, Meşrutiyetinin ilanını kendileri sayesinde olduğunu ileri sürecek kadar Meşrutiyet ve İttihat Terakki'ye sahip çıkmıştır. Ancak Meşrutiyet'in ilanı ile yapılan af sonucunda ülkeye dönen sürgünler, Ermenilerin kendi içlerinde bölünmesine sebep olmuştur. Bir yanda barış yanlısı siyasi ve ruhani kadro diğer yanda ise mücadele yanlısı taşra örgütünü oluşturan -afla dönmüş- Ermeniler mevcut olmuştur. Mücadele yanlısı olan taşra örgütü, İstanbul'da 31 Mart Vakıası yaşandığı sırada Adana'da vuku bulan Ermeni olaylarının çıkmasında etkin rol oynamıştır.

Adana Olayları, 31 Mart Vakıası'nın başladığı 13 Nisan'dan bir gün sonra başlamıştır. Bununla birlikte, Müslümanlar ile Ermeniler arasında kanlı çatışmaların yaşanmasına sebep olan bu olaylar Divan-ı Harbin hazırlamış olduğu rapora göre birbiri ile bağlantılı görünmemektedir³⁹⁵. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nden bağımsız Ermenistan'ı elde edebilmek amacıyla fırsatını buldukları vakit isyan çıkarmışlardır. Divan-ı Harbin hazırladığı rapora göre Ermeniler stratejik konumundan dolayı Adana vilayetini seçmiş, bu amaçla da buradaki Ermeni nüfusunu çoğaltmaya ve bu insanları silahlandırmaya çalışmıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra daha rahat hareket imkânı bulan Ermeniler, bu rahatlık ortamından istifade etmeyi ihmal etmemişlerdir. Ermeni Murahhası Muşeg Efendi olaylardan evvel gittiği Adana'da verdiği vaazlarla Ermeni halkın hem milli duygularını kabartmış, hem de silahlanmalarını sağlamıştır. Ayrıca Müslüman ahali

³⁹⁵ 31 Mart'ın ertesi günü Aktamar Katogikosu vekilinin hazırladığı bir beyanat vardır. Bu beyanatta 31 Mart Hadisesi'nin ertesi günü ihtilal hareketini gerekli gördüğünü ve ayrıca Hristiyanların silahlandırılması ve muharebe için cesaretlendirilmeleri adına propaganda kararı vardır. Ancak Aktamar Katogikosu vekilinin Dâhiliye Nezareti'ne yapmış olduğu açıklamaya göre, bu beyanname Taşnak Komitesi'nin zoru ile hazırlanmıştır bkz. **MV**. 128/68, buradaki isyan kararı Adana Olayları ile bağlı olmamakla beraber Adana Divan-ı Harbinin hazırladığı raporu destekler niteliktedir. Komitacı Ermeniler fırsatını bulduğu vakit ülkenin uygun yerlerinde isyan çıkarmaya çalışmıştır.

arasında da çeşitli sebeplerden huzursuzluk çıkmasına neden olmuştur. Silah tüccarlarının da araya girip bir yandan Ermenileri diğer yandan Müslümanları kışkırtması sonucu ahali silahlanma yarışına girmiş ve taraflar arasında büyük bir gerginlik oluşmuştur³⁹⁶. İngiliz raporlarına göre Meşrutiyetin ilanı başlı başına bir sorun teşkil etmiş, Meşrutiyet'in ilanından Adana'da kimse memnun olmamıştır. Türkler hâkim konumdan düşmenin memnuniyetsizliğini yaşarken, Ermeniler bağımsız idareyi³⁹⁷ derhal başlatmak istemektedir. Rumlar ise kendileri tarafından hazırlanmadığından ve bazı haklarını kaybetme tehlikesinden dolayı Anayasa'ya itimat etmemişlerdir. Anayasa göre artık herkes silah taşıyabileceğinden bunun etkisi ile Ermeniler tarafından binlerce silah satın alınmıştır. İstanbul'dan gelen bazı Ermeni lider ve Papazlar, dindaşlarını silah almaya sevk ederken Ermeni Murahhası Muşeg “*bir ceketi olan onu satıp silah almalıdır*” şeklinde vaaz vermiştir. Üstelik bu olaylar olurken o sıralar Adana'da bulunan vali ve kumandanın zayıf karakterde oluşları olayların önünün alınmasını engellemiştir³⁹⁸.

Adana'da daha önce de olaylar çıkıp ayaklanmalar olmasına karşın hiçbir şey olmamıştır. Çünkü yörede etkili olabilecek sayıda ne Ermeni ne de ayaklanma çıkmasına neden olabilecek görünür bir neden vardır. Ancak 1909 yılında bu bölge önem kazanmıştır çünkü Bağdat demiryolu bu yörenin yakınlarından, Mersin'in içinden geçmektedir. Ermeni Murahhası Muşeg olaylardan evvel bu bölgeye Van, Maraş, Zeytin, Mamuretülaziz, Bitlis ve Diyarbakır'dan Ermeniler getirip yerleştirerek Ermeni nüfusunu arttırmıştır³⁹⁹. 6 Nisan 1909'da birkaç Ermeni'nin iki Türk'ü öldürmesi ile olaylar başlamıştır. Öldürülenlerden biri Müslüman ahali tarafından oldukça sevilen ve hürmet gören bir hocadır. Üstelik ölümünün ardından oldukça uygunsuz bir biçimde bırakılmış olması Hocanın cesedini gören Müslüman ahalinin harekete geçmesi için yeterli olmuştur. Ayaklanma da bu olay üzerine çıkmış, Ermeni mahallelerinde Ermeniler askere, polise ateş edip birçoğunu şehit etmiştir⁴⁰⁰. Adana'da bu olaylar olurken İstanbul'da 31 Mart Vakıyası yaşanmasına rağmen İstanbul, Adana Valiliğinden

³⁹⁶ Recep Karacakaya vd (hızl.). **Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları II**, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2010, s.8-9.

³⁹⁷ Benzer bir rapor için bkz. İsmet Türkmen, **İsmail Fazıl Paşa**, Ankara: Altınpost Yayınları, 2015, s.38.

³⁹⁸ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara: TTK Yayınları, 1983, s.173.

³⁹⁹ Nurşen Mazıcı, **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878 – 1918**, İstanbul, 1987, s.49.

⁴⁰⁰ Ramazan Çalık, **Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Devrinde Ermeni Olayları**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s.152.

Harbiye Nezareti'ne 15 Nisan 1909 günü çekilen telgrafı derhal Meclis-i Vükela'ya haber etmiş, Vükela Heyeti de olaya derhal müdahale etmiştir. Vükela aynı gün yaptığı toplantısında, Harbiye Nezareti'ne 2. Orduya mensup olan Silifke Redif Alayı'nın derhal silâh altına alınarak Mersin yolu ile hızlı biçimde Adana'ya yetiştirilmesini söylemiştir⁴⁰¹. Müslüman mahallerine ilerleyen Ermeniler, civardaki redif askerlerinin Müslüman ahaliye yardıma gelmesi sonucu durdurulabilmiştir. Fakat redif askerlerin gelmesiyle merkezdeki olaylar civar ve sancaklara da sıçramış, şehirde yangın ve yağma başlamıştır⁴⁰². Durumu yakından takip eden vükela Adana vilayetinde devam etmekte olan karışıklığı önlemek için acilen Mersin yoluyla bir kruvazör ile bir bölük bahriye askeri gönderilmesi hususunu Bahriye Nezareti'ne tebliğ etmiştir⁴⁰³. Ayrıca Adana Valiliğinin bu isyanı bastırabilmek amacıyla acil olarak geçici de olsa 50 komiser, polis ile 100 süvari jandarma alımı yapma talebini İstanbul'a iletmesi üzerine Meclis-i Vükela hızlıca yapılacak bu alımdan pek fayda görüleceğini düşünmediğini belirtmekle birlikte istihdam yapılmasına izin vermiştir⁴⁰⁴. 23 Nisan 1909'da aldığı bir karar ile de eğer yine bir olay zuhur eder ya da civarda yayılmasını önlemek lüzumu gerekirse vilayet valisi tarafından yazılı olarak verilecek emir ile icab eden kuvvetin mümkün olacak mahallerden izinsiz olarak getirilmesi eğer kuvvet yetmezse gerektiği kadar kişinin derhal silâh altına alınması konusunda Harbiye ve Dâhiliye Nezaretleri'ne tebligat gönderilmesi ancak yapılan durumların hükümete de bildirilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁰⁵. Hükümet aynı gün Adana Olayları dolayısıyla başka bir karar daha almıştır. Bu karara göre Adana'daki karışıklıkların Kayseri'ye sıçrama ihtimali vardır, bu ihtimalin önlenmesi için Kayseri hapisanelerinde yatan ve idama mahkûm olan, temyiz mahkemeleri tarafından da idamları onaylanan mahkûmların idamlarının gerçekleştirilmesi ve konunun Adliye Nezareti ve Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi istenmiştir⁴⁰⁶.

Adana'da yaşanan olaylar yerli esnaf ve tüccarın zarar görmesine sebep olmuş, tüccar ve esnafın gördükleri zarar dolayısıyla Bank-i Osmanî'ye olan borçlarının ertelenmesi talebine Meclis-i Vükela olumlu yanıt vermiş, bunun için hazırlanan kanun layihasının

⁴⁰¹ MV. 126/52.

⁴⁰² Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları II, s.9.

⁴⁰³ MV. 126/58.

⁴⁰⁴ MV. 126/61.

⁴⁰⁵ MV. 127/5.

⁴⁰⁶ MV. 127/6.

Umumi Meclis tarafından incelenip onaylanması için Meclis-i Mebusan'a havalesini bildirmiştir⁴⁰⁷.

Çıkan ilk isyandan 11 gün sonra yeni bir ayaklanma daha çıkmış, bu seferki çatışma ilkinden daha büyük olmuştur. Üstelik isyan Adana'ya komşu olan Halep'e de sıçramıştır. Bu isyanlar toplamında 17 bin Ermeni ve 1850 Müslüman olmak üzere yaklaşık 19.000 Osmanlı vatandaşı hayatını kaybetmiştir⁴⁰⁸.

Adana'da yaşanan olaylardan sonra Ermeni Patriki Ohannes Arşorini Efendi yanında Piskopos Hamayak ve Karayan İstipen Efendiler ile birlikte, sadrazama ziyarette bulunarak, olaylar sebebi ile Ermenilerin zor durumda kaldığını, ihtiyaç sahiplerine seri biçimde çadır vb. yardım malzemeleri, yaralı vatandaşlar için ise gerekli personel ve malzemenin gönderilmesini istemiştir. Ayrıca yağma edilen mülklerin sahiplerine iadesi, yanan evlerin onarılması ve olaylarda sorumluluğu olanların en ağır biçimde cezalandırılmasını istemiş, oluşacak Divan-ı Harb üyelerinin tarafsızlığını korumaları için de İstanbul'dan seçilecek kişilerden atanması gerektiğini dile getirmiştir⁴⁰⁹. Ancak yapılan tetkikler zaman içinde Ermeniler aleyhine⁴¹⁰ bir hava estirince Ermeni Patriği hükümete bir takrir gönderip, Ermenilerin gerekirse Osmanlı Devleti için fedakârlıktan geri kalmayacağını, kendilerinin öteden beri Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu bu yüzden "*sadık millet*" olarak adlandırıldıklarını anımsatmak suretiyle Ermenilerin aleyhinde ortaya çıkan olumsuz havanın giderilmesini istemiştir. Bu takriri göz önünde bulunduran Meclis-i Vükela, Patrik Efendi'nin takriri üzerine Adliye, Maliye, Maarif, Ticaret ve Nafia Nazırlarından bir komisyon oluşturulmasını, ayrıca bu takrir ile daha evvel yine Ermeni Patriği tarafından verilen takririn komisyonca incelenmesini istemiş⁴¹¹ takriri okuyan komisyon da verdiği karar ile ilgili bir tahrirat kaleme almıştır. Komisyonun tahriratını okuyan Vükela Heyeti komisyonun kararını uygun bularak bunun gerekli vilayat ile evliye-i gayri mülhaka tebliğ edilmesini, ayrıca gazetelerde ilan edilmesi icap ederse düşüncesiyle bir kopyasının Dâhiliye ve Harbiye Nezaretlerine

⁴⁰⁷ MV. 127/32.

⁴⁰⁸ Gürün, s.176.

⁴⁰⁹ **İkdam Gazetesi**, 1 Mayıs 1909.

⁴¹⁰ Talat Paşa'nın anılarına göre olaylar Ermeniler tarafından kışkırtılmıştı, bu durum soruşturma esnasında komisyon üyesi olan Ermenilerin tanıklığı ile de doğrulanmıştır. Komisyon üyelerinden biri olan Agop Babikyan Efendi bunu bizzat itiraf etmiştir. Böylece kışkırtılmış olan halkın zalim şekilde cinayet işlediği ortaya çıkmıştır. Adana olayları 31 Mart'ta ve irtica günlerinde yer almıştır. Bundaki amaç, halk kitlelerinin bağnazlığını kışkırtarak kıyımaya yol açmak suretiyle Avrupa'nın dikkatini çekmek ve Kiliya'da bağımsız bir Ermeni birliği kurmak olmuştur, bkz. Talat Paşa, **Talat Paşa'nın Anıları**, Alpay Kabacalı (hızl.). İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2003, s.23-24.

⁴¹¹ MV. 130/24.

gönderilmesini⁴¹² istemiştir. Mazbatada komisyon tarafından alınan kararın ne olduğu ne yazık ki yazılmamıştır, bununla birlikte yargılamaların sonunda 47 Müslüman ile 1 Ermeni vatandaşın idam edilmiş⁴¹³ olması kararın ne doğrultuda olduğu yönünde bir fikir vermektedir. Nitekim Ermeni Patriği Adana’da bulunan Ermeni dul ve yetimlerine yardım için 23.200 lira istediğinde Meclis-i Vükela, bu paranın hemen gönderilmesini sağlamıştır⁴¹⁴. Olaylar esnasında Adana’da mağdur olan Ermenilere yardımı esirgemeyen hükümet isyanın sızdığı Halep’te zor durumda kalmış olan Ermeni vatandaşlara da yardım da bulunmuştur. Olaylar esnasında tapu senetleri kaybolan Halep Ermenilerinden, verilecek tapu senetleri için harç ve pul istenmemesi Ermeni murahhaslığı tarafından bir dilekçe ile talep edildiği vakit hükümet olaylar esnasında yanıp tahrip olan emlak ve arazi sahiplerine bir defaya mahsus olmak üzere iki sene zarfında ücretsiz senedatı hakaniye verilmesini sağlamıştır⁴¹⁵. Yine Adana havalisinde bulunan yetim ve dul kadınların terbiye ve iaşeleri için oluşturulmuş müessesenin devamı için Ermeni Patrikhanesi tarafından istenen ve verilmesi Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilen 1 milyon kuruş(10.000 lira) Patrikhaneye teslim edilmiştir⁴¹⁶.

Toplamda 17 bin Ermeni ile 1850 Müslüman’ın öldüğü Adana Olayları sonucunda 47 Müslüman ile 1 Ermeni idam edilmiştir. Ermeni Murahhas Muşeg tarafından başlatılan isyan mahalli yönetim tarafından iyi idare edilemediği için olaylar büyümüş ve verilen kayıp büyük olmuştur. Bu sırada İstanbul’da 31 Mart Vakıyası olduğu için, Adana’da yaşananlar Avrupa’da pek yankı uyandırmamıştır, çünkü hem Avrupa hem de Osmanlı için o sıra asıl mesele Meşrutiyetin son bulup bulmayacağı ve isyanın bastırılmasıyla Sultan Abdülhamid’in hâl edilmesi konusu olmuştur⁴¹⁷. Ermeni olaylarının Ermeniler tarafından başlatıldığı bilinmesine karşın Divan-ı Harp yargılamaları sonucunda 1 Ermeni vatandaş idam edilirken 47 Müslüman idam edilmiştir. Hükümet bu isyanlar nedeniyle zarar gören Ermeni vatandaşlarını mağdur etmemek için elinden geleni yapmıştır. Ermeni Patriğinin istediği para, ilaç, çadır vb. ne gerekiyorsa göndererek Ermenilere karşı bir tavrı olmadığını, onları da Müslüman vatandaşından ayırmadığını

⁴¹² MV. 130/69.

⁴¹³ Gürün, s.176.

⁴¹⁴ MV. 137/105.

⁴¹⁵ MV. 138/9.

⁴¹⁶ MV. 144/5.

⁴¹⁷ Gürün, s.176-177.

göstermiştir. Ancak komitacı Ermenilerin kışkırtmaları ile sonraki yıllarda yaşananlar bu iki milleti dönüşü olmayan bir yol ayrımına sokacaktır.

3.3. Trablusgarp Savaşı Etrafında Osmanlı – İtalya İlişkileri

1911 Trablusgarp Savaşı'ndan evvel Osmanlı Devleti büyük bir iç karışıklık içindedir. Meşrutiyet ikinci defa ilan edilmesine karşılık, beklenen huzur sağlanamamış, Meşrutiyet'in ilanından kısa süre sonra yaşanan 31 Mart Vakıası ile Meşrutiyet ortadan kalkma tehlikesi atlatırken, olaylar Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesine kadar varmıştır. 27 Nisan 1909'da Sultan Abdülhamid'in yerine kardeşi Mehmet Reşat geçirildiğinde İttihat ve Terakki, yönetimi kesin şekilde ele geçirmiş gibi görünse de İttihat ve Terakkili üyeler ile muhalefet ve Babiâli arasındaki çekişme son bulmamıştır. Üstelik bu çekişmenin yanı sıra, Avusturya, Bosna - Hersek'i işgal etmiş, Avusturya'nın, Bosna – Hersek'i işgal ettiği 5 Ekim 1908 günü Bulgar Prensi de bağımsızlığını ilan etmiştir⁴¹⁸.

Trablusgarp Savaşı öncesi Balkanların vaziyeti hayli karışıktır. 1911 Mart'ında Katolik olan Arnavutlar ayaklanmış, Karadağlılar da bu isyancılara yardımda bulunmuştur. Bu yüzden iyi olmayan Osmanlı – Karadağ ilişkileri bir kez daha gerilmiştir. Bu arada İtalya da Karadağ'ı destekleyerek onu Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmıştır. Arnavut isyanında da İtalyan etkisi olduğu açıktır. Ayaklanma 1911 yılının Haziran ayında bastırılmış, ayaklananlar Karadağ'a sığınmıştır. Arnavutluk'ta sıkıntı kalmadığını göstermek amacıyla İttihat ve Terakki, Sultan V. Mehmed Reşat'a Rumeli'de bir gezi yaptırmıştır. 20 gün süren bu gezide Sultan, Selanik, Üsküp, Priştine ve Manastır'ı ziyaret etmiştir. Büyük bir ilgi ve coşkuyla karşılanan bu gezi umulan neticeyi vermemiş, İttihat ve Terakki'nin “tüm unsurların birliği” politikası Türklerin aleyhine dönmüştür⁴¹⁹.

İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal düşüncesi Fransa'nın Tunus'u işgal ettiği zamanlara dek uzanır. Bu yüzden İtalya Avrupalı Devletler ile ikili anlaşmalar yapmıştır⁴²⁰. Çünkü bir yandan Mısır'a yerleşen İngiltere'nin diğer yandan Tunus'a yerleşen Fransa'nın muvafakatlerini almak durumundadır. 1887 yılında İngiltere ile bir mukavele akdederek

⁴¹⁸ Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk - İtalyan İlişkileri*, Ankara: TTK Yayınları, 1989, s. 15.

⁴¹⁹ Şıvgın, s.15-16.

⁴²⁰ Şıvgın, s.38.

onun onayını, 1902 yılında da Fransa ile bir uzlaşma akdederek Fransa'nın onayını almıştır⁴²¹.

1910 yılından itibaren İtalya, basın vasıtasıyla buradaki emellerinden bahsetmeye başlamıştır. Osmanlı aleyhine kampanya başlatarak Trablusgarp'taki İtalyanlara çok kötü davranıldığını, buranın ekonomik açıdan geri kaldığını ve buradaki İtalyanların menfaatlerinin korunması gerektiğini belirtmiştir. Kendi ülkesinde Osmanlı aleyhine propaganda yaparak kamuoyu oluşturan İtalya, Osmanlı Devleti'ne takındığı tutum konusunda ise dikkatli davranarak Osmanlı'nın böyle bir işgale ihtimal vermesini engellemiştir⁴²². Aslında İtalyan emelleri eskiden beri bilinmektedir, İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi üzerindeki emellerinin farkında olan Sultan Abdülhamid, İtalya'nın isteklerine boyun eğmemek için büyük devletler nezdinde denge politikası güderek bölgeyi kendi elinde tutmayı başarmıştır⁴²³. Denge politikasının yanı sıra burada bazı askeri tedbirler de almış, Trablusgarp'ta bulunan fırkayı takviye ederek mevcudunu 20 bine çıkarmıştır. Ayrıca bölgede mevcut olan Kuloğulları teşkilatını yeniden düzenleyerek ihtiyaç durumunda yararlanmak üzere 40-50bin kişilik kuvvet çıkarılacak hale getirmiştir. Ayrıca bu yardımcı kuvvetlere dağıtılmak için 20 bin martin ve şınayder tüfek de depolanmıştır⁴²⁴. Ancak Meşrutiyet hükümetleri Sultan Abdülhamid'in siyasetini yürütmemişlerdir.

Roma sefiri İtalyanların hazırlıkları hakkında hükümeti uyarıya olmasına karşın Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa bu uyarıyı dikkate almadığı gibi Trablusgarp saldırısından birkaç gün önce de Meclis-i Mebusan'da bir konuşma yaparak İtalyanlar ile var olan dostluktan bahsetmiştir⁴²⁵. İttihat ve Terakki ağırlıklı bir kabine olan İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Mahmut Şevket Paşa'nın da harbiye nazırı oluşu, İtalyanların Trablusgarp'ı işgalinden dolayı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muhalefet tarafından çok fazla –haklı- eleştiri almasına neden olmuştur. Hükümetler kısmında ele aldığımız üzere daha evvel Roma elçiliğinde bulunan Hakkı Paşa, sadrazam olduktan sonra kendinden önceki tedbirlerin aksi yönünde hareket etmiştir. Meşrutiyet'in ilanında evvel muhtemel bir İtalyan işgaline karşı yeniden düzenlenen Kuloğulları Teşkilatı,

⁴²¹ Halil Menteşe'nin Anıları, s.137.

⁴²² Şıvgın, s.38-39.

⁴²³ İsrail Kurtcephe, **Türk – İtalyan İlişkileri (1911-1916)**, Ankara: TTK Yayınları, 1995, s.19.

⁴²⁴ Kurtcephe, s.20.

⁴²⁵ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 358.

Meşrutiyet sonrası lağvedilmiştir. Bu, 40-50 bin civarı askerden mahrum kalmak anlamına gelmiştir⁴²⁶. Bölgede bulunan mevcut 42. fırkanın sayısı Meşrutiyet öncesi İtalyan tehlikesine karşı 20 bin kişiye çıkarılırken, bu askeri birliğin önemli kısmı işgalden birkaç ay önce Yemen’de çıkan işgali bastırmak üzere Mahmut Şevket Paşa tarafından Yemen’e gönderilmiş üstelik bunların yerini alacak yeni birlikler de bölgeye sevk edilmemiştir. Hiçbir gerekçe gösterilmeksizin bir süvari alayı da lağvedilmiş, tabur mevcutları da 800’den 300’e indirilmiştir⁴²⁷. Burada lağvedilen Kuloğlu teşkilatına ait askeri malzemeler de İstanbul’a gönderilmiş⁴²⁸ -sözde- yeni malzemelerle değiştirilmesi planlanan bu silahların yerine yenileri yollanmamıştır. Meşrutiyet’ten sonra bölgeye tek bir top dahi alınmazken, kıyı şeridinde çıkarma harekâtına önlem olarak ne yeni istihkâm yapılmış ne de var olanlar tamir edilmiştir⁴²⁹. Üstelik İtalyanlara karşı koymaya çalışan Trablusgarp Valisi ve Kumandanı İbrahim Paşa da görevinden alınmış, yerine yeni biri gönderilmediğinden de bölgede otorite boşluğu yaşanmıştır. Bu boşluktan yararlanan İtalya, asayişin olmadığını bahane ederek 28 Eylül 1911 tarihinde bölgedeki ticari çıkarlarının zedelendiğini dile getiren bir nota ile Trablusgarp’ın kendisine teslimini istemiştir⁴³⁰. Bu işgal ve nota üzerine derhal toplanan Heyet-i Vükela, Âyan ve Mebusan reislerinin de katıldığı bir toplantı ile İtalya’ya *problemi ticari kaygılar ise bu kaygılar üzerine müzakere edilebileceğini* dile getiren bir cevap göndermiş ancak İtalya buna cevap olarak 29 Eylül 1911 tarihli nota ile Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmiştir⁴³¹. Bu durum İbrahim Hakkı Paşa kabinesinin de sonu olmuştur, kabinenin istifası üzerine 30 Eylül 1911’de zor zamanlarda tercih edildiği üzere bir kez daha Said Paşa sadrazamlığa getirilmiş. Böylece sekizinci Said Paşa kabinesi kurulmuştur. Harbiye Nezareti’nde bir önceki kabinede olduğu üzere yine Mahmut Şevket Paşa’nın yer aldığı kabine 19 Ekim 1911’de Meclis-i Mebusan’da yapılan güven oylamasında 121 itimada karşı, 60 ret, 4 çekimser oy alarak Meşrutiyetin ilanından sonraki kabineler arasında en fazla ret oyu alan kabine olması açısından dikkat çekicidir. Bu durum Said Paşa ile ilgili değil, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne karşı duyulan güvensizlikle ilgilidir. İttihat ve Terakki’ye duyulan güvensizliğe rağmen yine

⁴²⁶ İtalyan işgali sırasında mevcut Türk kuvveti 4080 kişidir. Bkz. Kurtcephe, s.25.

⁴²⁷ Kurtcephe, s.25.

⁴²⁸ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 358.

⁴²⁹ Kurtcephe, s.25.

⁴³⁰ Kurşun, s.312.

⁴³¹ Simavi, s.205.

de beklenenden yüksek bir güvenoyu alınabilmesi ise tamamen Said Paşa'nın güçlü karakterine duyulan güvenle ilgili olmuştur⁴³².

16 Temmuz 1912'de Said Paşa'nın istifasına kadar ayakta kalan hükümet, Trablusgarp Savaşı'nın devam ettiği bir dönemde bir yandan Makedonya'da çıkan isyan, diğer yandan İttihat ve Terakki'yi yönetimden atmak için kurulan Halaskar Zabitann grubunun varlığı, bu gruba destek veren muhalefet hareketi ile oldukça yıpranmış bu neden 9 Temmuz 1912'de istifa etmiştir. 15 Temmuz 1912'de Meclis-i Mebusan'da yapılan güvenoylamasında kendisine 4'e karşı 194 itimat oyu verilmesine rağmen istifasından dönmeyerek sadrazamlıktan çekilmiştir⁴³³.

Said Paşa'nın çekilmesinden sonra 22 Temmuz 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa sadrazamlığında, Büyük Kabine ya da Baba – Oğul Kabinesi olarak adlandırılan İttihat ve Terakki karşıtı kabine kurulmuştur. Bu kabine döneminde 4 Ağustos 1912'de İttihat Terakkili olan Meclis-i Mebusan dağıtılarak belirsiz bir müddet tatil edilmiştir. Bu demek oluyordu ki İtalya'nın harp ilanı İbrahim Hakkı Paşa Kabinesi'nin istifasına sebep olurken, savaşın sürdüğü 1 yıl 16 günlük süreçte de Osmanlı Devleti iki yeni kabine görmüştür. Bir seçim süreci atlatmış(1912 seçimleri), ardından Meclis-i Mebusan yeniden toplanmış ancak hükümet Âyan'ın Kanun-ı Esasi'yi yorumlama hakkını kullanarak Meclis-i Mebusan'ı Osmanlı tarihinde ikinci defa belirsiz bir süre için tatil etmiştir.

Savaşın ilanından sonra Meclis-i Vükela toplantılarında görüşülen konular ağırlıklı olarak İtalya ile ilgili olmuştur. İtalya ile yaşanan kriz 1913 Haziranına kadar Meclis-i Vükela'nın gündeminden düşmezken iki ülke arasında yaşanan durum yalnızca silahlı bir çatışma yaşanmasına değil ayrıca hem Osmanlı'da çalışan İtalyan vatandaşlarının hem de İtalya topraklarında çalışan Osmanlı vatandaşlarının etkilenmesine neden olmuştur. İki ülke arasında yapılan alışveriş de bu durumdan etkilendiği gibi konsololar da ülkelerinin temsilcileri olarak savaştan etkilenen ilk isimler olmuştur.

İki taraf arasında başlayan savaş diğer ülkeleri de etkilemiştir, İtalya'nın asker ihracı ihtimaline binaen Karadağ ve Yunanistan seferberlik ilan edince 4 Ekim 1911'de

⁴³² Cavid Bey, s.176; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.297.

⁴³³ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.153-155.

Osmanlı Devleti de ihtiyaten kuva-yı mürettebeyi arttırma kararı almıştır⁴³⁴. Nitekim birkaç gün sonra İşkodra Gölü ile Buyana Nehri'nde Karadağ bandırasıyla dolanmakta olan İtalyan gemileri görölmüş, durum hükümete haber edilince Meclisi Vükela da bu konu hakkında derhal gerekli tedbirin alınmasını istemiřtir⁴³⁵.

Harp ilanından yalnızca iki gün sonra, Hariciye Nezareti Alman bayrağı çekmiş olan İtalyanlara ait mavnaların geçici olarak Almanya Konsolosluğu'na teslim edilmesine dair bir yazı göndermiş, Meclis-i Vükela da yalnız bunlara mahsus olmak ve ileride kesinlikle örnek teşkil etmemek üzere mavnaların geçici olarak teslimini münasip görmüş, durumdan ayrıca Bahriye ve Adliye Nezaretlerinin de haberdar edilmesini istemiřtir⁴³⁶. İtalya'nın, Meclis-i Vükela'nın Adalar Denizi olarak adlandırdığı Ege Denizi'ne saldırmasından korkan hükümet bunu engellemek için de gerekli tedbirlerin aldirtmiştir⁴³⁷.

Aralık ayında Trablusgarp ve Bingazi sahillerinde dolanan İtalyan harp gemilerinin Osmanlı'ya ait olan Sollum Limanı'nı işgalinden ve orada bulunan telgrafhaneyi topa tutmasından duyulan endişe karşısında mevcut askeri müfreze ile telgrafhanenin sahilden içeriye nakledilerek, Sollum Limanı'nın geçici bir süre için Mısır Hidiviyeti tarafından idare edilmesini⁴³⁸ kararlaştıran Meclis-i Vükela durumun Mısır Hidivliği'ne ve askeri müfreze ve telgrafhanenin nakli için Harbiye ve Telgraf Nezaretlerine bildirilmesi ayrıca bir aksilik çıkmaması için Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerinin de bilgilendirilmesini istemiştir. Ancak Mısır Fevkalade Kumandanlığı'nın gönderdiği telgraftan anlaşıldığına göre Mısır'daki mahalli müfreze kumandanı hükümet kararını uygulamaya giden Mısır'daki birliklere karşı çıkmıştır, durum tekrardan hükümete bildirildiğinde hükümet oradaki mahalli müfreze kumandanının bu karardan henüz haberi olmadığından böyle bir tavır sergilemiş olabileceğini ve gereğinin yapılmasını bildirmiřtir⁴³⁹.

Meclis-i Vükela'nın Sollum Limanı hakkında aldığı kararda İngiltere etkisi söz konusudur. Mısır sınırına çok yakın olan Sollum Limanı'nın İtalyanlara geçmesinden

⁴³⁴ **MV.** 157/7.

⁴³⁵ **MV.** 157/16.

⁴³⁶ **MV.** 158/1.

⁴³⁷ **MV.** 158/68.

⁴³⁸ **MV.** 159/90, **MV.** 160/10.

⁴³⁹ **MV.** 160/10.

çekinen İngiltere, Osmanlı Hükümetine başvurarak Sollum Limanı'nın Mısır'a bağlanmasını bunun Mısır'ın güvenliği ile ilgili olduğunu söyleyerek⁴⁴⁰ oraya Mısır ordusundan küçük bir birlik de yollamıştır. İngiltere'nin bu talep ve tutumu üzerine Meclis-i Vükela da böyle bir karar almıştır⁴⁴¹. Karşısında Mısır ordusunu gören mahalli kumandanlığın duruma karşı çıkma sebebi de hükümetin belirttiği gibi kumandanlığın muhtemelen bu durumdan habersiz oluşudur.

İtalyanlar savaşa girişmeden önce, Trablusgarp ve Bingazi'ye adamlarını göndererek yerli halkı Türklere ve Osmanlı yönetimine karşı kıskırtmaya çalışmıştır. *“Türkler size medeniyet namına hiçbir şey yapmadı. Sizi her yönden geri bıraktı. Biz gelince size medeniyet ve bolluk getireceğiz”* sözleri ile Arapları yanlarına çekmeye çalışmışsa da durum umdukları kadar basit olmamıştır⁴⁴². Aralık sonlarına doğru Trablusgarp vahalarını işgal etmiş olan İtalyanlar Osmanlı Devleti'ne karşı Şeyh Sinusi ve diğer şeyhlerle anlaşmaya çalışınca durum derhal hükümete bildirilmiş, hükümet de Trablusgarp ve Bingazi'deki teşkilat idaresinin ikmal edilmesini diğer yandan müdafanın da devamlılığını dile getirirken, Sunisilerin taleplerinin dinlenmesi için mahalli kumandanlığa tebligat göndermişlerdir. Osmanlı'nın menfaati sözkonusu olduğundan şeyhlerle anlaşmak önemliydi⁴⁴³. Ancak bu karardan 8 ay sonra 7 Temmuz 1912'de alınan bir karardan gördüğümüz kadarıyla İtalya hükümeti Şeyh Sinusi'yi kendi tarafına çekmekten vazgeçmemiştir. Osmanlı hükümeti de karşı bir hareket olarak İstanbul'dan, Mebus Ubeydullah Efendi'yi Şeyh Sinusi'nin yanına yollayarak Şeyh ile konuşmasını ve Şeyhi kendi tarafına çekmesini istemiştir⁴⁴⁴.

Osmanlı Devleti, Şeyh Sinusi ve diğer şeyhlerle ilgili girişiminde başarılı olmuştur, Arapların çok küçük bir kısmı İtalyanlara destek verirken Şeyh Sinusi başta olmak üzere geneli⁴⁴⁵ Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Osmanlı yanında yer alan

⁴⁴⁰ İngiltere, Trablusgarp Harbi'nden çok önce bu limana göz dikmiştir. Sudan ve Mısır ticareti için bu liman oldukça önemlidir, Akdeniz'e açılan bir kapı niteliğindedir ayrıca Mısır'ın savunulması açısından da stratejik öneme sahiptir, bundan dolayı 1882 yılından beri İngiltere için bu liman önem atfetmektedir. Daha Sultan Abdülhamid Döneminde, İngiltere bu limanın Mısır'a ait olduğunu söyleyerek kendisine bırakılmasını istemiştir. İşin ilginç yanı Osmanlı Devleti de İngiltere ile ters düşmemek adına limanı verme niyetinde bulunmuş ancak bölgede önemli bir güç olan Şey Ahmed Sünisi'nin kararlı tutumu karşısında burayı İngiltere'ye vermekten vazgeçmiştir. Bkz Mehmet Nuri, Mahmud Naci, **Trablusgarp**, İstanbul, 1330, s.194.

⁴⁴¹ Bayur, C.II, K.I, s.103.

⁴⁴² Şıvgın, s.85.

⁴⁴³ **MV.** 160/21.

⁴⁴⁴ **MV.** 166/74.

⁴⁴⁵ O yıllarda Trablusgarp topraklarında bulunan Dr. Reşit Bey'in anılarına göre bölge halkı mektep görmemiş ve cahildir ancak Osmanlı hilafetine padişahına sadıktır, o yüzden değil İtalyanları II. Meşrutiyet'in ilanını bile hoş

isimlerden biri de önce Türklere karşı isyan eden⁴⁴⁶ ancak daha sonra kendisi ile -1911 yılında- anlaşmaya varılan İmam Yahya olmuştur. İmam Yahya, Asir'de İtalyan desteğini alarak Osmanlı'ya karşı isyan eden Seyyid İdris'e karşı Osmanlı Devleti yanında yer almış, bu mücadele ve yardımından dolayı Meclis-i Vükela, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta İmam Yahya ve topladığı askerlerinin top, cephane ve iaşelerinin karşılanmasını bildirmiştir⁴⁴⁷. Ancak zorlu savaş koşulları gönderilen yardımların bölgeye ulaşmasına mani olmuştur. 1912 Şubatı'nda Osmanlı Devleti yardım amacıyla Hudeyde'ye "Kayseri" isimli bir hastane gemisi göndermiş fakat gemiye Bahr-i Ahmer'de İtalyan harp gemileri tarafından el koyulmuştur⁴⁴⁸. Osmanlı maliyesi tarafından Hudeyde Muhasebeciliği ile Yemen Defterdarlığı'na da 102 bin kuruş(1.020 lira) para gönderilmiş ancak parayı taşıyan Menzele isimli vapur da İtalyanlar tarafından müsadere edildiği için para yerine ulaşamamıştır⁴⁴⁹.

Hudeyde'deki İtalyan ablukası herkesi olduğu kadar burada yaşayan 560 senbukçu ve hamalın da zor durumda kalıp geçinemeye hale gelmesine sebep olmuş, durumun hükümete haber edilmesi üzerine devlet bu insanlara toplamda 57bin 500 kuruş para dağıtmıştır. Bu paranın 17.250 kuruşu Hudeyde Belediye İdaresi tarafından ödenirken kalan 40.250 kuruş Gayr-ı Melhuza tertibinden ödenmek üzere Maliye Bütçesi'ne ilave edilmiştir⁴⁵⁰. İtalyanların Suriye havalisine tecavüz etme ihtimallerine karşı Adana, Halep, Trablusşam ve Akka redif taburlarının altı haftalığına silahaltına alınması istenmiş, durumun mali boyutu ile de ilgilenen Vükela askeri encümeninin tutacak masraf hakkında tetkik yapmasını bildirmiştir⁴⁵¹.

İki ülke arasındaki savaş hali, sıcak savaşın dışında kalan İtalyan ve Osmanlı vatandaşlarını da etkilemiştir. Osmanlı topraklarında bulunan İtalya sefaretnamesi ile taşradaki konsolosluklarının gerek şifreli gerek şifresiz şekilde telgraflaşmaları uygun bulunmamıştır. Ancak savaşı ilgilendirmeyen hususi yazışmaları yapmalarına karışılmamıştır. Ayrıca Osmanlı topraklarındaki İtalyan postahanelerinin de kapatılması

görmemişlerdir bkz. **Dr. Reşid Bey'in Hatıraları "Sürgünden İntihara"**, Ahmet Mehmetefendioğlu (hızl.). 2. Baskı, İstanbul: Arba Yayınları, 1993, s.31.

⁴⁴⁶ Şıvgın, s.102.

⁴⁴⁷ **MV.** 162/27.

⁴⁴⁸ **MV.** 162/34.

⁴⁴⁹ **MV.** 164/28.

⁴⁵⁰ **MV.** 165/27.

⁴⁵¹ **MV.** 166/30.

savaş dolayısıyla uygun görülmüştür⁴⁵². Hatta 8 Ekim 1911’de Meclis-i Vükela daha da ileriye giderek İtalyan konsolosları adına doğrudan ya da resmi olarak gelen hiçbir telgrafın kendilerine iletilmemesi kararını almıştır⁴⁵³. Yalnız İtalyan konsoloslarına dair değil, İtalya ile bağlantılı olan farklı ülke konsolosluklarına yönelik de karar alınmıştır. Osmanlı toprağında yaşayan Fransız ve İngiliz konsoloslarının İtalya’da bulunan kendi sefirlerine çekecekleri telgrafnameler de hükümet tarafından yasaklanmıştır⁴⁵⁴. Harice çekecekleri telgrafların ise şifresiz ve gayet açık olması gerekmektedir.⁴⁵⁵

16 Ekim 1911’de hükümet Osmanlı’da yaşayan İtalya konsoloslarının vazifelerinin harp sebebi ile son bulduğunu, bu yüzden Osmanlıda ikametlerine gerek kalmadığını, derhal memleketlerine dönmeleri gerektiğini İtalyanları himaye etmekte olan Alman sefaretnamesine bildirmiştir⁴⁵⁶.

Hükümet yalnızca konsoslara değil, Osmanlı toprağında bulunan İtalyanlara karşı da kararlar almıştır. Savaş, resmi olarak ilan edildikten sonra Osmanlı Devleti’nin İtalya ile ilişkisinin kesilmesi üzerine 4 Ekim 1911 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında Osmanlı topraklarında yaşayan İtalyan tebaasının hukukunun Almanya konsolosu tarafından gözetilmesi dile getirilmiş⁴⁵⁷ ancak 8 Kasım 1911 tarihli toplantıda ise burada bulunan İtalyan halkının Alman sefaretine bırakılmasının uygun görülmediği belirtilmiştir⁴⁵⁸. Fakat belgelerden gördüğümüz kadarıyla İtalyan vatandaşların ülkeden gönderilmesi ya da gönderilmemesi durumu savaşın gidişatına ve yayıldığı alana göre değişiklik göstermiştir. 1911 yılında henüz savaşın ilk devrelerinde hükümet İtalyan tebaayı kendi topraklarından ihraç yönünde bir karar almamışken ileriki tarihlerde durum değişmiştir.

22 Ekim 1911 tarihli Meclis-i Vükela mazbatasına göre Osmanlı tabiiyetine kayıt olup girmek isteyen İtalyanlar vardır, hükümet bu İtalyanlar hakkında Osmanlı tabiiyetine girdikten sonra ecnebilik iddiasında bulunmayacaklarına, eğer ki böyle bir talepte bulunurlarsa memleketten kovulacaklarına ve o vakit tabiiyetlerine de razı geleceklerine dair tek tek senet imzalamaları karşılığında onları Osmanlı tabiiyetine almayı

⁴⁵² MV. 157/3, 157/8.

⁴⁵³ MV. 157/13.

⁴⁵⁴ MV. 157/22.

⁴⁵⁵ MV. 157/75.

⁴⁵⁶ MV. 157/67.

⁴⁵⁷ MV. 157/9.

⁴⁵⁸ MV. 158/29.

kararlařtırmıřtır⁴⁵⁹. Hariciye Nezareti'nin verdiği ilginç bir bilgiye göre Filibe'den Osmanlı topraklarına gelmek isteyen İtalyan vatandaşlar vardır. Meclis-i Vükela Osmanlı topraklarında yaşayan İtalyanlara bir şey yapılmaması kararı almış olmasına karşın, dışarıdan gelecek bu insanların mevcut İtalyan sayısını arttırmamasından çekindiği için bu talebe olumsuz yanıt vermiş ve bu insanların gelmelerinin caiz olmadığını dile getirmiřtir⁴⁶⁰. İtalyan vatandaşlara takılan bu tavır İtalya ile Osmanlı Devleti arasında sulh yapılana dek devam etmiştir, ne zamanki sulh yapılmış o vakit Osmanlı topraklarına gelmek isteyen İtalyanların pasaportlarının vize edilmesi de uygun grlmřtr⁴⁶¹.

Yıl 1912'yi gösterdiğinde ve savaşın şiddeti arttıa Meclis-i Vükela'da alınan kararlar da değişmeye başlamıştır: şubat 1912 tarihli Meclis-i Vükela zabtında İtalyan tebaasının Almanya himayesine girdiği ve bu yüzden ülkeden gnderilemeyeceğine dair bir karar çıktığı grlrken⁴⁶² Mart 1912 tarihli başka bir mazbatada İtalyanların Beyrut'a saldırmasından dolayı Suriye, Beyrut ve Halep'te yaşayan İtalyanların - yabancı elçiliklere sığınan rahipler hariç- ihraç edilmesi istenmiştir. Hatta belgeye bakılırsa Osmanlı hükümeti önce Almanya himayesindeki rahiplerin de bu insanlarla birlikte gönderilmesi yönünde bir karar almış ancak Almanya "*benim himayemdeki İtalyan rahipleri tard ve tebid ediyorsun ama Fransa bnyesindekilere dokunmuyorsun bu haksızlık değil mi*" şeklinde serzenişte bulununca hükümet "*ecnebi devletlerin sefaretlerinde bulunan rahipler hariç*"⁴⁶³ söylemini eklemiştir. 24 Nisan 1912'de de Dâhiliye Nezareti'ni ülkede bulunan İtalyanları ihraç etmekle yetkilendirmiřtir⁴⁶⁴. İtalyanların Rodos'a saldırması ve asker çıkarmasından sonra ise İtalya'nın haksız taarruzlarına karşı misilleme olmak üzere bu kararını vurgulayarak tekrarlamıřtır⁴⁶⁵. Ancak Haziran ayına gelindiğinde "*İtalyalı rahipler, dul kadınlar, işçiler ve Osmanlı tabiiyetini kabul edenlerin haricindekiler*" ifadesi kullanılmıřtır⁴⁶⁶.

Belgelerden takip edebildiğimiz kadarıyla hükümet Osmanlı Devleti'nde alışan İtalyanlardan ise yalnızca Mardin ve Diyarbakır ile diğer vilayetlerde zararlı

⁴⁵⁹ MV. 157/81.

⁴⁶⁰ MV. 158/3.

⁴⁶¹ MV. 170/15.

⁴⁶² MV. 162/5.

⁴⁶³ MV. 163/15.

⁴⁶⁴ MV. 164/10.

⁴⁶⁵ MV. 164/46, 165/16.

⁴⁶⁶ MV. 166/26.

faaliyetlerde bulunduğunu gördüğü papazların⁴⁶⁷ ve Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi'nde kaloriferlerin tesisine nezaret eden İtalyalı Jan Polozbehyen isimli kişinin memuriyetine son vermiştir⁴⁶⁸ bunun dışında Ereğli madenlerinde⁴⁶⁹, taşra demiryollarında⁴⁷⁰ istihdam edilmiş olan İtalyanların, ya da ülkenin çeşitli yerlerinde çalışmakta olan mühendislerin⁴⁷¹ işten çıkarılmasını uygun görmemiştir. Osmanlı tabiiyetine geçmiş İtalyanların istihdamlarında ise zaten bir problem görmemiştir, Umur-ı Nafia'da çalışmakta olan bu özellikte bir görevli hakkında işten çıkarılıp çıkarılmaması sorulduğunda Meclis-i Vükela bu kişinin Osmanlı tabiiyetine girmiş olduğunu bu yüzden de görevinde bırakılmasını söylemiştir⁴⁷².

Hükümet bir işçiyi çıkarma kararı alır ya da diğerlerini yerinde tutarken neye göre karar alıyordu tam olarak bilemiyoruz ancak gördüğümüz kadarıyla İtalyan işçiler genelde yerinde bırakılmış, bu işçilerin nitelikli eleman olması da yerlerinde bırakılmalarında etkili olmuş olabilir çünkü ülkenin çeşitli yerlerinde çalışan mühendislerden bahsederken *“yerlerine yenisi bulunana dek”* ifadesi kullanılmıştır, ayrıca anladığımız kadarıyla Nafia'da çalışan İtalyanların işlerinden çıkarılmamalarına dair bir karar bulunmaktadır. Çünkü Hariciye Nezareti, Vakıf Hanlar İnşaat müteahhidi olan İtalyan Denari'nin görevden çıkarılıp çıkarılmaması gerektiğini sorduğunda hükümet *“Memalik-i Osmaniye'de nafia işlerinde çalışan İtalyanlar hakkında karara uygun olarak”* ifadesini kullanmış ardından *bu zatın işten çıkarılmaması*⁴⁷³ cevabını vermiştir.

İtalya ile arasındaki posta muamelatını⁴⁷⁴ ya da alışverişi tamamen bitirmeyi uygun görmeyen⁴⁷⁵ hükümet 1912 yılında, İşkodra'da bulunan İtalyan banka ve sigorta şirketleri ile İtalya himayesinde olan Salizya Rahipleri'nin gözetimindeki yetimhanenin kapatılmasını⁴⁷⁶ istemiştir. Hükümetin gerek İtalyan tebaaya gerek İtalya'ya olan tavrı savaşın gidişatına göre değişiklik göstermiştir.

⁴⁶⁷ MV. 159/63.

⁴⁶⁸ MV. 161/12.

⁴⁶⁹ MV. 162/18.

⁴⁷⁰ MV. 158/55.

⁴⁷¹ MV. 158/65.

⁴⁷² MV. 166/4.

⁴⁷³ MV. 167/63.

⁴⁷⁴ MV. 158/20, 158/40.

⁴⁷⁵ MV. 159/119; hükümet alışverişi tamamen kesmemişse de gerek halkın kendi inisiyatifini gerek İttihat ve Terakki kulüplerinin girişimi ile İtalyan mallarına karşı ciddi bir boykot başlatılmıştı bkz. A.L.Macfie, **Osmanlı'nın Son Yılları**, Damla Acar ve Funda Soysal (çev.). Kitap Yayınları, İstanbul, 2003, s.74.

⁴⁷⁶ MV. 161/10.

Savaş başladığı ilk günden itibaren İtalyanlara umduklarını vermemiş, onlar hızla galibiyet kazanmayı düşünürken savaş aleyhlerine dönmüştür. Bu yüzden savaş 1 yıl 16 gün gibi bir sürece yayılarak her iki tarafın da ciddi kayıplar vermesine neden olmuştur. Savaşın daha çok başında, umduğu zaferleri elde edemeyen İtalya bölgeyi bir oldubittiye getirerek ilhak etmeyi istediğinden kendi askerleri Türk ve Arap birliklerine yenik düşmesine karşın 5 Kasım 1911’de Trablusgarp ve Bingazi’yi ilhak ettiğini duyurmuştur. Osmanlı Devleti bu ilhakı 7 Kasım 1911’de büyük devletler nezdinde itiraz edip protesto etmişse de, İtalya söyleminden vazgeçmemiştir. Ancak Osmanlı Devleti de savaşmayı bırakmamış, savaş tüm hızıyla devam etmiştir. İtalyanlar Osmanlı Devleti’ni caydırmak için Beyrut ve Çanakkale’yi bombalamış, Kızıldeniz’e çıkarma yapmış olmalarına karşın, Osmanlı ordusunun savaşmasını engelleyememiştir. İtalya, büyük devletlerin barış için araya girmesini istediğinden onların görüşlerine başvurmuş ancak görüş alışverişinden 2 gün sonra -16 Nisan 1912 tarihinde- Türk boğazlarına saldırmıştır. Bu saldırı karşısında Osmanlı Devleti boğazlarını ticaret gemileri dâhil tüm gemilere kapatma kararı alınca İngiltere İtalya aleyhine tavır almıştır⁴⁷⁷. Üstelik İtalya Sisam’a da saldırınca büyük devletlerin tepkisini çekmiştir. Osmanlı Devleti İtalyanların bu saldırıları karşısında, İtalyanlar tamamen geri çekilmediği sürece savaşı bırakmayacağını dile getirince, İtalya Rodos ve 12 Ada’yı da ele geçirmiş, Çanakkale’yi de bir kez daha zorlamıştır. Boğazların kapatılması Avrupalı Devletleri kızdırdığı için tüm devletler savaşın bitmesi yönünde çaba göstermiştir. Ancak Osmanlı Devleti, İtalyan hâkimiyetini tanımadığı için, Avrupalı Devletlerin baskısıyla karşılaşmıştır. Bu arada Balkanlar karışık bir haldedir. 8 Ekim 1912’de Karadağ, Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir. İtalya, eğer Osmanlı Devleti barış anlaşmasını imzalamazsa savaşı Osmanlı’nın başka topraklarına yayacağı söylentisini çıkarmış, bu söylenti üzerine Osmanlı Devleti 18 Ekim’de İtalya ile barış antlaşmasını imzalamak durumunda kalmıştır⁴⁷⁸.

Barış Antlaşması’nın imzalanmasından sonra Bingazi ve havalisi kumandanı olan Enver Bey⁴⁷⁹ 6 Kasım 1912’de Harbiye Nezareti’ne bir telgraf çekmiştir, belgede Enver Bey’in çektiği telgrafın içeriği yer almamakla birlikte Meclis-i Vükela’nın 10 Kasım 1912’de Harbiye Nezareti’ne verdiği cevaptan Enver Paşa’nın Bingazi’de bulunan top,

⁴⁷⁷ Şıvgın, s.93-106.

⁴⁷⁸ Şıvgın, s.107-142.

⁴⁷⁹ Belgeye göre o zaman Enver Paşa değil Enver Bey’dir bkz. MV. 170/116

silah gibi cephanelerle beraber burada bulunan zabitan ve efradın geri gönderilmesinin ne yolla olacağını sorduğu anlaşılmaktadır. Çünkü hükümet Enver Paşa'ya cevaben Bingazi'de bulunan top ve silahların buraya gönderilmesinin mümkün olmadığını o yüzden şimdilik mahallinde kalmaları gerektiğini ayrıca avdet eyleyecek zabitan ve efradının da Yunan Harp gemileri tarafından tariklerine mahal kalmamak için İtalya vapuru ile gelmeye ikna edilmeleri, Mısır ve Tunus tarikiyle gelmek istemeyenlerin de serbest bırakılmalarını⁴⁸⁰ bildirmiştir. Bu karardan sekiz gün sonra benzer bir telgraf göndererek Bingazi'deki Osmanlı askerlerinin tedricen geri çekilmesini ve buradaki zabitanın İtalya vapurlarıyla gönderilmelerini bildirmiştir⁴⁸¹.

Trablusgarp ve Bingazi Osmanlı Devleti'nin elinden çıkınca İtalya ile Osmanlı Devleti arasında Lozan'da yapılan 18 Ekim 1912 tarihli barış anlaşmasının 10. maddesine göre, Duyun-ı Umumiye varidatının karşılığı olması sebebiyle İtalya Osmanlı Devleti'ne meblağı sonradan belirlenecek ve yıllık 2 milyon franktan aşağı olmayacak bir meblağ ödemeyi kabul etmiştir⁴⁸². 5 Mart 1913 tarihli vükela mazbatasından gördüğümüz kadarıyla bu meblağ daha sonra 50 milyon frank olarak kararlaştırılmıştır⁴⁸³.

Savaş bittikten sonra Osmanlı Devleti tarafından gemileri zapt edilen kişilerin gemileri de sahiplerine iade edilmeye başlanmıştır⁴⁸⁴. Trablusgarp'ta esir edilen İtalyan Maden Arama Heyeti ile İtalya'da esir edilen bin kadar Osmanlı tebaası olan mülki ve sivil vatandaşın mübadelesi kararlaştırılmış⁴⁸⁵ ayrıca Trablusgarp ve Bingazi halkı savaş boyunca Osmanlı Devleti yanında yer alıp İtalyanlara karşı savaştığı için ahalinin bir yıllık Emval-i Umumiye Vergisi'nden kalan borçları hükümet tarafından affedilmiştir⁴⁸⁶.

II. Meşrutiyet'in ilanından Trablusgarp Savaşı çıkana dek geçen yaklaşık 2 yıllık süreçte ülkeyi yöneten Meşrutiyet hükümetleri İtalya'ya karşı Sultan Abdülhamid Döneminde olduğu gibi uzlaşıcı bir politika izlemişse de, İtalya'dan gelen imtiyaz taleplerinin karşısında belli bir tutum ortaya koyamayıp neticede bu istekleri kabul etmiştir⁴⁸⁷.

⁴⁸⁰ MV. 170/116.

⁴⁸¹ MV. 171/25.

⁴⁸² "Muahede-i Sulhiyenin Metni", **Tanin Gazetesi**, 24 Ekim 1912.

⁴⁸³ MV. 174/130, MV. 229/ 111.

⁴⁸⁴ MV. 231/147.

⁴⁸⁵ MV. 169/17.

⁴⁸⁶ MV. 226/131.

⁴⁸⁷ Kurtcephe, s.24.

Ancak bölgeyi askeri güçten mahrum bırakması ve Sultan Abdülhamid'in politikası olan bölgedeki Arap liderlerle anlaşma yolundan çıkarak burada yeni düzeni kurma emelleri, ülkenin aleyhinde bir hareket olmuş, bunu fark ettiğinde eski politikaya yönelerek bu liderleri maaş karşılığında kendisine bağlamaya çalışmıştır. Savaş başladıktan sonra alınan kararlara bakıldığında hükümetin burayı geri almak için elinden geleni yaptığı açık şekilde görülmektedir. Gerekli malzemeler gönderilmiş, İtalyanların kendi yanlarına çekmeye çalıştığı Arap liderlere ulaşılmış, İtalya'nın savaşı etrafa yaymasına rağmen bu topraklar verilmemek için uzunca süre mücadele edilmiştir. Özellikle gizli yollardan bölgeye gelen Mustafa Kemal, Enver Bey, kardeşi Nuri Bey (Killigil), Süleyman Askeri, Fethi Bey ve Yakup Cemil⁴⁸⁸ gibi isimlerin bölgedeki varlıkları çok değerli katkılar sağlamış ancak İtalya'nın savaşı bölge dışına yayması, dış politikanın kendi hamleleri, yaklaşan Balkan Savaşları Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesine neden olmuştur. Hükümet bölgeden çekilirken, bölgenin Osmanlı Devleti'ne olan vergi borçlarını minnetinin bir ifadesi olarak yok saymıştır. Ayrıca hükümet İtalyanlar Osmanlı'yı savaştan bezdirmek için -19 Kasım 1911'de Akabe- 24 Şubat 1912'de Beyrut'u bombalayana dek ülkedeki İtalyan vatandaşlara dokunmamış ancak Beyrut bombardımanından sonra Mart 1912'de aldığı kararla ülkedeki İtalyan vatandaşları kısmen sınır dışı etmiştir.

İtalya'nın savaş ilanı, tehlikeyi göremeyen İttihat ve Terakki ağırlıklı İbrahim Hakkı Paşa Kabinesi'nin istifa ederek sekizinci Said Paşa kabinesinin kurulmasına neden olmuştur. İttihat ve Terakki aleyhtarlığının yoğun olduğu bu kabine zamanı Meclis-i Mebusan'daki çatlak sesleri susturmak isteyen İttihat ve Terakki, padişah'a Meclis-i Mebusan'ı dağıttırarak seçimlere gidilmesini sağlamıştır. Seçim sonunda neredeyse tüm koltukları alarak Meclise geri dönmesine karşın, Said Paşa kabinesinin istifasını verip, Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin kurulması ile tamamen güçten düşmüştür. Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti döneminde Osmanlı Devleti Sultan Abdülhamid'in 1878 yılında meclisi tatil etmesinden sonra bir kez daha meclisin süresiz tatili ile Meclis-i Mebusan'ın olmadığı yalnızca hükümetin varlık gösterdiği bir döneme girmiştir. Bu dönem Meclisin tatil edildiği 1912 Ağustosundan 1914 yılına dek sürmüştür. Ülke dışarıda büyük buhranlar yaşarken içerideki İttihat ve Terakki - Babiâli - muhalif kavgası hiç azalmadan devam etmiş, bu mevcut kavga genel politika üzerinde olduğu

⁴⁸⁸ Bu isimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A.L.Macfie, s.75.

gibi İtalya ile ilişkiler ve Trablusgarp bölgesindeki politika konusunda da tutarsızlık ve belirsizlik yaratmışsa da savaş çıktıktan sonra başa gelen hükümetler –büyük çoğunlukla Said Paşa Hükümeti- Osmanlı Devleti'nin menfaatleri doğrultusunda hareket etmiştir. Ülkede yaşayan İtalyan vatandaşlar konusunda ise İtalyanları ülke dışına yollamak dışında yaşlı ve dullara dokunmadığı gibi Nafia'da çalışan İtalyanları da geri göndermemiştir.

3.4. Arnavutluk İsyanları ve Meclis-i Vükela

William Sloane'nin “ *Bu olağanüstü halk güneydoğu Avrupa'da hem bilim hem de siyaset için bir bilmece, bir sırdır... Sınırları son derece belirsiz bir bölgede ve hemen hemen tek başlarına, başka bir ırk unsuru olmaksızın yaşamaktadırlar. Bu insanların kimisi Roman Katoliktir ve Rum Ortodoksluğu'nu aşağılarlar. Tıpkı sınırlarındaki Slavlarla Yunanistan'daki akrabalarında olduğu gibi daha çoğu Müslüman'dır ve Hıristiyanlıktan nefret etmektedir... Takdire değer ziraatçı, haklarının gözü pek savunucuları ve tutkulu yurtseverlerdir*”⁴⁸⁹ sözleriyle uzun uzadıya anlattığı Arnavutlar, herkes tarafından anlatıldığı üzere yaradılıştan başıboş, bağımsızlığına⁴⁹⁰ ve abartılı derecede onurlarına düşkün bir millettir. Avrupa'nın silahlı çocukları olarak adlandırılan Arnavutlar, üstlerinde silah ve mühimmat bakımından küçük bir cephanelik taşımaya alışmış⁴⁹¹ olup bu karakteristik özellikleri dolayısıyla –Müslüman Arnavutlar-, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli'deki temel dayanağı olmuştur. Zaman zaman isyan eden Arnavutları devlete bağlamak isteyen devlet adamları⁴⁹², Sultan II. Abdülhamid Dönemi, Sultan'a Arnavutları daha sadık hale getirmek için bölgede tarımın geliştirilmesini, yollar köprüler inşa edilmesini, sınırlarda yaşayanların vergiden muaf tutulmasını, askerlik hizmetlerinin şeklen değiştirilmesini, sancak ve merkezlerde okullar kurulmasını önermiştir. Okulların varlığı özellikle Rumeli'deki Yunan faaliyetlerinin kırılması için gereklidir⁴⁹³. Bu önerileri büyük oranda yerine getiren Sultan II. Abdülhamid sayıları hızla artan okullar açmış, 1882 yılında Arnavutluk'ta bir idadi bile açılırken Beyrut dışındaki diğer vilayetlerde bu tür kuruluşlar ancak 1889

⁴⁸⁹ William M. Sloane, **Balkanlar**, Sibel Özbudun (çev.). 2. Baskı, İstanbul: Nesnel Yayınları, 2008, s.61-62.

⁴⁹⁰ Ahmet Şerif, **Arnavudluk'da, Suriye'de, Trablusgarp'de Tanin**, Mehmed Çetin Börekçi (hızl.). Ankara: TTK Yayınları, 1999, s.7.

⁴⁹¹ Sloane, s.62.

⁴⁹² Sultan Abdülhamid, 1860'lı yılların eğitim alanındaki reformlarının mimarı olan devlet adamı Saffet Paşa'nın önerilerini büyük oranda yerine getirmiştir bkz. Nathalie Clayer, **Arnavut Milliyetçiliği'nin Kökenleri**, Ali Berktaş (çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yayınları, 2013, s.202-203.

⁴⁹³ Clayer, s.203.

yılından itibaren açılmaya başlanmıştır, ayrıca Sultan kişisel muhafız alayında ve ikinci orduda Arnavutlara ayrıcalıklı bir yer vermiştir⁴⁹⁴.

Sultan Abdülhamid'e bağlılıkları ile bilinen Arnavutlar ilginçtir ki II. Meşrutiyet'in ilanı sırasında İttihat ve Terakki ile birlikte etkin bir rol oynamıştır. Üsküp'te bulunan bir Sırp Okulu'nun öğrencilerinin Firzovik'e kır gezisine götürülmek istenmesi, II. Meşrutiyet'in ilanına giden süreci başlatmıştır. Sırpların Firzovik'te piknik adı altında toplanıp, danslı içkili eğlence yapmaları hatta bu görüntü altında gizli niyet barındırdıkları düşüncesi oldukça dindar ve yurtsever olan Arnavutların gizlice Firzovik'te toplanmasına sebep olmuştur. Üstelik civar köylere haber salan Arnavutlar diğer Arnavutlardan da destek istemiştir. Bu destekle birlikte Arnavutlar kısa sürede, pikniğin yapılacağı Sarayışti mevkiinde silahlı şekilde toplanmış, bu toplanmanın bir sıkıntıya sebep olacağını anlayan Firzovik İstasyon Şefi, durumu Üsküp'ten gelecek olanlara haber verince Üsküp'ten gelecek öğrenciler ve aileleri büyük bir felaketten kurtulmuştur. Ancak pikniğin yapılacağı kuru Arnavutlar tarafından yakılmıştır. Ayrıca o gece kaynağı belli olmayan bir dedikodu ile Üsküp'ten gelecek yabancı öğrencileri Avusturya askerinin takip edip Kosova'ya ineceği rivayeti yayılınca Arnavutlar toplanmaya devam etmiş, böylece sayıları kısa sürede 30 bini bulmuştur⁴⁹⁵. Durumu haber alan İttihat ve Terakki Cemiyeti bu kalabalığı kendi lehine kullanmak istemiş ve toplanan Arnavutları dağıtmak için Kosova valiliği ve Rumeli Müfettişi Umumiliği tarafından bölgeye gönderilen -ama aslında İttihat ve Terakkili bir isim olan- Galip Bey sayesinde Arnavutları dağıtmak bir yana sayılarının artmasını sağlamıştır. Arnavutlara Sultan Abdülhamid'in zor durumda olduğunu söyleyen İttihat ve Terakki temsilcileri, Arnavutları Sultanın kurtarılması için Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesi gerektiğine⁴⁹⁶ inandırarak Kanun-ı Esasi'nin ilanını talep eden imzaları attırmış, böylece Meşrutiyet'in ilanını talep eden o meşhur telgraflar saraya çekilmiştir. Arnavutlar Sultan'ı kurtarıyor olmaktan o kadar heyecan duymuşturki, 20 Temmuz 1908'de çekilen telgrafa padişah

⁴⁹⁴ Aslında muhafız alayı içinde Arnavutlara özel bir yer vermek ve Yanya'da bir lise kurmak dışında, yapılan tüm yenilikler Sultan Abdülhamid'in İslam ve eğitim aracılığıyla Müslüman tebaanın sadakatini güçlendirmek ve taşra ileri gelenlerine dAyanmak politikasının bir parçasıdır bkz. Clayer, s.204.

⁴⁹⁵ Süleyman Külçe, **Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet**, İsmail Dervişoğlu ve İsmail Küçükkinç (hızl.). İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013, s.17-19.

⁴⁹⁶ Galip Bey tarafından gizli bir biçimde yemin ettirilerek Cemiyete alınan Gırliçeli Hacı Şaban isimli zat elindeki Kur'an'ı göstererek "*Meşrutiyeti istemek Allah'ın kitabını dilemektir*" demiştir, Külçe, s.20; Bölgedeki İttihat ve Terakkili isimlerden olan Necip Draga bu toplanmanın Meşrutiyet talebine dönmesinde oldukça etkili bir isim olmuştur. Necip Draga, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte bölgedeki yabancı müdahalelerinin son bulacağını, bölgedeki yabancı memur ve zabıtların Rumeli'den bu sayede gönderileceğini, padişaha katıyen dokunulmayacağını söylemiştir Bkz. Müfid Şemsi, **Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad Terakki**, İstanbul: Nehir Yayınları, 1995, s.87; Külçe, s.23.

tarafından neden hemen bir cevap gönderilmediğine oldukça hayret etmişlerdir⁴⁹⁷. II. Meşrutiyet'in ilanını hazırlayan bu süreçte İttihat ve Terakkililerin kendilerini övücü söylemleri, Arnavut istekleri karşısında verdikleri sözler sebebiyle Meşrutiyet'in ilanı Arnavutlarda beklentiye sebep olmuştur. Ancak Kanun-ı Esasi'nin ilanından sonra Arnavutlar ikiye bölünmüştür. Bir kısmı Kanun-ı Esasi'yi sevinçle karşılarken diğer kısmı anayasanın ilanından memnun kalmamıştır. Arnavutların yeni rejimden memnun kalmamasındaki asıl sebep ise, yeni rejimin tecrübesiz ve dirayetsiz olmalarına rağmen pek çok kişiyi sırf İttihatçı olduğu için bölgeye göndermesi olmuştur. Bu kişilerin yanlış uygulamaları Arnavutların tepkisine neden olmuştur⁴⁹⁸. Bu tepki kendini 1908 seçimleri sırasında da göstermiş, seçimler sırasında İttihatçıların Arnavutluk'ta yürüttükleri kampanya, milliyetçi Arnavutların tepkisine sebep olmuştur. Muhalif Arnavut mebuslar meclisin dışında bırakılırken, 31 Mart Vakıyası'ndan dolayı bir kısım Arnavut askerinin asılması, Arnavutların çok sevdiği padişahın tahtan indirilmesi gibi nedenler⁴⁹⁹, Arnavutları kendi arasında birlik arayışına sürüklemiştir. Hâlbuki aynı Arnavutlar 31 Mart Vakıyası'nın bastırılmasında da etkin rol oynayacaktır⁵⁰⁰.

31 Mart Vakıyası, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara yaklaşımını farklılaştırdığı gibi yönetim ile Arnavutların ilişkileri açısından da önemli neticeler doğurmuştur. İttihat ve Terakki, 31 Mart Olayı'nın ardından bir yandan varlığını sağlamlaştırmış diğer yandan merkezîyetçi ve Osmanlıcı bir program uygulamaya başlamıştır. Bu tutum kendi dillerinde eğitim ve Latin alfabesine geçmek isteyen Arnavutlar ile İttihat ve Terakki arasındaki çatışmanın belirgin biçimde ortaya çıkmasına neden olmuştur⁵⁰¹.

1908 seçimleri sırasında dışarıda bırakılan Arnavut hareketinin liderlerinden İsmail Kemal, Hasan Priştine, Esat Toptani, Müfit ve Süreyya Flora gibi ileri gelenler İttihat ve Terakki'ye duydukları memnuniyetsizlik ve dışarıda bırakılmış olmaktan dolayı Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmıştır. Bu noktadan sonra Arnavutluk'ta huzur sağlanamamıştır. Çünkü Arnavutların milliyetçi tutumları nedeniyle kulüp ve gazeteleri kapatılmış, bazı aydınları tutuklanmıştır. Bu durum Arnavutları daha da kışkırttığı gibi

⁴⁹⁷ Külçe, s.20-21.

⁴⁹⁸ Suat Zeyrek "II. Meşrutiyet'te Demokratik Muhalefetin Sonu: Arnavut İsyanları ve Sonuçları", *Erciyes Üniv, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 33 Yıl:2012/2, ss.299-336, s.304-305.

⁴⁹⁹ B. Zakir Avşar, *Bir Türkçü'nün Portresi Dr. Rıza Nur*, Bengi Yayınları, s.110-111.

⁵⁰⁰ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.366

⁵⁰¹ Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s.200.

İttihat ve Terakki'nin merkezi yapılanma gereği bölgeden düzenli vergi alma çabası⁵⁰², askerlik hizmeti ve silahsızlandırma gibi uygulamalarına cevap olarak her seferinde Arnavutlar isyan etmiştir⁵⁰³. O kadar ki Meclis-i Vükela belgeleri 1910 yılından 1913 yılında dek Arnavut isyanları hakkındaki belgelerle doludur.

1909 yılının başından itibaren Kuzey Arnavutluk'ta Debre, Firzovik ve Priştine gibi Arnavut bölgelerinde kıpırdanmalar başlamıştır. Bunda Arnavutların merkezîyetçi yapıya duyduğu tepkinin yanında Avusturya, İtalya, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ gibi devletlerin propagandaları da etkili olmuştur. Sırpolar olası bir savaşta Arnavutları yanında tutmak amacıyla silah ve para yardımında bulunmuştur. Çıkan isyandan dolayı Cavit Paşa, 1909 Mayıs'ında askeri bir hareket başlatmış, bu hareket Eylül ayına kadar sürmüştür. Hiçbir karşılık vermeyen halk yalnızca Sultan Abdülhamid idaresinin geri gelmesini istemiştir. Daha sonra yapılan şikâyetler ise Cavit Paşa'nın fazlaca şiddet gösterdiği yönünde olmuştur⁵⁰⁴. 1910 yılı baharında on iki Arnavut aşireti anlaşmış bunlardan 5 bin Arnavut, Kaçanik geçidini işgal edip Üsküp – Metroviçe demiryolu hattını bu vasıta ile da Mürettep Kosova Kolordusu'nun irtibat hattını kesmiştir⁵⁰⁵.

1 Nisan 1910'da katılımın çok olmadığı Manastır Kongresi'nde Arnavutluk'un muhtariyeti hakkında bir program yayınlanmıştır. Kaçanik Geçidi'nin on gün içinde kontrol altına alınmasıyla isyan önemini kaybetmiştir. Zaten Arnavutlar isyanı bastırmaya gelen askerlere karşı ciddi bir mukavemet göstermemiş, buna karşın sert tedbirler alınması söz konusu olmuştur⁵⁰⁶. Olaylar üzerine bölgeye gitmiş olan Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, sert tedbirler alındığı ve isyanın bastırılmayacağı konusunda, İstanbul'da hâkim olan olumsuz havayla ilgili fikri sorulduğunda “*Durumu görüyorsunuz ne kadar sade ve tabiidir, İstanbul'daki kötümserliği gerektirecek hiç bir*

⁵⁰² Kosova'ya vali olarak atanan ve esasen komitacı olan Mazhar Bey'in Üsküp'ü imar gerekçesiyle hiçbir yerde olmayan “Oktrava” isimli vergiyi koymaya çalışması, sakal, yumurta gibi benzeri vergiler de koyacağını dile getirilmesi muhtemel isyanı tetiklemiştir. Lütfi Simavi, bu vergiden bahsederken “güya” kelimesini kullanır: *Osmanlı Devleti'nin hiçbir noktasında tatbik edilmeyen Oktrava vergisini (dâhili gümrük vergisi)- güya Üsküp şehrini imar için Kosova Valisi Mazhar Bey'in ortaya çıkarmaya teşebbüs etmesi...*” bkz. Simavi, s.124-125.

⁵⁰³ Sönmez, s.200-201.

⁵⁰⁴ Bu isyan ve Cavit Paşa'nın buradaki sert tutumu mecliste sık sık dile getirilmiştir. Arnavut mebusların dile getirdiği şikâyetler arasında Cavit Paşa'nın isyanı bastırma hareketi sırasında halka uyguladığı şiddet başta olmak üzere, askerlik muameleleri sırasında gerçekleşen sert uygulamalar, hükümet memurlarının ahaliye karşı keyfî davranışları, hükümetin idaresizliği, çeteler kanununa ilişkin uygulamalar, vergi sayısının ve miktarının fazlalığı, emlak tahriri muamelesi, örfî idarenin sebep olduğu aşırı uygulamalar, okul ve yolların yetersizliği gibi şikâyetler mevcuttu bkz. Sönmez, s. 201.

⁵⁰⁵ Zeyrek, s.310.

⁵⁰⁶ Zeyrek, s.310 – 311.

şey var mıdır? Hükümetin kuvvetini göstermek için şiddet göstermek gerekti. Öyle yaptık ve yapacağız. Başaracağımıza da güvenimiz kesindir. İki taraftan silah toplanıyor, suç sahipleri takip olunuyor yakında mesele kapanacaktır”⁵⁰⁷ cevabını vermiştir. Buradan 79bin silah toplanmıştır. Arnavutların elindeki silahların toplanılması Osmanlı Devleti’ni bölgedeki Hıristiyan unsurlara karşı büyük bir savunma gücünden etmiştir. Arnavutluk Harekâtı sırasında, Kosova ve İşkodra civarında bulunan –isyanın tertipleycilerinden- Malisörlerin⁵⁰⁸ bir kısmı Karadağ’a kaçarak oraya sığınmış, Karadağlılar ise isyancıları Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtarak isyana devam etmelerine önayak olmuştur. Bunun üzerine İstanbul hükümeti telaşa düşerek Şevket Turgut Paşa komutasında bir kolordu oluşturup bölgeye göndermiştir. Bu sefer daha dikkatli hareket edilmiş, asilerin de evlerine dönmeleriyle, fazla kan dökülmeden yine kapatılan Kaçanik Boğazı açılmış ve 1910 Ağustosunda düzen yeniden sağlanmıştır. Düzenin sağlanmasının ardından Şevket Turgut Paşa örfi idareyi ilan edip, Divan-ı Harbi kurdurtmuştur.⁵⁰⁹ Hükümet bir yandan Karadağ’a firar etmiş olan Malisörlerin tekâlif-i emriyeden dolayı baskı altına alınmayıp borçlarının ertelenmesini⁵¹⁰ söylerken, diğer yandan yanan evlerinin tamir edilerek, lağvedilen bölükbaşılık⁵¹¹ sebebiyle açığa kalanlara gerekli meblağın ödenmesini⁵¹² bildirmiştir. Ayrıca 15 ila 65 yaş arası erkeklerin ileride askere çağrılmak üzere kayıtları yapılarak ellerinden silahları alınmış, hayvanlar için yeni vergiler konmuş, evlerin pencerelerini büyütmeleri istenmiş ve yaklaşık 15 bin silaha el koyulmuştur⁵¹³. Asker muayeneleri yapılırken hiç ses çıkarmayan Malisörler, askere çağrıldıkları vakit gayrimüslim olanları Karadağ’a firar ederken İşkodra civarındaki Müslüman Malisörler de askere gitmemiştir. Bu konuda aralarında *besa* ettikleri anlaşılan Malisörler, özellikle İşkodra ve Yakova’da Karadağ tarafından silahlandırılmıştır. 1911 Martında İşkodra’nın kuzeyindeki dağlarda isyan başlamıştır. İşkodra valisi Bedri Paşa, isyancıların dört binden fazlasının Katolik olmasından yararlanmak için 27 Mart 1911’de Müslümanlara çağrı da bulunarak,

⁵⁰⁷ Ahmet Şerif, s.3.

⁵⁰⁸ Malisör: Arnavutluk’ta yaşayan Katolik Arnavutların dağlı olanlarına verilen isimdir. Ancak kitaplarda Müslüman Malisörlerden de bahsedilmektedir. Muhtemelen dağlı olan Arnavutlar için kullanılmaktadır.

⁵⁰⁹ Zeyrek, s.310-312.

⁵¹⁰ **MV.** 146/64.

⁵¹¹ Bölükbaşı: İşkodra’nın ileri gelenlerinden seçilen ve hükümet tarafından Malisörlerin başına atanmış olan kimsedir. Bölükbaşının görevi meclisi yönetmek, kararları halka duyurmak ve savaş zamanı askerleri cepheye göndermektir bkz. Kemalettin Kuzucu, “Layihalar Işığında Bağımsızlık Sürecinde Arnavutluk’un Sosyal ve Siyasal Durumu (1860-1908), **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XII/2 (Kış 2012), ss.309-332, s.312.

⁵¹² **MV.** 148/16.

⁵¹³ Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, s.122-123; Zeyrek, s.312.

Katolik Malisörlerin Karadağ tarafından desteklendiğini ve amacın şehirdeki Müslümanların katledilmesi olduğunu bildirerek Müslümanları hükümetin dağıtacağı silahları almaya ve o silahlarla şehirlerini ve dinlerini savunmaya çağırmıştır⁵¹⁴. Nisan ayında isyanın genişlemiş olmasından dolayı hükümet 18 Nisan 1911'de İşkodra Sancağı'nda örfi idare ilan ederek asileri teslim olmaya çağıran bir beyanname neşretmiştir⁵¹⁵. Ancak isyan son bulmamış aksine daha tehlikeli bir hal almıştır İtalya ve Karadağ'ın hareketinden korkan hükümet 28 Mayıs'ta, muhtemel bir çıkarmaya karşı Osmanlı sahillerinin harp gemileri ile korunmasını istemiştir⁵¹⁶. Bu yüzden Haliç İdaresi'nden bir gemi satın almıştır⁵¹⁷.

11 Haziran tarihli Meclis-i Vükela belgesinden anladığımız kadarıyla eşkıya ancak yaz aylarında sıkıştırılabilmıştır. Farklı noktalara dağılan eşkıyadan büyük kısmının Karadağ sınırında sıkıştırılması sorun olmuştur. Çünkü eşkıyaya sıkılacak mermiler Karadağ topraklarına düşecektir, bu durum da Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açmasına bahane olacaktır. Durumu dile getiren kumandanlık buradaki eşkıyaya silah bıraktırma fikrindedir. Bu yüzden eşkıya sıkıştırılmadan evvel kendilerine hükümet tarafından yayınlanacak bir beyanname ile 10 günlük bir süre verilmesi gerektiği, geri dönüp teslim olurlarsa kendilerine bir şey yapılmayacağı hatta askeri harekât esnasında yanıp zarar görmüş olan evlerinin yapımı için hükümetten gönderilecek 10 bin lira ile evlerinin yeniden inşa olunacağını söylenmesini istemiş. Durumu uygun bulan hükümet gereğinin yapılmasını bildirmiştir⁵¹⁸. Malisörler hemen geri dönmedikleri için dönüşlerine müsaade eden beyanname süresi⁵¹⁹ birkaç kez uzatılmıştır. Haziranın ortasında padişah Mehmed Reşat⁵²⁰, İttihatçıların istediği Rumeli seyahati kapsamında sadrazamın başkanlığındaki heyetiyle birlikte Kosova'ya gitmiş ancak Kosova padişaha bağlılığı ile bilinmesine karşın beklenen ilgiyi göstermemiştir⁵²¹. İpek, Yakova ve

⁵¹⁴ Sönmez, s.182-183.

⁵¹⁵ **MV.** 151/29.

⁵¹⁶ **MV.** 152/77.

⁵¹⁷ **MV.** 160/46.

⁵¹⁸ **MV.** 153/41, 153/42, 153/43.

⁵¹⁹ **MV.** 153/63.

⁵²⁰ Meropi Anastasiadou'ya göre Arnavutların sonraki kuşaklarınca bu ziyaretin unutulmamış olmasının nedeni, padişah geleceği için belediyenin şehir merkezini güzelleştirilmiş olmasıdır. En göze çarpan değişimlerden biri de Beyaz Kule'nin etrafında yer alan küçük surların yıktırılması olmuştur bkz. Meropi Anastasiadou, **Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik 1830-1912**, Işık Ergüden (çev.). 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s.381.

⁵²¹ Geziye katılan Lütfi Sîmavi Kosova'da, Sultanı yüz binlerin karşıladığından bahseder, olumsuz bir detay olarak ise konuşmayı yapan padişahın sonra sözlerini Arnavutça'ya çevirmesi için kürsüye çağrılan Manastırlı İsmail

Prizren karşılamaya temsilci dahi göndermemiştir⁵²². 3 Temmuz 1911'de padişah af iradesini imzalamış⁵²³ olmasına rağmen Malisörler dönmedikleri için, 10 Temmuz 1911'de hükümet Malisörlerin teslim olması için gereken süreyi uzatmıştır⁵²⁴. 22 Temmuz'da geri dönmeleri zarfında umumi af ilan edeceğini söylemiştir⁵²⁵. Yani bu demek oluyordu ki isyancı Malisörler kendilerine nakdi yardımda⁵²⁶ bulunulacağı da söylenmesine karşın henüz geri dönmüyorlardı. Ağustos ayına geldiği vakit tamamen olmasa da geri dönüşler başlamış, bunun için hükümet İşkodra vilayetine üç bin lira⁵²⁷, Kosova Vilayetine ise elli bin kuruş⁵²⁸ (beş yüz lira) gönderilmesini söylemiştir. Malisörlerin meskenleri yeniden inşa edilirken Londra Arnavut Cemiyeti de yardımda bulunarak İşkodra'daki meskenlerin inşasına katkıda bulunmuştur⁵²⁹. Eylül ayında İtalya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiğinde, bir yandan Trablusgarp'ta İtalya ile uğraşan hükümet diğer yandan Malisörleri geri döndürme peşindedir. Savaş durumu tehlikeli olduğundan, firari Malisörler geri dönmeleri karşılığında Bayraktarlardan veya Hıristiyanlardan liyakatli kişilerin nahiye müdüriyetlerine tayin edilerek⁵³⁰ devlete bağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Karadağ'a firar etmeyip son harekette zarar gören İşkodra ve havalisindeki Malisörler ile Kestaratiler, Sale Soslular ve Tuz ahalisine de yardım yapılması⁵³¹ ayrıca Malisörlere tanınan muafiyet ve izinlerden Gosina ve Plavalıların da yararlanması kararlaştırılmıştır⁵³². Tüm bunlara rağmen Ocak 1912'de bölgeden Arnavutların isyan hazırlığı içinde olduğuna dair haberler gelmeye başlamıştır. Hükümet de durum karşısında gerekli önlemlerin alınmasını istemiş⁵³³ fakat daha önce de görüldüğü üzere isyanın çıkması engellenememiştir. İlk ayaklanmalar Mart ve Nisan aylarında Kosova'da başlamıştır. Karışıklığın merkezi ise Debre olmuştur. Buradaki Müslümanlar vergi bahanesiyle ayaklanmış, Mayıs ayında ise

Hakkı Efendi'nin sıra kendine geldiğinde tek kelime Arnavutça bilmediğini itiraf ettiğinden bahseder. Hâlbuki bu zatın padişahın maiyetine alınma sebebi yalnızca tercümanlık etmesi içinmiş bkz. Simavi, s.195-196.

⁵²² Diğer yandan Halil Menteşe'nin anlattığına göre Lütfi Simavi Bey'in de anlattığı gibi halkın Arnavutluk'ta padişaha karşı gösterdiği coşkun tezahürat muhteşemdi. Hele Meşhed'de yüz bine yakın Arnavut, padişah'ın arkasında namaz kılmış bu durum muazzam bir görüntü yaratmıştır. Ayrıca Malisya isyanı da sönmüştür bkz. Halil Menteşe'nin Anıları, s.136.

⁵²³ Sönmez, s.185.

⁵²⁴ MV. 154/62.

⁵²⁵ MV. 154/99.

⁵²⁶ MV. 154/48.

⁵²⁷ MV. 155/21.

⁵²⁸ MV. 155/39.

⁵²⁹ MV. 157/43.

⁵³⁰ MV. 161/65.

⁵³¹ MV. 161/78.

⁵³² MV. 162/50.

⁵³³ MV. 160/77.

Yakova, İpek ve Priştine'ye sığırayan isyanlar ciddi boyutlara ulaşmıştır. Junik Köyü'nde Bayram Curri, Rıza Bey ve İsa Bolatin önderliğindeki binlerce Arnavut ve eski mebuslardan olan Hasan Priştine ve Necip Dragana toplanıp ayaklanarak İttihatçı hükümeti düşürmek adına yemin etmiştir. Ayrıca Arnavut liderler, hazırlamış oldukları bir beyannameyi de büyük devletlerin konsolosluklarına vermiştir⁵³⁴. Beyannamede Arnavutların meşrutiyete yaptıkları hizmetten ve gösterdikleri sadakatten bahseden Arnavutlar, halifeye ve Osmanlı Devleti'ne de bağlı olduklarını ancak kendilerini isyana teşvik edenin Jön Türk Hükümeti'nin anayasa üzerindeki değişikliği⁵³⁵ olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca, mevcut hükümetin Kanun-ı Esasi'ye aykırı hareket ederek seçimlere müdahale ettiğini, bu seçimler boyunca pek çok hileli iş yapıldığını, tüm bu yapıların irticaya doğru bir gidiş olduğu, bu politikanın memlekete çöküntüden başka bir şey vermeyeceği ve gerçek meşrutiyetin sağlanması için ayaklandıklarını ilave etmişlerdir⁵³⁶.

Bahriye Nezareti, Avusturya'nın, Arnavutluk'ta çıkan karışıklık dolayısıyla, Osmanlı Devleti'ne bazı isteklerini kabul ettirmek amacıyla Osmanlı sularında bir deniz gösterisi yapacağını bildirince, hükümet durumun acil olarak Viyana Sefareti ve Dersaadet'teki Avusturya sefirinden sorularak öğrenilmesini istemiştir⁵³⁷. Bir yandan da Arnavutluk'ta durmak bilmeyen isyanlardan dolayı Afyonkarahisar ve Ereğli Redif Fırkalarını silâh altına alarak Arnavutluk olaylarını bastırmak için bölgeye göndermiştir⁵³⁸, ayrıca çetelerin Kaçanik ve Çernalova Boğazları ile Üsküb gibi önemli noktalara erişmelerini engellemek için Yedinci Kolordu'nun takviyesi ile birlikte gerekli tedbirlerin alınmasını Harbiye Nezareti'ne bildirilmiştir⁵³⁹. Çetine kazası ahalisi ve eşrafı tarafından, Priştine'den Meclis-i Âyan Riyaseti'ne gönderilen 20 Temmuz 1912 tarihli telgrafnameye göre isyancılar bölgede kıyam gerçekleştirmiştir bu yüzden bölge halkı hükümetin buraya bir heyet göndermesini istemiş, Meclis-i Vükela da bunu uygun bularak tetkikte bulunmak üzere bölgeye heyet göndermiştir⁵⁴⁰. Hükümet konuyu

⁵³⁴ Bilgin Çelik, **İttihatçılar ve Arnavutlar**, İstanbul: Buke Yayınları, 2004, s.449.

⁵³⁵ Anayasa değişikliğinden kasıtları İttihat ve Terakki'nin 35. maddesiyle değiştirmek istemesidir. Birçoğu Hürriyet ve İtilaf üyesi olan Arnavut mebuslar, mecliste değişikliğin karşısında olduklarına dair konuşmalar yaparken 35. madde ile padişahın haklarının genişletilecek olması durumuna karşı olmadıklarını ancak meclisin hükümetin oyuncağı haline gelmesine karşı olduklarını dile getirmişlerdir bkz. Çelik, s.174-175.

⁵³⁶ Çelik, s.449-450.

⁵³⁷ **MV**. 167/7.

⁵³⁸ **MV**. 167/23.

⁵³⁹ **MV**. 167/25.

⁵⁴⁰ **MV**. 167/30.

araştırmak için yalnızca bölgeye heyet göndermekle kalmamış ayrıca Yakova, İpek ve Prizren havalisindeki askeri birliklerden de bilgi almış⁵⁴¹, bölgedeki sorunlu yerlere mülki amirler göndererek, askeri birlikleri takviye etmiştir⁵⁴². Buna rağmen bölgedeki 7. Ordu, Arnavutların Kosova’da toplanıp orada isyan edeceğini bildirerek bu yüzden Üsküp’e takviye kuvvet istemiştir. Bölgeye takviye güç gönderilmesini uygun bulan⁵⁴³ hükümet ayrıca buradaki olayları yatıştırmak için mülkiye, adliye, güvenlik gibi kurumların içinde yer alan isyana meyilli Arnavutların derhal merkeze bildirilmesini istemiştir⁵⁴⁴. Arnavutluk’ta yaşanan karmaşadan faydalanmak isteyen Karadağlılar sınırları aşarak bazı kalelere saldırmış, bundan dolayı Karadağ sınırına yeterli miktarda asker konuşlandırılmasını bildiren hükümet ayrıca Kosova Valiliği’nin Karadağlılara karşı gerekli tedbirleri de almasını istemiştir, Karadağlıların yapmış olduğu bu tecavüz sebebi ile Karadağ hükümetine Çetine’de bulunan Osmanlı sefiri aracılığıyla bir tebligat çekilmesi, alınacak cevap ve teminata göre eğer gerekli görülürse Meclis-i Vükelaca tekrar müzakere edilerek Karadağ’a karşı alınacak tedbirlerin derecesinin belirleneceği bildirilmiştir⁵⁴⁵. Ağustos ayında bölgede bulunan heyeti tahkik komisyonundan Müşir İbrahim Paşa bölgeyle ilgili bir telgraf göndererek, bölgede esaslı bir sükûnetin sağlanması için on beş bin lira gerektiğini söylemiş, Meclis-i Vükela da bu sükûnet için bu paranın derhal gönderilmesi gerektiğini dile getirerek konu hakkında maliyenin bilgilendirilmesini istemiştir. Ayrıca bu paranın tetkik heyeti tarafından icap edenlere verilmesi de eklenmiştir⁵⁴⁶. Buna rağmen eylül ayında gelen haberler Malisörlerin umumen isyan ettiği, Tuna ve İşkodra vilayetlerine saldırdığı yönündedir⁵⁴⁷.

Hükümet bölgede doğru ya da yanlış ne yaptıysa sükûneti sağlayamamıştır. Çünkü olay sadece Arnavut halkın II. Abdülhamid sonrasındaki yönetimden memnuniyetsizliği ya da sınır bölgelerinde bulunan yabancı devletlerin Arnavutları isyan için kışkırtmasından ibaret değildir. Olayın temelindeki önemli nokta İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne muhalif olan fırka ya da kişilerin, seçim ya da yönetim yoluyla deviremedikleri İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni isyanlar yoluyla devirme politikasıdır. Ancak fark edemedikleri

⁵⁴¹ MV. 167/31.

⁵⁴² MV. 167/34.

⁵⁴³ MV. 167/35.

⁵⁴⁴ MV. 167/42.

⁵⁴⁵ MV. 167/58.

⁵⁴⁶ MV. 168/24.

⁵⁴⁷ MV. 169/18.

kısım, İttihat ve Terakki'yi yıpratmak adına yaptıkları girişimlerin aslında Osmanlı Devleti'ni zayıflattığı ve yıkıcı bir etkiye neden olduğudur.

Muhalefette yer alan Rıza Nur ve arkadaşları gibi isimler, bölgedeki isyanları ateşlerken gerçekte Arnavutların meclise girmesini düşünmemiş⁵⁴⁸, ya da muhalif Hürriyet ve İtilaf grubu bu isyanların olduğu sıralar ortaya çıkan “Halaskar Zabitan”ı destekler ya da bu grubu ortaya çıkarırken aslında devlete verdikleri zararı fark etmemiştir⁵⁴⁹. Arnavut isyanları Meclis-i Vükela belgelerinde 1910 itibariyle durmaksızın yer almıştır. Ve belgeler birbirinin aynı içeriklere sahiptir, ayaklanan Arnavutlar, ayaklanmayı bastırmak adına bölgeye asker gönderen Osmanlı yönetimi, halkın derdini dinlemek adına gönderilen heyetler, ayaklananları kendilerine bağlamak adına hükümetin dağıttığı paralar... Bunlara karşın yeniden ayaklanan Arnavutlar, yeniden gönderilen asker, heyet ve paralar, ama devlete karşı Karadağlılar ile işbirliği yapan Malisörler... Durumu güzelleştirme çabasıyla bastırmaya çalışan hükümet, durum güzel bir şekilde de değişmeyince sert önlemler almaya yönelen hükümet... Bu sefer de sert önlemleri bahane ederek isyan eden, hükümetin merkeziyetçi yapısına isyan eden, vergisiz yaşama talebiyle isyan eden, ana dilde eğitim için isyan eden, kendi dillerini konuşan memur talebiyle isyan eden Arnavutlar... Ve Arnavutların özerklik taleplerini reddeden hükümet...

Yıllar içinde gelişen olaylar o kadar birbirinin aynıdır ki belgelerin çoğunu kullanma gereği duymadık, yoksa sürekli tekrar eden aynı olayları yazıyor olacaktık. Tüm bu belgelerden ve bölgede yaşanan onca olaydan gördüğümüz, bu isyanların bir yandan hükümeti ve devleti zayıf düşürdüğü gibi, Trablusgarp Savaşı ile ya da ülkenin başka bir sorunu ile uğraşan hükümeti sürekli biçimde buraya asker ya da para göndermeye mecbur ettiğidir.

Trablusgarp Savaşı'nın ilanından sonra kurulan Said Paşa kabinesinin Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, Arnavutluk isyanlarını bastıramadığı için istifa etmiştir. Devletin İtalya ile savaşta olduğu zor bir dönemde harbiye nazırının istifası üstelik Said Paşa'nın bu koltuğu oturtacak birini bulamaması, kendisinin de istifa etmesine sebep olmuş, Meclis-i Mebusan'da güvenoyu almasına karşın sadrazamlığa devam etmemiştir. Tüm bunlar İttihat ve Terakki'ye muhalefet etmekle ilgilidir. Tabii onun da yönetime karışma

⁵⁴⁸ Bir Türkçü'nün Portresi Dr. Rıza Nur, s.112.

⁵⁴⁹ Çelik, s.452-453.

entrikaları unutulmamalıdır. İttihat ve Terakki'yi devirmek için ortaya çıkarılan “Halaskar Zabitan Grubu” ona destek veren muhalefet, altı kazınan Arnavut meselesi, isyana teşvik edilen bu insanlar... Kısacası içeride siyaset kazanı kaynar ve taraflar birbirini devirmeye çalışırken Trablusgarp elden çıkmış, Arnavutluk özerk olmuş⁵⁵⁰, Balkan Savaşları patlak vermiştir. Balkan Savaşları sırasında Arnavutluk Bölgesi, Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan'ın saldırı ve yağmasına maruz kalmış⁵⁵¹, I. Dünya Savaşı esnasında da devletlerin savaş alanı olmuştur.

3.5. Savaşa Giden Süreçte Balkan Devletleri İle İlişkiler

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, açılacak olan Meclisi Mebusan için seçimlere gidilmesi, Osmanlı Devleti ile Bosna- Hersek arasındaki bağın güçlenmesinden çekinen Avusturya – Macaristan'ın 5 Ekim 1908'de Bosna Hersek'i ilhakına neden olmuştur. Avusturya – Macaristan'ın, Bosna – Hersek'i ilhak ettiğini açıkladığı gün uzun süredir karışık olan Girit Adası da Yunanistan ile birleştiğini ilan etmiştir. Avusturya – Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi gerek Balkan Devletleri gerekse Osmanlı Devleti açısından bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü Avusturya'nın bu yayılmacı politikası Rusya'yı Balkan Slavlarını birleştirme konusunda harekete geçirerek Balkanların Slav devletlerinin aralarındaki anlaşmazlıkları gidererek birleşmeye ve Balkanlarda kalan Osmanlı topraklarını paylaşmaya götürmüştür⁵⁵². XX. Yüzyılın

⁵⁵⁰ 8 Ekim 1912'de Balkan Savaşı çıktığında Arnavutlar kendi topraklarına yürüyen Sırp ve Yunan birliklerine karşı bağımsız olma yoluna gitmiştir. Bunun için Avusturya – Macaristan ile İtalya arasında anlaşmazlıktan doğan bir protokolden yararlanmak istemiş, buna göre eğer Osmanlı İmparatorluğu parçalanır ya da Rumeli'de Osmanlı hâkimiyeti son bulursa Adriyatik kıyıları boyunca bağımsız bir Arnavutluk kurulacaktır. Bundan faydalanmak isteyen İsmail Kemal Bey, Sadrazam Kamil Paşa ile görüşükten sonra Balkanlara yol almıştır. Önce Dıraç Limanına varan İsmail Kemal Bey bağımsızlığını burada ilan etmek istemişse de bunu başaramamıştır. Burada oldukça ilginç bir olay yaşanmıştır. Şehrin ileri gelenlerinin toplandığı bir toplantı düzenleyen İsmail Kemal Bey, toplantıda bağımsızlığı ilan etmekten başka çare kalmadığını dile getirince insanlar hayret edip endişeye kapılmış, kimse bir şey söyleyememiştir. Bunun üzerine İsmail Kemal Bey, Müftü'den fikrini söylemesini istemiş. Müftü de “*Efendim, aramızda ahlak ve irfanına hepimizin güvendiği Metropolit Efendi vardır. Önce onun görüşünü dinleyelim!*” demiş, bu söz üzerine ayağa kalkan Rum Metropolidi “*Ben İzmir'de bir Osmanlı olarak doğdum. Görevime başlamadan önce Osmanlı hükümetine ve onun hükümranlık haklarına sadık kalacağıma dair yemin ettim. Osmanlı orduları henüz her tarafta düşmanla çarpışmaktadır. İşkodra Kalesi düşmana kahramanca direnmektedir. Harp devam ediyor ve bir barış imzalanmış değildir. Bu şartlar içinde ben Osmanlı hükümetine ihanet edemem!*” bu cevap üzerine toplantı dağılmış, İsmail Kemal Bey o gece Dıraç'ı terk ederek kendi doğum yeri olan Avlonya'ya geçmiştir. Burada tanıdığı güvendiği isimleri toplayan İsmail Kemal Bey, İsa Boletin'in de yardımıyla Arnavutluğun bağımsızlığını ilan etmiştir. Bkz. Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.386-387, Meclis-i Vükela belgesinden gördüğümüz kadarıyla hükümet, İsmail Kemal Bey'in yapacağı toplantıdan haberdardır bu yüzden toplantının engellenip engellenmemesi sorulduğunda “*engellemeyin*” cevabını vermiştir bkz. **MV**. 171/53, ama ayrıca aynı hükümet 5 Aralık 1912'de yine kendisine sorulduğunda bağımsızlık değil muhtariyet ile yetinilmesini söylemiştir bkz. **MV**. 171/77.

⁵⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz Georges Castellon, **Balkanların Tarihi**, Ayşegül Yaraman Başbuğ (çev.). 2. Baskı, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995, s.390-393.

⁵⁵² TASAV, **Balkan Savaşları'nın 100. Yıldönümünde Balkan Tecrübeleri**, Dış Politika Araştırmaları Merkezi, Ekim, 2012, s.7-8.

başında Bulgarlar Trakya'yı, Yunanlar Epir ve Ege Adalarını, Sırlar Bosna-Hersek'i, Karadağlılar da Kuzey Arnavutluk'u ele geçirmeye yönelik politikalar geliştirmiş, bu konuda da Rusya'dan destek almışlardır. Fakat Balkan Devletlerinin genişleme politikaları birbirlerinin çıkarları ile çatıştığından, aralarında çıkar çatışmaları olmuştur. Rusya'nın Balkan Devletleri arasındaki pürüzleri halletmesi ve bir ittifak yolunu açması Balkanlarda Osmanlı Devleti'ne karşı kurulacak birlikteliğin temellerini atmıştır. Ancak tüm bu ittifakın Rusya sayesinde olduğunu söylemek eksik kalacaktır. Çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteğiyle çıkarılan 3 Temmuz 1910 tarihli "Kiliseler Kanunu" Balkan Devletlerinin birleşmesinde önemli bir unsur olmuştur⁵⁵³.

13 Mart 1912'de Bulgaristan – Sırbistan, 29 Mayıs 1912'de Yunanistan-Bulgaristan arasında anlaşmaya varılmış, Haziran 1912'de ise Bulgaristan ile Karadağ arasında sözlü bir anlaşmaya varılırken, 27 Eylül 1912'de Sırbistan ve Karadağ arasında anlaşma yapılmıştır. Sırbistan – Karadağ arasında yapılan bu son anlaşma ile "Balkan İttifakı" tamamlanmıştır. 1912 Eylül'ünde kurulan bu ittifakın lideri olarak da Bulgar Çarı I. Ferdinand ön plana çıkmıştır⁵⁵⁴.

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ta İtalya, Arnavutluk'ta ise isyancı Arnavutlarla uğraştığı bir dönemde, birleşmesini mümkün görmediği küçük Balkan Devletleri'nin birleşerek kendisine karşı savaş hazırlığı içinde olduğunu öğrendiğinde savaşın başlamasına yaklaşık 1 aylık bir süreç vardır. 30 Eylül'de Balkan Devletleri'nin seferberlik ilan etmesi ile Osmanlı Devleti de yığınak yapmaya başlamış ancak Osmanlı Devleti 8 Ekim'e yani Karadağ, ordusunu "asayişin sağlamak" adına Arnavutluk'un kuzeyine gönderdiği güne dek kendisine verilen ultimatomu duymazlıktan gelmiş, 1 hafta sonra ise Osmanlı Devleti Sırp ve Bulgar büyükelçilerinden ülkeyi terk etmelerini istemiştir⁵⁵⁵.

Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan temsilcileri (Karadağ, daha evvel Osmanlı devleti ile diplomatik ilişkilerini koparmış ve saldırıya başlamıştı), 13 Ekim 1912'de Osmanlı hükümetine bir nota vermiştir. Aslında bu bir nota değil ultimatomdur. Bu notada, Avrupa'nın Balkan sorununu çözme hakkını kendine sakladığına dair Avusturya ve Rusya'nın yaptığı bildiriye rağmen, Balkan Devletleri Osmanlı padişahı ile bizzat

⁵⁵³ Balkan Savaşları'nın 100. Yıldönümünde Balkan Tecrübeleri, s.8.

⁵⁵⁴ Balkan Savaşları'nın 100. Yıldönümünde Balkan Tecrübeleri, s.8.

⁵⁵⁵ Castellan, s.387.

muhatap olmaya karar vermiş ve gönderdikleri bu ultimatom ile Berlin Antlaşması'nın 23. maddesinde vaat edilen reformların derhal gerçekleştirilmesini istemiştir⁵⁵⁶. Gönderdikleri notada ortak bir liste de hazırlayan devletlerin talepleri şunlardır: İmparatorluğun etnik unsurlarına otonomi verilmesi, bu azınlıkların Osmanlı parlamentosunda nüfusları oranında temsil edilmesi, Hıristiyan bölgelerinde Hıristiyanların devlet görevlerine alınması, Hıristiyan okulları ile Müslüman okulların eşit nitelik kazanması, Hıristiyan bölgelerinin etnik karakterinin buralara Müslüman nüfus yerleştirilerek bozulmayacağına dair güvence verilmesi, Hıristiyanların yalnızca yerel olarak oluşturulmuş Hıristiyan askeri birliklerinde askerlik yapmaları ve bu birlikler kurulana dek askerlikten muaf olmaları, İmparatorluğun Avrupa bölgesinde kalan kısmında, polis teşkilatının Belçikalı ya da İsviçreli polis müdürleri emrinde çalıştırılmaları ve teşkilatın bu insanlarla yeniden düzenlenmesi, Hıristiyan yerleşimin olduğu yerlere yerel idareci olarak İsviçreli ya da Belçikalıların getirilmesi, yerel yönetim meclislerinin seçimle iş başına gelmesi, reformların uygulanıp uygulanmadığını denetlemek için Hıristiyan ve Müslümanlardan oluşan bir yüksek kurulun kurulması ve dört balkan devletinin bakanlarına da nihai onay hakkı verilmesi olmuştur⁵⁵⁷.

Hükümet bu talepleri kabul etmemiş, Osmanlı Devleti'nin bu talepleri kabul etmesini beklemeyen Bulgaristan ve Sırbistan 17 Ekim'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Ardı ardına yapılan muharebelerin hepsinde Osmanlı ordusu ağır yenilgiye uğramış, 22 Ekim'de Sırlarla Kosova, 23 Ekim'de Bulgarlar ile Kırkkilise(Kırklareli), 24 Ekim'de Sırlarla Komanova, 31 Ekim'de Bulgarlarla yaşanan Lüleburgaz meydan muharebeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bulgar ordusu İstanbul'un savunma hattı olan Çatalca'ya ve Gelibolu Yarımadası'nı tutan Bolayır hattına kadar gelmiş, 18 Kasım'da Manastır Muharebesi de kaybedilmiş, Kale-kentler olan Yanya, İşkodra, Edirne kentleri de kuşatma altına alınmıştır⁵⁵⁸.

⁵⁵⁶ Lev Troçki, Balkan Savaşları, Tansel Güney (çev.). 2. Baskı, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2013, s.208.

⁵⁵⁷ Troçki, s.208.

⁵⁵⁸ Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1908-1923)", Sina Akşin (Ed.). **Türkiye Tarihi 4 - Çağdaş Türkiye 1908-1980**, 9. Basım, İstanbul: Cem Yayınları, 2007, ss. 27-127, s.41.

Osmanlı Devleti'nin dört küçük Balkan Devleti karşısında böylesi ağır bir yenilgi alması oldukça şaşırtıcı görünmüştür⁵⁵⁹. Mahmut Şevket Paşa'nın Meclis-i Vükela toplantılarında paranın çoğunu maliye yerine askeriye aktarmış olması, Osmanlı Devleti'nin silah açısından Balkan Devletleri'nden geri kalmış olamayacağını düşündürmektedir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti, savaştan hemen önce savaş çıkmayacağını düşünerek, silâh altında bulunan 100 bine yakın askeri terhis etmiş, savaş çıktığında Osmanlı ordusu garip bir hal almıştır. Bir taraftan kuvvetler terhis edilirken diğer yandan yenileri silâh altına davet edilmekte, kadrolar değiştiğinden ne subaylar efradı ne de efrat subayları tanımaktadır⁵⁶⁰. Ayrıca görülen o ki, iletişim, ikmal, sevk ve idare bakımından, savaş azmi bakımından Balkan Devletleri üstün durumdadır. Yenilginin baş sorumlusu ise Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa ile Nazım Paşa'yı o mevkiye getirip o mevkide tutan Gazi Ahmet Muhtar ve Kamil Paşalar olarak görülmüştür. Ayrıca bu iki isim, devletin böylesine savaş yaşadığı bir dönemde İttihat ve Terakki ile kavgadan vazgeçmemek ve ülkede ulusal birlik havasının oluşmasını sağlayamamak ile suçlanmıştır⁵⁶¹. Ancak bu üç ismi Balkan Savaşlarının çıkmasındaki ya da savaşlar esnasındaki mağlubiyetin tek sorumluları olarak görmek ya da olayları tamamen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bağımsız değerlendirmek doğru değildir. Neticede yeni askeri teşkilatı düzenleyip kabul eden İttihat ve Terakki kabinesinin -İbrahim Hakkı Paşa kabinesinin- Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa olduğu gibi dış politikada yaşanan belirsiz politikayla Balkan Birliği daha Hakkı Paşa Kabinesi döneminde oluşmuş ve sefirlerin – özellikle Viyana sefirinin- mesele hakkında hükümetin dikkatini çekmek adına yazdığı tezkerelere kayıtsız kalınmıştır⁵⁶².

Döneme dair yazılan anıların pek çoğunda Balkan İttifakı'nın oluşmaya başladığı erken bir tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin haber edildiği ancak, hükümetlerin bu duruma sessiz kaldığından şikâyet edilir.

⁵⁵⁹ Avusturya, Osmanlı Devleti'nin bu savaştan galip çıkacağına o kadar emindir ki, bu muharebe neticesinde mağlup olup zayıf düşmüş olacak Balkan Devletlerine, özellikle de Sırbistan'a karşı istediğini kabul ettirip, Arnavutluk siyasetinde de münferiden önemli bir rol oynayacağına inanmıştır bkz. Talat Paşa, Hatıralarım ve Müdafaam, Atatürkün Bütün Eserleri Çalışma Grubu (hızl.). 2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006, s.27.

⁵⁶⁰ Talat Paşa, Hatıralarım ve Müdafaam, s.28.

⁵⁶¹ Akşin, "Siyasal Tarih (1908-1923)", s.41.

⁵⁶² Ahmet Bedevi Kuran'a göre "nakil araçlarının bulunmamasına rağmen Alman askeri teşkilatını kabul etmek ve menzil teşkilatını memleketimizde aynen uygulamaya kalkışmak en önemli yenilgi nedenlerindedir. Bundan başka daha önceden hazırlanan bir plan dâhilinde hareket edilerek her cephede savunulmaya girişilmesi de doğrudan doğruya İttihat ve Terakki hükümetinin bir eksikliği idi" ayrıntılı bilgi için bkz. Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, s.383 – 384.

Atina Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Galip Kemal Söylemezoğlu, Yunanistan ve Bulgaristan arasında gizli görüşmeler olduğunu “*çok ciddi bir kaynaktan öğrendiğin*”den bahisle, bunu 9 Nisan 1912’de bir rapor halinde Hariciye Nezareti’ne bildirmiş, yine Atina Büyükelçiliği kaynaklı olarak, Osmanlı Askeri Ataşesi Miralay Zeki Bey Balkan ittifakı için gizli görüşmeler yapıldığına dair bir raporu Harbiye ve Hariciye Nezaretlerine bildirmiş⁵⁶³ ancak bu raporlara rağmen hiçbir tedbir alınmadığı gibi, Kosova Vilayeti tarafından askeri ihtiyacı karşılamak amacıyla Balkan Devletleri’ne yapılan yiyecek ihracının menni istendiğinde Meclis-i Vükela 17 Nisan 1912 tarihinde aldığı karar ile buna karşı çıkarak, böyle bir menne gerek olmadığını ve ticaretin aksamaması gerektiğini dile getirmiştir⁵⁶⁴.

Meşrutiyet hükümetlerinin kapıda bekleyen savaşı görmediği ya da görmezden geldiğine dair çeşitli anılar mevcuttur:

“ *‘Yunanlılar ve Bulgarların Makedonya’daki itilafları hakkında Avusturya tarafından bize pek mühim beyanatta bulunulmuştu. Bu ihtarin bizim üzerimizde hiçbir tesiri olmadı. Hükümet hissiz ve atıl durdu.’*

‘Balkan Devletleri kendi aralarında harıl harıl ittifaklar kurarlarken bizim tarafımızda ise, tefrikadan, parasızlıktan, maharetsizlikten ve gafletten başka bir şey görünmüyordu... Muhalefetimiz de, idaremiz de hepsi başarısızlıkla sonuçlanmıştı.’

*‘Balkan Devletleri tarafından kurulan ittifak karşısında çok kayıtsız davrandık.’*⁵⁶⁵

Hükümet ancak 29 Eylül 1912 tarihinde harekete geçerek Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ’da bulunan Osmanlı sefir ve şebenderliklerinden kesin istihbarat raporu istemiştir⁵⁶⁶ ki bu tarihten bir gün sonra bu dört devlet Osmanlı Devleti karşısında seferberlik ilan etmiştir. Hükümet de ancak 1 Ekim 1912 tarihli toplantısında *Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ hükümetlerinin asker yığdıkları haberi alındığından dolayı askeri kıtaların seferberlik haline koyulması*⁵⁶⁷ kararını vermiştir.

⁵⁶³ Süleyman Kocabaş, **Balkan Harbi Faciası 1912**, İstanbul, 2012, s.24.

⁵⁶⁴ **MV.** 163/81.

⁵⁶⁵ Ayrıntılı bilgi ve isimler için bkz Kocabaş, s.24.

⁵⁶⁶ **MV.** 169/44.

⁵⁶⁷ **MV.** 227/231.

29 Mayıs 1912’de Bulgar – Yunan ittifakı yapıldığında bu ittifakı haber alan Sırbistan’daki Tan Gazetesi muhabiri (İttihat ve Terakki’nin yayın organıdır), gazetesinde haberi “*Mevsuken duyduğuma göre Bulgaristan – Sırbistan – Yunanistan Türkiye’ye karşı harp açmak hususunda, ittifak muahedeleri aktedmektedirler*” şeklinde bildirmiş⁵⁶⁸ olmasına rağmen ne Said Paşa hükümeti ne de sonrasındaki Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti harekete geçmiştir. Söylentilerin arttığı Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti döneminde ise savaşın çıkmasına son 1 ay kalana dek hükümetin olaylardan habersiz olma sebebi olarak hükümetin Hariciye Nazırı Gabriyel Norodükyan Efendi gösterilir. İtalyanlarla yaşanan Trablusgarp Savaşı esnasında üstelik Osmanlı Devleti’nin Hariciye Nazırı olduğu bir dönemde İtalya’ya *Osmanlı’nın durumunun kötü olduğunu şu an ne isterlerse koparabileceklerini bu yüzden istekleri konusunda basturmaları gerektiğini* söylediği iddia edilen⁵⁶⁹ Norodükyan Efendi’nin Balkan Harbi’nin hemen öncesinde Rusya’dan almış olduğu “*harp olmayacak*” şeklindeki sahte teminatına dayanılarak, Hariciye Nazırının Meclis-i Mebusan’da “*Balkanlardan vicdanım kadar eminim*⁵⁷⁰...*Şu harp(Türk – İtalyan Harbi) esnasında dahi Balkan Hükümetleri ile münasebetlerimiz pek samimi olarak devam ediyor*” demesi, hükümet ve kamuoyunun uyutularak ardından kısa süre sonra Balkan Savaşları’nın çıkması nedeniyle şimşekler Norödükyan Efendi’in üzerine çekilmiştir⁵⁷¹.

İşin siyasi kısmı bir yana her dönem olduğu gibi yolsuzluk da bu dönem bir problem olarak var olmuştur. Asker sevki, iaşesi ve geri kalan her şey için önemli olan yolların yapımı Meclis-i Mebusan’da taahhüt edilmesine rağmen ne Anadolu ne de İstanbul – Edirne arasındaki yollar yapılıp tamamlanmamış, bundan dolayı top arabaları Balkan Savaşlarında çamura saplanırken mühimmat da zarar görmüştür. Donanmanın güçlendirilmesi için halkın yardımlarıyla toplanan paralarla 1 milyon liraya iki tane zırhlı gemi alınmışsa da *hurda* olarak nitelendirilen bu zırhlılar Yunanlıların gemilerine karşı koyabilecek nitelikte olmamıştır. *İki hurda zırhlı yerine Yunanlıların Averofu’na*

⁵⁶⁸ Kocabaş, s.27.

⁵⁶⁹ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.384-385.

⁵⁷⁰ Ahmet Bedevi Kuran’ın anlatımına göre bunu söyleyen kişi Hariciye Nazırı Asım Bey’dir bkz. Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.382. Bu demek oluyor ki Norödükyan Efendi Said Paşa Kabinesi döneminde (Balkan Savaşının çıkmasından üç ay evvelki kabine) Hariciye Nazırı Asım Bey’e böyle bir talimat vermiş, Asım Bey de Meclisteki konuşmasında bu teminata dayanarak “*Balkanlardan vicdanım kadar eminim*” konuşmasını yapmıştır. Norödükyan Efendi ise Said Paşa Kabinesinden sonra kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa nam-ı diğer “Büyük Kabine” esnasında Hariciye Nazırı olarak atanmıştır.

⁵⁷¹ Kocabaş, s.28.

*karşı koyabilecek güçlü bir gemi satın alınsaydı denizlerde bir zafer sağlayabilirdik*⁵⁷² sözü ile eleştirilerin yöneltildiği İttihad ve Terakki yöneticilerinin savaşların kaybedilmesindeki rolü hakkında kesin karara varmadan önce, savaşa giden süreçte, Meşrutiyet hükümetlerinin Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan ile olan ilişkilerini incelemek, süreci doğru değerlendirmek açısından önemli görünmektedir.

3.5.1. Sırbistan İle ilişkiler

Uzun bir süre Osmanlı Devleti'nin denetiminde yaşayan Sırp Prenslığı, 1812 Bükreş Antlaşması ile iç işleri ve maliye konusunda Osmanlı Devleti'nden belli ölçüde bir özerklik almayı başarmış, 6 Kasım 1817'de de özerk bir anayasa ilan etmişlerdir. 1867 yılına dek Belgrad'da Türk birliği bulunduran Osmanlı Devleti, son birliklerini 1867'de bölgeden çekmiş, Sırp lar ise 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile tamamen bağımsız olmuştur⁵⁷³. Ancak bağımsızlığını almasına rağmen bölgedeki pek çok devlet gibi Sırbistan da huzur bulamamış, savaş öncesi yılları uzun süreli siyasi bir belirsizlik içinde geçmiştir. Etkili bir lidere sahip olmayan Sırp lar, Yeni Pazar demiryolu için Avusturya – Macaristan'a verilen imtiyazdan hoşlanmamış, bu belge ile Karadağ Sırp ları ile komşu olma imkânını da yitirmiştir. Bu dönemde Sırbistan için görülen tek umut ışığı 1906'da Bulgaristan ile yapılmış olan, Bulgar limanlarıyla Tuna üstünden Karadeniz'e ulaşmayı vaat eden anlaşma olmuş. Bu yüzden Sırbistan için Bulgaristan ile ılımlı politika sürdürmek önem arz etmiştir⁵⁷⁴.

Sırbistan ile Osmanlı Devleti arasında Meclis-i Vükela mazbatalarına konu olan belgelere bakıldığında belgelerin %70'nin, Sırbistan'ın Osmanlı Devleti üzerinden savaş mühimmatı geçirmesi ile ilgili olduğu görülür. %20'lik kısmı Sırbistan ile savaş ihtimali, diğer %10'luk kısmını ise ticaret vb. konular oluşturmuştur.

Sırbistan'ın Selanik yoluyla savaş mühimmatı getirtmesi ve bu malzemeleri, Osmanlı Devleti ile savaşırken kullanması Osmanlı hükümetinin yapmış olduğu büyük gafletlerden biri olarak görülür. Şeyhülislam Cemalettin Efendi⁵⁷⁵ de Mahmut Muhtar Paşa da, malzemeleri Avusturya – Macaristan üzerinden geçirmek isteyen Sırp lara

⁵⁷² Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıralarım, s.91.

⁵⁷³ Sloane, s.103-108.

⁵⁷⁴ Sloane, s.112.

⁵⁷⁵ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin yazdıklarına bakılırsa Avusturya Balkan hükümetlerinin birleştiğini öğrenmiş, bundan dolayı savaş hazırlığına meydan vermemek için Sırbistan'ın Avrupa'dan satın aldığı seri ateşli topları kendi topraklarından geçirmesine müsaade etmemiştir bkz. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, s.69.

Avusturya'nın red cevabı vermesine rağmen, Osmanlı hükümetinin izin vermesini büyük bir cahillik olarak dile getirir⁵⁷⁶. Her iki isim de serzenişte bulunmakta haksız olmamakla birlikte bu konuda belgelere yansıyan kararlar ilginç bir sonucu göstermektedir.

9 Mart 1909 tarihli Meclis-i Vükela mazbatasına göre Sırbistan Hükümeti, Rumeli Müfettişliği'ne başvurarak, sipariş verdikleri savaş malzemeleri ve patlayıcı maddeleri Selanik yoluyla kendi topraklarına getirmek için müsaade talebinde bulunmuş, Rumeli Müfettişliği de durumu merkeze haber etmiştir. Gelen telgraftan ve eski sadrazam Kamil Paşa ile yapılan muhabereden anlaşıldığı kadarıyla konu daha evvel gündeme gelmiş ve savaş malzemesinin ve mevadî infilakiyenin -sınırsız biçimde- Selanik'ten geçirilmesine izin verilmemiş. Ancak bunlardan Fransa'ya sipariş edilmiş olan 15 tonilato dinamitin, maden ocakları şirketlerine ait olduğu ve bomba yapımında kullanıma uygun olmadığı, ayrıca Fransız bir şirkete ait olup evvelce bu konuda Kamil Paşa'dan da geçme izni alındığı Fransa sefiriyle yapılan haberleşmeden de anlaşılmış olduğundan bunların geçirilmesine müsaade verilmiştir. Ayrıca pusulada yazılı olan hayvan, boş kovan vb. eşyanın geçirilmesi de uygun görülmüştür. Ayrıca İngiltere Sefaretinden gelen habere göre İngiltere'den gelecek olan 30 tonilato dinamit de yola çıkarıldığından bunlar geldiğinde geçiş vergisi alınarak gereğinin yapılması uygun görülmüştür⁵⁷⁷.

Bir hafta sonra ise, Sırp sefiri yeni bir müracaatta bulunarak, 30 tonilato dinamitin geçirilmesi için müsaade talebinde bulunmuştur. *Daha evvel nasılsa müsaade ettiniz benzeri bir ifade takınan sefirin isteğine ek olarak, Bulgar Sefareti Seniyesinden de olumsuz bir haber gelmemiş olmasına dayanan ve bu kadar dinamitle Sırp ordusuna bir katkı sağlanamayacağını düşünen hükümet, dinamitin ve diğer askeri malzemelerin- kovan, mermi vb.- geçmesine bir kez daha izin vermiştir⁵⁷⁸. Ancak Selanik limanına gelmiş olan kovan ve mermi, bildirilen miktardan fazla çıkmıştır. Toplamda 263 sandık kovan, 23 sandık topçu mermisi ve 19 sandık da bunlara mahsus boş kovan gelmiştir.*

⁵⁷⁶ “ Sırp hükümeti Kruz ve Şinayder fabrikalarına sipariş ettiği sert ateşli topları transit yoldan Avusturya – Macaristan'dan geçirmek istemiş fakat bu topların ne maksada hizmet edeceğini bilen Avusturya – Macaristan Devleti'nin cevabı ret olmuştu. Balkanlar konusunda safdil olan hükümetimiz ise, bütün bu teçizatın Selanik şimendiferiyle Sırbistan'a nakline müsaade etmek lütfunda bulunmuş idi.” Bkz. Mahmut Muhtar Paşa, **Maziye Bir Nazar**, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1341, s.169.

⁵⁷⁷ **MV**. 125/45.

⁵⁷⁸ **MV**. 125/69.

Bu durum üzerine Rumeli Müfettişliği, ne yapmaları gerektiğini merkeze sormuş, hükümet de, gelen fazla mühimmatın geçmesine izin verilmesini ancak, bir daha hiçbir şekilde fazla mühimmatın geçirilmesine izin verilmeyeceğini bildirmiştir⁵⁷⁹. İki ay sonra Sırbistan hükümeti tarafından başvuruda bulunularak bir kez daha askeri malzemenin Selanik üzerinden transit şekilde geçirilmesi istendiği vakit, Meclis-i Vükela konu hakkında görüşerek eğer kendileri bu geçişe müsaade etmez ise, gelen mühimmatın Avusturya topraklarından geçirileceğini dile getirir. Sırbistan talepte bulduktan sonra konuyu araştırmış ve Avusturya'nın izin vereceği sonucuna varılmış ayrıca bu geçişlere daha evvel de müsaade edildiği gerekçesi de öne sürülerek Sırbistan'a bir kez daha geçiş için izin verilmiştir. İzin verilirken daha evvel de yapıldığı üzere *bunun ilerisi için bir örnek teşkil etmemesi* suretiyle *geçişine müsaade edilmesi* ifadesi de eklenmiştir⁵⁸⁰. Bu talepten 1 yıl sonra, 9 Şubat 1910 tarihinde bir kez daha Sırbistan'ın geçiş talebine müsaade etmiştir. Sırbistan Harbiye Nezareti, Düseldorf'ta bulunan Reinche Metal Varenend Maschinen Fabrikası'na sipariş edilen 100 adet şarapnelin Osmanlı toprakları vasıtasıyla geçişi için müsaade istediğinde, Meclis-i Vükela da -sayıyı az bularak- geçiş için bir kez daha müsaade etmiştir⁵⁸¹. Bu durum aynı yılın ekim ayında yinelenmiş, bu sefer Fransa'dan Sırbistan'a gönderilmekte olan üç havan topunun Selanik üzerinden geçişine izin verilmiştir⁵⁸², ertesini yıl 1911 yılının ekim ayında Sırbistan'a götürülmek istenen askeri mühimmata izin verilirken "*bu defalık da geçişine müsaade edilmesi*"⁵⁸³ ifadesi kullanılmıştır.

Sırbistan Hükümeti'nin Selanik yoluyla kendi topraklarına getirtmek istediği askeri teçizat konusu, 9 Mart 1909'dan 1 Ekim 1912'ye kadar, Meclis-i Vükela'nın gündemine 10 defa gelmiştir. Bunlardan 1 Ekim 1912'ye dek, yapılan tüm görüşmelerde Sırbistan'a olumlu cevap verilmiş ve askeri malzeme ya da askeri olmadıkları söylenen dinamitlerin geçirilmesine her defasında izin verilmiştir. Birbirinin aynı olan benzer talepler olduğu için, belgelerin hepsini⁵⁸⁴ yazmamış olmamıza rağmen belge tarihlerini incelediğimizde ilginç bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Askeri malzemenin geçirilme taleplerinin müsaadesinin dördüne Hüseyin Hilmi Paşa, üçüne

⁵⁷⁹ MV. 125/74.

⁵⁸⁰ MV. 127/35.

⁵⁸¹ MV. 136/91.

⁵⁸² MV. 145/6.

⁵⁸³ MV. 157/5.

⁵⁸⁴ MV. 140/58, 161/75, 164/44.

İbrahim Hakkı Paşa, diğer üçüne ise Said Paşa'nın son hükümetleri döneminde izin verilmiştir. İlginç olan nokta ise bu üç hükümetin de *İttihatçı ya da İttihat eğilimli* olarak anılmasıdır. Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi ile birlikte İttihat ve Terakki üyesi olan Talat Bey Dâhiliye Nazırı, Cavit Bey Maliye Nazırı olurken, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığı ile bilinen Necmeddin Molla Bey Adliye Nazırı, Rıfat Paşa da Hariciye Nazırı olmuştur. Üstelik İttihat ve Terakki'li olan Lütfi Simavi ve Halit Ziya (Uşaklıgil) Bey, Sultan Mehmed Reşad'ın Başmabeynci ve Başkâtibi olmuşlardır⁵⁸⁵.

İbrahim Hakkı Paşa Kabinesi'nin önemli iki özelliğinden biri ise İttihat ve Terakkili nazırların sayıca fazla olmasıdır. Bu kabinede altı tane İttihat ve Terakkili nazır bulunmaktadır ayrıca Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi istifa ettikten sonra yerine İttihat ve Terakki'ye yakınlığı ile bilinen Musa Kazım Efendi geçmiştir. Üstelik Mahmut Şevket Paşa da bu kabine ile birlikte harbiye nazırı olmuştur. Said Paşa hükümetine bakıldığında ise her ne kadar bu kabinede İttihat ve Terakki'nin ağır isimleri olmasa da kabine İttihat ve Terakki'ye eğilimli olmuştur. Bu durumda Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin dile getirdiği gibi yalnızca Said Paşa'yı sorumlu görmek doğru olmasa gerekir. Çünkü 1909'dan 1912'ye dek geçiş için müsaade verilmiştir. Bu müsaadelerde dikkat çeken nokta *“bir defaya mahsus olmak üzere”*, *“bir daha tekrarlanmaması şartıyla”*, *“eğer böyle bir durum bir daha yaşanır...”*, *“biz izin vermezsek başka yolla geçirilecektir”* şeklindeki ifadelerin sıklığıdır. Meşrutiyetin ilk hükümetleri ileriki yıllarda kendilerine yönelik böylesi bir savaşın çıkabileceğini düşünememiş ve bu sebeple geçiş müsaade etmiş olsa bile, bu izinlerin içinde yukarıdaki cümlelerin sıklıkla geçiyor olması, burada yönetsel bir zafiyet olduğunu göstermektedir. Sırbistan, Osmanlı hükümetlerinin *“bir defalık”* söylemine karşın her daim geçiş müsaade alabileceğini fark etmiş olacak ki zaman zaman pusulada belirttiğinden çok daha fazlasını getirttiği gibi - neredeyse Balkan İttifakı kurulana dek- askeri teçizatını Osmanlı üzerinden geçirmekten çekinmemiştir.

Sırbistan'ın taleplerinin hepsinin İttihat ve Terakki ağırlıklı ya da ona eğilimli kabinelere denk gelmiş olması ise oldukça dikkat çekicidir. Bu durumun, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, ilişkileri gerek Balkan gerek diğer Avrupalı Devletlerle iyi tutma çabasının bir sonucu olarak değerlendirmek mümkün müdür yoksa sadece bu şekilde mi

⁵⁸⁵ Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci kabinesi esnasında bu isimler bakanlıklarda yer almıştır, ancak Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk kabinesi de İttihat ve Terakki eğilimlidir.

tesadüf etmiştir, buna cevap vermek zor ama geçişlere her seferinde müsaade edilmesi ve “*bu seferlik*” söylemine bağlı kalamaması Meşrutiyet hükümetlerinin Sırbistan karşısında zayıflık sergilediklerini göstermektedir. Bu konuya dair son belge 1 Ekim 1912 tarihlidir. 22 Temmuz 1912’de hükümetin başına geçen ve tamamen İttihat karşıtı olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın kabinesi Sırbistan adına Avrupa’dan gönderilerek Selanik ve Üsküp Limanları’na getirilmiş olan –o sırada o limanlarda bulunan- savaş malzemelerine el koyma kararı almıştır⁵⁸⁶ ancak unutmamak gerekir ki, bu karardan bir gün önce 30 Eylül 1912 tarihinde Balkan Devletleri, Osmanlı Devleti’ne karşı seferberlik ilan etmiştir. Bu belgeler içinde dikkate şayan başka bir belge de yukarıda bahsettiğimiz 17 Nisan 1912 tarihli Meclis-i Vükela belgesidir. Belgeye göre Kosova Vilayeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne bir yazı gönderilir yazıda askeri ihtiyacı sağlamak için Senice, Yenipazar, Pirepolu bölgelerinden komşu sınırdaki Avusturya, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan’a yağ, fasülye, arpa, pirinç ve dakik gibi erzakın ihraç edilmemesi bildirilir. Hükümet ise aldığı kararda, Kosova vilayetinden Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan’a yapılan gıda maddesi ihracının yasaklanması için önemli bir sebep görülmediği ve eğer ihracat yapılmaz ise ticaretin zarar göreceğini dile getirir⁵⁸⁷. Hükümetin bu kararı aldığı tarihte Said Paşa Kabinesi mevcuttur. Kosova vilayeti Karadağ, Sırbistan, Bulgaristan ve Avusturya’ya yapılan ihracın men edilmesini isterken, hükümetin bu talebi reddetmesi Kosova Vilayeti’nin gördüğü ya da beklediği savaş ihtimalinin hükümet tarafından görmezden gelindiği ya da görülemediğini düşündür niteliktedir.

3.5.2. Karadağ İle İlişkiler

Karadağ’ın tarih sahnesine çıkışı XIV. Yüzyıla kadar gitmektedir. XIV. Yüzyılda Zeta Prensiği olarak anılan Karadağ, Arnavutluk Alplerinde, Cattaro ile Adriyatik Denizi ve yüksek İşkodra Gölü arasında sıkışmış, nüfusu tamamen Sırlardan oluştuğu için Sırp İmparatorluğu’na bağlı yaşayan küçük bir prenslikten ibarettir. Osmanlı Devleti, Büyük Sırbistan olarak anılan bölgeyi ele geçirdiğinde Sırp İmparatorluğu’na bağlı bu prensliğe, dağlık olduğu için fazla nüfuz edememiştir. XV. Yüzyılda Monte Negro – Karadağ ismini alan bu bölge az bir toprağa sahip olmasına rağmen büyük Sırp hareketinin önderliğini düşlemiş, XIX. Yüzyıla dek birçok defa karşı karşıya gelen

⁵⁸⁶ MV. 169/47.

⁵⁸⁷ MV. 163/81.

Karadağ ve Osmanlı Devleti arasında yaşanan çatışmalardan genelde Karadağ başarılı çıkmıştır. Ancak Sultan Abdülaziz Dönemi'nde Hersekliler, Osmanlı Devleti'ne isyana kalkıştığında, Karadağ durumdan fayda sağlamak yerine hiçbir şey yapmamış, hayati önem taşıyan bu davranış karşısında Sultan Abdülaziz Karadağlıların sınır problemlerine çözüm oluşturmak amacıyla Novocella bölgesini Karadağ'a vermiş, padişahın bu ihsanı ile Karadağ denize sınır olmuştur⁵⁸⁸. Ancak 1876 yılında Sırbistan, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiği zaman Karadağ da Sırbistan yanında yer alarak Osmanlı Devleti karşısında savaşmıştır. Bu savaş sonunda topraklarını genişleten Karadağ Prensi Nikola'nın amacı Sırbistan ile Karadağ'ı birleştirerek Sırbistan kralı olmaktır. Bu gayesini İstanbul'a yaptığı ziyaret esnasında Sultan Abdülhamid'e de açmış, Sultan Abdülhamid Prens Nikola'yı elden kaçırmamak için Prens'in bu isteğini idare eder görünmüştür. Hatta Prens Nikola'nın İstanbul ziyareti esnasında Prens oldukça iyi ağırlanmış, padişah tarafından hediyelere gark olmuş⁵⁸⁹ ancak bu durum Prens'i isteğinden vazgeçirmemiştir. Prens Nikola Karadağ'ın topraklarını Berlin Antlaşması ile iki katına çıkardığı gibi bağımsızlığını da almıştır. Bu anlaşma sonunda Osmanlı Devleti Türk sınırının korunması açısından önem arz eden Arnavutluk'un bir kısmını elinde tutuyorken, Karadağ, liman kenti olan Dulciğno'yu ele geçirerek denize açılan yeni bir kapı daha elde etmiştir. Coğrafi bilgisizlik ve kusurlu haritacılık sebebiyle tüm milletler sınır sorunlarıyla uğraşmak durumunda kalırken Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında da yüzyıllar boyunca benzer bir sorun süregelmiştir⁵⁹⁰. Osmanlı Devleti ile sınır problemi yaşayan Karadağ, Osmanlı Devleti'nin meşrutiyet yıllarında yönetime ayaklanıp isyan eden Arnavutların sığınağı olmuş, bu yönüyle Osmanlı Devletini Arnavut isyancılar karşısında defalarca zor durumda bırakmıştır⁵⁹¹. Arnavutluk isyanlarında gördüğümüz üzere devlete isyan eden Malisörler yenilgiye uğradıkça Karadağ sınırına kaçarak, Osmanlı askerlerinin elinden kurtulmayı başarmıştır. Çünkü isyancıyı ele geçirmek adına kullanılacak kurşunların Karadağ topraklarına düşmesi Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında bir savaşa sebep olacağından, bu tür durumlar karşısında Osmanlı askeri geri çekilmek durumunda kalmıştır.

⁵⁸⁸ Sloane, s.71-74.

⁵⁸⁹ **Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid**, 5. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999, s.87.

⁵⁹⁰ Sloane, s.74.

⁵⁹¹ Sloane, s.75.

Karadağ ile ilgili Meclis-i Vükela mazbatalarına yansıyan belgelerin %40'ı sınır problemi, %40'ı Arnavutlardan kaynaklanan askeri çekişme, %10'u bölgeye yapılan zahire ihracı diğer %10'u ise bölgeden gelen gazetelerin Osmanlı topraklarına sokulup sokulmaması mevzusu olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Karadağ ile temasa geçtiği ilk günden beri, iki ülke arasındaki ana konu olan sınır problemi meşrutiyet dönemine de damgasını vurmuştur. Kapıların tayin edilmesi, huduttan gidiş geliş, sınırların belirlenmesi için bir komisyon tesisi, hudutta inşa edilen kulelerden dolayı yaşanan anlaşmazlıklar, ihtilafli yerler hakkında Karadağ ile müzakerelere gidilmesi gibi sorunlar Balkan Savaşları çıkana dek, birbirini tekrar eden sonuçsuz bir şekilde sürmüştür⁵⁹².

Karadağlıların Arnavut isyancılara yardım ve yataklık etmesi ise Meşrutiyet Döneminde, bu iki ülke arasında yaşanan krizin ikinci sebebi olmuştur. Karadağ'ın iddiasına göre Karadağ Devleti Arnavutluk meselesi vesilesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmiş, 1911 yılında devam etmekte olan Malisör İsyanının sonunda Malisörlerin devletten elde ettiği bazı haklar, iddialarına göre Karadağlılar sayesinde olmuştur. Karadağ Devleti'nin resmi gazetesine göre Osmanlı hükümeti tarafından verilen haklar Karadağ hükümetinin işe karışması sayesinde olmuştur. Üstelik Karadağ hükümeti Malisörleri memnun etmek için Babiâli'den daha başka haklar da elde etmiştir. Bunlara göre askere alınacak Malisörler önce kendi yerlerinde talim görecektir, kentlerde oturmayan Malisörler silah taşıyabilecek(kentlerde ve çarşılarında bulunmadıkları sürece), ilkokullarında öğretimleri yerli dil ile olacak, gelecek biçme dönemine dek herkese günde yarım kilo mısır verilecek, her ergine bir defada bir Türk lirası (altın) verilecektir. Ve bunların tamamı Karadağlıların sayesinde olmuştur⁵⁹³.

Üçüncü bir sorun olarak ise Karadağ'ın ve Arnavut isyancıların arkasında duran İtalya'dan kaynaklı problemlerdir. İtalya özellikle Trablusgarp Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'ni farklı bir coğrafyada yıpratma peşindedir⁵⁹⁴. Bu yüzden Arnavut isyanları sırasında bölgeye silah ve gönüllü ihracında bulunmuştur⁵⁹⁵. İtalyanlar bunu yaparken, Karadağ ile İtalya iş birliği içinde olduğu için, Karadağlı askerlerin sınırlara

⁵⁹² MV. 130/9, 130/66, 131/33, 141/32, 141/84, 142/32, 143/25, 145/9, 146/21, 154/38.

⁵⁹³ Bayur, C.II, K.I, s.44.

⁵⁹⁴ Bayur, C.II, K.I, s.35.

⁵⁹⁵ MV. 152/77.

saldırmasından çekinen hükümet önlem amacıyla Osmanlı sahillerinin harp gemileriyle korunmasını istemiştir⁵⁹⁶. 29 Eylül 1911'de İtalyan hükümeti Osmanlı Devleti'ne verdiği bir nota ile savaş ilan edince, İtalya'nın asker ihracı ihtimaline karşı Karadağ ve Yunanistan da seferberlik ilan etmiş, bu durum Osmanlı Devleti'ni harekete geçirerek ihtiyaten askeri kuvvet arttırmasına sebep olmuştur⁵⁹⁷. İtalya'nın savaş ilan etmesinden birkaç gün sonra 8 Ekim 1911'de İşkodra Gölü ile Buyana Nehri'nde Karadağ bandırasıyla dolanmakta olan İtalyan gemileri görülmüş, durum hükümete haber edilince Meclisi Vükela konu hakkında derhal gerekli tedbirin alınmasını istemiştir⁵⁹⁸.

Bu arada hükümetin ihracata dair almış olduğu bir karar, savaş durumunun iki ülke arasındaki ticareti pek fazla etkilemediğini düşündürmektedir. Osmanlı topraklarından olan Taşlıca ve Senice'den Karadağ'a zahire ihracı yapılmaktadır ancak bu ihracat - savaşla ya da askeri gerilimle ilgisi olmayan bir şekilde- fazla ihracatın şehirdeki fiyatı yükseltme ihtimaline karşı 19 Haziran 1911'de geçici olarak kaldırılmış⁵⁹⁹ 28 Ocak 1912'de ise askeriye'nin de görüşü alınarak hükümet tarafından tekrar başlatılmıştır⁶⁰⁰. Ancak ihracata ses çıkarmayan hükümet Karadağ Kralı'na ait olan, Karadağ'ın bağımsız olmasından evvel İstanbul ziyareti sırasında, krala Sultan Abdülhamid'in hediye ettiği, Emirgan Boyacıköy'deki yalısının⁶⁰¹ satın alınarak, yalının kral ile olan bağlantısını bitirmek istemiştir. Çetine Sefareti aracılığıyla Karadağ Kralı ile haberleşen hükümet, Karadağ Kralı'nın da satışı uygun görmesi karşısında 25 bin lira değer biçilen yalının 10, 10 ve 5 bin olmak üzere üç taksit ödenerek satın alınmasını uygun görmüştür⁶⁰².

Balkan Savaşları başlamadan dört ay önce Karadağ, Osmanlı Devleti ile sınır hududu olan Gosina hududuna asker yığmaya başlamış⁶⁰³, Ağustos ayında ise huduttaki karakolları top atışı ile taciz etmiştir. Durum karşısında Osmanlı Devleti tahkikat için bir komisyon oluşturulup müzakerelere başlanmasını söylemişse⁶⁰⁴ de 8 Ekim 1912'de Balkan Savaşı'nın başlaması ve Karadağ'ın da Balkan İttifakı içinde yer alması,

⁵⁹⁶ MV. 152/77.

⁵⁹⁷ MV. 157/7.

⁵⁹⁸ MV. 157/16.

⁵⁹⁹ MV. 153/56.

⁶⁰⁰ MV. 161/14.

⁶⁰¹ Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, s.87.

⁶⁰² MV. 161/23.

⁶⁰³ MV. 166/36.

⁶⁰⁴ MV. 167/64

Osmanlı Devleti'nin sorunu komisyonla halledemeyeceğini net şekilde göstermiştir. Çünkü iki ülke artık resmi olarak savaş halindedir. Karadağ hükümetinin resmi savaş ilanı üzerine Osmanlı Devleti, 8 Ekim 1912'de Çetine Sefareti'ndeki maslahatgüzarını geri dönmesi için İstanbul'a çağırmıştır⁶⁰⁵. Ayrıca ülkede şüpheli gördüğü özellikle de Aydın ve Selanik'te bulunmakta olan serseri ya da şüpheli görünen Karadağlıların ülkeden ihracı⁶⁰⁶ ile Duyun-u Umumiye İdaresi, Osmanlı Bankası ve Reji İdaresi'nde çalışan Karadağlı memurların işlerine son vermiştir⁶⁰⁷.

Karadağ Kralı'nın babası I. Nikola tarafından kaleme alınıp 1912 yılında üçüncü defa Çetine'de basılan "Kanoz Arvanit" isimli piyes bazı açılardan sakıncılığı bulunduğundan Osmanlı Devleti'ne sokulmasına izin verilmediği⁶⁰⁸ gibi savaş nedeniyle Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ ülkelerinde çıkarılan gazetelerin de savaş müddeti boyunca ülkeye girişi yasaklanmıştır⁶⁰⁹.

Meşrutiyet döneminde sınır problemleri ve Arnavut isyanlarını kışkırtıp, isyancılara ev sahipliği yaptığı için Osmanlı Devleti ile sık sık karşı kaşıya gelen Karadağ Devleti'nin Balkan Savaşları sonunda Osmanlı Devleti ile olan bağı kopmuştur. Osmanlı Devleti I. Balkan Savaşı'nda büyük bir toprak parçası kaybetmiş, II. Balkan Savaşı'nda yalnızca Edirne'yi geri alabilmiştir. Rumeli topraklarını tamamen kaybettiğinden Karadağ ile arasında problem de kalmamıştır.

3.5.3. Yunanistan ile İlişkiler

Bağımsızlığını bir dizi ayaklanma sonrasında 1829 Edirne Antlaşması ile elde etmiş olan Yunanistan, bağımsızlığını kazanmış olmasına rağmen hedeflerinin yalnızca Yunanistan'ın kurtuluşu değil, ayrıca Bizans'ın restorasyonunu öngördüğünü ilan etmekten çekinmemiş⁶¹⁰, bu fikir kapsamında topraklarını Osmanlı aleyhine genişletmek için çaba göstermiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından biraz sonra Avusturya'nın Bosna – Hersek'i ilhak ettiği gün Girit Adası da Yunanistan ile birleştiğini ilan etmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u ele geçirdiği günden itibaren Fener Rum Patrikhanesi'ne tanınan geniş yetkiler sebebiyle Rumlar ülkede

⁶⁰⁵ MV. 227/239.

⁶⁰⁶ MV. 170/61.

⁶⁰⁷ MV. 170/63.

⁶⁰⁸ MV. 150/25.

⁶⁰⁹ MV. 174/72.

⁶¹⁰ Sloane, s.81.

yaşayan diğer gayrimüslim unsurlar arasında ayrıcalıklı ve üst bir noktada yer almıştır. Ancak buna rağmen 1830 yılında bağımsız olduktan sonra Yunanistan, Osmanlı Devleti'nde yaşamakta olan Rumlar için yeni bir aidiyet merkezi olmuştur. Büyük devletlerin desteği ile kurulan Yunan Devleti, "*Megali İdea*" adı verilen yayılmacı dış politikası doğrultusunda Osmanlı vatandaşı olan Rumları "*kurtarılmamış*" Yunanlılar olarak değerlendirmiş ve Rumların yaşadığı yerleri kendisi için bir yayılma alanı olarak görmüştür. Yunan Devleti'nin Osmanlı Devleti'ndeki Rumları eğitim kurumları, din adamları, gizli Yunan komiteleri ve çeteler yolu ile kendi siyasi çıkarları için kullanmaya çalışması Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki gerilim ve çekişmenin temel nedeni olmuştur⁶¹¹.

1908 yılında Osmanlı Devleti'nde yaşayan Rum nüfusu 2 milyon 900 bin kadardır, bunlardan 1milyon 800 bini Anadolu'da (175 bini İstanbul'da olmak üzere), geri kalan kısmı ise Trakya ve Makedonya'da yaşamaktadır⁶¹². Osmanlı Devleti'nde yaşayan Rum nüfusu çok olduğu için, Yunanistan bu Rumları çeşitli yollardan ihtilale teşvik etmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz gizli komite ve çetelerin dışında Yunanistan'da tab edilen pek çok gazete gizli ya da alenen ülkeye sokulmaya çalışılmış, defalarca Meclis-i Vükela'nın gündemine gelen bu gazete ya da benzeri yayınlar yalnız Rumları ihtilale sevk için olmayıp zaman zaman devletin isyan eden diğer unsurlarına yönelik de olmuştur.

Balkan Savaşı'nın resmen çıkmasından önce ülkeye sokulmak istenen bu gazeteler hükümet tarafından tek tek ele alınıp yasaklandığı için, bu dönem Yunanistan tarafından basılmış bu gazetelerin ismine ulaşmak da mümkün olmuştur. Ancak savaşın çıkması ile birlikte savaş halinde olunan dört Balkan Devleti'ne ait tüm gazetelerin ülkeye sokulması yasaklanmıştır.

Balkan Savaşları'ndan önce ülkeye sokulmak istenen ancak hükümetin Osmanlı topraklarına girişine izin vermediği gazeteler şunlardır:

⁶¹¹ Hasan Taner Kerimoğlu, **İttihat – Terakki ve Rumlar 1908-1914**, 3. Baskı, İstanbul: Libra Yayınları, 2009, s.478.

⁶¹² Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Fatmagül Berktaş (Baltalı) (çev.). 3. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996, s.91.

Makedonya Yunan Komitesi tarafından Arnavut isyanını desteklemek amacıyla ülkeye sokulmaya çalışılan Eskirip Gazetesi⁶¹³ ile Osmanlı'daki Rumları ihtilale sevk ettiği düşünülen ve Yunanistan'da tab olunan Tulavaron isimli risale⁶¹⁴, Patris, Rumius, Amiros Gazeteleri⁶¹⁵, yine Yunanistan'da tab edilen Gedi⁶¹⁶, Prokini⁶¹⁷, Neonesni, Esperini, Teratos⁶¹⁸, Estifon Vima(Hatve-i Millet)⁶¹⁹, İsterapi, Horonos⁶²⁰ Gazeteleri ile Ezine Postahanesi'ne gelmiş olan Yunan Kralı ile bazı hükümdar ve papaz resimlerinin⁶²¹ ülkeye girişi yasaklanmıştır. Yunanistan'da basılmış olan Yunan İhtilali Tarihi, Yunan İhtilali Kahraman Kızı⁶²², Makedonikon İmerologyon(Makedonya Takvimi) isimli kitaplar⁶²³ ile Yunan Bulgar Muharebesi mealindeki risale⁶²⁴ de girişi yasaklanan yayınlar arasındadır. 21 Şubat 1913 itibariyle ise Yunanistan başta olmak üzere Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ ülkelerine ait tüm gazetelerin savaş sebebiyle ülkeyi girişi yasaklanmıştır⁶²⁵.

Yunanistan'a dair görüşülen diğer konular ise asayiş başta olmak üzere, Girit meselesi, ihraç edilen mallar ve savaşın çıkmasıyla birlikte Yunanistan'a dair alınan kararlar olmuştur.

Görüşülen konulardan bazıları ilginçtir. Bunlardan ilki Atina Sefareti'nin, Yanya valisinin azledilmesi için gönderdiği evrak diğeri ise Yunan askerinin Girit'e gireceğine dair gönderilen evraktır.

Atina Sefareti'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği uyarı nitelikli evraka göre Atina'daki Epir Merkez Komitesi tarafından Yanya vilayetine silah sokulmaktadır. Atina Sefareti bu durumun önlenmesi ve asayişin sağlanması için Yanya valisinin görevden azledilmesi gerektiğini söylemiş, durumun Hariciye Nazırı tarafından bildirilmesi üzerine konuyu görüşen hükümet konu hakkında Harbiye Nezaretinden de bilgi aldıktan sonra bahsedilen vali hakkında bu zamana dek hiçbir şikâyet olmadığını

⁶¹³ MV. 140/15.

⁶¹⁴ MV. 140/71.

⁶¹⁵ MV. 141/30.

⁶¹⁶ MV. 141/62.

⁶¹⁷ MV. 141/53.

⁶¹⁸ MV. 142/41.

⁶¹⁹ MV. 142/76.

⁶²⁰ MV. 159/6.

⁶²¹ MV. 141/96.

⁶²² MV. 142/27.

⁶²³ MV. 168/42.

⁶²⁴ MV. 184/37.

⁶²⁵ MV. 174/72.

dile getirerek *Yanya valisinin azline gerek yoktur* cevabını vermiştir⁶²⁶. Ama bu arada Yanya vilayetinin Hıristiyan ahalisini silahlandıran Epir Merkez Komitesi'nin hareketlerini takip amacıyla da iki memur görevlendirmiştir⁶²⁷.

Rumeli Müfettişliği'nden gönderilen evraka göre Yunan askeri “*güya*” Haziranın 26'sında Girit'e girecek ve Selanik'te bulunan Rumlar ihtilal yapacaktır. Rum ahaliyi ihtilale yönelten ise Rum cemaatleri ve Rum konsoloslukları olduğuna dair Rumeli Müfettişliğine istihbarat gelmiştir. Meclis-i Vükela bu haber üzerine Rumeli Müfettişliği'ne cevaben *Rumların Girit'e gireceği yoktur. Dolayısıyla Selanik'teki Rum ahalinin de ihtilal yapması manasızdır, ancak eğer ihtilale yönelik bir hareket görürseniz hemen Babıâli'yi bilgilendirin*, cevabını vermiştir⁶²⁸. Girit 18 Aralık 1897'de Osmanlı Devleti ile büyük devletler arasında imzalanan anlaşma ile muhtariyetini almıştır. 5 Ekim 1908'de Avusturya – Macaristan'ın Bosna – Hersek'i ilhak ettiğini bildirmesinin ardından aynı gün Girit de Yunanistan'a katıldığını bildiren bir bildiri yayınlamış ancak Yunanistan hükümeti, o sırada gerek büyük devletleri gerekse Osmanlı Devleti'ni karşısına almak istemediğinden ilhakı kabul etmeyerek bu konuda diğer devletlere güvence vermiştir⁶²⁹. Hükümetin kendinden emin bir biçimde “*Rumların Girit'e gireceği yoktur*” söylemi Yunanistan'dan aldığı bu güvenceyle ilgili olmalıdır⁶³⁰. Nitekim Lütfi Simavi 1909 Haziranında Roma, Paris ve Londra ziyaretleri esnasında siyaset adamları ile yapmış olduğu görüşmelerin neticesinde de benzer bir sonuca varmıştır. Ona göre büyük devletler Girit Adası'nın Osmanlı Devleti'nde kalmasını istiyor, Yunanistan'a ilhakını düşünmüyordu. Üstelik adanın Yunanistan'a ilhakının düşünülmemesi Osmanlı Devleti'nin artık meşrutiyet rejimine geçmiş olmasıyla alakalıydı⁶³¹. Diğer yandan bu haberdan yaklaşık bir ay sonra Hariciye Nezareti tarafından hükümete sunulan yeni bir tezkerede ise Girit Adası'ndaki Rumların adaya Yunan bandırası çektikleri, Hariciye Nezareti'nin burada olanlar hakkında büyük devletler ve Sefareti Seniye ile görüşüğünü bildirmiş buna cevaben hükümet ceryan eden haberleşmelerin Osmanlı kabinesinin aldığı kararlara ve takip eden siyasete uygun

⁶²⁶ MV. 121/68.

⁶²⁷ MV. 122/51.

⁶²⁸ MV. 129/49.

⁶²⁹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, İstanbul, 1972, s. 337.

⁶³⁰ Diğer yandan adadaki Rumlar fırsatını buldukça Türklere karşı katliama girişmiştir. Hanya ve Kandiye'de bir çok Türkü katleden Rumlar, Girit ile Yunanistan birleşmediği takdirde daha pek çok Türkün can ve mal kaybına uğrayacağını bildirmiştir bkz. *İkdam Gazetesi*, 21 Ocak 1909.

⁶³¹ Simavi, s.67.

olup bu şekilde devam edilmesini, Yunan bandırasının indirilmesini ve ada idaresinin makul ve makbul bir muhtariyete bağlanması için Hariciye Nezareti'nin çalışarak konu hakkında gereğini yapmasını dile getirmiştir⁶³². Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci kabinesi dönemine ait olan bu belgede ilginç olan nokta Hariciye Nezareti'nin Girit'te yaşananları Meclis-i Vükela'ya getirmeden büyük devletler ile görüşmüş olması, Hariciye Nazırının sadrazama danışmadan hareket etmiş olmasının ise Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından uygun bulunarak, işi düzgün bir hale getirmesi için de Hariciye Nazırını görevlendirip bu şekilde devam edilmesi gerektiğini söylemesidir. Böylesi önemli bir konuda Hariciye Nazırının sadrazama danışmadan büyük devletlerle görüşmüş olması Hüseyin Hilmi Paşa'nın kişiliğinden gelen bir serbestiyet olup olmadığı henüz bir soru işaretidir.

Girit'te yaşanan bayrak krizi, buradaki Rumların Yunanistan'a bağlanmak istemesi, 1908 yılında kendisi ile birleşmek isteyen Girit Rumlarını geri çevirmek durumunda kalan Atina'nın artık bu isteğe olumsuz durmaması, İttihatçıların Yunanistan'a ve Yunan mallarına karşı boykot hareketini başlatmasına neden olmuştur. Boykot, Yunan mallarını, Yunanistan uyruklu kişilerin işlettikleri dükkânları, Yunan mallarını satan dükkânları ve Yunan işçileri kapsamıştır. Boykot hareketi bu dönemde hem kitleselleşmiş hem de merkezileşerek hükümet eliyle de yönetilir olmuştur⁶³³. Osmanlı ana kıtasında yaşayan Müslüman halk, İttihat ve Terakki'nin Girit hakkında yürüttüğü kampanya ile Girit toprağı hakkında o denli duygusallaşmıştır ki hükümet eylül ayında Yunan ticari gemilerine koyduğu boykotu kaldırdığı vakit, boykotun kalkmasına karşı çıkan bir kesim olmuş ancak hükümet kararından dönmemiştir⁶³⁴. Nitekim Yunanistan'a karşı uygulanan boykot hareketi de başarılı olmamıştır. Ne Girit Rumları yapacaklarından geri kalmış ne de Atina bu Rumlara verdiği desteği geri çekmiştir. Boykot kalktıktan sonra iki ülke arasındaki ticaret de devam etmiştir. Balkan Savaşları çıkana kadar Osmanlı hükümetleri iki defa Yunanistan'a gönderilen malların ihraç edilmesini yasaklamışsa da bunun iki ülke arasındaki gerilimle ilgisi olmamıştır. Biri İzmir ve Gümölcine'den ihraç edilen katır ve beygirlerle ilgili bir yasaklama diğeri ise Selanik'ten ihraç edilen kuzularla ilgili olmuştur.

⁶³² MV. 130/78.

⁶³³ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s.105.

⁶³⁴ MV. 131/92.

Harbiye Nezareti'nin hükümete bildirdiğine göre İzmir ve Gümülcine'den 20-30 lira karşılığında Yunanistan'a ihraç edilen beygir ve katırlar vardır. Harbiye Nezareti bunun önlenmesini istemiştir. Hükümet de yaptığı görüşme sonunda 1 metre 40 cm ve yukarısında olan katır ve beygirlerin askeri ihtiyaçtan dolayı Harbiye Nezaretince satın alınacağı daha evvel kararlaştırılmış olduğundan bu tanımlamaya uyan hayvanların ihracını geçici olarak men etmiştir⁶³⁵. Selanik'ten Yunanistan'a kuzu ihracının yasaklanması ise Selanik'te ihraç edilen kuzuların et fiyatlarını yükseltmesinden çekinilmesiyle⁶³⁶ ilgilidir.

Yunanistan ile süregelen gerilim, Osmanlı Devleti'ni Yunan Donanması'na üstünlük sağlamak için Almanya'dan zırhlı satın almaya⁶³⁷ itmiştir. İtalya'nın Trablusgarp'a saldırması Yunanistan'ın Karadağ ile birlikte İtalya'nın asker ihtiyacına binaen seferberlik ilan etmesi⁶³⁸, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti ile bir savaş içine girebileceğini göstermiştir. Bu yüzden 30 Ekim 1911'de hükümet Rumeli'deki silah mühimmatının ve melbusatının(giysilerinin) ikmal edilerek noksanların tamamlanmasını istemiştir⁶³⁹. Mayıs 1912'de Yunan hududuna Anadolu'dan asker sevkini gerekip gerekmediği sorulduğunda hükümet şimdilik burada 2 firka asker olduğunu üstelik 15 güne kadar durumun açıklık kazanacağını bu yüzden şimdilik Anadolu'dan Yunan hududuna asker sevkine gerek olmadığı⁶⁴⁰ cevabını vermiştir. Osmanlı Devleti, Ekim 1911'den itibaren Yunanistan'ın savaş hazırlığı içinde olduğunu görmesine rağmen Yunanistan ile çıkabilecek savaşın "Girit Meselesi" sebebiyle olabileceğini düşünerek Yunanistan'ın Bulgarlar ile birleşip Balkan İttifakına girebileceğine ihtimal vermemiştir⁶⁴¹. Bu yüzden dört devletin birleştiği haberini duymak Osmanlı Devleti'ni şaşırtmış ve Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'da bulunan Osmanlı sefir ve şebenderliklerinden bu dört ülkenin seferberlik hazırlığına dair kesin rapor istemesi 29 Eylül 1912'yi⁶⁴² bulmuştur. Yunanistan umumi seferberlik ilan edip, Sırp ve Bulgarlara katılınca Osmanlı Devleti önlem olarak Osmanlı Donanması'nın Dersaadet Limanı'nda toplanması ve Osmanlı sahillerinde

⁶³⁵ MV. 138/3.

⁶³⁶ MV. 156/3.

⁶³⁷ MV. 142/24.

⁶³⁸ MV. 157/7.

⁶³⁹ MV. 158/9.

⁶⁴⁰ MV. 164/29.

⁶⁴¹ Kocabaş, s.18.

⁶⁴² MV. 169/44.

bulunan Yunan vapurlarının Yunanistan'a gitmelerine mani olunmasını istemiştir⁶⁴³. Balkan Savaşı'nın başlamasından hemen sonra ülkeyi terk edecek olan Yunan (vd) devlet vatandaşlarının Osmanlı topraklarını terk etmeden önce temettu vergileriyle, tarik bedelatı nakdiyesinden olan borçlarını ödemeleri istenmiştir⁶⁴⁴. Savaşın başlamış olması nedeniyle Yunanistan'ın "gizli ibareli" telgrafları kabul etmemesi üzerine Osmanlı Devleti de misli ile mukabelede bulunulmasını istemiştir⁶⁴⁵. Yine savaş sebebiyle hükümet Osmanlı topraklarında yaşayan ve Duyun-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı Bankası ve Reji İdaresinde çalışan Yunan memurların görevlerine son verilmesi⁶⁴⁶, iki ülke arasındaki mukaveleler ve protokollerin fesh edilmesi⁶⁴⁷, muhtelif eşyaların harp kaçağı sayılması⁶⁴⁸, Aydın ve Selanik'te bulunan serseri ve şüpheli Yunanlıların ihraç edilmesi⁶⁴⁹ kararlarını almıştır. Kale-i Sultaniye bölgesi askeri alan olduğundan burada casusluk yapan Yunanlıların derhal gönderilmesi istenmiştir.⁶⁵⁰

Temettu vergisi borcu olanların borçlarını ödemediği için ülkeyi terk etmemelerini isteyen hükümet, rüsum ve tekaliften borcu olanların (Karadağlılar hariç) memleketlerine gitmelerine izin vermiştir⁶⁵¹. Eğer savaş esnasında boğazlardan geçmeye kalkacak ticari Yunan gemileri olursa gemilere el koyulmasını isteyen vükela heyeti gemilerin içindeki malların sahiplerine teslim edilmesi gerektiğini dile getirmiştir⁶⁵². Savaş ortamı her iki ülke vatandaşını da zor durumda bırakmıştır. Yunanistan'da bulunan ve zorlu savaş koşullarından dolayı yoksul duruma düşen Osmanlı vatandaşları için Yunanistan'daki Almanya sefaretine Osmanlı Devleti'nden 4 bin frank para istemiş, hükümet de derhal 4 bin frankın karşılığı olan 18 bin liranın gönderilmesi⁶⁵³ bu istekten iki ay sonra Mayıs 1913'te ise Yunan istilasına uğramış olan Selanik'teki Mekteb-i Sanayi'nin fakir talebeleri için de bin lira gönderilmesi kararını almıştır⁶⁵⁴.

Balkan savaşlarının Osmanlı Devleti'ne bilançosu ağır olmuştur. Savaş bittikten sonra *Yunanistan bu savaştan uzak tutulabilir miydi* sorusu en fazla kritiği yapılan konu

⁶⁴³ MV. 169/45.

⁶⁴⁴ MV. 170/5.

⁶⁴⁵ MV. 170/28.

⁶⁴⁶ MV. 170/63.

⁶⁴⁷ MV. 170/75.

⁶⁴⁸ MV. 170/54.

⁶⁴⁹ MV. 170/61.

⁶⁵⁰ MV. 175/7.

⁶⁵¹ MV. 170/80.

⁶⁵² MV. 173/6.

⁶⁵³ MV. 175/61.

⁶⁵⁴ MV. 177/59.

olmuş, İttihat ve Terakki zaten yıllar önce muhtariyete kavuşmuş olan Girit Meselesinde halkı *Girit bizim kanımız feda olsun canımız* söylemleri ile galeyana getirmek ve bu konuda Yunanlılar ile hiçbir uzlaşma sağlamamakla itham edilmiştir. Dönemin Atina Maslahatgüzarı, Venizelos ile Girit Meselesi'ni görüştüğü zaman Ada'nın Osmanlı Devleti hâkimiyetinde kalmak ve her sene bir miktar vergi vermek esasıyla bir anlaşma yapılması üzerinde mutabakata vararak, bu konuda hükümet ileri gelenleri ile görüşmek için İstanbul'a gitmek hususunda Venizelos'un onayını aldığını ve durumu o dönemin Hariciye Nazırı Hakkı Paşa'ya defalarca yazdığını ancak cevap alamadığını dile getirmiştir⁶⁵⁵. Yunan milli çıkarlarına uymadığından Yunanistan'ın Balkan Savaşı'na girme taraftarı olmadığı eğer Girit sorunu Yunanistan'ı tatmin eder biçimde çözümlerse Yunanistan'ın Bulgarlarla Osmanlı Devleti arasında savaş çıkması durumunda tarafsızlığını koruyacağı ve bu konuda hemen girişimde bulunulması gerektiği ancak hükümet bu konuda sessiz kaldığı için Yunanistan'ın Balkan İttifakı'na katıldığı⁶⁵⁶ konuya dair yazılan diğer iddialar arasında olmuştur. Bu iddialar doğrusa bile ne Venizelos'un Girit Meselesi hakkında Osmanlı Devleti'nin Atina Maslahatgüzarına yapmış olduğu teklif ne de Girit meselesi hakkında tatmin edilirse Bulgarlarla savaş halinde tarafsız kalacağına dair bir söylem Meclis-i Vükela toplantılarına konu olmamıştır. Ancak Venizelos, Balkan İttifakını imzalamak için Romanya'ya giderken vapurda Talat Bey ile buluşmuş ve yaptıkları görüşme esnasında Talat Bey'e "*Siz Girit meselesine saplanmış bulunuyorsunuz. Hâlbuki benim için bu meselede fedakârlık imkânı yoktur. Her şey olup bitmiştir. Ben Giritliyim ilhaktan vazgeçelim desem beni kovarlar. Hâlbuki olmuş bitmiş bir hale gelen Girit işini bir tarafa bırakırsak, Osmanlı Devleti ile Yunanistan ittifak ederler, iş birliği kurarlar, Slavlığa karşı bir cephe meydana getirmiş oluruz*" demiştir⁶⁵⁷ 1908 yılında Yunanistan ile birleştiğini ilan eden Girit Rumları düşünüldüğünde Venizelos'un Osmanlı Devleti hâkimiyetinde kalmak isteyip belirli bir vergi karşılığında Girit Rumlarının arzularına ters bir anlaşma yapmak isteyeceği pek akla yatkın gelmemesine karşın Lütfi Simavi'nin Venizelos ile ilgili dile getirdiği "*...vaktiyle Girit'te avukatlığı zamanında bize yaklaşmak isteyen Venizelos'u İstanbul'da bir makama geçirmiş olsa idik Yunanistan'a ifa ettiği fevkalade hizmeti bize*

⁶⁵⁵ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, s.62.

⁶⁵⁶ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.384.

⁶⁵⁷ Kocabaş, s.21.

ederdi”⁶⁵⁸söylemi de düşündürücüdür. Yine de Venizelos’un 1910 yılında Atina’daki askeri idarenin başına geçtiği, Atina Maslahatgüzarının bahsettiği İbrahim Hakkı Paşa’nın Hariciye Nazırı olduğu (ayrıca sadrazam da olduğu) dönemin Ocak 1910 ile Ekim 1911’i kapsadığını unutmamak gerekir.

3.5.4. Bulgaristan ile İlişkiler

I.Murat Dönemi’nde feth edilmeye başlanan Bulgaristan topraklarından 1363 yılında Filibe, 1385 yılında ise Sofya ele geçirilerek Güney Bulgaristan Osmanlı egemenliği altına alınmıştır. Tümüyle ele geçirilmesi ise 1396 yılında Sultan I. Bayezit zamanında Niğbolu Savaşı’nın kazanılması ile olmuştur⁶⁵⁹. Böylelikle Bulgar toprakları Rumeli eyaletine, Bulgarlar ise Osmanlı Devleti’ne katılmış ve bu tarihten itibaren toprakları Niğbolu, Vidin, Silistre, Köstendil, Filibe, Ormenon ve komşuları olmak üzere sancaklara ayrılmıştır. Dinleri Ortodoks oldukları için Yunan, Sırp ve Eflak Hıristiyanları ile birlikte Rum ulusuna katılmış; yalnızca kiliselerinde (en azından Ohrid metropolitliğinde) Slav dilini (eski Bulgarca) korumayı başarmışlardır. Ancak 1767 yılında patriklik, Sultan III. Mustafa’dan bu bağımsızlığın iptalini ve kilisenin Saint Clement’in otoritesine verilmesini elde etmiş, bu tarihten itibaren, Ohrid’in başpiskoposluklarının hemen hepsi Yunanlı olmuştur. Bu piskoposlar Yunan usulünü yaymak için çaba göstermiştir. Bu durum Bulgarların Yunan kültürü altında ezilmesine ve Bulgar – Yunan çekişmesine neden olmuştur⁶⁶⁰. 1767 yılında Fener Rum Patrikhanesi’ne bağlanmış⁶⁶¹ olan Bulgarlar 1821 yılındaki Mora İsyanı sırasında Yunanlılara destek vermiş olmasına rağmen, 1829 yılındaki Edirne Antlaşmasından hiçbir şey alamayan tek Balkan ulusu olmuştur. Hâlbuki aynı antlaşma sayesinde Yunanistan bağımsızlığını kazanırken Bulgarlar dışındaki diğer Balkan uluslarının her biri kendileri adına bir şeyler elde etmiştir. Milliyetçilik çağının yaşandığı bir dönemde, Yunanistan’ın bağımsızlık örneği de karşılarında durduğundan 1835 yılında Bulgarlar, Tırnovalı zengin tüccar Velho Atasanov Camciyeta önderliğinde Velho Zavera isimli meşhur isyanı başlatmış ancak, içlerindeki bazı insanların daha isyanın başında olayı saraya haber vermesi nedeni ile isyan başarılı olamamıştır⁶⁶². Bu olay Bulgarlara dış

⁶⁵⁸ Simavi, s.413.

⁶⁵⁹ Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2001, s.82.

⁶⁶⁰ Castellan, s.323.

⁶⁶¹ Sloane, s.80.

⁶⁶² Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s.81-82.

devlet desteğinin yeterli olmadığını, başarılı olabilmek için öncelikle bilinçlenmiş bir halka gerek duyulduğunu göstermiştir. Bu yüzden kendi dillerindeki eğitimi modernleştirip yaygınlaştıran Bulgarlar ulusal bir eğitim programı izlemiştir. Bulgar eğitim sistemi ile Bulgar ulusçuluğunun laikleşmesi de hızlanmış ve bağımsız kilise için verilen mücadele de bu sürecin tamamlayıcısı olmuştur. Bulgar halkın ve aydınların XIX. Yüzyıl başına dek yaşamış olduğu ulusal kişilik sorunu Bulgarların Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlı olmalarından kaynaklanmıştır⁶⁶³.

Rum Kilisesi'nden bağımsız bir kilise isteyen Bulgarlar, bu taleplerini 1866 yılında Osmanlı hükümetine götürmüş ancak 1870 yılına dek bu istekleri yerine gelmemiştir. 1870 yılında Makedonya dâhil olmak üzere, birkaç piskoposlukta Bulgar Ruhban Reisliği "Bulgar Ekzarhlığı"⁶⁶⁴ olarak ayrı bir ruhani idare şeklinde açılmıştır. Ancak Rum Ortodoks Patrikliği bunu hemen kabul edememiş, Bulgar Ekzarhlığı'nın açılmasını sağlayan Mehmed Emin Ali Paşa'nın ölümünden sonra yerine geçen Mahmud Nedim Paşa'yı etkileyerek Bulgar piskoposlarının sürgüne gönderilmesini sağlamıştır⁶⁶⁵. Rum Patrikliği'nin bu tutumu, sıkıntılı olan Bulgar – Rum ilişkilerini daha da germiştir. Osmanlı topraklarında yaşayan Rum ve Bulgarlar arasındaki Kilise Sorunu, II. Meşrutiyet Dönemi'nde çıkarılan Kilise Kanununa kadar çözümsüz kalmıştır.

Bulgarlar bir yandan kendi bağımsız kiliselerine sahip olmak için çabalarken diğer yandan dışarıdan aldıkları destekle Osmanlı yönetimine isyan etmekten geri kalmamıştır. 1867 yılında çıkardıkları isyan Midhat Paşa tarafından bastırılmış ancak

⁶⁶³ Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s. 83; Bulgar burjuvazisi, 1830'larda Rum Ortodoks Patrikhanesi'nden başlıca iki talepte bulunmuştur. Bunlardan biri ibadeti Bulgarca yönetebilecek piskoposların atanması diğeri ise ders dili Bulgarca olan okulların açılmasıydı. 1833 yılında Üsküp, 1834'te Köprülü ve Samokov ahalisi, 1840'ta ise Vidin, Turnova ve Filibe ahalisi Bulgar piskopos istemiş ancak bu istekleri Patriklik tarafından reddedilmiştir. Yine de Bulgarlar, 1835 yılında Gabrovo'da Patrikhaneden bağımsız ilk Bulgar okulunu açmayı başarmışlardır. Laik ilkelere göre kurulan bazı okullar daha XIX. Yüzyıl ilk çeyreğinde Zıştovi(1815), Kotel(1819) ve Karlovo(1828)'da bulunmaktaydı ancak bu okulları Yunanlılar kurup işlettiğinden bu okullarda Helen ideolojisi devam ediyordu. Bu okulları bitirenlerin çoğu, ülkedeki Yunanlılaşmış bir tabakadan gelmekteydi. Oysaki Gabrovo'daki okulun kurucuları olan Vasil Aprilov ve N.S. Palauzov Bulgar burjuvazisinin öncü isimleri olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fikret Adanır, **Makedonya Sorunu**, İhsan Çatay (çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s.66-67.

⁶⁶⁴ Metropolitler arasındaki en yaşlı kişi ruhban reisi olacak ve bir ruhban meclisine başkanlık edecekti. İstanbul'a gidip Bulgar Manastırı'nda oturma hakkın sahipti. Rum Ortodoks Patriği ise artık milli bir kilise olmaktan çıkan Ortodoks Kilisesi'nin başı olarak kalacaktı ve kutsal yağ kutsamaya münferiden yetkili olacaktı. Hemen altında olan manastırlar ise yine onun idaresi altında olacaktı. Diğer bölgelerde ise halkın en az üçte ikisi ruhban reisini kabul etmediği takdirde, ruhban reisi buraya müdahale etme hakkına sahip olmayacaktı. Varna ve İstanbul arasındaki köyler ve Varna, Misivri ve Ahyolu olmasa da Rum bölgelerinin ve doğrudan Patrikliğin idaresindeki manastırların dışında Süzebolu, Köstendil, Filibe ve Stenimaka Bulgar ruhban reisinin idaresine verilmiştir. Bkz. Nicole Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C.V, Nilüfer Epeçli (çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005, s.462.

⁶⁶⁵ Jorga, s.462.

1876 yılındaki Rus yardımıyla çıkarılan isyanı bastırmak Osmanlı Devleti için hayli güç olmuştur. Ertesi yıl Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan 1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı ise Bulgaristan için önemli neticeler doğurmuştur. Savaşın sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Sofya, Niğbolu, Ziştovi, Rusçuk, Silistre, Varna, Şumnu, Lofça ve Tırnova gibi şehirleri içine alan muhtar bir Bulgaristan Prensliği kurulmuştur⁶⁶⁶. 5 Ekim 1908’de bağımsızlığını ilan eden Bulgaristan⁶⁶⁷, Bulgaristan Batı Trakya’sı olarak adlandırılan Kırcaali, Koşukavak, Ortaköy, Gümülcine Yaylası, Darıdere, Eğridere, Paşmaklı, Rodopçuk, Nevrekop ve Razlık ilçelerini 1912 Balkan Savaşlarının sonunda topraklarına dahil etmiştir. Böylece 1885 yılında 96.000 km kare olan Bulgaristan toprağı, bu Türk ilçelerinin ilavesiyle 111.000 km karelik bir devlet haline gelmiştir. En son Romanya’dan Güney Dobruca bölgesinin katılmasıyla Bulgaristan⁶⁶⁸ toprağı daha fazla genişlemiştir.

Bulgarlar 1908’de bağımsız olduktan sonra yeni oluşan sınır problemi sebebiyle iki ülke arasındaki ilişki yoğun şekilde devam etmiştir. Bu ilişkileri ticaret, hudut sorunları, halkın yeni sınırlar karşısındaki konumu, okullar, devlet malları, ve demiryolu başlıkları altında toplamak mümkündür.

Bulgaristan’ın 5 Ekim 1908’de bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Rüşumat Emaneti, iki ülke arasında 1906 senesinde yapılmış olan ve Osmanlı ticareti üzerinde olumsuz etkisi bulunan Ticaret ve Gümrük İtilafnamesi’nin zararının devamının önlenmesi ve ayrıca Bulgaristan’ın idareten ve siyaseten geçirdiğı değışim sebebi ile bundan sonra gümrükler idaresinin nasıl muamele etmesi gerektiğini sormuş, hükümet de cevaben Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş olmasına karşın henüz bu durum hakkında büyük devletlerin kararı ulaşmamış olduğundan ayrıca Osmanlı Devleti’nin de Bulgaristan’ın bağımsızlığını henüz tanımadığı için Bulgaristan’dan gümrüklere götürülecek eşya hakkında şimdikiye kadar devam eden muameleye devam olunması, ancak bunlara dair bir sıkıntı çıkarılırsa o zaman duruma bakılacağını bildirmiştir⁶⁶⁹. Bulgaristan’ın

⁶⁶⁶ Yusuf Halaçoğlu, “Bulgaristan”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s.397-398.

⁶⁶⁷ Bulgaristan’ın eski İstanbul mümessillerinden Mösyö Keşof’un anlattığına göre II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Kamil Paşa’nın Sadrazamlığı sırasında o sırada İstanbul’da bulunan yabancı sefirler için bir yemek organize edilmiş. Bu sırada Bulgaristan bir prenslik olup İstanbul’daki mümessilinin ünvanı da Kapı Kahyası’dır. Bundan dolayı Bulgar Kapı Kahyası Mösyö Keşof ziyafete davet edilmemiş, bunu kendi hükümeti adına hakaret sayan Mösyö Keşof, protesto için İstanbul’u terk ederek Sofya’ya gitmiş müteakiben de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiştir bkz. Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları, s.122-123.

⁶⁶⁸ Halaçoğlu, “Bulgaristan”, s.398- 399.

⁶⁶⁹ **MV**. 121/9.

bağımsız olması Bulgaristan'dan gelecek ürünlere nasıl bir vergi uygulanacağı ya da uygulanıp uygulanmayacağı sorusunu da gündeme getirmiş. Hükümet de cevaben Bulgaristan ile yapılan anlaşma gereği vergisiz şekilde geçirilmesi gereken ürünlerin şahadetnamelerinin (ürün kimliklerinde) üstünde eğer emaret mühründen başka krallık arması var ise mühürlenmiş olan bu ürünlerin iadesini, eğer üstünde öyle bir arma olmayıp da altında öyle bir mühür varsa ürünlerin kabulünü ancak bunlardan %11 oranında vergi alınması gerektiğini dile getirmiştir⁶⁷⁰. Benzer bir durum pasaport, sıhhiye şahadetnameleri ve diğer evrak harçları için de söz konusu olmuştur. Sofya Umuru Ticariye Müdüriyetinden Hariciye Nezareti'ne Bulgaristan Krallığı adıyla bastırılmaya başlanan pasaport, sıhhiye şahadetnamesi ve diğer evrak için ne tür bir işlem takip edilmesi gerektiği sorulduğunda, hükümete danışan Hariciye Nezareti bu evraklardan vize harcı alınması gerektiği cevabını almıştır⁶⁷¹.

1909 Şubatı'nda Bulgaristan Osmanlı Devleti'ne hayvan ihracını yasaklayan bir karar almıştır, bu durum Dâhiliye Nezareti tarafından hükümete bildirilince hükümet, hemen karşı bir karar almak yerine, Osmanlı topraklarından Bulgaristan'a yapılan hayvan ihracının men edilmesinin Osmanlı Devleti'nin ve halkının yararına olup olmadığı konusunun Dâhiliye tarafından incelenmesini istemiştir⁶⁷², Bulgaristan'ın bağımsızlığını hemen tanımayan Osmanlı Devleti, bir süre Bulgaristan'dan gelen gümrük tezkereleri ve pasaportlarını da tanımamıştır. Bu durum 1909 yılının Mayıs ayına geldiğinde değişmiş, artık Osmanlı Devleti Bulgaristan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıdığı için onlara ait gümrük tezkeresi ve pasaportlarını da tanır olmuştur⁶⁷³. Ancak Bulgaristan'ın bağımsızlığı ile iki devlet arasında 1906 yılında yapılmış olan Gümrük ve Ticaret Antlaşması artık Osmanlı Devleti'nin aleyhine bir durum aldığından Osmanlı tüccarı bu durumdan şikâyet eder hale gelmiş, bu itilafnamenin tadili konusu Rüşumat Emaneti'nden hükümete iletilince hükümet de konunun incelenmesi için Şura-yı Devlet Reisi Refi Paşa'nın başında bulunacağı bir komisyon görevlendirilmesini istemiştir⁶⁷⁴. Böylelikle 1910 yılında iki devlet arasında geçici de olsa yeni bir ticaret ve Seyri

⁶⁷⁰ MV. 121/42.

⁶⁷¹ MV. 121/16.

⁶⁷² MV. 124/ 74.

⁶⁷³ MV. 127/27.

⁶⁷⁴ MV. 127/29.

Sefain anlaşması yapılmış⁶⁷⁵ İki devlet tarafından da uygun görülen anlaşma⁶⁷⁶ 1911 senesinde 1 yıl daha uzatılmıştır⁶⁷⁷.

Osmanlı Devleti Bulgaristan'ın bağımsızlığını kabul ettikten sonra Bulgaristan ile haberleşme işlerinin temini için komiserlik maiyetinde ve gereken yerlerde kâtip ya da kavas sıfatıyla birer memur bulundurulmasını istemiştir⁶⁷⁸. Bu sırada resmi yazışmalarda Bulgar Kralı Ferdinand için ne yazılması gerektiği de tartışma konusu olmuştur, Kral Ferdinand'ın kendisi için kullanılmasını istediği "*Bulgarların Kralı*" söyleminin Osmanlı Devleti'nde olumsuz bir etki yaratıp yaratmayacağı tartışılıp bu unvan yerine "*Bulgar Kralı*" ünvanını kullanmak ilk etapta mantıklı görünmüşse de İngiltere gibi devletler tarafından nasıl kabul gördüğü önemli bir etken olmuş, neticede ise resmi yazışmalarda *Roi des Bulgares*⁶⁷⁹ yanında "*Bulgarların Kralı*" tabirinin kullanılması kararlaştırılmıştır⁶⁸⁰.

Bulgar milliyetçiliğini yaymaya çalışan Rumeli'deki Bulgar Mektepleri de Meclis-i Vükela'nın gündeminde yer alan konular arasında olmuştur. Dâhiliye Nezareti'nin bildirdiğine göre Rumeli'de bulunan Bulgar mektepleri, fesat komitelerinin icra yeri halindedir ancak bu mekteplerin öğretmenlerine maaş vermek bu kişileri bu tür eğilimlerden uzak tutacaktır, bu yüzden bu mekteplerin öğretmenlerine Maarif varidatından maaş tahsis edilmiş olduğu Dâhiliye Nezareti tarafından hükümete bildirilir. Hükümet de cevaben bu uygulamayı doğru bulduğunu söylemiştir⁶⁸¹. Bulgar Ekserhanesi, Bulgaristan bağımsız olduktan sonra Rumeli'de bulunan Bulgar mekteplerine müfettiş olarak Osmanlı Devleti'nin memurlarının değil Ekserhaneden birilerinin gönderilmesini istemiş ancak hükümet bu durumu kabul etmemiştir. Fakat Ekserhaneye mensup olanların istedikleri vakit tedrisatı kontrol amacıyla bu mektepleri ziyaret etmeleri serbest bırakılmıştır⁶⁸². Bulgarlar ile Rumların çatışma sebebi olan kilise ve mektepler konusu hem Meclis-i Mebusan hem de Meclis-i Âyan tarafından ele

⁶⁷⁵ MV. 158/14.

⁶⁷⁶ İki ülke arasındaki anlaşma görüşmeleri İstanbul'da yapılmaktadır, bu esnada Bulgaristan adına görüşmeye gelecek olan Mösyö Çakalofek'in belirtilen süre zarfında İstanbul'a varamayacağı Bulgaristan sefiri tarafından haber edilip görüşmelerin Sofya'da yapılması istenince, durumu hükümete soran Hariciye Nezareti bu talebi kabul etmeyip görüşmelerin İstanbul'da devam etmesini bildirir. Bkz. MV. 154/94.

⁶⁷⁷ MV. 158/26.

⁶⁷⁸ MV. 124/85.

⁶⁷⁹ "Bulgar Kralı"

⁶⁸⁰ MV. 130/48.

⁶⁸¹ MV. 124/70.

⁶⁸² MV. 141/92.

alınarak çözülmeye çalışılmış ancak, sorunun giderilme şekli Rum Patrikhanesi tarafından hoş karşılanmadığı gibi İstanbul mebusu Kozmîdi Efendi ile Serfiçe Mebusu Vamvaka Efendi de düzenlenen bu layihanın kendi milli hukuklarını ortadan kaldıracığını dile getirerek durumu padişaha bildiren bir telgraf göndermelerine neden olmuştur. Ancak hükümet Meclis-i Mebusan ve Âyan tarafından alınan kararın karşısında olmamış, durumun Adliye ve Mezahip Nezareti ile Dâhiliye Nezaretlerine de bildirilmesini istemiştir⁶⁸³. Kilise ve Mektepler Kanunu, Rum Patrikhanesi ve Rum mebusların itirazlarına rağmen Meclis-i Mebusan ve Âyan tarafından kabul edilip Sultan Mehmet Reşad'ın onayından da geçerek yürürlüğe girmiştir⁶⁸⁴. 11 maddeden oluşan bu kanunun üçüncü maddesine dayanılarak hükümet tarafından 1910 yılı Dâhiliye Nezareti bütçesine 4 milyon kuruş tahsis ayrılması kararlaştırılmıştır⁶⁸⁵. Bu maddeye göre herhangi bir yerleşim yerinde 1/3 oranından az nüfusa sahip olan halka ait kilise ve mektepler alınarak diğer tarafa verilecek, buna karşılık olarak ise hükümet yeni kilise ve mektepler inşa edecektir⁶⁸⁶.

Bulgaristan bağımsız olduktan sonra Bulgaristan'dan alacaklar meselesi Bulgaristan konusunda Osmanlı hükümetlerini en fazla oyalayan mesele olmuştur. Bulgaristan bağımsız olunca Şarki Rumeli Şimendiferi de Bulgarlar tarafından zapt edilmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti Bulgaristan'dan 40 milyon frank istemiştir. Ancak Şimendifer Şirketi 40 milyon frankın 26 milyon küsurunu isteyince Osmanlı bu miktarı çok bulmuş, fakat Almanya ve Avusturya bu meselenin derhal halledilmesini istediğinden şirket ile hükümeti seniyeye arasında mevcut olan anlaşmazlığın giderilmesi için hükümet konuyu bir heyete havale etmiştir⁶⁸⁷. Yine artık Bulgaristan toprağında kalmış olan vakıf ve devlet mallarının ne olacağı da konuşularak her başlık için ayrı ayrı karar alınmıştır:

*Müftüler ve vakıflar hakkında Babiâli ile Emaret arasında önceden kararlaştırılmış olan maddeler İslam cemaatinin hukukuna uygun olduğundan ve vakıflar idaresini temin için yeterli görüldüğünden aynı maddelerin kabulü fakat Avusturya

⁶⁸³ MV. 141/91.

⁶⁸⁴ "Kiliseler, Mektepler Kanunu", **Tanin Gazetesi**, 7 Temmuz 1910.

⁶⁸⁵ MV. 142/47; MMZC, D.I, C.I, İ.S.VI, 10 Teşrin-i Sani 1326, s.116 .

⁶⁸⁶ II. Tertip Düstur, s.431-433.

⁶⁸⁷ MV. 127/8.

protokolünde serbest diyanet ve serbest ibadet maddesini içeren 4. maddenin itilafnameye 1. madde olarak geçirilmesi,

*Posta ve Telgraf idaresi tarafından talep edilen 56 bin kuruş pul bedelinin Bulgaristan'dan alınması, alet ve edevatın, telgraf geliri olarak talep edilmekte olan 215.368 franktan tamamen, tamamı mümkün olmazsa yarısının Bulgaristan'dan alınmasında ısrar olunmuştur.

*Rumeli Şarki Telgraf ve Posta gelirlerinde devlete ait hisse vardır. Bu hissenin talep edilip edilmemesi Telgraf ve Posta Nezareti tarafından Babıâli'ye bırakılmış. Ancak bu hisse Şarki Rumeli'nin Bulgaristan tarafından ilhak edildiği tarihten sonraki senelere ait olup miktarını soruşturmak mümkün değildir. Bu mümkün olsa bile Bulgaristan buna olumlu cevap vermeyecektir o sebeple bu konuda ısrar etmenin anlamı yoktur.

*Bulgaristan'da bulunan dört fener devlet malıdır, bundan dolayı hükümet fener şirketine karşı malen sorumlu olamayacağı, şirket ile Bahriye Nezareti'nin bilgilendirmesinden anlaşıldığından ve Bulgaristan'daki mezkûr fenerlerin devlet malı addedilmesinden bu konuda da ısrar edilmesi uygun görülmemiştir.

*Rumeli Şarki'deki üç fener için şirketin talepleri reddedilemeyeceğinden, buna karşılık Bulgaristan'dan inşa masrafı ile 270bin küsur istenmesi, eğer bu miktar kabul görmezse 200 bin franka yakın bir meblağın talebinde ısrar edilmesi hususlarının Hariciye Nezareti'ne tebliğ kararlaştırılmıştır⁶⁸⁸.

Bulgaristan'ın bağımsız bir devlet olması hudut sorunlarını yanında getirmiştir. Osmanlı Devleti Balkan Savaşları çıkana dek bu sorunla ilgilenmek durumunda kalmıştır. Hududun belirlenmesi için bir heyet görevlendirmiş⁶⁸⁹ heyetten yalnızca sınır noktalarını belirlemesini değil sınırın tamamını belirlemesini istemiştir. Eğer heyetin harita vasıtasıyla belirleyecekleri sınır konusunda Bulgar delegelerle anlaşma sağlamak mümkün olmazsa kendilerine başvurulmasını istemiştir⁶⁹⁰. İki ülke arasında yeni bir sınır yaratmak bölge ahalisinin sınırın diğer tarafında kalan toprakları için sorun

⁶⁸⁸ MV. 126/44, MV. 127/47.

⁶⁸⁹ MV. 138/16.

⁶⁹⁰ Bu iş için Mirliva Hakkı Paşa heyetin başına atanmış, heyette ayrıca topografya memuru sıfatıyla Yüzbaşı Mehmed Emin Efendi ve inşaat için memur edilen Mülazım Hüseyin Efendi tayin edilmiştir. Mehmed Emin Efendi ve Hüseyin Efendiler için biner kuruş tahsisat ayrılmıştır bkz. MV. 139/52.

yaratmış, buna çare olarak da hükümet, bir komisyon oluşturmuştur. Komisyon vasıtasıyla, iki taraf ahalisine ait olup diğer tarafta kalan mahallerin taraflar arasında değiştirilmesini, mümkün olmayan kısmının ise taliplerine satılmasını ve bu konuda komisyon tarafından verilecek kararın tatbik edilmesini söylemiştir. Eğer teklif olunan bedele toprağının satılmasına mal sahibi razı olmaz ise, toprağın gerçek bedelinin tespit edilerek teklif edilen paranın üst tarafının hükümet tarafından ödenmesi, eğer (Osmanlı tarafında kalan)toprağı satın almaya talip olacak kimse çıkmaz ise arazinin ileride muhacir iskânı yapmak ya da başka şekillerde değerlendirilmek üzere bedeli ödenerek hükümetçe satın alınması konularının komisyon tarafından tetkik edilerek müzakere edilmesi uygun görülmüştür.⁶⁹¹ Osmanlı Devleti, sınır problemini sadece Bulgaristan açısından ele almamıştır. 1911 yılında Osmanlı'nın İran, Sırbistan ve Karadağ hudutlarında da sınırları korumak için iskân edilmekte olan sınır komiteleri mevcuttur. Bunlara ek olarak Rusya, Avusturya, Bulgaristan ve Yunanistan hudutlarında toplam beş komiserlik oluşturulup sınırların korunmasını istemiştir⁶⁹².

Sınır problemleri hükümetin çalışmalarına rağmen halk için problem olmaya devam etmiştir. Bulgaristan'ın bağımsızlığından evvel Osmanlı topraklarından Bulgaristan'a firar etmiş olup bağımsızlık sonrası geri dönmek isteyenler olmuştur⁶⁹³, yine Bulgaristan'ın bağımsızlığından önce Osmanlı tebaasından Bulgaristan'da, Bulgar tebaasından olup ise Osmanlı Devleti'nde ölenler ve bunların tasarrufunda olan emlak ve araziler meselesi⁶⁹⁴ vardır. Bazı kimseler ise aslen Sırp olup yeni nüfus kaydında Bulgar yazıldıklarından⁶⁹⁵ yeni durum karşısında sıkıntıya düşmüştür. Osmanlı hükümetleri bu konuların hepsi ile tek tek ilgilenip halkı mağduriyetten kurtarmaya çalışmış, daha evvel Bulgaristan'a firar etmiş olan kimselerin ne sebeple hangi koşullarda firar etmiş olduğunu ve şimdi neden geri dönmek istediğini araştırırken, karşılıklı olarak iki farklı toprakta ölenlerin mülk ve arazileri yahut sahip oldukları

⁶⁹¹ Ancak hükümetin satın alması icap eden yerlerin gerçek bedeli öğrenmeli, ondan sonra bir defter tutularak oraya yazılmalı ve o defter Meclis-i Mebusan ve Âyan'a götürülmeli, onlar da kabul ettikten sonra satın alma işlemi yapılabilir diyor hükümet. Ayrıntılı bilgi için bkz. **MV**. 149/23.

⁶⁹² Rusya hudut komiserliği için Erzurum, Avusturya hudut komiserliği için Taşlıca, Bulgaristan hududunun ilk kısmı için Edirne ve ikinci kısmı için Siroz, Yunanistan hudut komiserliği için Kozana bölgeleri merkez seçilmiştir. Buralarda oluşacak komiserliklerde çalışacak personel için yıllık 90 bin kuruş gerekmektedir. Bu paranın bütçede karşılığı bulunmadığı Dâhiliye ve hariciye Nezaretleri ile yapılan yazışmalardan anlaşıldığı için bu miktarın seneyi ati bütçesine eklenerek Harbiye Bütçesi'ndeki Gayrı Melhuza tertibinde eklenmesi uygun görülmüştür. Bkz. **MV**. 152/49.

⁶⁹³ **MV**. 139/50.

⁶⁹⁴ **MV**. 147/24.

⁶⁹⁵ **MV**. 141/71.

hakları ile ilgili olarak Bulgaristan ile yapacağı Taabiyet Anlaşmasına dek⁶⁹⁶ geçici şekilde sorunları çözmeye çalışmıştır.

Balkan Savaşlarının çıkması, bu savaşların sonunda Osmanlı Devleti'nin kaybettiği toprakları ile Bulgaristan sınırının yeniden belirlenmesine neden olduğu gibi iki ülke arasındaki anlaşmaların da yenilenmesi ve değişmesine sebep olmuştur.

3.5.5. Balkan Savaşlarına Giden Süreçte Osmanlı Devleti'nin Hataları

Osmanlı Devleti'nin dört küçük Balkan Devleti ile yaşadığı Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarının %83'ünün, Balkanlarda yaşayan nüfusun ise büyük kısmının kaybına sebep olmuştur. Bu savaşlar neticesinde yarım milyona yakın Türk, Rumeli'den göç etmek durumunda kalmıştır. Osmanlı Devleti toplamda 130 bin km kareye yakın bir arazi kaybederken, bu topraklarda yaşamakta olan 5 milyon vatandaşı da Osmanlı Devleti'nden ayrılmıştır⁶⁹⁷. Yaptığımız belge ve kitap okumaları dikkate alındığında Osmanlı Devleti gibi büyük bir imparatorluğun dört küçük Balkan Devleti'ne yenilmesindeki ilk sebep olarak Meşrutiyet'in ilanı ile gelen iç sorunlar kabul edilebilir. Meşrutiyet ilan edilmiş, Meclis-i Mebusan açılmış, 1909'da Anayasa tadilleri yapılarak padişahın Meclisi kapatma yetkisi kısıtlanmış ancak buna rağmen sorunlar bitmemiştir. Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu sağlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çoğu zaman Meclis-i Vükela'da çoğunluk ve ağırlık sağlayamamış olması ülke yönetiminde kimin söz sahibi olacağına dair bir karmaşa yaratmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti hükümette yer alamadığı ya da çoğunluğu sağlayamadığı dönemlerde hükümetin işlerine sürekli şekilde dışarıdan müdahale etmiştir. Bu durum ülkenin dengeli bir dış politika sağlamasını engellemiştir. Meşrutiyet'in ilanından Balkan Savaşları'nın çıktığı 1912 Ekimi'ne dek, Osmanlı Devleti 7 hükümet deneyimlemiştir. 4 sene içinde 7 tane hükümetin varlığı istikrar açısından olumlu bir örnek değildir. İktidarda olmayan taraf, iktidarda olanı düşürmek için elinden geleni yapmıştır. İttihat ve Terakki'ye tepki olarak muhalefetin 31 Mart Vakıası'nı desteklemesi, ya da İttihat ve Terakki'nin Girit Meselesi ve Yunanistan konusunda kamuoyunu hükümet aleyhine çevirmesi, 1912 seçimlerini baskıyla aldığı söylenen İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefetin Hizbi Cedit Grubunu desteklerken ayrıca İttihat ve Terakki ağırlıklı

⁶⁹⁶ MV. 139/50.

⁶⁹⁷ Balkan Savaşları'nın 100. Yıldönümünde Balkan Tecrübeleri, s.14.

hükümeti düşürmek için Arnavut isyanlarını çıkarması ya da desteklemesi karşısında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Balkan Savaşları esnasında kaybedilen topraklar sebebiyle “*Edirne elden gidiyor*” bağırışlarıyla hükümete savaş baskısı yapması ya da en sonunda Babıali Baskını ile hükümeti ele geçirmesi gibi...

Savaşa giden süreçte dış politika doğru değerlendirilememiş, gerek Trablusgarp'a giden süreçte gerek Balkan Savaşları'na gidilen süreçte bu net biçimde görülmektedir. Devlet dışarıda bulundurduğu memurlarının uyarılarını dikkate alıp değerlendirmek yerine üst düzeyde görevlendirmiş olduğu personeli vasıtasıyla, savaş açacağı iddia edilen devlete sorulması yoluna gitmiştir. Dolayısıyla karşı devletler tarafından rahatlıkla aldatılmış, üstelik o bölgeler de savunmasız bırakılmıştır. Trablusgarp Savaşı öncesi eski Roma elçisi olmasına rağmen Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Trablusgarp'ı savunmasız bırakması, İtalyanların hiçbir biçimde saldırmayacağını söylemesi, Balkan Savaşları öncesi dış temsilciliklerden raporlar geldikçe -İtalyanlara Osmanlı Devleti aleyhine istihbarat vermekle suçlandığı halde bir sonraki kabinede dış işleri bakanı atanan-Naradokyan Efendi'nin Ruslarla görüşüp Balkan Savaşı çıkmayacağına dair hükümete teminat vermesi gibi, ciddi hatalar söz konusu olmuştur.

Nisan 1912'de Kosova Vilayeti'nden hükümete gönderilen tezkerede Balkan Devletleri'nin askerinin yiyecek ihtiyacını karşılamak amacıyla, Selanik'ten bu bölgelere yapılan yiyecek ihracın men edilmesi istendiğinde Said Paşa hükümeti buna gerek olmadığını, ticaretin aksamaması gerektiğini söylemiştir. Hâlbuki 9 Nisan 1912'de Balkan İttifakı'na dair hükümete istihbarat gönderilmiş ancak buna rağmen hükümet Kosova Vilayeti'nin yaşadığı endişeyi gereksiz görmüştür. Aynı şekilde Meşrutiyet'in ilanından neredeyse Balkan Savaşları patlayana dek, Sırbistan Osmanlı topraklarından patlayıcı vb. askeri mühimmat geçirmiştir. Hükümetler “*bir daha olmamak kaydıyla*” ibaresini kullanmış olmasına rağmen bu mühimmatların her seferinde geçirilmesine izin vermiştir. Mühimmatların geçirilmesi ilginç şekilde Hüseyin Hilmi Paşa kabineleri ile Said Paşa'nın son kabinesine denk gelmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa kabineleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ağırlıklı yer aldığı kabineler olurken, sonuncu Said Paşa kabinesi ise İttihat ve Terakki eğilimli olarak adlandırılmıştır. Sırbistan tarafından Osmanlı topraklarından geçirilen bu mühimmatlar, Balkan Savaşlarında Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi itibariyle vergiden muaf tutulan Arnavutların Meşrutiyet idaresi ile birlikte vergiye tabi tutulmaları bölgede isyanların çıkmasına sebep olmuş, isyanları oldukça şiddetli biçimde bastıran devlet, yeni bir isyanın çıkmasını engelleyemediği gibi buradaki Arnavutların silahlarını toplamakla bölgeyi Balkan Devletlerine karşı savunmasız bırakmıştır.

Bulgar ve Rumlar arasında çok uzun yıllardır süren kilise ve mektepler konusunun İttihat ve Terakki tarafından çözümlenmiş olması, İttihat ve Terakki'nin asla bir araya gelebileceğine inanmadığı Bulgaristan ve Yunanistan'ın Osmanlı Devleti aleyhine bir ittifakta birleşmesine neden olmuştur. İttihatçılar, bu sorunun Sultan Abdülhamid tarafından özellikle çözülmediğinin farkındadır. Buna rağmen sorunu çözümlenememesi istemişlerdir. Çünkü onlara göre “*ittihadı anasır*” için, Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm milletlerin kardeşçe bir arada yaşayabilmesi için “kilise ve mektepler” sorunu çözümlenmelidir, üstelik bu sorunun Sultan Abdülhamid'in politikası olması da onların gözünde çözümü gerektiren bir nedendi.

Karadağ ile uzun süredir çatışma halinde olan Osmanlı Devleti, Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan ile ayrı ayrı anlaşma yapma imkânına sahip olmasına rağmen bu imkânları doğru değerlendirememiş⁶⁹⁸ var olan fırsatlar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile mevcut hükümetler arasındaki iktidar çekişmesi nedeniyle harcanmış, sorunların dinmesi bir tarafa var olan çekişme sebebi ile krizler tırmandırılıp Osmanlı Devleti aleyhine bir neticeye sebep olmuştur. İttihatçı hükümeti devirmek için Arnavut isyanı çıkarttıran muhalif mebusların Arnavutların bağımsızlığına sebebiyet vermesi, toprağında Osmanlı bayrağı dışında hiçbir hakkı bulunmamasına karşın İttihat ve Terakki'nin “*Girit bizim canımız, feda olsun kanımız*” propagandası ile Yunan mallarına boykot başlatıp hem de Yunanistan ile sağlanabilecek anlaşmayı engellemesi gibi... Özetle tüm bu başarısızlığı yalnızca İttihat ve Terakki'ye ya da onun muhaliflerine yüklemek doğru değildir. Bu başarısızlıkta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Muhalif Fırkaların ve ülkede uzun yıllar sıkıyönetim ilan eden Mahmut Şevket Paşa'nın ayrı ayrı payı mevcuttur.

⁶⁹⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*; Tahsin Paşa'nın *Yıldız Hatıraları*; Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*.

3.6. Ermeniler ile Olan İlişkiler

Ermeniler ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki ilişki Ahmet Rıza'nın Paris'te bulunduğu 1890'lı yıllarda başlamıştır. Jön Türkler o yıllarda henüz İttihat ve Terakki adı altında birleşmemiş, Selanik ve Paris merkezli olmak üzere -ayrıca Osmanlı'nın diğer bölgelerinde de dağınık halde bulunmak suretiyle- ayrı gruplar halinde Sultan Abdülhamid rejimine karşı mücadele etmiştir. Jön Türklerin Ermeniler ile olan ilk münasebeti, Paris'te bulunan Ahmet Rıza ile Ermenilerin 1891-92 yıllarında bir araya gelmesiyle başlamıştır. Ancak yapılan bu ilk görüşme sonucunda tarafların bir birine taban tabana zıt olduğu görülmüş⁶⁹⁹ fakat aralarındaki ılımlı havayı bozmamak için görüşmelere devam edilmiştir. Ahmet Rıza, Ermenilerin talep ettiği Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde yer alan reformların yapılması konusunda Ermeniler ile hemfikir olmuş fakat Ermenilerin Vilayat-ı Sitte'yi koparma düşüncesi ve ihtilalcı -devrimci yönlerinden hoşlanmamıştır. Ahmet Rıza, reform talebinizden, Avupa'yı bu işe karıştırmaktan vazgeçin, tüm Osmanlı için bir reform yapalım ayrıca Sultan Abdülhamid rejimini yıkmak için birleşelim, demiş ancak olumlu cevap alamamıştır⁷⁰⁰.

1895-96 yıllarında Ermenilerin yaptıkları isyanların bastırılması, Jön Türklerin İstanbul merkezinin çökertilmesi, sayısız tutuklamanın yapılması Ermeni partileri ile Jön Türkleri bir birine çekmiştir. Özellikle 1899 yılında Prens Sabahaddin'in Avrupa'ya sığınması, Jön Türklerde yeni bir dönemi başlattığı gibi Ermeniler ile ilişkiler açısından da yeni bir süreci başlatmıştır. Ahmet Rıza'nın katı fikirlerine karşı Prens Sabahaddin'in liberal fikirleri Ermeniler arasında daha fazla taraftar bulmuştur⁷⁰¹. 1900 yılında Prens Sabahaddin'in babası Damat Mahmut Paşa, tüm muhalif güçleri bir araya getirecek bir kongre girişiminde bulunmuştur. 4-9 Şubat 1902'de Paris'te yapılan kongreye Taşnaksutyun ve Veragazmyal Hınçak partileri tek blok halinde katılarak 6 Ermeni göndermiş, Osmanlı haklarını temsilen ise 60-70 kişi katılmıştır. Bu kongre amacına ulaşamamış ancak Jön Türk hareketinin kendi içinde liberal ve muhafazakâr

⁶⁹⁹ Aralarındaki farkı Ahmet Rıza şu sözlerle anlatmıştır: “*Cemiyete adeta rakibi gibi bakıyorlardı, ilaçlar, çareler arasında zıddiyet vardı. Onlar bizden ayrı muhtariyet istiyorlardı. Biz ise umum için ıslahat talep ediyorduk, Kanunu Esasi, Millet Meclisi umumu hoşnud edecekti.*” Bkz. “Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Şubat 1950.

⁷⁰⁰ Arsen Avegyan ve Gaidz F. Minassian, **Ermeniler İttihat ve Terakki**, Ludmilla Denisenko ve Mutlucan Şahan (çev.). 3.Baskı, Ankara: Aras Yayınları, 2013, s.15-19.

⁷⁰¹ Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet fikri Ermenilerin lehine olduğundan, Ahmet Rıza'ya soğuk duran Ermeniler Prens Sabahattin ile hemen işbirliği yapmıştır. Bkz. “Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Şubat 1950.

olarak ciddi şekilde ayrılmasına neden olmuştur. Ermeniler ise 61. maddedeki reformların hayata geçirilmesi için mücadeleyi sürdüreceklerini, eylemlerini ise Osmanlı toprak bütünlüğünü tehdit etmeden sürdüreceklerini söyleyerek kongreyi terk etmişlerdir⁷⁰².

27 Eylül 1907’de Selanik ve Ahmet Rıza’lı Paris merkezleri “Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti” adı altında birleşmiştir. 1903 yılında Makedon devrimci örgütlerinin Selanik’te kongre toplayıp ardından 30 bin kişi ile isyan çıkarması ve Osmanlı’nın bu isyanı 3 ayda zor bastırabilmesi Jön Türkleri olumlu anlamda etkilerken, Çarlık Rusya’sının aynı yıl –kendi topraklarındaki - Ermeni Kilisesinin mallarına el koyma kararı, Ermenilerin hareket alanı olarak Osmanlı topraklarına yöneltmesine sebep olmuştur. Bu gelişmeler iki tarafı Sultan Abdülhamid rejimini yıkmak yönünde bir kez daha bir araya getirecektir. Paris’teki ekip Ermeniler ile ortak paydada buluşabilme yolunu ararken, Selanik grubunun Ermeniler ile iletişimi olmamıştır. Selanik grubu Makedonsko Odriska, Arnavut, Bulgar, Rum toplulukları ile işbirliği halinde olmuştur⁷⁰³. Selanik’teki grubun Anadolu’da bir dayanağı yoktur, bu yüzden Jön Türkler Erzurum ve Trabzon’da bir İttihat ve Terakki hücreleri kurmuştur. Bu hücreler vasıtasıyla Taşnak ve Hınçak komiteleri ile ilişki kurulmuştur. Ermenilere göre Jön Türklerin Anadolu’da tutunabilmesinde Ermeni komitelerinin varlığı önemli bir unsurdur. Özellikle Doğu Anadolu’da Jön Türk Yayınları, Ermeniler vasıtasıyla yayılabilmektedir. 1907 yılında Taşnaksutyun ile Jön Türkler⁷⁰⁴ bir anlaşmaya varmış Taşnaksutyun IV. Kongresinde, padişaha karşı Jön Türkleri destekleme kararı almıştır. Aynı yıl Taşnaksutyun 27-29 Aralık 1907’de ikinci bir kongre yaparak buraya tüm muhalifleri çağırması ve katılan gruplarla ortak bir karar alınarak⁷⁰⁵ bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildiride:

⁷⁰² Avegyan, s.18-19.

⁷⁰³ Avegyan, s.20-22.

⁷⁰⁴ Prens Sabahattin grubu da, Ahmet Rıza grubu da bu görüşme ve anlaşmanın içindedir, ancak Ahmet Rıza’nın muhafazakâr tutumu, “hilafet ve saltanat hukukunun” Ermeniler tarafından kabul görmesi gibi talepler Ermeniler tarafından katiyen kabul görmemiş, bu yüzden kongre sırasında gelecekteki devlet yapısı vb. konular geçiştirilirken tek yalnızca II. Abdülhamid’e karşı mücadelede güç birliği oluşturmak konusunda birleşmişlerdir bkz. Avegyan, s.24-25.

⁷⁰⁵ Bu kongreye Veragazmyl Hınçak, Devrimci Hınçak ve Armenagan Partisi katılmazken, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Taşnaksutyun, Teşebbüs-ü Şahsi, Mısır Cemiyeti İsrailiyesi, Ahd-ı Osmani Komitesi(Mısır Temsilcileri), Armenya ve Hayrenik Gazeteleri katılmıştır. Makedonsko Odrinska ise katılmasa da alınan kararları benimsemiştir. Kongrede her ne kadar ortak bir karar alınmışsa da bu grupların Sultan Abdülhamid’e düşman olmak dışında samimi şekilde birbirleriyle yakınlaştıklarını söylemek mümkün değildir. İttihat ve Terakki Sultan Abdülhamid rejimini yıkmak için Gayrimüslimler ile anlaşmış olsa da Osmanlı toprağından ayrılmak isteyen Gayrimüslim gruplara karşı

- Sultan Abdülhamid'in devrilmesi
- Yürürlükteki yönetim biçiminin kökten değişmesi
- Meşrutî rejimin kurulmasının gerekliliği, bunun için
 - İktidara karşı silahlı direniş
 - Devlet memurlarının, jandarmanın katılımı ile yapılacak grev vb. silahsız direnişler
 - Vergi ödemenin reddedilmesi
 - Ordu içinde propaganda
 - Genel ayaklanma gibi yöntemler benimsenmiştir.

Kongre sonunda İttihat Teraki ve Taşnakıtyun bir anlaşmaya vardığı için, 1908 Ocak ayı itibariyle iki parti de isyan hazırlıklarına başlamıştır⁷⁰⁶. 23 Temmuz 1908'de Selanik ve Manastır'daki Jön Türkler Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girdiğini ilan ettiğinde, ilk etapta ne olduğunu anlamadığı için destek vermeyen halk Meşrutiyet'in ilanını ile birlikte büyük bir sevinç yaşamıştır. Öyle ki Türk, Ermeni, Rum, Yahudi, Bulgar kardeşliği yaşanmış, bu ortamda en çok kan akıtan ve mücadele eden grubun kendileri olduğunu iddia eden Ermeniler en çok kutlama yapan grup olmuştur. Meşrutiyet'in ilanına, durum her ne kadar onların basında dile getirdikleri kadar abartılı bir halde değilse de, diğer muhalifler gibi katkı sağladıkları muhakkaktır⁷⁰⁷. Ülkede sıcak bir havanın estiği bu dönemde 1896 yılında Van İsyanında ölen Ermeniler için yapılan anma törenine ve Kudüs'ten İstanbul'a dönen eski Patrik Matyos İzmirliyan'ı karşılamaya Türkler de katılmıştır⁷⁰⁸.

düşmanlık beslemiştir. Prens Sabahattin ve grubunu sevmediği gibi aynı duygu ve koşullar Ermenilerin ve Prens Sabahattin'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bakışı yönünden geçerli olmuştur, bkz. Erdal Aydoğan – İsmail Eyüboğlu, **Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki**, Ankara: Alternatif Yayınları, 2004, s.431-432; Prens Sabahattin'in Ermeniler ile işbirliği yapma nedeni de samimiyet değil yalnızca Sultan Abdülhamid'i devirmek içindir, bu yüzden onlarla olan işbirliğinin Sultan Abdülhamid'i devirene dek olduğunu kitabında ifade etmiştir bkz. Prens Sabahattin, **İttihat ve Terakki'ye Açık Mektuplar: Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1327, s.5.

⁷⁰⁶ Avegyan, s.23-26.

⁷⁰⁷ Talat Paşa'ya göre Meşrutiyet'in ilanı yalnızca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iç örgütü sayesinde olmuştur. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Ermeni basınında Meşrutiyetin ilanının Taşnak örgütü sayesinde gerçekleştiğini ifade eden yazılara müdahale edilmemesinin nedeni ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeniler arasında yaşanan işbirliği ve bu birliğin bozulmaması umudu olmuştur, bkz. Talat Paşa, **Talat Paşa'nın Anıları**, Alpay Kabacalı (hzl.). İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2003, s.50

⁷⁰⁸ Talat Paşa, s.50.

Meşrutiyet'in ilanı ile gelen sevinç ve birlik ortamı, Meşrutiyet'in ilanından sonra dağılmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti her ne kadar gayrimüslim tebaa ile ilişkilerini ılımlı yönde tutma ve "ittihad-ı anasır"ı gerçekleştirme çabası içinde olsa da bu fikir milliyetçi tavır takınan bu yüzden yalnızca Sultan Abdülhamid'i devirmek konusunda Jön Türkler ile işbirliği yapan gayrimüslimler tarafından benimsenmemiştir. Bu durum Ermenilerin kendi içinde de soruna neden olmuştur. Meşrutiyet öncesinden beri İttihat ve Terakki ile işbirliği yapan Taşnaksutyun Cemaati Meşrutiyet'in ilan edilmesinde, İttihat ve Terakki ile işbirliği yapmış olduğundan, ülkedeki Ermeni cemaatleri arasında yüksek konuma gelmiş olmaktan dolayı durumdan hoşnut ve İttihat ve Terakki'nin anayasal yönetimine tam destek konumunda dururken, Meşrutiyetin ilanı ile padişahın aff-ı umumisi sonrası ülkeye dönen pek çok Taşnaksutyun lideri İttihat ve Terakki yönetimini yok saymıştır. Böylece Ermeniler kendi aralarında "merkez" ve "taşra" olmak üzere ikiye ayrılmıştır⁷⁰⁹. İttihat ve Terakki yönetimini yok sayan "taşra"nın bu anayasal yönetimi yok sayma nedeni ülkedeki yeni durumu algılayamamalarından kaynaklamıştır. Ülkeyi padişah mı yoksa İttihat ve Terakki mi yönetiyordu? Paris'te fikir açısından asıl yakınlık duyulup iş birliği kurulan kişi adem-i merkeziyetçi görüşe sahip Prens Sabahattin iken neden şimdi "merkezi yönetimi" benimseyen İttihat ve Terakki ile ittifak ediliyordu?

Ermenilerin siyasal anlamda bir yandan İttihat ve Terakki ile işbirliği yapmışken diğer yandan Adana İsyanları gibi olayların çıkmasını aralarındaki bu bölünmüşlükle açıklamak mümkündür. Ermenilerin İttihat ve Terakki yönetimi ile olan ilişkisini, onlara karşı takındığı tavrı daha geniş anlatmak mümkünse de asıl konumuz Osmanlı hükümetlerinin Ermeniler ile olan ilişkisi olduğundan, Meclis-i Vükela'da alınan kararları incelemek, Osmanlı hükümetlerinin 1908'den I. Dünya Savaşı'nın çıktığı güne kadar Ermenilere dair ne tür kararlar aldığını görmek açısından faydalı olacaktır.

Bu dönem Ermenilere dair Meclis-i Vükela belgelerine yansıyan konuları birkaç başlıkta ele almak mümkün. Bunlardan ilki pek çok yazışmaya neden olan Ermeni Kiliselerindeki Seçimler, diğerleri ise arazi meselesi dolayısıyla yaşanan Kürt – Ermeni

⁷⁰⁹ Avegyan, s.33-40.

çekişmeleri⁷¹⁰, Adana İsyanları⁷¹¹ ve zararlı içeriklerinden dolayı ülkeye girişi yasaklanan Ermeni Gazeteleri olmuştur.

Kilise Ermeniler için bir arada bulunmanın, birlik beraberliğin ve bağımsızlığın sembolü olup Ermeni tebaanın koruyucusu olmanın yanında, cemaatin geçmişle olan bağlarını da koruduğu için Ermeni milletinin var oluşu bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. Kilise, liderlerin ya da hükümetin olmadığı, başka devletlerin boyunduruğunda yaşanıldığı ya da iç karışıklıkların olduğu zamanlar da dahi Ermeni Milletini asimile olmaktan koruyan bir araç olmuştur⁷¹². İstanbul'un fethinden sonra ilk defa bir Patrikhane'ye sahip olan Ermeniler uzun yıllar boyunca, İstanbul Patrikhanesi'nin yönetimi altında, sosyal, dini ve kültürel yaşamlarını birlik içinde sürdürmüştür. Ancak misyonerlik faaliyetleri, bir arada bulunan Ermeni Cemaatinin bölünmesine sebep olmuş, misyonerlerin Gregoryen Ermenileri dinlerinden çıkarıp Protestan ve Katolik yapma çabaları, Rusya'nın Ortodoksluk propagandaları gibi durumlar Ermeni Kilisesi'nin endişelenmesine neden olmuştur⁷¹³. Katolik misyonerlerin İstanbul'daki Ermeniler arasında faaliyetlerini yoğunlaştırması ve Ermenilerden kendilerine katılım olmasıyla Ermeniler bölünmeye başlamış, bu bölünmeye zamanla Protestan Ermeniler de katılmıştır. Böylelikle Ermeni Cemaati asıl Ermeniler(Gregoryanlar)⁷¹⁴ – Katolik Ermeniler ve Protestan Ermeniler olmak üzere üç ana gruba ayrılmıştır. Kendilerince asıl Ermeniler olarak adlandırılan Ermeniler Eçmiyazin, Kilikya ve Ahtamar Katoğigosluklarından biri vasıtasıyla ya doğrudan ya da Kudüs veya İstanbul Ermeni Patrikliklerinden biri vasıtasıyla bunlara bağlı olup sivil anlamda ise Osmanlı Devleti'ne karşı sorumlu İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlı olmuşlardır⁷¹⁵. Ermeniler arasında farklı mezheplerin oluşması kendi içlerinde problem yaşamalarına sebep olduğu gibi, Osmanlı Devleti 1830 yılında Katolik Ermenilere ayrı bir millet statüsü verirken cemaatin başında ikili bir yapının oluşması da Katolik

⁷¹⁰ Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Bülent Cırık, **Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri**, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.

⁷¹¹ Adana İsyanlarını ayrı bir başlık halinde incelediğimiz için, bu belgeleri burada bir kez daha ele alma gereği duymadık.

⁷¹² Mehmet Alparslan Küçük, **Türkiye Protestan Ermenileri**, Ankara: Berikan Yayınları, 2009, s.24.

⁷¹³ Haluk Selvi, **Sevk ve İskânın 100. Yılında Türk – Ermeni İlişkileri**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2014, s.13.

⁷¹⁴ Yaşanan siyasi süreç dolayısıyla Osmanlı Devleti Gregoryan Ermenilerin koruyucusu gibi görünmüştür, bunun nedeni Katolik ve Protestan Ermenilerin farklı devletlerin misyonerlik çalışmaları neticesinde kurulması ve bu devletlerin bu kiliselere müdahale etmiş olmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara: ASAM Yayınları, 2000, s.327.

⁷¹⁵ Canan Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Katolik Ermeniler(1847-1918)", **CIU, Folklor/Edebiyat**, C.18, sayı:69, 2012/1, ss.145-182, s.150.

Ermeniler arasında sorunlara neden olmuştur⁷¹⁶. Buna ek olarak Roma'nın Katolik Ermenileri sıkı bir Batı disiplini altına almaya çalışması cemaat içindeki büyük bölünmelerin temel sebebi olmuştur⁷¹⁷. 1862 yılında Ermeni Millet Nizamnamesi'nin verilmesine dek nüfuzlu sivil Ermenilerin baskısına da maruz kalan kilise Ermeni Millet Nizamnamesi ile bu baskıdan kurtulmuş ancak bu sefer de bağımsızlık için örgütlenen Ermeni gruplarının baskısına maruz kalmaya başlamıştır⁷¹⁸. Meclis-i Vükela gündemine gelen kilise sorununda gözlenen istifalar, yeni atananlar, atananların tekrar istifa etmesi, Ermeni tebaanın mevcut murahhaslıklardan ayrılarak yeni murahhaslık açılmasını istemesi gibi durumlar cemaatler arasında yaşanan bu problemlerden kaynaklanmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık bir hafta önce Eçmiyazin Katogikosluğu'nda seçim yapılması gündeme gelmiştir. Bunun için Patrikhane Meclis-i Umumisinin toplanmasına gerek görmeyen Sultan Abdülhamid yönetimi onun yerine seçim için İstanbul'dan gidecek ruhani ve cismani iki vekilin tayin edilmesini uygun gördüğünü dile getirmiş⁷¹⁹ ancak Ermeni Patriği ani biçimde gelen II. Meşrutiyet'in ilanı ile yaşanan belirsizlik ve hareketli ortam son bulduktan birkaç ay sonra (Eylül ayında) yeni bir karar kaleme alarak benzer bir istekle Meclis-i Umumi'nin Katogikosluk seçiminde bulunmasını yazmıştır. II. Meşrutiyet'in ilk hükümeti olarak adlandırılan Kamil Paşa Hükümeti ise konuyu görüşerek, Meşrutiyet öncesinde alınan kararlar aynı doğrultuda bir karar almış ve Meclis-i Umumi'nin Katogikosluk seçimine dâhil olmasını uygun görmediğini dile getirmiştir. Çünkü Patrikhane Nizamnamesine göre Katogikosluk ile Eçmiyazin'de seçim usulü Rusya hükümeti tarafından tanzim edilmiş olan "bilajina" isimli nizamnameye uygundur, bu yüzden her Ermeni murahhaslığından⁷²⁰ biri ruhani diğeri cismani olmak üzere iki vekilin seçime katılması, bizzat hazır bulunamayanların

⁷¹⁶ Bu ikili yapının ortaya çıkmasının nedeni ruhani liderin ecnebi Katolik ülkeler ve papa tarafından belirlenmesi olmuştur. Osmanlı hükümeti Katolik Ermeni milletinin işlerinin kendi tebaasından seçilecek kişiler arasından oluşturulması gerektiğini söylediğinden ayrıca bir de cismani patrik belirlenmiştir, bu iki başlık büyük tartışmalara neden olmuştur. Bkz. Ahmet Türkan, "İstanbul'da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi, 2011, s.408.

⁷¹⁷ Türkan, s.352.

⁷¹⁸ Selvi, *Sevk ve İskânın 100. Yılında Türk – Ermeni İlişkileri*, s.13.

⁷¹⁹ **MV**. 119/92, ruhani ve cismani iki vekilin gönderilmek istenmesinin nedeni patrikhanedeki iki başlı yönetimle ilgilidir.

⁷²⁰ Murahhaslıklar Patrikhaneye bağlı olup kendi bölgelerinde toplanacak milli meclislerin başkanlığından ve orada alınacak kararların yürütülmesinden sorumludurlar. En temel görevleri ise nizamname hükümlerinin uygulanmasını sağlamaktır. Murahhaslar ise manastırlarda değil murahhaslık meclislerinin toplandığı konaklarda ikamet eder, bir murahhas ayrıca manastır reisi ise ve ikamet ettiği yer de kendi manastırına bir günlük uzaklık mesafesindeyse iki hizmeti bir arada yürütebilir bkz. Erhan Güllü, **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi**, Ankara: TTK Yayınları, 2015, s.52.

ise kendi reylerini Eçmiyazin'deki sinyoru vasıtasıyla beyan etmeleri yeterli görülmüştür⁷²¹.

Eçmiyazin Katogikosluğu ve diğer tüm Ermeni dini merkezleri⁷²² Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. O vakit Eçmiyazin Katoğigosları Osmanlı padişahı tarafından atanmaya başlamış ancak 1828 yılında Rusya'nın Eçmiyazin ve bölgesini ele geçirmesiyle birlikte Rusya 1836 yılında "Bolognya – belgeye göre bilajına" isimli bir nizamname yayımlayarak katoğikosluğun görev ve yetkileri hususunda yeni kurallar getirmiştir. Buna göre katoğigos da artık Rus Çarı tarafından atanmıştır. Eçmiyazin, Sis ve Ahtamar Katoğigoslukları ruhani açıdan daima İstanbul Ermeni Patrikliğinden üstün olmuştur, ancak devlet özellikle başkentte bulunması ve diğer ruhani merkezlerin devletle olan ilişkisinde aracı kurum görevi üstlenmesi sebebiyle İstanbul Patriğini Osmanlı Devletinde yaşayan tüm Ermenilerin lideri olarak tanımıştır⁷²³.

Eçmiyazin Katogikosluğu seçiminden iki yıl sonra, hükümetin gündemine Patriklikle ilgili gelen başka bir seçim konusu da Kudüs Ermeni Patrikhanesi⁷²⁴ ile ilgili olmuştur. Kudüs Ermeni Patriği Artin Efendi Manastır Nizamnamesi'nin içeriğine muhalefette bulunduğu için, Dersaadet Patrikhanesi Meclis-i Umumisince, Nizamname'nin 19. maddesine dayanılarak görevinden uzaklaştırılmış ve yerine Manastır Ruhban Cemaatinden Edirne Murahhası Rahip Agopyan Tanil Efendi vekil tayin edilmiştir. Meclis-i Vükelaya gelen bu değişiklik kararı hükümetçe de uygun görülüp kabul edilmiş⁷²⁵ ancak Patrik Artin Efendi ile üç rahip bu karara karşı çıkmıştır. Bu

⁷²¹ MV. 120/39.

⁷²² Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni Cemaatleri ve siyasi mücadeleleri için bkz. Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara: ASAM Yayınları, 2000.

⁷²³ Güllü, s.20.

⁷²⁴ Kudüs Ermeni Patriği İstanbul Ermeni Patrikhanesi meclisleri tarafından seçilir. Kudüs ruhban cemaatinin de patrik seçilebilecek kişiler hakkında bir defter düzenleyerek oy beyanına hakları vardır. Patriğin vefatı üzerine seçilen kaymakam ruhban umumi meclisini toplantıya davet eder, bu meclis İstanbul Patriğinin seçiminde olduğu gibi patrik adayları hakkında en az yedi kişilik bir liste hazırlar. Bu liste meclisin hazırlayacağı bir mazbatayla birlikte İstanbul Patrikhanesi'ne gönderilir. Patrik seçilecek kişide aranan özellikle İstanbul Patriğinde aranılan özelliklerle aynıdır bkz. Güllü, s.53.

⁷²⁵ Dersaadet Ermeni Patriğinin seçim nizamnamesine göre Patrik en azından iki kuşaktan beri Osmanlı tebaası olan, 35 yaş üzeri episkoposlar arasından seçilmektedir. Kendi millet meclisinin liderliğini ve kanunların uygulanmasında devletle aracılığı yürütecek olduğundan patrik seçilecek kişi hem kendi milletinin itibarına sahip hem de "Devlet-i Aliyye'nin dahi emniyet-i kamilesine şayan zevattan olmalıdır". Görevdeki Patrik vefat eder ya da istifa ederse (patrikler ömür boyu görevli) yeni patriğin seçim süreci başlatılır. Patriğin seçimi Meclis-i Umumi'de yapılır. Öncelikle patrikhane ruhani ve cismani meclislerin bir araya gelmesiyle bir "patrik kaymakamı" seçilir, kaymakamın Bab-ı Ali tarafından tasdikinden sonra seçim işlemi başlatılır. Patriğin seçim sürecini yönetmekle görevli olan patrik kaymakamı, önce patrikhaneye bağlı episkoposların isimlerini içeren bir defter düzenleyerek, içlerinden patrik seçilme şartlarını taşıyanların isimlerine işaret koyarak bu defteri ruhani meclise havale eder. Ruhani meclis de ismi

muhalefetten haberdar edilen hükümet ise Manastır'a girilerek adı geçen üç rahibin Manastır'ı terk etmelerinin sağlanması ve eski Patrik ile taraftarının Patrikhanenin kararına itirazları var ise bunun patrikhaneye müracaat ile halledilmesi⁷²⁶ söylenmiştir. Ancak hükümetin ilk karardan on sekiz gün sonra aldığı 10 Şubat 1910 tarihli kararında Kudüs Ermeni Patrikliği'ne atanan Agopyan Efendi'nin memuriyetine muhalif etmelerinden dolayı bu üç rahibin Maryako Manastırı'ndan ihraç edilmesi aksi takdirde haklarında kanuni bir işlem yapılmak zorunda kalınacağı hükümet tarafından Dâhiliye ile Adliye ve Mezahip Nezaretlerine⁷²⁷ yazılmıştır. Aynı yıl Ermeniler arasında farklı bir atama da Ermeni Katolik Patrikhanesinde söz konusu olmuştur, mevcut Katolik Patrik Sabbagyan Begos Efendi istifa ettiği⁷²⁸ için yerine bir başkası seçilecektir. Patrikhane kaymakamlığı, seçimler için seçime katılacakların isimlerinin olduğu bir defter hazırlayarak Adliye ve Mezahip Nezareti'ne göndermiş, Nezaret de durumu hükümete bildirmiştir. Defterde ismi yazan dört kişi bulunmaktadır. Bu dört kişi de hükümet tarafından uygun bulunduğu hükümet bunlardan birinin seçilerek atanmasını bildirmiştir⁷²⁹. Görevinden istifa eden Patrik Sabbagyan Begos Efendi, Adliye ve Mezahip Nezareti'ne Patrikken almakta olduğu 2 bin kuruş değerindeki maaşın kendisine ödenmeye devam etmesi gerektiğine dair bir dilekçe göndermiş, bu talep karşısında ne yapacağını bilemeyen bakanlık, durumu Meclis-i Vükelaya bildirdiğinde heyeti vükela, bazı sebeplerden dolayı bu paranın Sabbagyan Efendi'ye ödenmesine devam edilmesini bildirmiştir⁷³⁰.

Ermeni Patrikliği'nden Adliye ve Mezahip Nezareti'ne, bu nazırlık tarafından da hükümete gönderilen başka bir tezkereden anladığımız kadarıyla Konya vilayetinde yaşamakta bulunan Ermeni ahalinin dünyevi ve ruhani işleri Ankara'da bulunan Ermeni

işareti olanlardan seçilmesini istediği kişinin adını bir kağıda yazarak oylarını kullanır. Ruhani meclisin oylaması sonucunda, isimler yeniden en çok oydan en az oy alan kişiye doğru yazılarak cismani meclise havale edilir. Cismani meclis de kendi oylarını kullandıktan sonra en fazla oyu alan beş episkoposun isimleri ayrı bir tutanak defterine yazılarak umumi meclise havale edilir. Meclis-i Umumi de bu beş adaydan birini çoğunluk esasına göre gizli oylamayla seçer. İlk seçimde hiçbir aday mutlak çoğunluk oyu alamadığı takdirde Patrik Kaymakamı en fazla oy alan iki adayı belirleyerek tekrar umumi meclise havale eder ve seçim bu defa bu iki aday arasında yapılır. Seçim sonucu Adliye ve Mezahip Nezareti aracılığıyla da Babıâli'ye bildirilir, padişah da bir irade-i seniyye patriğin seçimini onaylar bkz. Güllü, s.44-45.

⁷²⁶ MV. 136/21.

⁷²⁷ MV. 136/73.

⁷²⁸ MV. 141/34; Bu istifada Ermeni Patrikhanesindeki sürmekte olan mali meseleler etkili olmuştur. Mali sorunlar yüzünden çıkan tartışmalar zamanla Patriğin cemaati üzerindeki etkisini zayıflatmış, bu yüzden kendisine husumet besleyen bir grup oluştuğu gibi Patriği öldürmeye teşebbüs edenler dahi olmuş. Patrik Sabbagyan Begos Efendi çözüm olarak istifa etmeyi uygun görmüştür bkz. Türkan, s.350.

⁷²⁹ MV. 139/3.

⁷³⁰ MV. 141/34.

murahhaslık tarafından idare olunmaktadır. Ancak bazı olaylardan dolayı Ankara'nın dışında Konya'da da bir murahhaslık oluşumuna gerek duyulmuş. Teşekkülü gerekli görülen Konya murahhaslığının başına Şirginyan Artin Efendi'yi vekâleten seçerek tayin eden Patriklik, yaptıkları işin icra edilmesini talep eden bir dilekçe göndermiştir. Hükümet de Konya'da açılacak murahhaslığı⁷³¹ ve seçilen kişiyi uygun gördüğünü dile getirerek gerekli icraatın yapılması için konuyu havale etmiştir⁷³². Ermeni Cemaatinden gelen benzer içerikli bir talep üzerine Osmanlı Devleti 1913 yılında Sis Katogikosluğu dâhilinde bulunan Haçin'de de bir murahhaslık teşekkülüne onay vermiştir⁷³³.

1911 yılında boş olan İstanbul Ermeni Patrikliği'ne Meclis-i Umumice Arşorani Ohannes Efendi'nin seçilip tayin edildiğine dair patrik kaymakamlığından Adliye ve Mezahip Nezareti'ne bir tezkere gönderilmiş, yapılan bu tayin uygun görüldüğünden padişahın irade-i seniyyesine başvurulmasının ardından İstanbul Ermeni Patriğinin ataması gerçekleştirilmiştir⁷³⁴. Atama kararından bir buçuk ay sonra ise, padişahın buyruğu üzere Ohannes Efendi'ye berat-ı âli verilmiştir⁷³⁵. Ancak Ohannes Efendi bir yıllık bir görevden sonra istifa edince, 5 Ağustos 1913 tarihli irade-i seniyye ile istifası hükümet ve padişah tarafından kabul görmüş, istifanın icrası içinse Adliye ve Mezahip Nezareti görevlendirilmiştir⁷³⁶. Ohannes Efendi'den boşalan koltuğa da Diyarbakır murahhası Psikopos Dragboyan Zevan Efendi tayin edilmiştir⁷³⁷.

1912 yılında Meclis-i Vükela mazbatalarına yansıyan başka bir belgeden gördüğümüz kadarıyla ise Ermeni Katolik Patriği Terziyan Efendi, cemaati ile anlaşmazlığa düşmüş bu sebeple cemaatin isteği üzerine yerine bir başkasının seçilmesi söz konusu olmuştur⁷³⁸. Anladığımız kadarıyla bu dönemde Ermeni Cemaati içinde anlaşmazlık yoğun olmuştur, bu yüzden atama ve istifalar arasındaki süre oldukça kısadır. Yeni

⁷³¹ 1910 yılında varlığı tespit edilen diğer murahhaslıklar Mamuretülaziz, Adana, Diyarbakır, Mısır, Trabzon, Kayseri, Bursa, Van (Bitlis ve Muş ile birlikte), Ankara, Maraş, Urfa, Şam, Kudüs, Bağdat, İzmir, Zor (Deyrizor), İzmit, Bandırma, Kütahya, Behesni, Gürün, Hısnımansur, Bilecik, Beyrut, Arapkir, Adana, Maraş, Trabzon, Cebel-i Lübnan (ve Zımmar)'da bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Seyfeli, s.173-175.

⁷³² **MV.** 143/10.

⁷³³ **MV.** 231/42.

⁷³⁴ **MV.** 226 / 40.

⁷³⁵ **MV.** 226/73.

⁷³⁶ **MV.** 231/235.

⁷³⁷ Ermeni Meclis-i Umumisince yapılan bu seçim Patriklikten Adliye ve Mezahip Nezareti'ne bildiriliyor, Nezaretin konuyu Meclis-i Vükela'ya taşınması üzerine bu seçim Meclis-i Vükela tarafından uygun bulunup ataması padişah irade-i seniyyesi ile yapılmış, irade-, seniyyenin icrasına ise Adliye ve Mezahip Nezareti görevlendirilmiştir bkz. **MV.** 231/286.

⁷³⁸ **MV.** 227/28

murahhaslıkların açılması da cemaat arasındaki anlaşmazlıklardan kaynaklanmıştır. Bu sebeple belli bir merkeze bağlı olanlar, yeni murahhaslıklar talep etmiştir.

Bu dönemde Ermeni kiliseleri ile ilgili mazbatalara yansıyan diğer belgeler kilise inşası - tamiri ya da kiliselerin vergi borçları ile ilgili olmuştur. Yaptığımız okumalardan kilise tamiri, mektep açılması ya da inşası hakkında Ekim 1909'dan Ağustos 1914'e kadar toplam 28 farklı yer için ruhsat verildiğini⁷³⁹ görmekle birlikte, diğer okumalardan benzer talep ve izinlerin hepsinin Meclis-i Vükela belgelerine yansımadığını da bilmekteyiz.

Bayezid Kasabası'nda çok eski bir Ermeni Kilisesi bulunmaktadır ancak bu kilisenin binası harap halde olduğundan Ermeni Cemaati burada yeniden kilise yapmayı istemiş, padişahın irade-i seniyyesini alan Meclis-i Vükela, nizamnameye uygun şekilde yıllık vergisinin alınması koşuluyla burada yeni bir kilise inşa edilmesine izin vermiştir⁷⁴⁰. Kumkapı Ermeni Patrikhanesi'nin avlusunda yer alan Ermeni Mektebi de benzer bir durumda olduğundan Cemaat bu mektebin başka bir yerde yeniden inşasını istemiş, bunun üzerine hükümet padişah iradesi ve Şura-yı Devlet kararını alarak Cemaate mektebin inşası için 250 bin kuruş kıymetinde bir arsa tahsis etmiştir. Ancak bu okulun faaliyete geçmesi için, Ermeni Cemaatinin, Maarif Nizamnamesi'nin 129. maddesine⁷⁴¹ uygun hareket etmek durumunda olduğu vurgulanmıştır⁷⁴². Daha evvel Ermeniler tarafından izinsiz şekilde bu Patrikhane'ye ilave edilmiş olan arsa konusu da gündeme gelmiştir. Bu arsanın resmi olarak tanınması dile getirildiğinde, hükümet arsayı yıllık Emval-i Gayri Menkuleyi Tasarrufa Mahsus Muvakkat Kanununun 5. maddesine

⁷³⁹ Bu kilise ve mekteplerin isimleri ayrıca Osmanlı Devleti'nin 1908-14 yılları arasındaki Ermeni politikaları için bkz. Haluk Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Devleti'nin Ermeni Politikaları (1908-1914)", **Türk Yurdu Dergisi**, Mayıs 2006, Cilt.26, Sayı.225, ss.107-114, s.112.

⁷⁴⁰ **MV**. 230/94.

⁷⁴¹ 1869 Maarif Umum Nizamnamesi'nin 129. maddesine göre:

*Özel okullar, Cemaatler, Osmanlı vatandaşları ya da yabancılar tarafından paralı ya da parasız olarak açılan okullardır, bu okulların masrafları kurucuları tarafından ya da bağlı oldukları vakıflarca karşılanacaktır

*Osmanlı Devleti sınırlarında bu tip okulların açılabilmesi için öğretmenlerin, Maarif Nezareti ya da mahalli Maarif İdaresi tarafından verilen diplomaya sahip olmaları gerekmektedir. Ayrıca devletin düzenine tes düşen derslerin okutulmaması ve ders programı ve ders kitaplarının Maarif Nezareti ya da Mahalli Maarif İdaresi tarafından onaylanması

*Ruhsat verme yetkisi vilayet Maarif İdaresi, Vilayet Valisi, İstanbul'da ise Maarif Nezareti'ne verilmesi gerekmektedir, ayrıntılı bilgi için bkz. Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**, Ankara: MEB Yayınları, 1964, s.110; Şamil Mutlu, **Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları**, İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2005, s.26.

⁷⁴² Arsa Emetullah Hatun Vakfı'na bağlı ve Asiyon Ohans ile Meryem Kadın binti Yovakim adına kayıtlı eski bir arsadır bkz. **MV**. 231/286.

dayanarak ve yıllık vergisinin tespit edilip alınması koşuluyla ruhsat vermiştir⁷⁴³. 1914 yılında Trabzon'da bulunan Ermeni İnas Mektebi'nin genişletilmesine izin veren Meclis-i Vükela 129. maddeye uyma koşulunu bu kararında da dile getirmiştir⁷⁴⁴.

Geyve kazasının Akçahisar nahiyesi Kançılar karyesinde Ermeni Cemaatine mahsus bir mektep bulunmaktadır ancak bu mektep de oldukça yıpranmış olduğundan yeniden inşası gündeme gelmiş, Meclis-i Vükela yeniden inşasına izin vermekle birlikte bir önceki kararında dile getirdiği üzere Maarif Nizamnamesi'nin 129. maddesine uyulması ve yıllık vergisinin ödenmesi koşulu ile açılmasına Şura-yı Devlet kararı ve padişah iradesine dayanarak izin vermiştir⁷⁴⁵. Trabzon'un Akçaabat Kazası Vartana karyesinde ise Ermeniler tarafından ruhsatsız biçimde inşa edilmiş Ermeni Kilisesi gündeme geldiğinde kilisenin yıllık vergisi belirlenerek varlığına onay verilmiştir⁷⁴⁶. Bu dönem içinde alınan kararlardan yalnız bir tanesi mevcut Ermeni Kilisesinin yıkılıp yerine cami yapılması ile ilgili olmuştur. Bunun nedeni de Yafa'da bulunan Ermeni Kilisesi'nin toprağının merhum Cezayirli Hasan Paşa Vakfına ait olmasıdır. 32 yıl burada varlık gösteren kilise bölgedeki Müslümanlar tarafından mescithaneye çevrilince Şura-yı Devlet Maliye ve Nafia Dairesinden kaleme alınan yazıda bu kilisenin bedelinin ödenmesi talep edilmiş, Meclis-i Vükela da talebi uygun bularak 161 bin kuruş bedel biçilen kiliseye bu paranın gönderilmesini istemiştir⁷⁴⁷.

Belgelerden anladığımız kadarıyla Ermeni tebaa ile ılımlı bir ilişki sürdürmekte olan Meşrutiyet hükümetleri İzmit sancağında yer alan Ermeşe Manastırı'nın 1899 yılından Meşrutiyet'in ilanına dek birikmiş olan 36.990 kuruş 17 paralık emlak vergi borcunun silinmesi için Maliye Nezareti'nden Meclis-i Vükela'ya bununla ilgili bir kanun layihası gönderildiği zaman bu talebe tek başına onay verememişse de Meclis-i Umumi'nin küşadı sırasında tetkik ve tasdik olunmak üzere kanun layihasının tezkere ile birlikte Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne gönderilmesini⁷⁴⁸ söyleyerek Ermeniler ile yakaladığı ılımlı havayı sürdürme gayreti göstermiştir. Hatta o kadar ki 1913⁷⁴⁹ ve 14 yıllarında Ermeni Patriki ve yanındakilerin vapur yolcuğu esnasında yaptığı masraflar dahi

⁷⁴³ Şura-yı Devlet'in onayını da alan hükümet bir kez daha padişahın iradesi ile böyle bir karar almıştır bkz. **MV**. 231/340.

⁷⁴⁴ **MV**. 235/97.

⁷⁴⁵ **MV**. 231/327.

⁷⁴⁶ **MV**. 231/368 bu konuda da padişahın iradesini alan hükümet ayrıca Şura-yı devlet kararına da başvurmuştur.

⁷⁴⁷ **MV**. 180/12.

⁷⁴⁸ **MV**. 163/87.

⁷⁴⁹ **MV**. 183/8.

hükümet tarafından karşılanmıştır. 1914 yılında Ermeni Patrik Zavon Efendi ve maiyeti Gülcemal Vapuru ile Trabzon'dan Dersaadet'e geldiği vakit Patrik Efendi ile yanındakilerin yemek ve masrafları için verilmiş 40 liradan başka 1928 kuruş 32 para daha gerektiği Seyr-i Sefain İdaresi'nden bildirildiğinde hükümet derhal paranın gönderilmesini sağlamıştır⁷⁵⁰.

II. Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı Devleti'nin bütününe etkilediği gibi Ermenilerin devlete karşı olan duruşunu da etkilemiştir. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti - Ermeni Cemaati işbirliği Meşrutiyet öncesinde ülkeyi terk eden Ermenilerin Meşrutiyet'in ilanından sonra geri dönemlerine sebep olmuştur. Yurt dışına firar etmiş olan Ermeniler Meşrutiyet'in ilanından iki ay sonra aileleri ile birlikte ülkeye geri dönmeye başlamıştır. Ancak bu dönüşler maddi açıdan kolay olmadığı için Ermeni ileri gelenleri ve Ermeni Kilisesi devletten yardım talep etmiş, bu talebe duyarsız kalmayan hükümet Patrikhaneye Muhacirinden bir memur yollayarak bu insanların sayısını, memleketlerini, nüfus, yaş ve sanatlarını belirleyen bir defter tutturmuştur. Hükümet bu insanların memleketlerine dönmeleri için gerekli maddi yardımı yapmak istemiş⁷⁵¹ ancak bu insanların memleketlerine geri dönmeleri koşulu ile bu yardımı yapacağını, aksi takdirde bir şey yapmayacağını da belirtmiştir. Çünkü bu insanların İstanbul'da başıboş dolaşmasının asayişsizlik oluşturacağından korkmuştur⁷⁵². Yurt dışına firar edip Meşrutiyetin ilanından sonra yurda dönen ve kilise tarafından memleketlerine geri yollanacak kişiler için hükümet kilisenin isteği üzerine 2 bin lira göndermiştir. Ancak yurt dışından dönen ve ihtiyaç sahibi olan 315 Ermeni daha vardır, bunların yol masrafı kilise tarafından ödendiğinden hükümet kilisenin masraflarını kapatmak için 30 bin lira daha göndermiştir⁷⁵³. Üstelik bu sırada bir de iş bulmak amacıyla memleketlerini bırakıp İstanbul'a gelmiş olan Ermeniler vardır. Bunlardan iki yüz kadarını Ermeni Kilisesi geri yollamıştır, ancak bundan sonra geleceklerin ne yapılması gerektiği sorulduğunda hükümet, iş bulmak amacıyla İstanbul'a gelinmesinin doğru olmadığını, İstanbul'da bu sıralar iş bulmanın pek mümkün olmadığını ve

⁷⁵⁰ MV. 186/32.

⁷⁵¹ MV. 120/66.

⁷⁵² MV. 125/53.

⁷⁵³ MV. 136/20.

durumun, iş bulmak amacıyla gelmiş olan insanlara güzel bir dille anlatılmasını belirtmiştir⁷⁵⁴.

Meşrutiyet'in ilanından Adana Olaylarının yaşandığı güne kadar ülkede Ermenilerden kaynaklı büyük bir isyan görülmemiştir. Mazbatalara geçen birkaç olay olmuşsa da bunlar farklı sebeplerle gerçekleşmiş, büyük bir isyan çıkarmaktan uzak olaylar olmuştur. Bunlardan ilki 1908 Kasımında Dersim'in birkaç köyünde görülen isyan olmuştur. Üstelik isyan edenler Ermeniler değildir ancak isyan onlara karşı çıkmıştır. Dersim'de isyan eden bu köylülerin Erzincan'da arazileri bulunmaktadır. Ve bu arazilerde yetişen 1600 şinik buğday⁷⁵⁵ hazine tarafından müsadere edilmiştir. Müsadere edilen bu buğdayın hükümet tarafından Lahatzik Köyünde evleri yanan Ermenilere (gelecekte karşılığı alınmak üzere) verilmesi Dersim'deki köylülerin isyanına sebep olmuş ancak hükümet mağdur durumdaki Ermenilere yardım kararından geri dönmemiştir⁷⁵⁶. Dersim'de birkaç eşkıyalık hareketi görülmüşse de büyük çaplı olmamıştır⁷⁵⁷. Van'da ise Ermeni Taşnak Komitesi'nden kaynaklı problemler çıkmış, o sırada Meclis-i Mebusan'da komiteler hakkında bu tür cemiyetleri kapatma adına bir kanun layihası hazırlanmakta olduğundan kanunun çıkmasıyla Taşnak Komitesi gibi zararlı komitelerin zaten kapatılacağı ancak, kanun çıkana dek komite isyana teşebbüs eder ise delilleri toplanmak koşuluyla derhal mahkemeye sevk edilmeleri dile getirilmiştir⁷⁵⁸.

1909 Adana Olaylarından sonra ise yaşanan problemlerden biri askerlikten firar eden ve geri dönmeleri koşulu ile affedilen Ermeniler⁷⁵⁹ diğeri ise doğuda kronik bir mesele haline gelmiş ve hükümeti oldukça zorlamış olan Ermeni ve Kürtler arasındaki sorunlar olmuştur. Özellikle Meşrutiyet sonrası ülkeye ve memleketlerine geri dönen Ermeniler onların topraklarına yerleşen Kürtler açısından sorun teşkil etmiştir.

Erciş Kazasından olup arazi ve emlakini terk ederek Rusya'ya gidip yerleşmiş olan 200 Ermeni hane bulunmaktadır. Toplamda 1200 nüfus olan bu Ermeniler, kendileri adına 9 kişiyi sözcü yollayarak bir dilekçe vermiş, verdikleri dilekçede bahar ayında köylerine

⁷⁵⁴ **MV.** 120/66.

⁷⁵⁵ Üründen ürüne değişmekle birlikte 1 şinik buğday yaklaşık 8 kg etmektedir.

⁷⁵⁶ **MV.** 121/43.

⁷⁵⁷ **MV.** 125/80, 125/82.

⁷⁵⁸ **MV.** 128/27.

⁷⁵⁹ **MV.** 229/10.

geri döneceklerini ancak şu an kendi arazilerinde Kürtlerin oturduğunu, bu Kürtlerin buralardan çıkartılarak topraklarının kendilerine geri verilmesini dile getirmiştir. Durumu İstanbul'a aktaran Van Valiliği, bu kişilerin geçici olarak Rusya tabiiyetine girdiğini de bildirdiği vakit hükümet bu Ermenilerin çıkan Ermeni ayaklanmaları esnasında Rusya'ya kaçtığını, oradan da ikamet tezkeresi aldığını belirtmiştir. Bunlardan geri dönmek isteyenlerin, Rusya'dan hareket edecekleri sırada Osmanlı tabiiyetine geri döndükleri, Osmanlı şebenderleri tarafından soruşturma ile pasaportlarına şerh verilirse sorunun ortadan kalkacağı, arazileri hakkında ise mahallince yapılan tahkikatın neticesinin ayrıca bildirileceği ve tabiiyetleri hakkında yapılacak muameleye izin verildiğini belirtmiştir. Verilen izahattan anlaşıldığına göre tabiiyet meselesi Sefaretle Hariciye arasında müzakere edilmektedir. Ve bir neticeye varılmadan evvel Hariciye ve Rusya Sefareti arasında yapılan müzakere neticesinin beklenilmesi dile getirilmiştir⁷⁶⁰.

Babîali Anadolu'nun tahkik ve ıslahatı için bir heyet gönderecektir, Ermeni ve Kürtler arasındaki problemlerin çözümü, bölgenin ıslahı için önemli olan bu heyetin gideceğini haber alan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Patriği 1908 Aralığında hükümete birer muhtıra göndermiştir. Her iki muhtırayı⁷⁶¹ okuyan ve talepleri Meclis-i

⁷⁶⁰ MV. 123/11.

⁷⁶¹ Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti muhtirasında:

*Ermeniler ile Kürtler arasındaki mevcut sorunların çözülmesi, aralarındaki arazi, ziraat davalarının adil biçimde sonuçlandırılması

*Hasmı ya da Kürt aşiretleri ve ileri gelenleri arasındaki sorunların önünün alınıp olay çıkmasına imkân verilmemesi önemli olduğundan aralarındaki sorunların çözümü için olayları tarafsız şekilde çözebilecek, tetkik edebilecek bir nasihat heyeti olması önemlidir. Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamuratülaziz ve Diyarbakır vilayetlerine gönderilecek bu heyetlerin mülkiye ve askeriye birer, Kürt ve Ermeni ileri gelenlerinden ikişer kişiden teşekkül edilerek oluşturulması ayrıca bu heyete mahalli hükümet tarafından yardım edilip kolaylık sağlanması dile getirilmiştir.

Ermeni Patriğinin göndermiş olduğu takirde ise

*Heyetin Sultan Abdülhamid Dönemi ait olmayan ve herkesçe tanınan, tecrübeli biri riyasetinde olup, üyelerinin farklı unsurlardan, memurinin de farklı ayrı sınıftan teşkili ayrıca Osmanlı basınından bir kaçının bu heyete katılması

*Bu heyetin görev yapacağı mahallerdeki askeri kuvvetin, heyete yardım etmesi

*Heyetin yapacağı tahkikat sonucunda eğer gerekli görürse yerel iktidarı (mülkiye, adliye memurları, askeriye hatta valileri dahi) azl etme yetkisine sahip olsun

* Hamidiye Alayları dağıtılarak burada görevli olanların zabıta ve mülkiye gibi memurluklara dağıtılması

*Cinayet erbabı ve adi suçluların derhal tutuklanıp yargılanması

*Gasp edilmiş toprakların geri verilmesi

*Emlak ve arazi sahibi olmayan yahut olup da arazileri elinden zorla alınan kişiler hakkında, hariçten gelen muhacirin için nizamname uygulanması, bunlardan henüz İstanbul'da bulunanların geçici iskân ve iaşeleri konusunda belediye dairelerine talimat gönderilmesi ve Hazine'den de yardım da bulunulması

*Anadolu'da yaşayan fakir Ermenileri ezen nüfuzlu kişilerin mahkemelerde yargılanması

*Şu an Mamuratülaziz, Van, Bitlis vilayetleri ile Kozan sancağında zuhur eden kıtlık sebebiyle zor durumda olan ahali, çiftçi tespit edilerek yardım da bulunulması istenmiştir bkz. MV. 123/13.

Vükela'nın gündemine alan hükümet bu talepleri inceleyerek, gidecek heyete bu taleplerden makul bulduklarını ilave edip göndermiştir. Özellikle bu talepler dolayısıyla işe uygun bir talimat hazırlanmasını dile getiren hükümet Mamuratülaziz, Van, Bitlis vilayetleri ile Kozan sancağında kıtlık sebebi ile zor durumda oldukları beyan olunan ahaliye yardım gönderilmesi ve bunların bakayadan (kalan vergi borçlarının) affedilmesi, ayrıca mahalli idareler ile yazışıp oradaki zor durumda olan halkın ne tür yardıma ihtiyacı olduğunun tespiti yapılarak gerekli yardımın gönderilmesi konusunda Dâhiliye Nezareti'ne yetki vermiştir. Ayrıca Rusya'ya kaçmış ancak Meşrutiyet'in ve aff-ı umuminin ilanı ile ülkeye geri dönen Ermenilerden daha evvel askerlik bedeli borcu olup da ödemeyenler var ise, bu bedelin alınması şu an onları zor durumda bırakacağından bu bedelin istenmemesi ve heyetçe icab eden tetkikat ve muamelenin yerine getirilmesi için talimata gerekli kaidelerin eklenmesini istemiştir⁷⁶².

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin verdiği muhtıra ve Ermeni Patriğinin verdiği takrirden bir ay sonra(12 Ocak 1909) Dâhiliye Nezareti, bu taleplerde dile getirildiği üzere bir heyet oluşturulmasını kararlaştırıp heyetin vazife ve yetkilerini açıklayan bir talimat kaleme almıştır. Ayrıca hükümetin bildirdiğine göre heyetin başına Meclis-i Âyan'dan Galip Bey, Meclis-i Mebusan'dan Agop Babikyan Efendi, Mutasarrıflıktan Zihni Paşa, Erkan-ı Harbiye'den Cemal ve Zeki Beyler seçilmiştir⁷⁶³. Hükümet bir yandan Doğu Anadolu için bir heyet görevlendirirken diğer yandan Van vilayetinden gelmiş olan benzer şikâyet için o bölgeye bir heyet göndermiştir. Van'a giden heyetin yaptığı inceleme, görevlendirilen diğer heyetin karşılaşacağı sorunlarla büyük oranda aynıdır. Van'ın tek farkı sınır bölgesi olmasının yaratmış olduğu hudut yeri karmaşasıdır. Bu bölgeden gönderilen rapor bu iki millet arasındaki arazi davasını çözümlen o kadar basit olmadığını göstermiştir. Yapılan tetkiklere göre güçlü olan Kürtler kendi köy ve arazilerini terk ederek daha verimli buldukları köy ve arazileri işgal etmiş sorun da bundan kaynaklanmıştır. Üstelik bu durum yalnızca Kürt ve Ermenilere mahsus bir sorun olarak kalmamış, daha ziyade bölgelerin ileri gelenleri ve aşiret efradı tarafından yapılması sebebiyle içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Özellikle sınır karışık olduğundan dolayı tapuda yazılı 10-15 dönümlük arazi karşılığında yüzlerce dönümün tasarrufuna çalışmak, Şura-yı Devlet'in aldığı kararı burada

⁷⁶² MV. 123/13.

⁷⁶³ MV. 123/38.

uygulamak zor görünmüştür. Mağdurların hak ve hukuklarını muhafaza etmeleri de oldukça zordur. Aralarındaki anlaşmazlığı ancak tarafların rızaları ile çözmek mümkün görünüp, gasp yolu ile tapu sahibi olanlara ise tapuda gösterilen miktarın 4-5 kat fazlası verilerek ikna etme yolu denenmeli ayrıca 3 yıl toprağını sebepsiz yere ekmeme ya da terk etme ile ilgili kanun maddesine düzgün biçimde uyulmasının da bir çözüm yolu olabileceğine dair Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nden kaleme alınan mazbatanın okunması üzerine hükümet arazi sorunlarının taraflar arasında sulhen rızaları alınarak çözülmesini uygun görmüş ayrıca 3 sene boyunca arazisini sebepsiz yere terk eden ya da ekmeyenlerin düzgün şekilde tespiti yapılmadan haklarında bir işlem yapılmamasını söylemiştir⁷⁶⁴.

27 Mayıs 1913'te hükümet hala Ermeniler ile Kürtler arasındaki sorunların tespiti ve bu sorunların giderilmesi ile uğraşmaktadır. Giden her heyetin yaptığı incelemeden hemen hemen aynı sonuçlar çıkmıştır. Bu seferki raporda bir önceki⁷⁶⁵ arazi davalarına ek olarak Ermenilerin yeteri kadar memuriyetlerde bulundurulmadıkları şikâyeti, Meşrutiyetin insanların ırz ve canını koruyacağı teminatına karşın kadınların zorla kaçırıldığı ve hükümetin bu kadınları kaçırana hiçbir ceza vermediği, henüz ergen dahi olmamış kızların ise din değiştirmeye zorlanarak dinlerini değiştirdiği dile getirilmiştir⁷⁶⁶.

Tüm bu şikâyetler karşısında hükümet her bir sorun için ayrı ayrı çözüm üretmiştir:

- Bölgedeki asayişsizliği öncelik alan hükümet bir önceki yıl Vilayat-ı Şarkiye'ye süvari olarak 500 jandarma göndererek askeri kuvveti arttırdığını dile getirmiştir. Yalnız bu kuvveti arttırmakla kalmamış, iki jandarma zabiti ile jandarmada görevli ecnebi zabıt ve bir mülkiye müfettişinden bir heyet oluşturmuş. Bu heyetler bölgelerde teftiş yaparak ne kadar jandarmaya ihtiyaç olduğunu tespit edecek, ayrıca ne kadar karakol ve polise gerek olduğu da incelenip hükümete bildirilecektir, ona göre bölgelere karakol inşası ve polis takviyesi yapıp, cebren yapılan işlerin önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

⁷⁶⁴ MV. 142/23.

⁷⁶⁵ MV. 123/13, 142/23.

⁷⁶⁶ MV. 177/74.

- Arazi ihtilafı için 7 kişilik bir heyet oluşturulması, bu heyet aracılığıyla çözülmesi mümkün görünen arazi meselelerinin çözülmesi, mümkün görünmeyenlerin ise sulh mahkemeleri yolu ile halledilmesi
- Bölgedeki memurların düzgün şekilde çalışıp çalışmadığının kontrolü için İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu gereğince sık sık teftiş edilmesi, ayrıca müfettişlerin sayısının arttırılması, her vilayete birer müfettiş tayini
- Vilayat-ı Şarkiye'ye gönderilecek memurların yerel dillere hâkim olması ve aynı niteliklere sahip olan gayrimüslimlerin de bu görev için seçilmelerine dikkat edilmesi
- Zorla kız kaçırmının önüne geçilmesi, bunu yapanlar için Ceza Kanununun 206. maddesinin uygulanması
- Din değiştirme yaşı için 15 uygun bir yaş ve İslamiyet'e geçilmesine Müslüman kimselerin bir itirazı olmasa da, bu konuda yoğun biçimde gelen şikâyetler nedeniyle resmi olarak din değiştirmek için 20 yaşında olunması ve nüfus tezkeresi ile mahallinden alınmış ilmühaber ibrazının şart koşulması
- Hamidiye Alaylarında görevli olanların silahlı biçimde ötede beride gezmeleri
- Kanunen belli vergiler dışında kimseden zorla hiçbir bahane ile vergi alınmaması⁷⁶⁷kararlaştırılmış, hükümet tarafından ilgili Nezaretlere bildirilen bu kararlar ile yaşanan sorunların önüne geçilmek istenmiştir.

Diğer bir sorun ise II. Meşrutiyet'in ilanı ile gelen serbest ortamın gazetelerin sansürsüz çıkmasına imkân vermesi olmuş, bu serbestiyet sayesinde yeni pek çok gazete yayın hayatına katılırken Ermeni cemaat de kendi gazetelerini basmıştır. Ermeniler Hakkayan, Zafer, Dacar, Kanar, Papağan, Pastaypan, Mamol, Jamanak, Araks, Veliklia, Baykar, Arador, Hırabet, Çayn Hayrinac, Şirah, Oj, Tirahat, Habastan, Hay Asek, Günlük Kigo, Berkeri Sayet, Çayet Gartutyayn, Kuş Kızılıh, Kiraki ve Amorya de Gakado isimli gazetelerin yayınları, için Osmanlı hükümetlerinden gerekli izni almıştır⁷⁶⁸. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda ciddi sorunlar ve kayıplar yaşamaya başladığı dönemde ise Balkan yayınları, başta olmak üzere ülkeye sokulmak istenen zararlı içerikli yabancı gazetelerin girişini yasaklayan Osmanlı Devleti, aynı kararı zararlı içeriklerinden dolayı Ermeni Gazeteleri için de almıştır. Paris'te Hınçak komitesi adına bastırılan, gazeteden

⁷⁶⁷ MV. 177/74.

⁷⁶⁸ Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Devleti'nin Ermeni Politikaları (1908-1914)", s.110-111.

ziyade risale görünümlü ancak içeriği zararlı olduğundan ülkeye girişi men edilen⁷⁶⁹ gazete, 1906 ve 1908 yıllarında Tiflis'te basılan "Azadotyan Canabarin" ve "Fortiyan Hankoviç" isimli kitaplar⁷⁷⁰, Tiflis'te Ermenice neşredilen "Misak Gazetesi"⁷⁷¹ ve ayrıca Tiflis'te basılmakta olan gazetelerin tamamının, içerikleri dolayısıyla ülkeye sokulması Matbuat Kanununun 35. maddesine dayanılarak men edilirken⁷⁷² Erzurum'da Ermenice yayınlanmakta olan "Araç Gazetesi" nin ise yine içeriği sebebiyle süresiz şekilde kapatılması kararı alınmıştır⁷⁷³. Bu kararların özellikle Avrupa ve Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na doğru sürüklendiği süreçte sıklaştığı görülmüştür.

Meclis-i Vükela belgelerini incelediğimizde 1908 – 1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin gerek Ermeni Kiliseleri ile olan ilişkileri açısından gerekse ülkeye dönen ve zor durumda kalan Ermeni vatandaşları açısından olumsuz bir yaptırım olmadığı görülmüştür. Kiliselerde yapılan seçimlerde kilise nizamnamelerine uygun şekilde hareket etmeye gayret eden hükümet, seçilen kişiler devlete zararlı kimseler olmadığı sürece yapılan seçimleri onaylayarak gerekli atamaları yapmıştır. Yapılan seçimlere muhalefet eden gruplar karşısında ise hükümet, meclisler tarafından seçilen kişilerin yanında durmuş, istifaları onaylaması istendiğinde ise istifaları onaylamıştır. Cemaat kendi içinde yaşadığı anlaşmazlıklardan dolayı yeni murahhaslıklar açmak istediğinde devlet buna da karşı çıkmamış, istenilen murahhaslıkları açmıştır. Kilise – mektep inşası ya da tamiri konusunda hiçbir problem çıkarmadığı gibi daha evvel inşa edilmiş olan mektepler için ruhsat vermiş, yeni mektepler içinse Maarif Nizamnamesi'nin 129. maddesine uyulması koşuluyla mekteplerin inşasına müsaade etmiştir. Ermeniler tarafından çıkarılmak istenen gazeteler için de izin veren devlet, Balkan Savaşları çıktıktan sonra ülkeye sokulmak istenen tüm zararlı içerikli gazetelere yasak getirmiş bunun dışında müdahalede bulunmamıştır. Özellikle Meşrutiyet'in ilanı sırasında gelen aff-ı umumi ile ülkeye dönen Ermenilerin memleketlerine dönmeleri için gerekli yol masraflarını karşılayan devlet, Ermenilerin doğu bölgesinde Kürtlerle yaşadığı sorunların tespiti için çeşitli komisyonlar gönderip önlem amacıyla bölgede asayiş arttırmaya, nasihat heyetleri ile taraflar arasındaki sorunlara çözmeye çalışmış ancak bölgede yaşanan sorunlara grift yapısından dolayı çözüm üretebilmek o denli hızlı ve

⁷⁶⁹ MV. 174/96.

⁷⁷⁰ MV. 181/21.

⁷⁷¹ MV. 190/8.

⁷⁷² MV. 193/34.

⁷⁷³ MV. 187/25.

kolay olmamıştır. Ermeni Kilise ve Cemaatine karşı ılımlı bir ilişki yürüten devlet, sorun çıkarmaya çalışan Ermeni komitalarına karşı ise sert önlemlerle karşı durarak onları yok etmeye çaba sarf etmiştir.

3.7. Rum Cemaat ile Olan İlişkiler

II. Meşrutiyet öncesi Rumlar ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında yakın bir ilişki kurulamamıştır. İttihat ve Terakki her ne kadar Rumlar ile yakın ilişki kurmaya çalışmışsa da bir iki şahsi girişim dışında Rumlardan aynı karşılığı alamamıştır. Bunun en büyük nedeni İttihat ve Terakki'nin merkezîyetçi tutuma sahip olmasıdır. Halbuki Rumlar, Prens Sabahattin'in âdem-i merkezîyetçi yapısına sempati ile bakıyor İttihat ve Terakki'nin merkezîyetçi tutumunu tehlikeli buluyordu. İki cemaat arasında Meşrutiyet öncesi yaşanan bu soğukluk II. Meşrutiyet sırasında iki taraf arasında yaşanacak anlaşmazlıkların temel nedenlerinden olmuştur⁷⁷⁴. Meşrutiyet ilan edildikten sonra ise Rumlar da ülkedeki diğer cemaatler gibi ilk etapta yaşanan bayram havasına dâhil olmuşsa da bu hava çabuk dağılmış, her grup gibi onlar da İttihat ve Terakki Cemaati ile olan ilişkisine göre devlete tavır almıştır. 1908 Devriminden kısa bir süre sonra Patrik III. Ioakim(Yuvakim Efendi) anayasanın yeniden yürürlüğe girdiği vakit İstanbul'daki Rumlar ile birlikte bu havayı paylaşmış gibi görünmüş olsa da sadrazam ile yapmış olduğu görüşmede ona üzüntülerini belirtmiştir. Bunu bir tehlike olarak gören Patrik yayınladığı bir bildiriye Babiâli'den kişi ve vicdan özgürlüğünü güvence altına almasını, milletlerin geleneksel haklarının önemli prensipler olarak kabullenilmesini, kiliseler ile okulların haklarının teyit edilmesini, devletin içindeki çeşitli toplumların kendi dini inanç ve karakteristik özelliklerine göre gelişimine izin verilmesini, orduya asker alınırken dinlere göre askeri birlikler kurulmasını ve bu askerlerin kendi bölgelerinde görevlendirilmelerini isteyen taleplerde bulunmuştur⁷⁷⁵.

Patriğin verdiği demeci gören İttihat ve Terakki Cemiyeti hayal kırıklığına uğramış olmasına rağmen⁷⁷⁶, Patrik Yuvakim Efendi'ye İttihatçı olmayan, Prens Sabahattin grubuna mensup olan Fazlı Tung'u göndererek, o güne dek patrikhaneye verilmiş olan hakların, ayrıcalıkların kısıtlanmayacağına dair güvence vermiş, bu güvenceden birkaç gün sonra Prens Sabahattin Patrik Yuvakim Efendi'yi görmeye giderek Fatih Sultan

⁷⁷⁴ Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat – Terakki ve Rumlar 1908-1914*, İstanbul: Libra Yayınları, 2009, s.43-48.

⁷⁷⁵ Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Ankara: TTK Yayınları, 2014, s.322.

⁷⁷⁶ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 94.

Mehmet'in Rum Patrikhanesi'ne vermiş olduğu ayrıcalıkların korunacağını söylemişse⁷⁷⁷ de bu durum taraflar arasındaki güvensizliği ve sorunları çözememiştir.

Meşrutiyet'in ilanından sonra Rumların devletle olan ilişkisinde bağımsız Yunan Krallığı kurulduktan sonra ortaya çıkan iki ana eğilim etkili olmuştur. Bunlardan ilkinde göre Rumların bir kısmı Yunan Krallığı'nın Osmanlı Devleti aleyhine genişlemesini istiyor, bundan dolayı da Atina'nın Türklere karşı düşmanca bir tavır takınmasını destekliyorken, Osmanlı'nın üst tabakasına mensup olan "Fenerliler" isimli diğer grup ise Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına karşı çıkararak Rumların modern, batı yanlısı ve kozmopolit bir Osmanlı İmparatorluğu'nu içinde ekonomik, siyasal ve toplumsal olarak gelişebileceğine inanıyordu. Bu durum devleti destekleyen Rumlar ile devletin karşısında olup Atina ile işbirliği yapan Rumların varlığına neden olmuş, bu da İttihat ve Terakki ile Rum Cemaati arasındaki ilişkiyi şekillendiren temel faktör olmuştur. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Rumlar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine yol açan ilk gelişme 1908 yılında yapılan seçimler olmuştur⁷⁷⁸. Seçimler konusu Meclis-i Vükela gündemine de gelmiş, seçimlere katılım gösterme konusunda mütereddit olan cemaate Meclis-i Vükela ılımlı bir yaklaşım göstererek Rum ahalinin tereddütünü gidermeye çalışmıştır. Cemaatin Mis Kazası ve Sporad Adalarındaki temsilcileri, imtiyazlarını kaybetmekten korktukları için seçimler konusunda tereddüt yaşadıklarına dair Patrikhane ile iletişime geçmiş Patrikhane imtiyazlarına zarar gelmeyeceğine dair kendilerine güvence verince buradaki Rumların seçime katılacağı anlaşılmış ancak aynı tereddütün Kerpe ve Herkit Adalarında da ortaya çıktığı Cezayir Bahri Sefid Vilayetinden bildirilince Meclis-i Vükela konuyu görüşerek, tüm vatandaşların haklarının zaten Kanun-ı Esasi'de var olduğunu, üstelik kanunun Rum ahaliye de seçim ile ilgili haklar verdiğini ancak eğer bu haklarını kullanmak istemezler ise devletin kendilerine bir şey yapmayacağını ancak bununla beraber gerekli tedbirleri alarak seçimleri o bölgelerde de yapmanın ilk vazifeleri olduğunu dile getirmiştir⁷⁷⁹.

Seçimler, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Rum toplumu arasındaki siyasal anlayışların ve Rum toplumunun Meşrutiyet yönetiminden beklentilerinin ne kadar farklı olduğunu

⁷⁷⁷ Sonyel, s.322.

⁷⁷⁸ Kerimoğlu, s.54-61.

⁷⁷⁹ **MV**. 120/79.

ortaya çıkarmıştır⁷⁸⁰. Genel seçim esnasında bazı Rumların Osmanlı vatandaşı olduğunu kanıtlayamadığı için kendilerine oy kullanma izni verilmediği haberini aldığını söyleyen Patrik bu konuda da İttihat ve Terakki ile ters düşmüştür. Gerçekte olan ise oy kullanamadığını söyleyen Rumların yabancı uyruklu olup, devlete vergi ödememek için kendilerini yurttaş olarak kaydettirmemiş olmasıdır. Kendilerini devlete vergi vermemek için yurttaş olarak kaydettirmemelerine karşın, kendilerine oy kullandırılmamasını parlamentodaki sayılarının kısıtlanmak istemesi olarak görmüşlerdir⁷⁸¹. Neticede seçimler bittiğinde Osmanlı Parlamentosu'nda 142 Türk ile Türk olmayan 139 milletvekili vardır. Gayrimüslim olan milletvekilleri arasındaki Rum sayısı ise 24'tür⁷⁸².

II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı Devleti'nin Rum Cemaati'ne dair politikalarını inceleyebilmek için Meclis-i Vükela'ya Rumlarla ilgili gelen sorunları ve burada alınan kararları incelemek faydalı olacaktır. Rum Cemaati ile ilgili belgelere bakıldığında bu belgelerin %95'nin kiliseye dair olması, kilisenin Rumlar üzerinde ne denli etkin olduğunun göstergesidir. 1908'deki seçimlere katılma konusunda duyulan tereddütle başlayan belgeleri, cemaat kiliselerinin kendi içindeki seçimler, kilise tamiri, mektep yapımı, Rum Kilisesinin Bulgar Kiliseleri ile yaşadığı sorunlar, Girit Hanya'daki Rum Metropoliti'nin bir komite reisi ile işbirliği yapıp Osmanlıya karşı harekete geçmesi, mektepler – askerlik hakkında nizamname, eğitim konusu gibi çeşitli belge ve konular izlemektedir. Kilise dışındaki konular ise muhacirinden kaynaklanan arsa meselesi, mübadele ve ülkeye girişi yasaklanan gazeteler oluşturmuştur ancak bunlara dair olan belgeler oldukça azdır.

1908 seçimlerinde cemaatin yaşadığı tereddüt sonrası Meclis-i Vükela'ya gelen ilk konu Kudüs Patriği Damianos Efendi'nin görevinden alınıp alınmaması ile ilgili olmuştur. Gerek Yunan gerek Osmanlı basınına göre meselenin özü Kudüs'te bulunan Arap Ortodoksları ile Rum Patrikhanesi arasında yaşanan anlaşmazlıktır⁷⁸³. Rum Ortodoks Kilisesi'nin kendi dilini ve kültürünü hâkim kılmak amacıyla patrikhanenin bünyesinde bulunan tüm milletlere ayinlerde Rumca'yı kullandırması zamanla sıkıntı oluşturmaya

⁷⁸⁰ Kerimoğlu, s.61.

⁷⁸¹ Sonyel, s.322.

⁷⁸² Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, s.99.

⁷⁸³ Proodos Gazetesi bu anlaşmazlıkta Osmanlı Devletini Arapların tarafını tutmakla itham etmiştir. Bkz. Proodos Gazetesi'nden aktaran, "Kilise Kovuluyor", **Tanin Gazetesi**, 22 Ocak 1909.

başlamış, Bulgar, Sırp ve Romanyalılar zaman içinde Rum Patrikhanesi'nden ayrılmıştır. Şimdi benzer bir sorun Arap Ortodoksları arasında yaşanmaktadır. Arap Ortodokslarının ayinlerde Rumca yerine kendi dillerini kullanmak istemesi İstanbul Rum Patrikhanesini endişelendirmiştir. Kudüs Patriği Damianos Efendi'nin ayinleri Arapça yapma isteği karşısında Kudüs Sinod Meclisi toplanarak Patrik Damianos Efendi'yi azl edip yerine Rum metropolitlerinden bir zatı patrik vekili ilan etmiştir. Azil kararının ardından hem Rum basını hem de Patrikhane hükümetin bu kararı onaylamasını istemiştir⁷⁸⁴. Ancak İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet yıllarında Filistin'deki Ortodoks toplumu üzerindeki politikalarını inceleyen başka bir çalışmaya göre ise meselenin temeli dini olmaktan ziyade maddi meseleler olmuştur. Kiliseye giren kira, vergi vb. paraların nasıl yönetileceği, bunun için kurulması gereken komisyonun Kudüs ileri gelenlerinden mi yoksa İstanbul'da Patrikhane örnek alınarak karma bir komisyona mı bırakılacağı tartışması neticesinde 13 Aralık 1908'de Sinod, Patrik yokken toplanarak Damianos'u görevinden azl etmiş, yerine de ertesini gün yaşlı bir Tiberias Başpiskoposunu Manastır vekili olarak tayin etmiştir. Sinod Patrik yokken toplanıp onu görevinden uzaklaştırarak "Temel Kanunu" ihlal ettiği için, gerek Rum basını gerek Dersaadet Ortodoks Killisesi hükümet üzerinde baskı kurarak hükümetin bu azli tanımını istemiştir⁷⁸⁵. Fakat bu azil kararından kısa süre sonra Kudüs Rum Patriği Damianos Efendi'nin yerinde kalması talebine dair Kudüs'te bir toplantı gerçekleştirilmiş, durumu Dâhiliye Nezareti'ne bildiren Kudüs Şerifi Mutasarrıflığı'na Dâhiliye Nezareti bir karışıklığa meydan verilmemesi ve tedbir alınması gerektiğini içeren bir cevap göndermiştir. Konuyu ayrıca görüşen Meclis-i Vükela da Damianos Efendi'nin kalması ya da gitmesi hakkında mahallinde etraflıca bir tahkikat yapılmasını söyleyerek, bu tahkikatı yapmaları için Suriye Valisi Nazım Paşa'nın tahtı riyasetinde, Mezahip Müdürü Şevket Bey ile Temyiz Mahkemesi Azasından Kasdaki Efendi ve Âyan ve Beyrut Eşrafından olan Abdülkadir Efendileri görevlendirmiştir⁷⁸⁶. Meselenin tarafsız şekilde tahkik edilmesini isteyen hükümet 2 gün sonra yeni bir kararla komisyon üyelerinden bir iki ismi değiştirmiştir⁷⁸⁷. Ancak bu mesele o kadar hızlı çözülememiştir. Çünkü Kudüs'teki yerli Ortodokslar İstanbul'daki Rum

⁷⁸⁴ Ali Zeki, "Kudüs Patriği Meselesi", **Tanin Gazetesi**, 7 Ocak 1909.

⁷⁸⁵ Konstantinos Papastathis, Ruth Kark, "Orthodox in Palestine after the Young Turk Revolution (1908-1910)", **Jerusalem Quarterly** 56&57, Winter/Spring 2014, ss.118-139, s.126.

⁷⁸⁶ **MV**. 123/42.

⁷⁸⁷ **MV**. 123/46.

Patrikhanesi'nin kararına tepkilidir bu yüzden Kudüs'ün yerli Ortodokslarından bir grup insan 1909 yılının Temmuz ayında İstanbul'a gelmiştir. Meclis-i Vükela da sorunu çözmek için İstanbul'a gelen bu yerli Ortodokslar ile İstanbul'daki Rumlardan karma bir komisyonun kurulmasını istemiş⁷⁸⁸ hazırlanmasını istediği rapor neticesinde yerli Ortodoksların taleplerini büyük ölçüde kabul etmiştir⁷⁸⁹. Fakat 1913 yılında Meclis-i Vükela gündemine gelmiş olan Kudüs Patrikhanesi ile ilgili bir belge sorunun 1913'te dahi çözülemediğini göstermektedir. Rum Patrikhanesi ile Kudüs'te bulunan yerli Rumlar arasındaki sorun, bölgedeki Rumların şikâyetlerine sebep olduğu için konu bir kez daha Meclis-i Vükela gündemine taşınmış, ancak oraya gönderilmeden önce, Adliye ve Mezahip Nezareti konuyu evvela Şura-yı Devlete göndermiştir. Şura-yı Devlet şikâyetler üzerine bir mazbata kaleme almış, bu mazbata da Meclis-i Vükela'da okunmuştur. Mazbatayı okuyan Vükela, mazbatanın üç kısmında düzeltme yaparak, geri kalanın yürürlüğe koyulup var olan şikâyetlerin giderilmesini istemiştir. Yaptıkları düzeltmelerden anladığımız kadarıyla, Kudüs Patrikhanesinin bütçesi Sinod Meclisi tarafından tetkik edilmektedir, Patrikhanenin bütçesi ve gelirlerinin kontrolü meselesi problem oluşturmaktadır. Patrikhanede (daha önce kurulması problem oluşturmuş olan) bir karma heyet kurulmuş, bu karma heyetin, “*Sinod Meclisi gerekli tetkiki yaptıktan sonra bütçeyi karma heyete gönderecek olması*”, kısmı rahatsızlık yarattığı için konu hükümetçe “*patrikhane bütçesinden yalnız varidat kısmının karma heyete tevdi*” şeklinde düzeltme gelmiştir. Yani hükümet, Patrikhane gelirleri karma bir heyet tarafından tetkik edilebilir ancak bütçenin bütünü kurulmuş olan karma heyet tarafından kontrol edilemez demiştir. Bu belgenin içeriği de bize Kudüs Patrikhanesinde yaşanan sorunun dini olmaktan ziyade maddi olduğunu düşündürmektedir⁷⁹⁰. Ayrıca 1897 yılında Kudüs Patrikhanesi'nin başına atanan Patrik Damianos ile ilgili yapılan baskılar işe yaramamış olacak ki⁷⁹¹, Patrik Damianos Osmanlı Devleti'nin bu görev için Kudüs Patrikhanesi'ne atadığı son isim olmuştur⁷⁹².

Kudüs'te bu tartışmalar sürüp giderken 1912 yılında Dersaadet Rum Patriği Yuvakim Efendi ölmüştür. Yuvakim Efendi'nin ölümü üzerine Patrikhane Nizamnamesine uygun

⁷⁸⁸ MV. 130/21.

⁷⁸⁹ MV. 137/70.

⁷⁹⁰ MV. 174/82.

⁷⁹¹ Patrik'in Sinod tarafından görevden alınmasına neden olan karşıt grupla yaptığı toplantıda Osmanlı hükümetinin baskısı vardı. Bkz. Konstantinos Papastathis ve Ruth Kark, s.126, hükümet Patriğin görevinden azl edilmesine sebep olan görüşmede kendi baskısını göz önünde tutmuş olacak ki tüm tartışmalara karşı Patriği yerinde bırakmıştır.

⁷⁹² Sinan Kunalalp, **Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)**, İstanbul: İSİS Yayınları, 1999, s.23.

olarak Patriklik memuriyetine uygun biri tayin edilene kadar Cemaati Metropolitan azasından olan Amasya Metropolidi Yermanos Efendi geçici olarak Patrik kaymakamlığına seçilmiş, durumu kontrol eden Adliye ve Mezahip Nezareti seçim ve tayinin usule uygun olduğunu da belirterek durumu Meclis-i Vükela'nın gündemine taşımıştır. Meclis-i Vükela'nın onayından sonra Yermanos Efendi'nin tayini gerçekleştirilmiştir⁷⁹³. Şubat ayında Dersaadet Rum Patrikliği'ne atama yapılması için Patrikhane seçim çalışmalarına başlamış, seçim hakkı olan 28 metropolitin isminin yazılı olduğu bir defteri Adliye ve Mezahip Nezareti'ne göndermiş, Nezaretten de Vükela'ya taşınan konu sonrasında Vükela Heyeti yaptığı araştırma neticesinde ismi yazılı 28 metropolitten 7sinin bu iş için gönülsüz olduğunu dile getirerek, geri kalanların seçim hakkının icra olunmak üzere Patrikhaneye tebliğ yapılmasını defterin de Adliye ve Mezahip Nezareti'ne iade edilmesini belirtmiştir⁷⁹⁴. Meclis-i Vükela'nın bu kararından 6 gün sonra -12 Şubat 1913'te- Vükela Heyeti, Patrikhane cemaati tarafından yeni patrik olarak seçilen Kadıköy Metropolidi Permanos Efendi'yi yeni Rum Patriği olarak atamıştır⁷⁹⁵.

Yuvakim Efendi'nin ölümüne kadar Osmanlı Devleti ile Patrikhane arasında yaşanan temel sorunlar Meşrutiyet'in hemen ardından girilen seçim süreci sebebi ile seçimler konusu olurken diğer bir sorun da Kudüs Patrikhanesi'nde yaşanan kriz olmuş, Kudüs Sinod'u tarafından görevden alınan Damianos Efendi'nin devlet tarafından azlinin gerçekleştirilmesi için Osmanlı Devleti'ne gerek Rum basını gerek İstanbul Rum Patrikhanesi tarafından yoğun şekilde baskı yapılmış ancak bu konuda pek başarılı olunamamıştır. Patrikhane'nin bu dönemde yaşadığı sorunlardan biri olup da Vükela gündemine taşınan konulardan biri de Rum ve Bulgarlar arasındaki kiliseler sorunudur.

Rum Patrikliği'nden gelen şikâyete göre Makedonya'daki Bulgarlar kendi Ekserhanelerini açtıktan sonra ibadet yapmak amacıyla Rumlara ait olan kiliseleri zapt etmeye başlamıştır. Bu konu daha önceki yıllarda taraflar arasında görüşüldüğü vakit kendi aralarında bir çözüme kavuşturulmuş, buna göre 1903 yılından önce Bulgarlar tarafından zapt edilen yerlerin onlarda kalmasına ancak bu tarihten itibaren zapt edilen yerlerin Rumlara geri verilmesi hakkında mutabık olunmasına karşın, Bulgarlar hala

⁷⁹³ MV. 228/11.

⁷⁹⁴ MV. 173/55.

⁷⁹⁵ MV. 229/45. Bu tayinler Meclis-i Vükela onayından geçse de padişahın irade-i seniyyesi alındıktan sonra yürürlüğe girmiştir.

Rumlara ait olan yerleri zapt ettiğinden Patrikhane durumu devlete bildirmiştir. Bu arada Ekserhane de şikâyetle bulunarak Rumlar ile eşit tutulmak istediğini ve kendi dillerinde merasim yapmak istediklerini dile getirmiştir. Adliye ve Mezahip Nezareti'nden Meclis-i Vükela gündemine taşınan konu hakkında Vükela Heyeti, acilen bir kanun layihası yapılarak bu sorunun çözülmesi için konuyu Şura-yı Devlete havale etmiştir⁷⁹⁶. Rum ve Bulgarlar arasında kilise meselesinden kaynaklı bu çekişme Rum ve Bulgar ahali arasındaki ilişkileri o kadar germiş ki, Edirne vilayetinin İskece kazasında Bulgar halkı için hazırlanan hanelere orada yaşayan Rum ahali tarafından muhalefet edilmiştir. Bulgar Eksarhlığı durumu Adliye ve Mezahip Nezareti'ne bildirdiğinde bakanlık konuyu bir kez daha Meclis-i Vükela'nın gündemine taşımış, durumun ev meselesi değil aralarındaki kilise anlaşmazlığından ileri geldiğini söyleyen hükümet, Rum ve Bulgarlar arasındaki bu anlaşmazlığı gidermek amacıyla Şura-yı Devlet tarafından düzenlenmekte olan layiha hazır oluncaya kadar mevcut statükonun korunması gerektiğini dile getirmiştir. Var olan mektepler ya da kiliseler kimin elinde duruyorsa geçici bir süre o şekilde durması ve diğer cemaatin buna müdahale etmemesi ayrıca Bulgarların istedikleri vakit kendilerine mahsus bir yerde ayin icra edebileceğini bu konuda Rumların Bulgarlara karışamayacağını bildirmiştir⁷⁹⁷.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Bulgar ve Rumlar arasındaki kilise meselesinin çok eskiye dayanan bir konu olduğunu, Bulgarların Rumların Patrikhanesi'ne bağlı olduğu için kendi milli kültürlerinin ezilmesinden dolayı Rumları sevmediğini, Rumların ise Bulgarlar kendilerinden ayrılmaya çalıştığı için Bulgarlara düşmanlık beslediğinin farkındaydı. Bu iki millet hatta diğer unsurlar arasında da var olan çekişme ve mücadelenin Sultan Abdülhamid'in politikası olduğunu dile getiren İttihatçılar, kilise ve mektepler problemini çözerek dostluk ve güven ortamı yaratıp "ittihad-ı anasır"ı gerçekleştirmeyi planlamıştır⁷⁹⁸. Şura-yı Devlet komisyonu tarafından 12 madde olarak hazırlanan kanunu hemen çıkarmak mümkün olmamış, Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesinin Meclis-i Mebusan'a sunduğu bu tasarı 7 Temmuz 1909'da Meclis-i Mebusan'a gelmişse⁷⁹⁹de Meclis-i Mebusan tatile girdiği için konunun görüşülmesi için meclisin açılması beklenmiştir. Meclis'te yapılan görüşmeler esnasında kanun layihısından

⁷⁹⁶ MV. 124/81.

⁷⁹⁷ MV. 129/11.

⁷⁹⁸ Hüseyin Cahit, "Bulgarlar ile Rumlar", **Tanin Gazetesi**, 27 Ağustos 1909.

⁷⁹⁹ M.M.Z.C, D.I, C.5, İ.S.I, 24 Haziran 1325, s.211.

memnun olmayan Rum Patriği kanun layihasının geçmiş zamandan beri yayınlanan fermanlara ve ayrıca Meşrutiyetin temel esaslarına da aykırı olduğunu söyleyerek, Babîâli'yi daima Bulgar yanlısı olmakla suçlamıştır⁸⁰⁰. Kilise ve Mektepler Kanunu, Rum Patrikhanesi ve Rum mebusların itirazlarına rağmen Meclis-i Mebusan ve Âyan tarafından kabul edilip Sultan Mehmet Reşad'ın onayından da geçtikten sonra Temmuz 1910'da yürürlüğe girmiştir⁸⁰¹. 11 maddeden oluşan bu kanunun üçüncü maddesine dayanılarak hükümet tarafından 1910 yılı Dâhiliye Nezareti bütçesine 4 milyon kuruş tahsis ayrılması kararlaştırılmıştır⁸⁰². Bu maddeye göre herhangi bir yerleşim yerinde 1/3 oranından az nüfusa sahip olan halka ait kilise ve mektepler alınarak diğer tarafa verilecek, buna karşılık olarak ise hükümet yeni kilise ve mektepler inşa edecektir⁸⁰³.

II. Meşrutiyet'in ilanından evvel II. Abdülhamid Döneminde bazı Rum metropolitlerine her yılın mart ayında atıye-i seniyye olmak üzere 170 bin kuruş verilmekte olduğu - Meşrutiyet'in ilanından sonra bu para verilmemiş olduğundan- Rum Patrikhanesi bir dilekçe yazarak bu paranın neden verilmediğini Maliye Nezareti'ne sorunca ortaya çıkmıştır. Maliye Nezareti böyle bir malumata sahip olmadığı hakkında Dâhiliye Nezareti'ni, Dâhiliye Nezareti de konu hakkında hükümeti bilgilendirmiştir. Hükümet konuyu araştırdıktan sonra atıye-i seniyye tertibinin tamamen tüketilmiş olduğundan paranın karşılığı olmadığını ayrıca bundan sonra bunun verilmesini uygun bulmadığını dile getirmiştir⁸⁰⁴. Devletin Rum Kilisesi'ne olan tavrı Rum Patrikhanesi tarafından hoş karşılanmıyor olsa da, bu tutum Meşrutiyet'in getirmeye çalıştığı eşitlik kavramından uzak değildir. Üstelik Rum Cemaati'nden -az sayıda da olsa- devleti destekleyenler olduğu gibi imtiyazlarını yitirmeye başlayan Patrikhane başta olmak üzere Cemaatin genelinin devlete muhalif olduğu göz ardı edilmemelidir. 28 Temmuz 1909 tarihinde Meşrutiyet'in ilk yıl dönümü olması sebebiyle Balıkesir Rum Metropolidi Baba Kastanti Efendi biri hükümet konağının diğeri kilisenin önünde olmak üzere iki konuşma yapmış⁸⁰⁵, yaptığı bu konuşmada devlete olan desteğini göstermiştir:

⁸⁰⁰ Tanin Gazetesi, "Makedonya Kiliseleri Hakkında Rum Patrikhanesi'nin Ceride-i Resmîyesinde Görülen Takririn Suret-i Mütercimesidir", 3 Eylül 1909.

⁸⁰¹ "Kiliseler, Mektepler Kanunu", Tanin Gazetesi, 7 Temmuz 1910.

⁸⁰² **MV.** 142/47; **MMZC**, D.I, C.I, İ.S.VI, 10 Teşrin-i Sani 1326, s.116.

⁸⁰³ II. Tertip Düstur, s.431-433.

⁸⁰⁴ **MV.** 131/59.

⁸⁰⁵ Konuşmayı onun adına oğlu okumuştur.

“Bugün Osmanlıların hürriyet bayramıdır. Senelerce sarf olunan zahmetli emekler sayesinde meşrutiyet bugün, 10 Temmuz’da⁸⁰⁶ alınmıştır. Biz, Müslümanların ilelebet minnettariyiz. Zira Meşrutiyeti onlar istihlal etti. Bundan sonra el ele vererek çalışmak borcumuzdur. Ancak aradan ayrılığı gayrılığı kaldırmalıyız. Bendeniz Rumların vekili sıfatıyla burada söylüyorum ki: Rumları her halde Osmanlılarla beraberdir. Zira biz Osmanlılar sayesinde geçiniyoruz. Şanlı vatani Osmanlılarla beraber müdafaa edeceğiz. Vatana yan bakacakların gözlerini çıkaracağız. Rumlar bilhassa, Balıkesir Rumları katıyen fena fikir besleyenlerden değildir. fena fikir beslemek Osmanlılara karşı nankörlüktür. Biz bu nankörlüğü asla kabul etmeyiz. Ve isteriz ki hoş geçinelim. Aramızda fena fikirler varsa derhal kaldıralım. Zira bir millet ittihadla devam edebilir. Rumların namına bir takım maksatların alçaklıklarına katıyen iştirak etmeyiz ve burada da alenen sizi temin ederiz. Vatanın selameti başı için her halde ittihad edelim, ittihad edelim, ittihad edelim. Yaşasın meşrutiyet, yaşasın meşrutiyet, yaşasın ittihad, yaşasın vatab, yaşasın adil padişahımız.”⁸⁰⁷

Balıkesir Rum Metropolidi bu sözleri ile devletin arkasında olduğunu gösterirken, bu konuşmadan birkaç gün sonra Meclis-i Vükela gündemine Girit Adası Hanya Rum Metropolidi’nin bir komite reisi ile bir olarak Osmanlı Devleti’ne düşmanca hareket ettiği haberi gelmiştir. Komite reisi ile bir olan Rum metropolit Osmanlı kalesinin üzerine Yunan bayrağı koymuştur. Bu hareket üzerine Vükela Heyeti, Hanya Metropolidinin Rum Patrikhanesi tarafından atanmış bir memur olduğunu, Girit Adası’nın ise Osmanlı Devleti’ne bağlı olduğunu hatırlatarak metropolidin bu hareketinin vatana ihanet olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden derhal azl edilmesi konusunda Rum Patrikliğine ısrarlı talepte bulunulması, neticesinin de haber verilmesi için Adliye ve Mezahip Nezareti’ni görevlendirmiştir⁸⁰⁸.

1910 yılına gelindiğinde İttihat Terakki ile İstanbul Rum Patrikhanesi arasındaki mücadele hızını kaybetmeden devam etmektedir. Katarin Kazasına bağlı Viratşin ve Proşova Kazasının Esvati Petekra isimli köylerindeki Rum mektepleri ile Cezayir Bahr-i Sefid Vilayetinde bulunan Leryoz Kasabasındaki Ayamaryana Kilisesinin yenilenmesi için hükümete dilekçe gönderilmiş, padişahın da onay vermesi üzerine bu mektep ve

⁸⁰⁶ Rumi takvimle 10 Temmuz 1324.

⁸⁰⁷ “Balıkesir Rum Vatandaşlarımız”, **Tanin Gazetesi**, 28 Temmuz 1909.

⁸⁰⁸ **MV**. 130/40.

kiliselerin yenilenmesi gündeme gelmiştir. Ancak Patrikhane daha evvel kendisinin vermiş olduğu takrirler olduğunu dile getirerek, o takrirleri dikkate almak yerine mahalli dilekçelerle iş yapılmasını doğru bulmadığını, bundan sonra kendisinin verdiği takrirleri icra etmelerini dile getirmiştir. Hükümet ise Patrikhanenin daha evvel göndermiş olduğu takrirdeki yer hakkında Kosova Vilayeti ile haberleştiğini ve adı geçen mektebin inşasına gerek olmadığını haber aldığı için ismi geçen mektebi yenilemediğini dile getirmiştir. Padişahın onay verdiği kilise ve mekteplere gelince, o mahallerden dilekçeler yollandığı için dikkate alındığını söyleyen hükümet ayrıca ek olarak Rum Patrikhanesi'nin Ulahlara ait mektep ve kiliseler dışındaki diğer cemaatlerin(Ermeniler gibi) mektep ve kiliselerine karışamayacağını dile getirmiştir.⁸⁰⁹.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gayrimüslimlere (özellikle Rum Cemaatine) olan yaklaşımı II. Meşrutiyet'in ilanından 31 Mart Vakasına kadar başka, 31 Mart Vakasından 1910 yılının ikinci yarısına kadar bambaşkadır. 1909'daki 31 Mart Vakasına kadar İttihat ve Terakki azınlık olan unsurlarla görüşme yoluna giderek, ılımlı bir politik zeminde uzlaşma yoluyla "ittihad-ı anasır"ı gerçekleştirmeye çalışmış ancak bu yöntemin başarıya ulaşmaması onları meclis yoluyla biraz sert şekilde hedefe ulaşmaya yöneltmiştir. Haziran 1909 itibariyle meclise, azınlıkların siyasi ve kültürel özerkliğini kısıtlamaya ve bu faaliyetlerin – örneğin eğitim- denetimini devlete vermeye yönelik yasa önerileri getirmeye başlamıştır, bundaki amaç devletin okullarda ortak bir Osmanlı kültürü yaratmaya girişebilecek olmasıdır⁸¹⁰. Bu durum gayrimüslimler tarafından tepkiye sebep olmuştur. Hükümet askerlik konusundaki yasa tasarısını meclise getirdiğinde Rumlar prensip olarak bu tasarıyı kabul etmiş ancak kendi cemaatinin askerleri için ayrı bölükler, kamplar kurulmasını ve onların Müslüman edilmeyeceğine dair güvence verilmesini istemiştir. Bu tasarı Ağustos ayında yasalaşmıştır. 1909 yılının sonlarına doğru ise Babiâli yeni yasalar uygulamaya başlamış, bunlar arasında "eşkıyalık ve fesadı önlemek ve derneklere dair" olan yasalar da yer almıştır. Yönetimin amacı, Makedonya'daki gayrimüslimleri silahtan arındırıp, zararlı siyasi kulüpleri dağıtmak iken cemiyet bu karar sonunda kendini, kendisine karşı birleşmiş olan Bulgar ve Yunan çeteleri ile çatışırken bulmuştur. Üstelik Girit Adasının kendini Yunanistan'a bağlama çabaları nedeniyle ülkede yaşanan Rum mallarına karşı

⁸⁰⁹ MV. 142/1.

⁸¹⁰ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s.99.

boykot da etkili olmamış, 1910 yılı ikinci yarısından itibaren cemiyet sert tutumundan vazgeçip daha ılımlı ve uzlaşıcı bir tavır sergilemeye başlamıştır⁸¹¹. Meclis-i Vükela 4/5 Kasım 1911'de, Meclis-i Mahsus tarafından kaleme alınan Cemaat Mektepleri ve Askerlik Hizmetleri ile ilgili taslak hakkında görüşme yaparak ortaya bir nizamname çıkarmıştır. Maddeleri gayrimüslimler açısından hayli ılımlı olan bu nizamnameyi, Meşrutiyet yönetiminin azınlıklara takındıkları uzlaşıcı tavrın bir ifadesi olarak değerlendirmek yanlış olmasa gerek.

Nizamnameye göre⁸¹²:

- Her yıl askere alınacak olanlar nüfus miktarına göre hesaplanıp dağıtılması ve bundan tüm askerlik dairelerine düşen miktarın kura ile belirlenmesi hakkındaki talebin Sultan Abdülhamid Dönemi'ndeki 6-7 senelik askerlik süresinden kaynaklandığı oysaki bunun geçici bir durum olduğu (şu anda zaten 3 yıldan fazla askerlik yapılmadığı)
- Askere alınmayla ilgili kanun ve nizamnamelerin, gayrimüslimlerin diline tercüme edilerek neşr ve ilan edilmesi
- Muvazzaf Hıristiyanların askeriye teşviki zımında yalnız bir defaya mahsus olmamak üzere 3 sene zarfında Harbiye Mektebi'nin Fen Bilimleri kısmına Hıristiyan adayların kendi lisanları ile katılmaları için, Yüksek Askeri Mekteplere giren Hıristiyan talebelerin bilmeleri gerektiği kadar, kendilerini yazılı ve sözlü biçimde anlatabilecekleri kadar, Türkçe bilmeleri ve onlara da bu konuda yardımcı olunup kolaylık sağlanması
- Gereğine göre 3 sene zarfında askeri mektepler programına uygun olarak Harbiye Mektebi'ne girmek için yapılan müsabaka sınavlarına girmek isteyen gayrimüslim zabıtların okulda dersleri takip edebilecek derecede Türkçe yazıp okuyabilmeleri şartıyla Fen Bilimlerine ait sınavların Fen Bilimlerine ait tabirlerini Türkçe beyan etmek üzere sınavın kendi lisanlarıyla icrası (Sınavda öğrenci Fen bilimlerine ait tabirleri Türkçe beyan etsin, gerisini kendi lisanında yapsın, diyor.)

⁸¹¹ Sonyel, s.326.

⁸¹² MV. 158/22.

- Yedek Subay Mektebi'ndeki talebe tahsil süresinin son aylarında tamamen subay rütbesiyle istihdam olunarak okuldan bu sıfatla mezun edileceklerdir. Okul müddetinin son iki ayını askeri kıtada subaylıkla geçirecektir
- Askeriyede dini durumlar gözetilerek eşitlik sağlanmalı, Müslümanlara sağlanan dini haklar Hıristiyanlara da verilmeli, her kolorduda seyyar olmak üzere çeşitli mezheplerden ruhani bir memur bulundurulmalı, özel günlerinde mabetlerine gönderilmek ve cenaze merasimi gibi acil durumlar için de en yakın mabetlere müracaat edilmesi gerekmektedir.
- Askerlik (–seferberlik durumunda) eskiden 15-70 arası iken, şimdi Ahz-ı Asker Kanunu'na göre 15'ten büyük olma durumu 17'den büyük olma şartına, 70 yaşı aşmamış olma durumu ise 60 yaşı aşmamış olma durumuna getirilmiştir.
- Bir ailenin iki oğlu varsa yalnız biri askere alınacaktır. Hizmetteki oğlan eve dönmedikçe diğeri askere alınamayacaktır.

Cemaat Mektepleri ile ilgili kararlar:

- Şimdiye dek açık olup ruhsata sahip olmayan Cemaat Mekteplerine ruhsat verilmesi, açılacak olan mekteplere de mahalli Maarif İdaresinden ruhsat verilmesi konusunda Maarif Nezareti tarafından bir nizamname kaleme alınıp onun düzenlediği şekli uygulanacaktır
- Cemaat Mekteplerinin ders programları Patrikhane ve Metropolitlerce tanzim ve tasdik edilecek
- Cemaat Mekteplerinin genel ders programı Maarif Nezareti'nce tasdik edileceğinden, ders programı değişmedikçe her sene programın Maarif Nezareti'ne götürülmesine gerek olmayacak
- Öğretmenlerin diploma ve şadetnameleri patrikhane ve metropolithaneler tarafından tasdik edilerek ellerine verilecek, ehliyetnameleri ise Maarif Nezaretince ve Maarif Müdürlüklerince kabul edilecektir.
- Cemaat mekteplerinin idare ve tedrisat meselelerinin teftişini gerçekleştirecek kişiler Patrikhane ve Metropolithaneler tarafından tayin olunup müfettişlerin memuriyetine hükümetçe engel olunmayacaktır
- Şu an görevli olan ecnebi öğretmenler önceden olduğu gibi hizmetlerine devam edecek ancak, İbtidai derecesindeki cemaat mekteplerine yeniden ecnebi öğretmen

getirilmeyecektir. Fakat İbtidaiyenin fevkında (üstünde) bulunan mekteplerde mahalli hükümetin malumatıyla ecnebi öğretmenlerin istihdamı uygundur.

- Bir okul hakkında Maarif idareleriyle mahalli dini reisler arasında bir anlaşmazlık çıkarsa maarif memurlarının Maarif Nezareti'nden talimat almadan hareket etmeyecek
- Cemaat mekteplerinden mezun olanlara verilecek diploma ve şahadetnamelerin bir tarafı Türkçe diğer tarafı kendi lisanlarıyla yazılı olup düzenlenecektir⁸¹³.

1913 yılında, Meclis-i Vükela'da görüşülen mektep ve kiliselere dair ruhsat ve onaylarda bu nizamnamenin de etkisi olsa gerek. Çünkü 1913 yılında bu tür izinlere sıklıkla rastlanmaktadır:

Şam'ın Meydan-ı Tahtani Mahallesi'nin Karasi mevkiindeki Rum Ortodoks Kilise ve Mektebi'nin bitişiğinde bulunan yerin senelik vergisi ile diğer vergilerinin alınmasıyla birlikte arsasından bir kısmının bu mektep ve kiliseye ilave edilmesine⁸¹⁴, Şarki Karahisar Sancağı dâhilindeki Melgi Kopluk Nahiyesine bağlı Hahola Karyesindeki eski kilisenin arsası üzerinde Rum cemaatine ait bir kilisenin inşasına⁸¹⁵, Tarabya'da Sultan Beyazıd Han Vakfı'na ait olan bir arsa üzerinde Rum Cemaatine mahsus İnas Mektebi'nin Maarif Nizamnamesi'nin 129. maddesiyle İstanbul ve ona bağlı Rum Patrikhanesi hakkındaki karara uyulmak koşuluyla yeniden ruhsata bağlanmasına⁸¹⁶, Niğde Sancağının Medal Karyesinde bulunan Ayavasilos Kilisesi dâhilinde bulunan Rum Mektebi'nin Maarif Nizamnamesi'nin 129. maddesiyle İstanbul ve ona bağlı Rum Patrikhanesi hakkındaki karara uyulmak şartıyla yeniden inşa edilmesine⁸¹⁷, Trabzon'un Kireçhane Karyesindeki Rum Kilisesi bünyesindeki Rum Mektebi'nin yeniden inşasına izin verilmiştir⁸¹⁸. Beyrut Vilayeti'nin Sayda Kasabasında bulunan Rum Katolik Ruhbanına mesken olarak verilmiş ve vergiden muaf tutulmuş olan yere ise yenisi inşa edilmiş ve rahiplerin tasarrufuna verilmiş olduğundan bu yeni binanın vergiye tabi olması kararlaştırılmıştır⁸¹⁹. Bu konu hakkında farklı bir karar ise Kadıköy Osman Ağa Mahallesinde bulunan İbrahim Ağa Vakfı'na ait bir arsa üzerine çok

⁸¹³ Maddelerin tamamı için bkz. **MV.** 158/22.

⁸¹⁴ **MV.** 230/56.

⁸¹⁵ **MV.** 230/92.

⁸¹⁶ **MV.** 231/252.

⁸¹⁷ **MV.** 231/266.

⁸¹⁸ **MV.** 231/267.

⁸¹⁹ **MV.** 232/93.

önceleri ruhsatsız şekilde inşa edilmiş bir mektebe dairdir. Bu mektep Rum Cemaati tarafından bazı eklemelerle kiliseye çevrilmek istenmiş ancak hükümet bu isteği uygun görmeyerek onun yerine var olan okula ruhsat verilmesini söylemiştir⁸²⁰.

Nizamnameden de görüldüğü üzere 1911 ikinci yarısından itibaren devletin Hıristiyan Cemaat başta olmak üzere gayrimüslimlere olan yaklaşımı, Meşrutiyet'in başından itibaren takınmış olduğu siyasi tavra oldukça zıttır. Bu nizamname ile askerlik ve eğitim konusunda gayrimüslimlerin dini başkanlarına hükümet ile vatandaş arasında aracılık etme hakkı verilerek, azınlıkları da Müslümanlar gibi doğrudan yönetme siyasetinden büyük oranda vazgeçilmiştir⁸²¹. Bu nizamname sonrasında eğitim konusunda Rumlar ile var olan tek problem Rum okullarının idarelerindeki ecnebi (Yunan) hocalar sorunu olmuştur. Rum cemaati Yunan hocaları yollamak istememiş, bu durum Adliye Nazırı'nın Cemaati, okulları kapamakla tehdit etmesine neden olmuştur⁸²².

Gayrimüslimlere askerlik alanında verilen haklar ise Balkan Savaşları dikkate alındığında pek bir anlam taşımamış gibi görünmektedir. Osmanlı ordusunda görev yapan birçok Rum askeri Balkan Savaşı esnasında düşman saflarına geçtiği gibi⁸²³ bu savaşlar esnasında ülkedeki Rumlara kötü davranılmamasına karşı sivil Rumların bazıları, Osmanlı parlamentosundaki Rum milletvekilleriyle birlikte İstanbul'dan kaçarak Osmanlı'ya karşı savaşmak için Yunan askeri güçlerine katılmıştır. Bu yüzden bu tarih itibarıyla Osmanlı yönetimi diplomatik görevlerde Rum çalıştırılmasına son vermiştir⁸²⁴. Balkan Savaşları Osmanlı'da yaşayan Rumlar ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilişkilerini geri dönülmez şekilde bozmuştur. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda yaşadığı yenilgi Rum tebaa arasında büyük bir sevince neden olmuş, o kadarki Beyoğlu'ndaki Rum kahvehanelerinde bu yenilgi zafer çığlıklarıyla karşılanmıştır. Rum tebaanın olumsuz tavırları karşısında cemiyet 1914 yılında Maarif Nezareti'ne bir yasa taslağı hazırlatarak gayrimüslim cemaat okullarının programlarını

⁸²⁰ MV. 231/369.

⁸²¹ Bayur, C.2, K.I, s.247; Kerimoğlu, s.246.

⁸²² "Rum Mekteplerinde Yunanlılar", Tanin Gazetesi, 2 Nisan 1912; Kerimoğlu, s.247.

⁸²³ Mahmud Muhtar Paşa, **Balkan Savaşı Üçüncü Kolordu'nun ve İkinci Doğu Ordusu'nun Muharebeleri**, İstanbul: Güncel Yayınları, 2003, s.155.

⁸²⁴ Sonyel, s.327-328.

bakanlığa onaylatma ve her yıl öğretim hakkında bir rapor sunma zorunluluğu getirmiştir⁸²⁵.

1908 – 1914 yılları arasında Meclis-i Vükela'ya yansıyan belgelerden gördüğümüz kadarıyla bu süreç zarfında Rum Cemaati ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler gergin başlamıştır. Bunun tamamen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ya da Meşrutiyet hükümetlerinin gayrimüslim politikalarından kaynaklandığını söylemek doğru olmasa gerek. Çünkü her ne kadar devletin belli bir politikası var ise de, devlet bu süreçte Rum Cemaat ile yaşadığı gerilimi tüm gayrimüslim cemaatler ile yaşamış değildir. Ermeni Cemaati ile olan ilişkileri genel olarak onaylama, Bulgarlarla olan ilişkisi çözüm üretme şeklinde olan hükümet Rum Cemaati konusunda engelleyici görünmektedir. Bunun nedeni devletin tutumundan ziyade karşı taraftaki cemaatlerin tutumu ile ilgilidir. Devlet tüm tebaaya eşit davranma çabası içinde olmuş, fakat bu durum -seçim sırasında gönderilen mazbata, Bulgar Meselesi dolayısıyla gönderilen mazbata, Sultan Abdülhamid Döneminde her yıl gönderilen ancak 1909 yılı itibarıyla gönderilmeyen 170 bin kuruşluk atıye-i seniyyeye dair mazbata ya da Damianos Efendi'nin görevden alınmasına dair gönderilen mazbatalar ve diğerlerinde görüldüğü üzere- Rum Cemaatinin hoşuna gitmemiştir. Tüm tebaaya eşitlik vaat eden Meşrutiyet, Rumlar için ayrıcalıklarının elinden alınması anlamına gelmiştir. Nitekim bunu Bulgar Meselesi'nde de, askerlik ve mekteplere ait meseleler görüşülürken de defalarca dile getirmişlerdir. Meclis-i Vükela Cemaate dair seçim, atama ya da istifalarında kaidenin dışında hareket etmemiştir. Nitekim Rum Cemaatin yaptığı her hareket Adliye ve Mezahip Nezareti tarafından kontrol edilmiş, Meclis-i Vükela da usule uygun olan hiç bir şeye karşı çıkmadığı gibi usule uygun olmayanların yapılmasına da müsaade etmemiştir.

1910 Temmuzunda, geçmişi oldukça eskiye dayanan Bulgar ve Rum Kiliseleri arasındaki anlaşmazlığa son veren Meşrutiyet yöneticileri, bu tavrı ile Rum Patrikhanesi ve Rum mebuslardan oldukça ağır eleştiriler alıp, sürekli Bulgarların yanında olmak ile itham edilmişse de, İttihat ve Terakki'ye göre bu iki millet arasındaki sorunun bitirilmesi tüm ülkenin “ittihad-ı anasır” fikri altında birleşmesi açısından mühim bir unsurdu. Ancak bu sorunu çözme çabası da Rum Cemaat ile olan ilişkinin gerilmesine neden olmuş, bu durum 5 Kasım 1911 tarihli nizamnameye kadar devam etmiştir. 5

⁸²⁵ Kerimoğlu, s.248.

Kasım 1911 tarihli nizamname ile de oldukça ılımlı bir politika ortaya koymaya çalışıldığını gördüğümüz hükümetler buna rağmen 1912 Balkan Savaşlarında kendine karşı savaşı ve kendi tebaasından olan Rum asker, sivil ve milletvekilleri gerçeği ile yüzleşmek durumunda kalmıştır. Bu gerçeğe rağmen Meclis-i Vükela'nın 1913 yılında aldığı kararlarda Rumlara ait kilise ve mektep yapımı ya da tamiri konusunda Rumların karşısında durmayıp onaylayıcı olduğu görülmektedir. Kısacası Meşrutiyet hükümetleri Rum Cemaati lehine kararlar aldığı süreçte dahi, Rum Patrikhanesi ve Rum Mebusları tarafından destek görmemiş, İttihat ve Terakki 1908 ile 1914 arasında Rum Cemaate karşı nafi bir çaba içinde olmuştur.

BÖLÜM 4. MECLİS-İ VÜKELA MAZBATALARI IŞIĞINDA EĞİTİM VE SOSYAL HAYAT

4.1. 1908-1914 Yılları Arası Eğitim

4.1.1. Meşrutiyet Dönemi Okulları

Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesini devletin varlığı için önemli gören İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyet rejimini getirmeyi başarmakla birlikte, ilk hedefleri *askeri anlamda ülkeyi yıkılmaktan kurtarmak*⁸²⁶ olduğu için ülkeyi kalkındıracak reformlar konusunda hazırlıksız yakalanmışlardır. Ancak bu durum, cemiyetin ya da meşrutiyet dönemi hükümetlerinin sistemin yanlış olan kısımlarını düzeltmeye çalışmak için çabalamadıkları ya da bir şeyleri daha iyi hale getirmek için çalışmadıkları anlamına da gelmemektedir. Fakat şunu unutmamak gerekir ki II. Meşrutiyet'in ilanından 11 Haziran 1913 yılındaki Said Halim Paşa hükümetine kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti tam iktidar olamamış, siyasi rejim de oturtulamamıştır. Bu siyasi kargaşa 1908 yılında kurulan Kamil Paşa'lı ilk meşrutiyet kabinesinden I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği güne kadar Said Halim Paşa kabinesi de dâhil 11 hükümetin işbaşına geçmesine sebep olmuştur. 6 yıllık süreç içinde 11 hükümetin değişmiş olması, düşünülen reformların yapılmasını da zorlaştırmıştır. Bu sorun her alanda olduğu gibi *eğitim* alanında da kendini göstermiş, 6 yıl içinde asaleten ya da vekâleten atanan Maarif Nazırı sayısı 16'yı bulmuştur. Bu isimler sırasıyla:

Hakkı Bey, Mahmut Ekrem Bey, Hakkı Bey, Abdurrahman Efendi, Ziya Paşa, Abdurrahman Bey, Abdurrahman Şeref Bey, Nail Bey, Emrullah Efendi, İbrahim Hakkı Paşa, Babanzade İsmail Hakkı, Abdurrahman Şeref Bey, Emrullah Efendi, Said Bey, Mehmet Şerif Paşa ve Şükrü Bey'dir⁸²⁷. Bu isimlerden en uzun süre Maarif

⁸²⁶ Jön Türkler uzun zamandır, Sultan Abdülhamid yönetimini değiştirmeyi düşünmekle birlikte, Rus Çarı II. Nikola ile İngiltere Kralı VII. Edward arasında Reval'de 9 Haziran 1908'de gerçekleşen görüşme ihtilalin gerçekleşmesi konusunda itici güç oluşturmuştur. Rusya ve İngiltere arasında Makedonya'nın geleceği, Makedonya demiryolları ile genişleyen Alman etkisi, ayrıca bu bölgeden dolayı genişleyen Avusturya gücü, iki ülkeyi korkutmuş bu durum da Rus ve İngiliz liderlerin Reval'de bir araya gelip konuyu görüşmesine sebep olmuştur. Bu görüşmeyi Osmanlı'nın paylaşılması olarak gören İttihat ve Terakki Cemiyeti, ülkeyi yıkılmaktan kurtarmak amacıyla Meşrutiyet'i ilan etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevilya Aslanova, **20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası(1903-1917)**, Antalya: İlkim Ozan Yayınları, 2011 s.48; Dağa çıkarak ihtilalin fitilini ateşleyen Niyazi Bey Reval görüşmelerinin ardından yayımlanan bildiriden sonra gözüne uyku girmediğini söylemiştir bkz. Yuriy Aşatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu (çev.). İstanbul: Bilgi Yayınları, 1974, s.308.

⁸²⁷ Güneş, *Meşrutiyet Hükümetleri*, s.61-155.

Nazırlığı'nda kalan isim hem Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'nin hem de Said Halim Paşa Hükümeti'nin Maarif Nazırı olan Şükrü Bey olmuş, ancak onun döneminde de Dünya Savaşı patlak verdiği için tasarlanan reformlar hayata geçirilememiştir. Hükümetler değiştikçe Maarif Nazırı'nın da değişmesi özellikle basın tarafından şiddetli eleştirilere sebep olmuş ancak bu eleştirilerin yapıcı bir etkisi olmamıştır. Bu denli çok değişimin olmasına rağmen *eğitim* yeni bir neslin yetişmesindeki en önemli unsur olduğundan İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyet düşüncesinin yerleştirilmesi ve yeni nesillerin bu rejime uygun kişiler olarak yetiştirilmesi için çaba göstermiştir. II. Meşrutiyet fikrinsel olarak her ne kadar daha özgürlükçü ve yenilikçi bir düşünceyle başlangıç yapmış olsa da, beraberinde getirdiği iç - dış kargaşa ve savaşlar sebebi ile tam bir politik fikrin uygulanabilmesi ya da para gerektiren reformların gerçekleştirilmesi yönünde engelleyici bir karaktere de sahip olmuştur.

Meşrutiyetin ilanından sonraki fikir hayatındaki renkliliği eğitim alanında yaşanan soyut tartışmaların⁸²⁸ çokluğunda görmek mümkünken somut alanda yapılabilenler Meclis-i Vükela kararlarından da takip edebildiğimiz gibi kısıtlı olmuştur.

Meşrutiyet ilan edildiğinde Harbiye Mektebi gibi bazı okulların idare heyetlerinde değişiklik yapılmış, Abdülhamid Devri yöneticileri görevlerinden uzaklaştırılarak yerlerine yeni rejime ayak uyduracak idareciler getirilmiştir. Sultan Abdülhamid döneminin ders kitapları *istibdat dönemine aittir* düşüncesiyle yırtılıp atılırken öğretmenleri de *saray hizmetlileridir* söylemiyle görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Bu durum Meşrutiyet Dönemi okullarının eğitime kitapsız ve yetersiz öğretmen ile başlamasına neden olmuşsa da⁸²⁹ sorun zamanla giderilmeye çalışılmıştır.

Hazırlanan yeni ders kitaplarının içerikleri meşrutiyet rejimine uygun şekilde değiştirilerek öncelikle II. Abdülhamid'i öven onu yücelten ifadeler ders kitaplarından çıkartılmış, onun yerine yeni yönetim şeklini öven bir üslup benimsenirken, II. Abdülhamid ve yönetim şekli de şiddetle eleştirilmiştir. II. Abdülhamid Dönemine ait ders kitaplarının yarısı besmele ile başlarken 1908'den 1918'e dek okullarda okutulmuş olan toplam 35 adet ders kitabından yalnızca 2 tanesinde besmeleye yer verilmiştir.

⁸²⁸ Meşrutiyet devri eğitim alanındaki fikir akımları ve tartışmaları için bkz. Mustafa Ergün, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri**, Ankara, 1996.

⁸²⁹ Ahmet Bedevi Kuran, **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi**, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009, s.112-113.

Ayrıca saltanat idaresi ve saltanat mensuplarına karşı yönelmiş olumsuz tavır dikkatli şekilde ele alınmıştır. Cumhuriyet rejiminin en gelişmiş yönetim biçimi olduğu dile getirilirken, Osmanlı Devleti'nde bunu uygulamanın imkânsız olduğu ayrıca hanedana eskiden kalma bir minnet borcunun varlığı dile getirilmiştir. Bunun nedeni saltanata bağlı olan kesimi ürkütmemektir⁸³⁰. Cumhuriyet rejiminin neden uygulanamayacağı ise ders kitaplarından birinde baba oğul arasında geçen bir konuşma ile açıklanmıştır. Oğlu babasına cumhuriyet usulünün kendilerinde uygulanıp uygulanamayacağını sormuş baba ise uygulanamayacağını söyleyerek “Çünkü biz muhtelif müteaddid kavimlerden, unsurlardan mürekkep bir millet, bir hükümetiz. Böyle intihap ile hükümdar tayinine kalksak cumhur reisinin, her kavm, her unsur kendisinden olmasını ister...Halbuki hanedan-ı al-i Osman bu devleti kurmuş, esasını vaz etmiş, bunun büyümesi için birçok fedakarlık yapmış...Bu mübarek hanedan kadar millete hizmet etmiş hiçbir hanedan yoktur. Binaenaleyh...Devlet-i Osmani'de cumhuriyet katiyen caiz değildir.”⁸³¹ cevabını vermiştir.

Kanun-ı Esasi'nin ve meşrutiyetin ilanı ise devleti ayakta tutan hayati bir unsur olarak ele alınmıştır:

*“Kanuni Esasi ilan edilmesi idi, hükümetimiz şimdiye kadar batar, milletimiz başka milletlere esir olurdu. Çünkü hükümetin fena idaresi yüzünden Avrupa hükümetleri maazallah memleketimizi taksime karar vermişlerdi. Bereket versin meşrutiyeti ilan ettik de bu felaketten kurtulduk.”*⁸³²

II. Meşrutiyet'in ilanı ve yapılması planlanan tensikat düşüncesi ülkede yeni pek çok okulun açılmasına etki etmiştir. Meşrutiyeti ilan edenler bu konu ile yakından ilgilendiği için 1908'in son aylarından itibaren çalışmalara başlamışlardır. Polis cemiyeti içinde yapmayı planladıkları tensikat dolayısıyla bir sene sonrasında yeni bir mektep açmaya karar vermişler bu mektep için gerekli olan 86.800 kuruşu Dâhiliye bütçesine eklemişlerdir⁸³³.

Osmanlı Devleti'nde polis eğitimi hakkındaki çalışmalar 1900 yılında mesleki ve yasal bilgilerin verildiği kurslar şeklinde başlamış, Rumeli ıslahatı esnasında 1907 yılında

⁸³⁰ Nuri Doğan, **Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994, s.70-73.

⁸³¹ Ali Seyyidi, **Muhasebat-ı Ahlakîye**, İstanbul: Şirketi Mürettebiye Matbaası, 1332, s.24; Doğan, s.74.

⁸³² Ali Seyyidi, **Vezaif-i Medeniye**, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329, s.56.

⁸³³ **MV**. 123/4.

Selanik'te ilk Polis okulu açılmıştır. Ancak bu okul Belçikalı subaylar idaresinde açılmış olduğundan Meşrutiyet'in ilanı sonrası yabancı subaylar ülkelerine gönderilirken okul da kapatılmıştır⁸³⁴. Bu yüzden II. Meşrutiyet sonrası yeni bir polis okuluna ihtiyaç duyulmuş Meclis-i Vükela'da alınan karar sonrası 1909 yılının yaz ayında Yıldız Sarayı'nın içinde "İstanbul Polis Mektebi" kurulmuştur, okulun o yılki toplam öğrenci sayısı 400, eğitim süresi ise 6 ay olarak belirlenmiştir⁸³⁵. Kasım ayında sadrazam ve şeyhülislam tarafından ziyaret edilen⁸³⁶ okul eğitimi için 6 ay belirlenmesine karşın zeki olanlar ve daha evvelden alt yapısı olanlar sebebiyle Kasım ayında bir sınav yapılarak sınavı geçenler 4 aylık eğitim sonunda mezun edilmiş, başarılı olamayanların ise 6 aylık eğitimi tamamlaması kararlaştırılmıştır⁸³⁷.

18 Kasım 1908'de "Tıp Fakültesi" adını alan ve başkanlığına da Müşir Cemil Paşa'nın seçildiği⁸³⁸ Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye gereken öğretmen tayini ve öğretmenlerin maaşlarının verilmesi konusunda gerekli işlemler başlatılmışsa da⁸³⁹ askeri tıbbiye ile birleştirilmek istenmesi ve öğretmenler mevzusu ciddi bir problem oluşturmuştur. Problem öyle bir hal almış ki sorunu çözmekle görevli Maarif Nazırı Nail Bey problemi çözemediği için görevinden istifa etmiştir⁸⁴⁰. Maliye memurları için de bir okul açılmasını kararlaştıran hükümet, bu okulun sınıflarını 120 kişilik belirleyip, öğrenim dilini ise İngilizce ve Fransızca olarak düzenlemiştir. Ayrıca yaşı 35'i geçmemiş öğrenciler için devam zorunluluğu getirirken, diğerleri için daha esnek kurallar belirlemiştir⁸⁴¹. Bir yandan yeni okul ve şubeler açan, yeni öğretmenler tayin eden hükümetler, bir yandan da başarısız bulduğu okulları lağv etmiştir. İlim ve sanat okulu olarak kurulan Darülhayr isimli okul bunlardan biridir. 1903 yılında Sultan Abdülhamid tarafından yetimler için kurulmuş rüşdiye düzeyindeki okul, sanayi okullarına kaynaklık etmesi için düzenlenmiştir. Ancak II. Meşrutiyet'e kadar Maarif Nezareti'nin merkez örgütünde bulunan bazı kişilere yan maaş sağlayan bir kurum olduğundan⁸⁴² Vükela Heyeti okuldan beklenen başarı elde edilemediği gerekçesi ile okulun kapatılmasını

⁸³⁴ İhsan Birinci, "İlk Polis Okulları", **Hayat – Tarih Mecmuası** 11/3(1966), ss. 87-90, s.87.

⁸³⁵ "Polis Mektebi", **Tanin Gazetesi**, 25 Haziran 1909.

⁸³⁶ "Polis Mektebini Ziyaret", **Tanin Gazetesi**, 8 Kasım 1909.

⁸³⁷ "Polis Mektebi", **Tanin Gazetesi**, 8 Kasım 1909.

⁸³⁸ "Tıp Fakültesi", **Tanin Gazetesi**, 19 Kasım 1908.

⁸³⁹ **MV**. 123/14.

⁸⁴⁰ Tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dr. Kemal Cenap, "Mekatib-i Tıbbiye Meselesi", **Tanin Gazetesi**, 10 Mart 1909.

⁸⁴¹ **MV**. 123/32

⁸⁴² Ergün, *Eğitim Hareketleri*, s.357.

kararlařtırmıř⁸⁴³, bu okul için ayrılan bütçe ve bina da Darülfünun'a devredilmiştir. Öğrencileri ise İstanbul ve vilayetlerdeki yatılı okullara gönderilmiştir⁸⁴⁴. Sultan II. Murad zamanında kurulan fakat asıl teşkilatına Fatih Sultan Mehmed zamanında ulaşan Enderun Mektebi de kapatılan okullardandır⁸⁴⁵. Açıldığı zaman mülki ve askeri idareci yetiştirmeyi hedefleyen bu okul, Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra bürokrasisine gerekli insan gücü oluşturmak için kurulmuştur. Devşirme sistemi ile çalışan, üstün yetenekli çocukların alındığı, devlete oldukça önemli isimler kazandırmış olan bu okul XVII. Yüzyıl itibariyle bozulmaya başlamıştır. Mevcut usule aykırı biçimde himaye ve kayırmalarla Enderun'a kabul şartlarına uygun olmayan kişilerin alınmaya başlanması, mektebin yeni ihtiyaçlara ayak uyduramadığı gibi, kapıkulu askerlerinin nüfuz ve güçleri nedeniyle Enderun Mektebi'ndeki disiplinin sarsılıp eğitim kalitesinin düşmesine neden olmuştur. Mektep yine de XIX. Yüzyıl başlarına dek etkisini sürdürmüş fakat dönemin ihtiyaçlarını karşılayamadığı için II. Meşrutiyet Dönemi kapatılmış⁸⁴⁶, okulun öğrencilerinden 18 kişi de Sanayi Mektebi'ne gönderilmiştir⁸⁴⁷.

Darülhayr ve Enderun Mektebi gibi önemli iki okul kapatılmış olsa da pek çok yeni okul açılmıştır. Özellikle Balkan Savaşları'nın başlaması, Balkan topraklarından muhacir akınının olması, Anadolu ve İstanbul'daki okul sayısının artışında etkili olmuştur. Bu okulları bugün olduğu gibi yeni ve büyük binalar şeklinde düşünmemek gerekir. O dönem yeni açılan okullar için eğer maddi imkân var ise birkaç katlı ufak bir bina inşa edilmekte ya da var olan konaklar – saraylar kiralanarak yeni okullar tesis edilmektedir. Bazı konakların yıllık kiralaları bir konak bedeline denk düşecek kadar yüksek şekilde tuttuğundan bu durum vekiller arasında zaman zaman tartışmalara yol açmış ancak devlet, satın alacak maddi gücü kendinde bulamadığından yüksek miktarda da olsa kiralama yoluna giderek okul açmaya devam etmiştir⁸⁴⁸. Haydarpaşa'da muhacirin için inşa edilmiş olan misafirhaneyi okula çevirme kararı alan hükümet⁸⁴⁹ Kandilli'de bulunan Adile Sultan'a ait sarayın ise İnas Mektebi olarak kullanılmasını istemiştir⁸⁵⁰. Sarayın okul yapılmasına karar verildikten sonra 44.107 kuruş vergi borcu

⁸⁴³ MV. 129/47.

⁸⁴⁴ Ergün, *Eğitim Hareketleri*, s.357.

⁸⁴⁵ MV. 131/48.

⁸⁴⁶ Mehmet İpşirli, "Enderun", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s.185-187.

⁸⁴⁷ MV. 131/48.

⁸⁴⁸ *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, D.III, C.I, İ.S.II, 24 Kanun-u evvel 1331, s.274.

⁸⁴⁹ MV. 136/99.

⁸⁵⁰ MV. 146/14.

olduğu ortaya çıkınca Vükela Heyeti verginin alınmamasını kararlaştırmıştır⁸⁵¹. Yine belgelerden gördüğümüz kadarıyla günümüze İstanbul (Erkek) Lisesi olarak gelen Numune-i Terakki Mektebi ise İstanbul İdadisi adını alarak devlet okulları statüsüne geçmek istemiş hükümet de talebi değerlendirerek hemen olmasa da bütçe meclisten geçtikten sonra isteğin yerine getirileceğini dile getirmiştir⁸⁵². İlginç olan ise Numune-i Terakki Mektebi'ne ait makalelerde bu mektebin Sultan II. Abdülhamid Döneminde satın alınarak devletleştirilmiş olduğunun yazmasıdır⁸⁵³.

Numune-i Terakki Mektebi'nin kurucusu Mehmet Nadir Bey, 1897 yılında Jön Türkler tarafından yapılması planlanan darbeyi, içkili bir haldeyken sarayda itiraf edince, darbe girişimi başlamadan bitmiş, 300 civarı Jön Türk sürgün edilirken Mehmet Nadir Bey'e dokunulmamış ancak okulu, devlet tarafından 120.000 kuruşa satın alınarak devletleştirilmiştir. II. Meşrutiyet ilan edildiğinde ise İttihatçılar Mehmet Nadir Bey'i Fizan'a sürgün etmek istemişlerse de, kendisi de Jön Türk olup Mehmet Nadir Bey'in de arkadaşı olan Dr. Şükrü Kamil Bey'in araya girmesi ile Mehmet Nadir Bey Fizan'a değil Trablusgarp'a gönderilmiştir⁸⁵⁴. Dolayısıyla Numune-i Terakki Mektebi'nin 1909 yılında İstanbul İdadisi ismiyle devlet okulları statüsüne kabulü istendiğinde Mehmet Nadir Bey İstanbul'da değildir. Ancak elimizdeki mazbata okulun Sultan Abdülhamid Dönemi satın alınıp devletleştirilmiş olduğu bilgisi ile çatışmaktadır, mazbatadaki talep bize okulun devlet okulu değil, özel statüde bir okul olduğu izlenimini vermiştir.

Hükümet Doğu vilayetlerinin uygun bir yerinde 5 senelik leyli(yatılı) bir mektep inşasını kararlaştırırken⁸⁵⁵ kadı ve naiplerin yetiştirilmesi ve şeraitle ilgili davalara bakmak için Tanzimat Dönemi kurulmuş ancak Meşrutiyet öncesi hayli zayıf bir programa sahip olan Medresetü'l-Kuzat'ı yeniden reforme edip hayata geçirmiştir, 28 Aralık 1912'de Soğukluçeşme-Vani Efendi Medresesi'nde Medresetü'l – Vaizin'i açmış, 1913 sonlarına doğru imam, hatip ve müezzin yetiştirmek için Medresetül – Eimme ve'l-Hüteba'yı açarken⁸⁵⁶ Van'da da Medrese-i Aliye inşasını uygun

⁸⁵¹ MV. 147/22, 148/22.

⁸⁵² MV. 129/44.

⁸⁵³ Bkz. Enfel Doğan, "İstanbul (Erkek) Lisesi'nin Kurucusu Mehmed Nadir Bey'in Öğretmenlik Mesleği ve Öğretim Yöntemleri İle İlgili Görüş ve Önerileri", *SAÜ Eğitim Fak. Dergisi*, 14 Ekim 2007, ss. 142-160; Barış Paksoy, "Riyaziyeci Mehmet Nadir Bey", *İstanbul Erkek Lisesi Dergisi*, 5 /30 /10, ss.69-74.

⁸⁵⁴ Mehmet Nadir Bey 1911'inde İstanbul'a dönüp özel bir okul açmak için girişimde bulunduğu kendisine izin verilmemiştir. Bkz. Enfel Doğan, s.145.

⁸⁵⁵ MV. 178/87.

⁸⁵⁶ Ergün, *Eğitim Hareketleri*, s.471-473.

görmüştür⁸⁵⁷. 1914 yılında ise Darü'l-Hilafeti'l – Aliye Medresesini kurarak 1914 yılında yayınlanan Islah-ı Medaris Nizamnamesi ile İstanbul'daki tüm medreseleri bu isim altında birleştirmiştir⁸⁵⁸. Meşrutiyetçiler batının pozitivist - maddeci düşüncesinden etkilenmiş olmakla birlikte sanıldığı gibi ülkedeki medreseleri yok edip, okullardan din eğitimini silmeye çalışmamıştır. Her dönem görüldüğü gibi bu dönemde de kurtuluşu Batı'da ya da dinde yahut her ikisinde de gören aydınlar var olmuş, bu varoluş da zengin bir fikri söyleme etki etmiştir. Bu fikirler de, siyasi gelişmelerin etkisi ile gerçekleşme imkânı bulabilmiştir. Meşrutiyet'in ilk yıllarında orta düzeydeki okulların ilk sınıflarında dini eğitime daha fazla ağırlık verilirken, son sınıflarda ders saatleri azaltılmıştır. 1910 yılından sonra ise kısmen de olsa tersi bir eğitim sistemi benimsenerek tüm eğitim-öğretim kademelerinde ağırlığı fazla olan bir dini eğitim süreci yaşanmıştır⁸⁵⁹.

Medreseler ise 1910 yılında yayınlanan Medaris-i İlmiye Nizamnamesi ile 12 yıl olarak düzenlenmiş. Dersleri sabah, öğle, akşam dersleri olarak gruplandırılmış, derslerine ise dini dersler dışında nahiv, belagat, hesap, sarf, hendese, coğrafya, tarih, kimya, kozmografya ve tabiat dersleri eklenerek modernleştirilip mektepleştirilmeye çalışılmıştır⁸⁶⁰. Bu demek oluyordu ki mekteplerdeki dini eğitim 1910 öncesine göre kısmen tersi yönünde artış gösterirken, medreseler ise eklenen yeni derslerle mektepleştirilme yoluna gidilerek sırf dini eğitimin verildiği bir kurum olmaktan çıkarılıp, eğitimde hepsinin verildiği daha dengeli bir yapı kurulmaya çalışılmıştır. Bu yüzden Meclis-i Vükela'da yeni bir medrese inşasına ya da var olanların tamirine dair kararların olması şaşırtıcı bir durum değildir. Ancak Meclis-i Vükela'da medreselere değil mekteplere dair kararların gözle görülür şekilde fazla olması Meşrutiyet yöneticilerinin hangi tarz eğitime daha fazla önem verdiklerini açık biçimde göstermektedir. Çünkü Meşrutiyetçilerin önceliği yeni bir nesil yaratmak gibi dursa da devlet kurumlarının ihtiyaç duyduğu personeli yetiştirme ihtiyacı ve bunun önceliği de göz ardı edilmemelidir. Bu ihtiyaçtan dolayıdır ki Meşrutiyet hükümetlerinin inşa edilmesine karar verdiği diğer okullar arasında Orman Mektebi⁸⁶¹, Tatbikat Mektebi⁸⁶²,

⁸⁵⁷ MV. 179/73.

⁸⁵⁸ Ergün, *Eğitim Hareketleri*, s.473.

⁸⁵⁹ Esra Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mekteplerde Dini Eğitim", *Kebikeç Dergisi*, 37-2014, s.19-34, s.24.

⁸⁶⁰ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s.94.

⁸⁶¹ MV. 226/134.

süvari zabitanı ile küçük zabitanı mahsus Süvari Tatbikat Mektebi⁸⁶³, nakliye sınıfı zabitanı yetiştirmek için Nakliye Mektebi⁸⁶⁴, miri ormanların imarı ve ıslahı için personel yetiştirmek amaçlı Orman Ameliyatı Mektepleri⁸⁶⁵ vardır. Öğrenciler açısından bu okullara girmek kolay olmamış, başvuru sayısı fazla olduğunda okula alım için sınav yapılmış. 1909 yılının Kasım ayında, İdadi mezunu olup Orman Mektebi'ne başvuran 35 öğrenciden sadece 20si alınmış, bunun adaletli olması için de öğrenciler başvuru sonrası bir sınava tabi tutulmuştur⁸⁶⁶

Pek çok okulun da ihtiyaçları doğrultusunda tamir edilmeleri kararlaştırılmıştır. İstanbul Mekteb-i Sultani⁸⁶⁷, İstanbul Leyli İdadi⁸⁶⁸, İstanbul Darülmüallim⁸⁶⁹, Üsküp Mekteb-i Sultani⁸⁷⁰ ve Maliye Mektebi⁸⁷¹ tamiri kararlaştırılan mekteplerdendir. Meşrutiyet hükümetleri, inşaat ya da tamirat dışında okulların ya da öğrencilerin ihtiyaç duyduğu araç-gereçlere de duyarsız kalmamıştır. Öğrenciler için gerekli olan 20 bin kuruşluk eşyanın⁸⁷², İstanbul Mekteb-i Sultani için gerekli olan 100 ton kömürün⁸⁷³, Mühendis Mektebi için gerekli olan 155 somyanın⁸⁷⁴, Polis Mektebi için 65 adet lüks lambanın⁸⁷⁵, İzmir Darümuallim'i için gerekli olan bakır kaplar ve karyola takımlarının satın alınmasında⁸⁷⁶ gerekli paraları gönderen hükümet, Galata Sultani Mektebi öğrencilerinden bir defaya mahsus olarak alınan elbise paralarının ise alınmamasını istemiştir⁸⁷⁷.

Vükela Heyeti, söz konusu eğitim olduğunda alınacak etin fiyatına kadar olaya dahil olmuştur. Tıp fakültesi ve leyli mektepleri için alınacak etin fiyatı söz konusu olduğunda hükümet bu okullar için alınacak etin Şehremaneti tarafından belirlenen fiyattan alınmasını dile getirmiştir⁸⁷⁸. Ayrıca belgelere yansıyan bilgilerden

⁸⁶² MV. 227/6.

⁸⁶³ MV. 227/121.

⁸⁶⁴ MV. 227/150.

⁸⁶⁵ MV. 231/115.

⁸⁶⁶ "Orman Mektebi Müsabakası", **Tanin Gazetesi**, 9 Kasım 1909.

⁸⁶⁷ MV. 119/79, 153/52.

⁸⁶⁸ MV. 144/13.

⁸⁶⁹ MV. 146/45.

⁸⁷⁰ MV. 154/104.

⁸⁷¹ MV. 157/44.

⁸⁷² MV. 153/55.

⁸⁷³ MV. 154/7.

⁸⁷⁴ MV. 154/71.

⁸⁷⁵ MV. 155/79.

⁸⁷⁶ MV. 159/30.

⁸⁷⁷ MV. 226/102.

⁸⁷⁸ MV. 175/85.

gördüğümüz kadarıyla bu dönem, vilayet ve İstanbul'daki sultanilere rüşdi ve ibtidai sınıflar ilave edilirken⁸⁷⁹, Dersaadet ve Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektepleri birleştirilmiş⁸⁸⁰, Mekteb-i Mülkiye üç şubeye bölünürken⁸⁸¹, Darülfunun'da yeni dersliklerin açılması istenmiştir⁸⁸². Ayrıca âmâ ve dilsiz çocuklar için de okul açılmasını⁸⁸³ kararlaştıran Vükela Heyeti Kadıköy'ün çeşitli yerlerinde İttihat Mektepleri Cemiyeti adına okullar yapılmasını istemiş bunun için de belirlenen arazilerin boşaltılması amacıyla bir kanun layihası hazırlanmasını bildirmiştir⁸⁸⁴. İttihat Mektepleri, İttihat ve Terakki'nin kendi fikri yapısını yerleştirmek açısından önemli kurumlardır⁸⁸⁵. Meşrutiyet'in ilanı her ne kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından gerçekleştirilmiş olsa da İttihatçıların 1913 Babiâli Baskını'na kadar iktidarı tam olarak ele geçirememiş olması, 31 Mart Vakasının gerçekleşmesi, ardından önce Ahali sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi kendisine muhalif güçlü siyasi partilerin kurulması İttihat yöneticilerini korkutmuştur. İttihat ve Terakki Mektepleri'nin kurulmasındaki amaç cemiyetin, Meşrutiyet'in ilk anından itibaren aldığı muhalefete karşılık Meşrutiyeti ve kendini anlayan nesli yetiştirmek olmuştur. Bu yüzden bu okullar yalnız İstanbul'da değil Osmanlı Devleti'nin özellikle de İttihat kulüplerinin olduğu her yerde açılmıştır.

İttihat ve Terakki, kendi mekteplerini açtırırken devletin mevcut okulları da hükümetler tarafından açılmaya devam etmiştir. Suriye'de Kadem Kışlası civarında açılması kararlaştırılan Sanayi Mektebi bunlardan biridir. Okulun inşası için gerekli olan taşlar, okulun 9 km uzağında bulunan taş ocaklarından getirilecektir. Toplamda 200 vagon taş gerekmektedir, hükümet bu taşların Hicaz Demiryolu aracılığıyla bedava taşınmasını söyleyerek⁸⁸⁶ okulun hızla inşa edilmesini bildirmiştir. Havran'da ise İptidai Mektebi kurulması kararlaştırılmış ancak okulun masrafları 600.000 kuruş olarak gösterilince, hükümet öncelikle bütçenin müzakere edilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir⁸⁸⁷. Ülkeye ticaret ve ziraat konusunda gelir sağlamak amacıyla Irak'ta bir Çiftlik Mektebi kurulması da görüşülen konulardan olmuş ancak bu arada Danimarkalı ve İsveçli bir

⁸⁷⁹ MV. 230/24.

⁸⁸⁰ MV. 230/25.

⁸⁸¹ MV. 183/2.

⁸⁸² MV. 143/15.

⁸⁸³ MV. 148/52.

⁸⁸⁴ MV. 137/31.

⁸⁸⁵Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz Hakan Aydın, "İttihat ve Terakki Mekteplerinin Yapısal Özellikleri Üzerine Bir İnceleme", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.

⁸⁸⁶ MV. 147/27

⁸⁸⁷ MV. 149/15

sendika burada zirai denemeler yapmak istediğini söyleyip bunun için de 25 yıllık bir ruhsat talebi ile gelince hükümet, bu talebi tetkik edilmek üzere Maliye Nezaretine göndermiştir⁸⁸⁸.

1911 sonlarına doğru Arnavutluk'ta acilen açılması gereken İdadi Mektepleri vardır, hükümet bu konu ile yakından ilgilenerek Şura-yı Devlet ile birlikte Maarif tarafından kaleme alınan talimatnameyi inceleyerek buradaki mekteplerin bir an evvel açılmasını istemiştir⁸⁸⁹. Üstelik 1912 itibariyle Arnavutluk'ta eğitim dilinin Arnavutça olması kabul edilmiştir⁸⁹⁰. Yerel dilde eğitim konusu Arap vilayetlerinde ise 1913 yılında görüşülerek kabul edilmiştir⁸⁹¹.

Balkan Savaşları öncesinde Rumeli'de yapılması planlanan mektepler vardır. Bunlar için Maarif Nezareti bütçesine ek olarak 5 milyon kuruş koyulmuştur⁸⁹². Osmanlı hükümetleri, devlet Balkanlardaki topraklarını kaybetmeden evvel Kosova⁸⁹³ ve Manastır'da iptidai mektepler⁸⁹⁴, Prizren ve İpek'de ise idadi mektepleri⁸⁹⁵ açılmasını kararlaştırmış Rumeli'deki topraklar kaybedildikten sonra ise İpek ve Priştine'de açılacak leyli idadiler için ayrılan bütçenin nakledilerek Mekke-i Mükerrerme'de leyli bir idadinin kurulmasını ayrıca Medine-yi Münevvere'de var olan idadi mektebinin de leyliye dönüştürülmesi konusunun bir sonraki senenin bütçe düzenlemesi sırasında dikkate alınarak yerine getirilmesini kararlaştırmıştır⁸⁹⁶. Benzer bir para aktarımı Beyrut'tan talep edilmiştir. Beyrut vilayetinden gönderilen tezkereye göre çalışacak eleman ihtiyacını karşılaması amacıyla Beyrut'ta bir Hukuk Fakültesi'ne ihtiyaç vardır. Selanik Hukuk Mektebi'ne ait olan 298.800 kuruşluk bütçenin yeni açılacak hukuk fakültesi için Beyrut'a gönderilmesi istenmiş, hükümet ise okul ve bütçeyi onayamadan evvel konuyu Adliye Nezareti'ne havale ederek gerçekten böyle bir ihtiyacın olup olmadığını tetkik ettirmiştir⁸⁹⁷.

⁸⁸⁸ MV. 154/33.

⁸⁸⁹ MV. 226/34.

⁸⁹⁰ MV. 227/202.

⁸⁹¹ MV. 231/236.

⁸⁹² MV. 227/81.

⁸⁹³ MV. 154/75.

⁸⁹⁴ MV. 155/60.

⁸⁹⁵ MV. 154/75.

⁸⁹⁶ MV. 176/6.

⁸⁹⁷ MV. 178/22.

4.1.2. Meşrutiyet Dönemi Öğrencileri

Bu dönem eğitim amacıyla yurt dışına gönderilen öğrenciler olmuştur, özellikle Fransa'ya gönderilenlerden bazıları henüz öğrenci iken bazıları ise öğrenimini bitirmiş ülkenin çeşitli birimlerinde görev yapan kişilerdir. Devletin özellikle Fransa'ya öğrenci göndermesindeki sebep Fransız eğitim sisteminin beğeniliyor olmasından kaynaklanmış olsa gerek. Nitekim 1912 yılında Maarif Bakanı olan Emrullah Efendi yaptığı değişikliklerde Fransız Eğitim Bakanlığı örgütünü örnek almıştır.

Daü'l-keleb ameliyathane müdür muavini Solkolağası Ali Rıza Efendi öğrenimini daha önce bitirmiş ve çalışmakta olan isimlerden biridir. Ali Rıza Efendi kuduz hastalığı konusunda çalışmaktadır ve bu konuda daha iyi bir eğitim alması amacıyla Paris'e gönderilmiştir⁸⁹⁸. Mülkiye Mektebi'nden mezun olan ve Sadaret Mektupçu Kalemi'nde çalışan Ahmet Niyazi Bey de daha iyi bir eğitim için Paris'e gönderilenlerdendir. Paris'teki Ulum-ı Siyasiye Mektebi'ne gitmek isteyen Ahmet Niyazi Bey'in dilekçesi dolayısıyla bazı tartışmalar gündeme gelmiş, Niyazi Bey'in dilekçesinin gönderildiği yerden (muhtemelen kendi kurumundan) bu tür öğrencileri göndermek için Avrupa'dan geri döndüklerinde oluşturulacak bir heyete iyi bir eğitim aldıklarının ispat edilmesi şartı koyulması istenmiştir. Meclis-i Vükela da Maarif Nazırlığı'nın yurt dışına gönderilecek öğrenciler ile ilgili bir nizamname hazırladığını söyleyerek, bu vb. dairelerden Avrupa'ya tahsil için gitmek isteyenlerin Avrupa'ya gönderilmesini, eğitim masrafları için daha evvel olduğu gibi masrafin gidenlerin çalıştığı kendi dairelerindeki bütçesinden(aldıkları maaş karşılığı) karşılanması eğer masrafları daha yüksek ise üstünün devletçe tamamlanmasını söylemiştir⁸⁹⁹. Kasım 1909'da da Mülkiye Mektebi'nden 7 öğrenci Paris'e gönderilirken⁹⁰⁰ Musika-i Humayun'dan seçilen Seyfeddin ve Sezai isimli iki öğrenci ise iyi bir müzik eğitimi için Viyana'ya gönderilmiştir⁹⁰¹. Bu da şunu göstermektedir ki devlet yalnız Fransa'ya değil alanında iyi olan diğer ülkelere de öğrenci göndermiştir, Fransa'ya gönderilen öğrenci sayısındaki çokluk ya gerçekten Fransız eğitiminin diğer ülkelere kıyasla iyi olması ya da Osmanlı'daki öğrencilerin diğer dillere oranla Fransızca'yı daha iyi bilmesi ile ilgilidir.

⁸⁹⁸ MV. 124/17.

⁸⁹⁹ MV. 125/20.

⁹⁰⁰ "Avrupa'ya Gidecek Talebe", **Tanin Gazetesi**, 8 Kasım 1909.

⁹⁰¹ MV. 194/32.

Yurt dışına öğrenci gönderilmesine dair bir talep de Maliye Nezareti'nden gelmiştir. Maliye Nezareti 1909 Mart'ında Meclis-i Vükela'ya gönderdiği bir dilekçesinde maliyeye çekidüzen verilmesi gerektiğinden bahsederek bunun için bir müfettişlik kurulması gerektiğini belirtmiştir. Dilekçeye göre bu müfettişlik yalnızca merkezde değil her vilayette kurulmalıdır. Bunun için de yetmiş memurlar gerekmektedir. Bu yetmiş memurları da ancak Avrupa'ya gönderilecek öğrenciler ile elde etmenin mümkün olduğundan bahsederek, bu memurlar için gerekirse merkez ve vilayet tahsisatından masrafların karşılanacağını söylemiş ve bu masrafların gelecek sene bütçesine eklenmesini istemiştir. Vükela Heyeti ise bu konuda zaten gerekli işlemleri yaptıklarını belirtmiştir. Bu konuda Avrupa'ya gidecek öğrenciler belirlenmiş, üstelik hazinede onlar için bir komisyon oluşturulması planlanmış hatta Fransa'dan bu konuda yabancı bir müfettiş de çağrılmıştır⁹⁰². Maarif, Orman ve Ziraat Bakanlıklarından da Avrupa'ya gönderilecek öğrenciler vardır. Bir öğrencinin ise devletin ihtiyacına binaen akçe darbına bağlı olarak kimya tahsili için Avrupa'ya gönderilmesi ayrıca eğitim için gideceği ülkenin başkentindeki darphanede bulunarak işleyişi öğrenmesi istenmiştir⁹⁰³.

Yurt dışına gönderilen ve askerliği gelmiş ya da gelecek olan öğrencilerin askerliklerini tecil eden devlet⁹⁰⁴ yurt dışına gönderilen bu öğrencilerin ülkeye geri dönmesini zorunlu tutmuştur⁹⁰⁵, giden öğrencilerden dönenlerin bazıları meslek gruplarına göre Darülfünun Hukuk Şubesi gibi kurumlara öğretmen olarak atanmıştır⁹⁰⁶.

Meşrutiyet hükümetleri Osmanlı tarihinde bir ilk olarak 1910-1911 öğretim yılından itibaren Avrupa'ya kız öğrenci göndermeye başlamıştır. Sayıları erkekler kadar olmasa da böyle bir girişimde bulunulması kadın kuruluşları tarafından büyük bir coşku ile karşılanmıştır. Devlet desteği ile ilk defa Avrupa'ya gönderilen öğrenci Pera Esayan mezunu Aznif Mehderyan isimli kişi olmuştur. Resim tahsili için Paris'te Montparnasse yakınlarındaki bir resim atölyesine devam ederken bir yandan da Sorbonne'dan özel dersler almıştır. Ülkeye geri döndüğünde İnas Sanay-i Nefise Mektebi'nde 800 kuruş maaşla resim öğretmenliği kadrosuna alınmıştır. Aznif Mehderyan Hanım'ın yurt dışına gönderilmesinde bazı hatırlı kişilerinin etkisi olmuş, bu da bazı sıkıntılara sebep

⁹⁰² MV. 125/28.

⁹⁰³ MV. 140/65.

⁹⁰⁴ MV. 146/3.

⁹⁰⁵ MV. 192/29.

⁹⁰⁶ MV. 230/16.

olmuştur⁹⁰⁷. Bundan mı bilinmez hükümetler 1911-1912 öğretim yılında yurt dışına gönderilecek burslu öğrencilerin sınavla gönderilmesine karar vermiştir. Gazete yolu ile yapılan sınav duyurusu neticesinde her cemaatten birinci gelen bir kız öğrencinin Avrupa'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Yani sınavlar, cemaatlerin kendi aralarındaki öğrencilere yapılmış, birinci olanları burs alarak Avrupa'ya gitme hakkını kazanmıştır. Avrupa'ya gidecek öğrencilerden, dersleri takip edebilecekleri düzeyde Fransızca bilmeleri ayrıca iyi biçimde Türkçe okuyup yazabilmeleri, dönüşlerinde kız okullarında öğretmenlik yapmaya hazır bulunmaları beklenmiştir. Yapılan sınavlar sonucunda Rum Cemaatinden Notre Dame de Sion mezunu Anastasya Karayanides, Ermeni Cemaati'nden Üsküdar Amerikan Koleji'nden mezun Vartanuş Aleksanyan, Musevi Cemaatinden ise Alliance İsrailite Mektebi'nde Osmanlıca öğretmeni Ester Esknazi ve Bulgar Cemaatinden Katerina Danilçef Avrupa'ya gitmeye hak kazanmışlardır. Yaşları 19-24 arasında değişen kızlar 250 frank⁹⁰⁸ aylık burs ayrıca 500 frank yol harcırahı ile Versailles Lisesi'nde Fransızca öğretmenliği eğitimi almak üzere 1911'de Fransa'ya gönderilmiştir⁹⁰⁹.

Devletin Avrupa'ya gönderdiği ilk kız öğrenciler gayrimüslim vatandaşlardan olmuş 1913-1914 öğretim yılına kadar Müslüman kızlar eğitim için her hangi bir yere gönderilmemiştir. Avrupa'ya devlet tarafından gönderilen ilk Müslüman kız öğrenci Mukbile Reşad, Zehra Hakkı, Emine Müzeyyen ve Refika Refik olmuştur. Biçki – dikiş eğitimi alan bu isimler Avrupa'dayken I. Dünya Savaşı çıkmış olmasına karşın, eğitimlerini yarıda kesmek istemeyenlerin bursları ödenip öğrenimleri desteklenmeye devam edilmiştir. Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin başarı durumları yurt dışında bulunan müfettişlikler aracılığıyla takip edilmiştir. Fransa'da Osmanlı Talebe Müfettişi olan Dr. Blondel kızlardan oluşan gruptan sorumlu olup, bursların kızların ellerine ulaşıp ulaşmadığından, derslerinde aldıkları başarıya kadar kendilerini takip etmiş, konu hakkında Maarif Nezareti'ne düzenli olarak bilgi aktarmıştır. Maarif Nezareti kızların

⁹⁰⁷ Maarif Nezareti Talebe-i Osmaniye Müfettişliği'nin raporuna göre Aznif Mehderyan başarılı bir öğrenci değildir, hatırlı kişilerin araya girmesiyle Avrupa'ya gönderilmiştir. Resim atölyesinin müdüründen aldığı evraklarla Nezareti okula gittiğine iknaya çalışmaktadır bu yüzden müfettişlik bu öğrenciden okulu bittiğinde pek bir fayda beklememek gerektiğini söylemiştir. Ancak yine de Maarif Nezareti mezun olduğu güne kadar bursu kesmeden ödemeye devam etmiştir. Bkz. Güldane Çolak, **Avrupa'da Osmanlı Kızları**, İstanbul: Heyamola Yayınları, 2013, s.34.

⁹⁰⁸ İsviçreli bir hukukçuya göre aylık 200 Frank burs dahi bir öğrenci için çok fazladır, Avrupalı öğrenciler dahi bu miktarda bir bursu sahip değildir bkz. "Avrupa'daki Talebemiz Ne Yapıyor", **İkdam Gazetesi**, 30 Mayıs 1914; Çolak, s.58.

⁹⁰⁹ "Avrupa'ya Gönderilecek Talibat", **Tanin Gazetesi**, 5 Eylül 1911; Çolak, s.36-38.

durumlarını yakından takip ederken öğrencilerin seçecekleri dersten ne zaman ülkeye geri dönemleri gerektiğine dek karar verme yetkisine sahip olmuştur⁹¹⁰.

Avrupa'ya öğrenci göndererek ülkedeki nitelikli personel ihtiyacını karşılamaya gayret gösteren devlete 1913 yılında Almanya'da yaşayan bir Alman vatandaşından ilginç bir destek gelmiştir. Almanya tebaasından olan Çölnark isimli Alman vatandaş vefat etmiş. Vefatından önce Osmanlı hükümeti için bir vasiyet düzenleyerek devlete 100.000 Mark bırakmıştır. Çölnark isimli bu vatandaş bıraktığı para ile Osmanlı'dan Almanya'ya öğrenci gönderilmesini istemiştir. Bu vasiyet, yabancı biri tarafından bırakıldığı için şeriata uygun olup olmadığı soruşturulmuş, durum şeriata aykırı bulunmayınca para bankaya yatırılarak faiziyle de Almanya'ya talebe gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁹¹¹.

Devlet bu süreç zarfında yurt dışına öğrenci gönderdiği gibi, yurt dışından da parasız öğrenci kabul etmiştir. Kırım Atgal ahalisinden üç Müslüman çocuk Eylül 1909'da İstanbul Leyli⁹¹² Mektebi İdadisi'ne kabul edilirken⁹¹³ İran sefaretince belirlenen altı öğrenci de Mülkiye, Sultaniye ve Hukuk Mekteplerine ücretsiz şekilde kabul edilmiştir⁹¹⁴. Ocak 1911'de de ücretsiz şekilde okumak için İran'dan İstanbul'a gönderilmiş öğrenciler vardır. İranlı olan bu yirmi talebenin İstanbul Polis Mektebi'ne ücretsiz olarak kaydettirilmesi⁹¹⁵ istenirken bu karardan iki ay sonra belgelere yansıyan başka bir kararda, eğitim alması için Şiraz ile Buşir arasındaki Kaşgay isimli Türk kabilesinden gönderilen yirmi kadar gencin Osmanlı mekteplerine ücretsiz şekilde kabul edilmesi için Maarif Nezareti'ne haber verilmesinin istendiği⁹¹⁶ görülmüştür.

Devlet kendi vatandaşı olan pek çok kişiye de ücretsiz okuma imkânı sağlamıştır. 10 Temmuz 1911'de Balkan Savaşlarından önce Meclis-i Vükela, aileleri kabul ettiği takdirde Gevgilli'den bir Rum ve Bulgar, Manastır'dan bir Ulah, Selanik'ten bir Musevi, Üsküp'ten ise bir Sırp çocuğunu alarak hükümet adına tahsil görmesi için İstanbul'a gönderilmesini isterken⁹¹⁷ Balkan Savaşları'ndan sonra bölgeden İstanbul'a gelebilen ya da gelmeyi başaramayan çok kişi olmuş, devlet bu çocukların peşine

⁹¹⁰ Çolak, s.39-57.

⁹¹¹ MV. 230/50.

⁹¹² Leyli: Yatılı, Nehari: Gündüzcü

⁹¹³ MV. 131/88.

⁹¹⁴ MV. 148/11, 151/63.

⁹¹⁵ Bu talebelerin kişi başı masrafı ilk etapta 480 kuruştur. Aylık masrafı ise 100er kuruş olup, 20 öğrencinin bir senelik masrafı 24.000 kuruştur bkz. MV. 148/37.

⁹¹⁶ MV. 151/53.

⁹¹⁷ MV. 154/59.

düşerek onları sahipsiz bırakmamıştır. İstilaya maruz kalan mahaller vardır, bunların ahalisinden olup İstanbul'da eğitim gören fakir öğrenciler vardır. Meclis-i Vükela bu fakir öğrencilerin hangi mahal ve hangi okullarda oldukları, kaç kişiden ibaret oldukları ve şu an nerede ikamet ettiklerine dair okul idarelerince bir defter düzenlenerek, ihtiyaçlarının karşılanması için hazine tarafından şimdilik bu öğrenciler adına 5 bin kuruş ödenmesini istemiştir⁹¹⁸. Bu öğrencilerin takibini bırakmayan hükümet daha sonra ihtiyaç üzerine bu öğrenciler için çeşitli miktarlarda parayı yıllar içinde defalarca göndermiştir⁹¹⁹.

Ayrıca istilaya uğrayan Rumeli Vilayetleri ve Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetinden⁹²⁰ gelen talebeler vardır. Bu öğrenciler Anadolu'daki çeşitli okullara sevk edilmiştir⁹²¹. Rumeli Mektebi Sultani ve İdadisi ile Midilli Mektebi Sultani ve İdadisi'nden gelen öğrenciler de vardır. Bu öğrenciler Anadolu Vilayeti Mektebi Sultanisine ve İdadisine gönderilmiş olup, bunlar geldikleri yerde ücretli ve ücretsiz öğrenci olmak üzere iki grup halinde olduğundan bu öğrencilerden ücretli olanlar zamanında ücretlerini ödemişler ancak artık ödeyecek halde değil iseler, bunların ödemeleri ertelenirken, ücretsiz öğrenciler yine pek çok haktan ücretsiz olarak faydalanmıştır. Ancak burada bu öğrenciler için yatacak yer kalmadığından uygun görülen iki yerde, biri sultani diğeri idadi derecesinde 100 er kişilik 2 okulun inşa edilmesi kararlaştırılmıştır⁹²².

Göç eden öğrencilerle okulların nüfusu oldukça artmış bu durum yalnızca Anadolu Vilayeti Mektebi Sultanisi'ni değil İstanbul Sultani Mektebi'ni de etkilemiştir. Bu yüzden burada da yeni bir şube açılması bunun için de aylık 3250 kuruş tahsisat lüzum görülmüştür⁹²³. İtalya ile yapılan Trablusgarp Harbi ve bölgenin İtalyanlar tarafından işgale uğraması da Trablusgarp Mekteb-i İdadisinden 245 talebenin İstanbul'a nakledilmesine neden olmuştur⁹²⁴. Balkan Savaşları nedeniyle tatil edilen Selanik Ziraat Mektebi talebelerinin bir kısmı da aldıkları eğitime göre bazıları Halkalı bazıları da

⁹¹⁸ MV. 173/38, MV. 174/120.

⁹¹⁹ MV. 175/119, 177/16, 178/33, 180/20.

⁹²⁰ 1908 yılında Midilli, Rodos, Limni ve Sakız Adasını içine alan bu vilayet Balkan Harbi'nde yaşanan yenilgi ve I. Dünya Savaşı'nın ardından dağılmıştır bkz. Mahmut H. Şakiroğlu, "Cezayir-i Bahr-i Sefid", TDV İslam Ansiklopedisi, C.7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s.501.

⁹²¹ MV. 173/44.

⁹²² MV. 174/78.

⁹²³ MV. 176/75.

⁹²⁴ MV. 175/90.

taşradaki Ziraat Mekteplerine kaydedilmiştir⁹²⁵. Hükümet Selanik ve Halkalı Ziraat Mekteplerinden mezun olanların yeni ziraat usullerini tatbik edebilmeleri için Çitler Çiftliği ve Konya Ovası'ndan arazi vermiştir⁹²⁶. Yerli ya da yabancı, ya da işgal edilmiş bölge ahalisi öğrencileri konusunda hassas davranan hükümet, aynı hassasiyeti merkez ya da taşrada oturup fakir olan ilim adamı ve aileleri için de göstererek bu kişileri maaşa bağlamıştır⁹²⁷.

4.1.3. Meşrutiyet Dönemi Eğitim

Tezimizin sınırlarını oluşturan 1908-1914 yılları arasındaki eğitim hareketlerine bütünsel olarak baktığımızda diyebiliriz ki bu dönem hükümetlerinin eğitim alanında yapmış olduğu yenilikler içinde en önce bina temin etme, ihtiyaç duyulan araç-gereçleri sağlama ve gerekli eğitimin verilebilmesi için öğretmen atamasına öncelik verilmiştir. Öğretmen temin etmek de başlıca bir sorun oluşturduğundan bir diğer önemli konu ihtiyaç duyulan bu öğretmenlerin yetiştirilmesi olmuştur. Taşradaki bina sorunlarının giderilmesi ya da yeni bina inşasını taşradaki halka bırakan devlet öğretmen maaşlarının ise bakanlık tarafından ödenmesini kararlaştırmıştır. Devlet bina yapımını taşradaki halka bırakmış olsa da okul yapımında ya da tamirinde maddi yardımda bulunmuştur. Nakit olarak bir para ödememişse de köy okullarının yapım ve tamirlerinde gerekli olan kerestenin miri ormanlardan ücretsiz karşılanması gibi kolaylıklar sağlamıştır⁹²⁸.

Eğitim kademeleri açısından baktığımızda ise anaokulu kavramı Osmanlı Devleti'nde ilk kez bu dönem ortaya çıkmış, bunun öncüleri Yahudi ve Ermeni cemaatleri olsa da onlardan gördükleri modeli alan devlet 1914 senesinde ilk resmi anaokulunu açmıştır. Daha evvel orta öğretim içinde olan rüştiyeler bu dönem ilköğretime alınarak iptidailer ile birlikte ele alınmış, 1913 yılında Tedrisat-ı İptidaiye layihası çıkarılarak ilköğretim parasız, zorunlu ve 6 yıllık bir süreç olarak belirlenmiştir. Bunların masrafları ve yönetimleri ise vilayetlere bırakılmıştır. Orta öğretim konusunda yapılan düzenlemeler ise idadilerin sultaniye (liseye) çevrilmesi olmuştur. Bu okullara bir ara sultani, daha sonra lise demişlerse de en sonunda tekrar sultani kavramına dönmüştür. İdadilerin sultaniye çevrilmesi kolay olmamıştır, bu yüzden ülkede bir dönem idadi-sultani ikiliği

⁹²⁵ MV. 229/24, 231/120.

⁹²⁶ MV. 178/27.

⁹²⁷ MV. 143/34.

⁹²⁸ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ergün, *Eğitim Hareketleri*, s.280.

görülmüştür. Belgelerde Mekatib-i Sultaniye olarak geçen bu okulların sayısı I. Dünya Savaşı çıktığında 50'yi bulmuştur⁹²⁹. Önemli bir atılım da kızların eğitimi konusunda yaşanmıştır. II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlükçü bakış açısı en çok kadınlar konusunda hissedilir düzeyde olmuş, İttihatçıların laikliğe eğilimli duruşu kadınlar konusunda liberal etkiler yaratmıştır. Dönemin aydın çevreleri kendi görüşleri doğrultusunda kadın konusunu yazıp, birbirileri ile anlaşamıyor olmalarına rağmen hepsinin hemfikir olduğu konu kadınların eğitilmesi gerektiği olmuştur⁹³⁰. Meşrutiyet'e kadar, kızlar için yükseköğretim düzeyinde eğitim veren hiçbir kurum yokken⁹³¹ ilköğretim düzeyinin üzerinde eğitim veren ilkokul 1859 yılında açılan Cevri Kalfa İnas Rüştüyesi olmuştur⁹³². Kız okullarındaki kadın öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla 26 Nisan 1870'de Ayasofya'da ilk Kız Öğretmen Okulu Darümuallimatı açılmış, bunu Dersaadet Nehari Kız Sanayi Mektebi(1884) ve Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi (1890) takip etmiştir. Ayrıca daha evvel yasak olan bir durum ortadan kaldırılarak kızlara koleje gitme izni de verilmiştir⁹³³.

II. Meşrutiyet ile birlikte erkek okullarında olduğu gibi kız okullarında da ıslaha gidilirken diğer yandan yeni okullar açılmıştır. 1912 yılında sadece İstanbul'da 13 kız rüştiyesi mevcuttur. Meşrutiyet öncesi vilayetlerde bulunan kız rüştiye sayısının ise toplamı 62'dir. Sultani seviyesindeki eğitim de 1913-1914 öğretim yılında var olan tek Kız İdadisi'nin 10 yıllık sultani haline getirilmesi ile olmuştur. İstanbul İnas Sultanisi adını alan bu okul daha sonra Bezmialem Valide İnas Sultanisi adını almıştır. Kız

⁹²⁹ Muhammet Şahin ve M. Ahmet Tokdemir, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, Güz 2011, 9(4), ss.851-876, s.859-862.

⁹³⁰ Yasemin Tümer Erdem, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi**, Ankara: TTK Yayınları, 2013, s.421.

⁹³¹ Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri", **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslar arası Sempozyumu, Bildiriler**. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009, s.263-273.

⁹³² Uğur Ünal, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri(1897-1907)**, Ankara: TTK Yayınları, 2015, s.2.

⁹³³ Sultan Abdülhamid Dönemi gizli şekilde Robert Koleji'ne kayıt olan ancak jurnalciler yüzünden 1908 yılında kolejden uzaklaştırılan, II. Meşrutiyet ile birlikte tekrar koleje dönen Nazlı Halid, İttihat ve Terakki'nin Kanun-ı Esasi'yi ilanı ve kolej kapılarını Türk kızlarına açması üzerine kaleme aldığı yazı kadın konusunun Meşrutiyet ile nereden nereye geldiğini gösterecek düzeydedir: "*Türk anayasası çok büyük değişimler getirdi. Bunlardan biri de kadınların konumu hakkındadır. Bugüne kadar kadınlar için eğitimin lüzumsuz olduğu düşünülüyordu. Zira onun hayatındaki en büyük iş ev kadınlığıydı. Hemşirelik dışındaki meslekler kadınlara uygun bulunmuyordu. Kadınlar erkeklerden her konuda daha aşağı seviyede görülüyordu. Babaları, erkek kardeşleri ve eşleri pek çok biçimde eğlenirken, kadınların hayatın tüm faydalarından mahrum bir halde evde oturmaları doğru kabul ediliyordu. Zihinlerini geliştirecekleri okullar yoktu ve onlar cehaletlerinden dolayı mazurdular. Kadınlardan bazıları bu faydalı değişime önyak olmak için var güçleri ile çalıştı. İhtilalde kadınlar önemli bir rol oynadılar. Komitenin en aktif üyeleriydiler. Erkeklerin yapma imkanı bulamadıkları zamanlarda haber ve mektup taşıyanlar onlardı(...)*Gazeteler kadınların erkeklere yardım etmesi ve çalışması gerektiği konusunda makale üstüne makale yayınlıyorlar. Umarım bu, eskiden genel kabul gördüğü üzere 'sadece çalışmayı ve erkeklere yardım etmeyi düşünmek' şeklinde kalmaz(...)" bkz. Hester Donaldson Jenkins, **Robert Koleji'nin Kızları**, Ayşe Aksu (çev.). 2. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 2014, s.147-148.

öğrencilerin üniversite düzeyinde eğitime kavuşması ise 1913-1914 öğretim yılının ikinci yarısında Darülfünun'da kadınlara verilen konferansların yoğun ilgiyle karşılanması sonucu gerçekleşmiş, İnas Darülfünunu 1914-1915 öğretim yılında üç şubelik bir üniversite olarak hayata geçmiştir⁹³⁴

Yüksek öğretim kurumunda genel olarak özellikle 1912 sonrası önemli gelişmeler yaşanmış, bunda Balkan Savaşları'nın etkisi olmuştur. Bu dönem yüksek öğretim kurumu olarak hizmet veren Darülfünun'a başvuru sayıları çoğaldığından okula gelenlerin yetersiz bulunanları için İhzari(hazırlık) Sınıfları açılmış, ayrıca öğrencilerden ücret alımı kaldırılmıştır. Darülfünun⁹³⁵ programları gözden geçirilerek tarih, felsefe, edebiyat gibi dersler programa ilave edilmiştir⁹³⁶. Mülkiye, Tıbbiye, Hukuk bir araya toplanarak kısmen de olsa yüksek öğretim birleştirilmiştir⁹³⁷ 1912'de Emrullah Efendi'nin bakanlığı döneminde Darülfünun düzenlenerek 5 kısma bölünmüştür. Bunlar *Ulum-u Şeriyye, *Ulum-u Hukukiye, *Ulum-u Tıbbiye, *Ulum-u Edebiye ve *Fünun'dur. Ayrıca Eczacılık ve Dişçilik de Tıbbiye'ye dâhil edilmiş, her bölüm de kendi alt bölümlerine ayrılmıştır. Bu dönem yüksek öğretimde önemli bir gelişme de kızlar için açılan İnas Darülfünununun kurulması olmuştur. Kız İdadisi ve Darülmualimat mezunları bu kurumun ilk öğrencileri olmuştur. Okul Edebiyat, Tabiiyat ve Riyaziyat olmak üzere üç şube halinde açılmıştır. Ayrıca Mülkiye Tıbbiyesi ile Askeri Tıbbiye de birleştirilip Tıp Fakültesi'nin içinde yerini almıştır⁹³⁸. Yeni pek çok yüksek okul ve meslek okulları açılarak devletin ihtiyaç duyduğu personel bu okullardan yetiştirilmeye çalışılmıştır.

Daha önceki yıllarda olduğu gibi Meşrutiyet Döneminde de eğitim amacıyla yurt dışına öğrenci gönderilmiştir. Öğrenciler büyük çoğunlukla Fransa'ya gönderilmiş, bu durum ancak I. Dünya savaşından sonra değişmiş, Fransa'nın yerini Almanya almıştır. Yurt dışına gönderilen öğrenciler Maarif Nezareti tarafından yurt dışında bulunan

⁹³⁴ Çolak, s.15-18.

⁹³⁵ 1878 yılında açılmış olmasına karşın 1912 yılında dahi Darülfünun bir yüksek öğrenim kurumu ile karşılaştırılmayacak düzeyde görülüp, Avrupa'daki Darülfünunlardan oldukça aşağı olmakla eleştirilmiştir. Hatta Sultan Abdülhamid'İN bu okulu açmasındaki sebebin bilim üretmek ya da uzman kadrola yetiştirmek olmayıp, diğer devletlere karşı Osmanlı Devleti'nin de yüksek öğrenim kurumuna sahip olduğunu göstermek olduğu, Darülfünun'un Edebiyat bölümünden mezun olan birinin en basit yazım kurallarından bile bi haber olduğu söylenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel Aktar, **İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)**, 2. Baskı, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999, s.71-72.

⁹³⁶ Şahin, s.864 - 866

⁹³⁷ Ergün, "II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri", s.263-273.

⁹³⁸ Şahin, s.864 – 866.

müfettişlikler aracılığıyla yakından takip edilerek, derslerdeki başarıları, bursları, dersleri düzenli takip edip etmediklerinden sürekli şekilde haberdar olunmuştur.

Meşrutiyet Döneminde gördüğümüz önemli bir farklılık ise kız öğrencilerin de Avrupa'ya gönderilmesi olmuştur. İlk etapta gayrimüslim vatandaşlardan gönderimler yapılmışsa da daha sonra Müslüman olan kız öğrenciler de Avrupa'ya gönderilmiştir. Bu elbette ki abartılacak oranda ya da erkeklerle kıyaslanacak miktarda değildir, ancak bazı tabuların yıkılması açısından oldukça mühimdir. Avrupa'ya gönderilen kız öğrencilerin öğrenim için gittikleri dallara baktığımızda dönüşte Fransızca öğretmeleri amacıyla gayrimüslim kızlar Fransız dili ağırlıklı öğrenim görürken, Müslüman kızların daha çok biçki – dikiş, resim gibi konular üzerine eğitime gittiği görülür. Bunun ilk nedeni Müslüman kızlara eğitim veren okullardaki derslerin içeriği ile ilgilidir. Nitekim gayrimüslim kızlar da tıp, mühendislik gibi konular üzerine eğilmemiştir. Çünkü bu durum ülkede bu tarz eğitim veren kurumlarda yalnız erkek öğrencilerin varlığı ile ilgilidir. Tıp, mühendislik, fen bilimleri bunlar iyi bir alt yapı gerektirmektedir. Her ne olursa olsun, Meşrutiyet Döneminde kız öğrencilerin Avrupa'ya eğitim amaçlı gönderilmesi önemli bir adımdır. Öyle ki Cumhuriyet'in ilanından sonra bile (1927 yılında) Avrupa'ya kız öğrenci gönderilmesi konusunda büyük tereddütler yaşanırken⁹³⁹ benzer zihniyet ve tereddütlere rağmen Meşrutiyet Döneminde bu adımların atılmış olması oldukça önemlidir.

Okumak için istekli ancak maddi durumu elverişli olmayan birçok Osmanlı vatandaşı çocuk ise kendi ülke sınırları içinde ücretsiz okutulmuş, özellikle Balkan Savaşları sonrasında bu sayı hayli artmıştır. Balkan Savaşları'ndan önce eğitim masrafları aileleri tarafından karşılanan çocuklar savaşlar sonrası yaşadıkları topraklardan ayrılıp Anadolu'ya sığınmak durumunda kalmıştır. Eğitimleri yarım kalan bu çocuklar derhal bakanlık tarafından tespit edilerek devlet desteği ile öğrenimlerini sürdürmüşlerdir. Maarif Nezareti de Meclis-i Vükela da zor durumda olan bu öğrencileri sıkı sıkıya takip

⁹³⁹ Taksim'de bulunan meşhur Atatürk abidesi Roma'da yapılırken, Güzel Sanatlar Akademisi'nde yapılacak bir sınav ile birinci gelen öğrencinin, Taksim Abidesinin heykeltıraşı olan Kanonika'nın yanına İtalya'ya staja gönderilmesi kararlaştırılır. Sınav sonunda birinciliği Sabiha Ziya, ikinciliği ise Hadi Bey isimli öğrenciler kazanır. Atatürk Heykeli'ni Yaptırma Komisyonu, kız olduğu için Sabiha Hanım'ı Roma'ya göndermeyip onun yerine ikinci gelen Hadi Bey'i göndermek ister, bu durum oldukça uzun tartışmalara ve yazışmalara sebep olur. Hatta heykeltıraş Kanonika'ya fikri sorulduğunda o da erkek olan öğrenciyi tercih ettiğini söyler. Uzun süren tartışmalara 1927 yılının Nisan ayında Maarif Nezareti son noktayı koyarak, kazananın Sabiha Ziya Hanım olduğunu, ikinci olan Hadi Bey'in gönderilmesinin kız – erkek ayrımına sebep olacağını bu yüzden Sabiha Ziya Hanım'ın gönderilmesine karar verdiklerini dile getirir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Niyazi Ahmet Banoğlu, **Taksim Cumhuriyet Abidesi Şeref Defteri**, İstanbul, 1973, s.21-23.

etmiş, birini bile atlamamak için isimlerinin olduğu bir defter tutturarak, ihtiyaç duyulan her an bu öğrencilere nakit para göndermiştir.

Bu dönem ayrıca Maarif Bütçesi *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkat*'ın 15. maddesi gereğince “Tedrisat-ı İptidaiye Vergisi” ile düzenli bir gelir kaynağına sahip olmuştur. Meşrutiyet öncesi 180-200 bin olan Maarif bütçeleri 1909'dan itibaren yükselerek 600 bin liraya kadar çıkarılmıştır, bütçe I. Dünya Savaşı'na dek yükselmiş ancak savaşla birlikte azaltılmıştır⁹⁴⁰.

Meşrutiyet yöneticilerinin Cemaat Mektepleri ile olan ilişkilerine, devletin Bulgar, Rum ve Ermeniler ile olan ilişkilerini inceleyen başlıklarda yer verdiğimiz için eğitim başlığı altında tekrar ele almadık. Ancak idarecilerin Cemaat Mektepleri hakkındaki tutumu için özetle diyebiliriz ki:

Hürriyetin ilanından sonra hükümetler, Cemaat mektepleri konusunda denetleyici bir rol oynamış, Cemaat Mektepleri ve misyoner okullarında Osmanlılık aleyhine eğitim yapılmasını engellemek istemiş ancak bu durum ülkenin azınlık konumundaki vatandaşları tarafından hoş karşılanmadığı için İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Meşrutiyet hükümetleri Patrikhane tarafından Türkleştirme politikası izlenmekle suçlanmıştır. İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan Tanin Gazetesi bu suçlamaya:

*“Bilakis her anasırın lisan-ı maderzadına, dinine riayet edeceğiz. Devletin resmi mekatib-i ibtidaiyesinde tedrisatı lisan-ı mahalliye üzere icra eyleyeceğiz. Mekatib-i İdadiye'de lisan-ı mahalliye ihtiyari olarak bulunduracağız. Anasır-ı muhtelifeye mensup olan vatandaşlarımız kendi lisanlarını daha derin surette okutmak isterlerse hususi mektepler açmalarına ses çıkarmayacağız. Yalnız bu mektepler devletin nazarı teftişi altında bulunacaktır. Bu mekteplerde Osmanlılık fikri aleyhinde bir terbiye verilmesine mani olacağız. İdare-i müstebidede olduğu gibi anasır-ı gayrimüslimeye Patrikhanelerin Türklere düşman olarak terbiye etmelerine bundan sonra da ses çıkarmayalım mı?”*⁹⁴¹ sözleri ile karşılık vermiştir.

Meşrutiyet idarecileri eğitim dilini Türkçe olarak belirlemekle birlikte fikir olarak “Osmanlılık” fikrine sarılmış, bu düşüncesini Balkan Savaşlarına dek devam da

⁹⁴⁰ Necdet Sakaoglu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s.137-138.

⁹⁴¹ Hüseyin Cahit, “Mektepler Meselesi Nasıl Çıktı?”, **Tanin Gazetesi**, 17 Haziran 1909.

ettirmiştir. Ancak Balkan Savaşlarında alınan yenilgiler, devletin bazı gayrimüslim unsurlarının Osmanlı karşısında savaşa katılması, idarecileri “Osmanlılık” fikrinden İslam Cemaati çerçevesinde birleşmiş bir “Türkçülük” fikrine getirmiştir. İlginç olan ise fikren “Türkçülük” benimsenirken, eğitim dilinin ters bir noktaya gitmesi olmuştur. Çünkü yaşanan siyasi ortam doğrudan eğitim politikalarını etkilemiştir. Gayrimüslim unsurların ya da Müslüman olan farklı etnik grupların devletten kopma ihtimali hükümetin birbiri ile uyumsuz kararlar almasına neden olmuştur.

1908 yılında İttihat ve Terakki'nin eğitim programında Türkçe eğitim zorunlu iken, 1909 ve sonrasında aşamalı olarak ana dilde eğitime doğru gidilmiştir. Meclis-i Vükela kararlarına baktığımızda özellikle 1913 itibariyle bu değişimi görmek mümkündür. Ancak anadilde eğitime geçilirken Türkçe ortadan kaldırılmamış aksine ana dilde eğitimin yanında Türkçe öğrenimi zorunluluğu getirilmiştir. Yani Türkçe eğitimden Türkçe öğrenimine doğru bir gidiş olmuştur. 1913'te alınan ana dilde eğitim kararlarında Arap bölgelerinin de varlığı hükümetin yaşanan siyasi krizlerden nasıl etkilendiğini gösterir niteliktedir. Balkan Savaşlarında devletin Avrupa'daki topraklarının kaybedilmiş olması, devleti her ne kadar “Türkçülük” politikasına itmişse de İttihat ve Terakki'nin Babîli Baskını sonrası idareyi tam olarak ele geçirmesinin ardından -1913 yılında- Said Halim Paşa'yı sadrazam olarak ataması devletin Arap unsurlarına dair yaşadığı kaygıdan bağımsız olmasa gerekir. Hem saygın hem de uysal bir kişiliğe sahip olan Said Halim Paşa ayrıca Arap'tır. Yine aynı dönemde Osmanlı'nın Arap topraklarındaki okullarda ana dillerinde eğitim yapılmasına dair kararların varlığı Meşrutiyet idarecilerinin Rumeli'deki topraklardan sonra Arap coğrafyasındaki topraklarını kaybetme endişesini göstermekte, eğitimde gidilen yeni yön de yaşanan siyasi bunalıma göre şekil değiştirmektedir.

II. Meşrutiyet kendi içinde çelişkileri, çalkantıları hayli fazla bir dönem olup, yapılmaya çalışılanların imkânsızlık ya da siyasi çekişmeler nedeniyle tam olarak yapılamadığı bir dönem olsa da tüm çağdaş fikirlerin ülkeye aktarılmaya çalışıldığı, hem Batıdan gelen süreli yayınlar aracılığıyla hem de Avrupa'ya gidip dönen öğrenci ve araştırmacıların

eserleri vasıtasıyla düşünsel yapının daha geniş bir alanda Osmanlı'ya getirildiği bir dönem olmuştur⁹⁴².

Meşrutiyet Dönemi maarif programı ile ilk dönemi dil ağırlıklı ikinci kısmı ise bilgiye öncelik veren, ekonomiyi geliştirmeyi, insan karakterini mükelleştirmeyi, devletin kalkınmasını amaçlayan bir sistem kurulmuştur. Eğitim yolu ile Osmanlı Devleti çağdaş devletler seviyesine taşınmak istenmiş, ancak yaşanan kargaşa ve savaşlar buna tam manası ile izin vermemiştir. Buna rağmen öğrenciler yeni metodlar ile ezberci sistemden kurtarılıp gözlem ve araştırmaya dayalı sistemle tanıştırılmıştır⁹⁴³. Meşrutiyet'in ilk anlarında Kanuni Esasi'nin ilanı ile gelen hürriyetçi hava okullarda hâkim olurken, 31 Mart sonrası disiplinin sağlandığı okullara özellikle Balkan Savaşları sonrası toplumun ilgisi artmış, kızlar için yükseköğretim kurumları açılırken, dönemin sonlarına doğru geleneksel sıbyan mekteplerinin çoğu kapatılmış, öğretmen yetiştirilmesi konusunda ise ciddi adımlar atılmıştır⁹⁴⁴. II. Meşrutiyet öncesi çok sınırlı aydın bir kesimin konuşabildiği fikirler, Meşrutiyet Döneminde geniş bir kitleye ulaştırılmış, ders kitapları aracılığıyla Meşrutiyetten de öte doğru yönetim şeklinin Cumhuriyet olduğu anlatılmıştır. Üstelik bu dönem- özellikle Balkan Savaşları sonrası- milli bir eğitime geçilmiş, bu okullarda verilen milli eğitim I. Dünya Savaşı'nda alınan yenilgi sonrasında Kurtuluş Savaşı'ndaki milli ruhun besin kaynaklarından olmuştur.

4.2. Meşrutiyet Dönemi Doğal Afetler

4.2.1. Depremler

1908 – 1914 yılları arasında Osmanlı topraklarında ciddi hasarlara yol açan pek çok yangın, sel ve deprem meydana gelmiştir. Bu kadar kısa sürede bu denli çok felaketin varlığı ülkeyi hem maddi hem de manevi anlamda yıpratmıştır. Bu doğal afetler arasında özellikle depremler büyük yıkımlara sebep olmuş, irili ufaklı birçok deprem meydana gelmiştir. Meclis-i Vükela mazbatalarından ve gazete haberlerinden takip edebildiğimiz kadarıyla bunlardan özellikle 9 Ağustos 1912'de Mürefte'de meydana gelen 7.4 şiddetindeki deprem ile 3 Ekim 1914'te Burdur'da meydana gelen 7.0

⁹⁴² Ergün, "II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri, s.263-273.

⁹⁴³ Sakaoğlu, 126.

⁹⁴⁴ Cengiz Dönmez ve Şahin Oruç, **II. Meşrutiyet Dönemi Tarih Öğretimi**, Ankara: Gazi Kitabevi, 2006, s.23.

şiddetindeki depremler yıkıcı etkisi büyük olan depremler olmuştur. Yine mazbata ve diğer okumalardan takip edebildiğimiz kadarıyla bu 6 yıllık süreç içinde Osmanlı sınırları içinde İzmir Foça, Sivas Enderes, Kocaeli Karamürsel, Çorum Osmancık, Sivas Gemerek, Niğde Ulukışla, Gümüşhane Kelkit, Manastır Istrova - Ohri ve en son Isparta – Burdur’da irili ufaklı sarsıntılar meydana gelmiştir. Ayrıca bu dönemin başında gerek Osmanlı basınına gerek dünya basınına meşgul eden önemli bir deprem de İtalya’nın Messina şehrinde vuku bulmuştur.

28 Aralık 1908’de meydana gelen 7.1 şiddetindeki Messina Depremi sırasında Sicilya ve Calabria tamamen yok olurken 123.000 kişi hayatını kaybetmiş, yalnızca Messina’da 70.000 kişi ölmüştür. 7.1 şiddetindeki depremden sonra artçılarıyla da yıkıma sebep olan⁹⁴⁵ depremin neticesinde binaların %91’i yıkılmıştır. Dünya devletlerinin yardım elini uzattığı depreme Amerika 500 bin dolar değerinde erzak ile 3 bin hane inşası için malzeme gönderirken⁹⁴⁶, Osmanlı Devleti sıhhi yardım gönderip göndermemeyi tartışmış ardından sıhhi yardım yerine cerrahlar yollamaya karar vermiştir⁹⁴⁷, Times’ın haberine göre uluslararası bir kuruluş olan The Mansion House Fund’a yapılan yardımlarla ise depremde zarar görenler için hızlı bir şekilde 120 bin pounddan fazla para toplanmıştır⁹⁴⁸, 5 Ocak 1909’da bu miktar 40 bin poundken⁹⁴⁹, 28 Ocak’ta miktar 120 bin poundun üstüne çıkmıştır. Yardımın bu denli hızla artması depremin yarattığı yıkımın büyüklüğü ile eşdeğerdir.

Osmanlı basını Messina depremini takip ettiği sırada, 21 Ocak 1909’da İzmir Foça’da 5.8 büyüklüğünde bir deprem meydana gelmiştir. Şiddeti çok olmadığından büyük bir kayıp olmamış, fakat halk arasında büyük bir korku ve heyecana sebep olmuştur. Foça ve Menemen’de hasar gören evler olmakla beraber yalnızca 6 tane ev tamamen yok olmuş, Foça ahalisinden 12 kişi hayatını kaybederken yaralı sayısının çok olduğu bildirilmiştir. Hükümet tahrip olan ev sayısı çok fazla olmadığından buralara 100 tane çadır ile ilk yardım teçhizatı göndermiştir⁹⁵⁰. Çadır ve 1000 kıyve ekmek derhal hükümet tarafından tedarik edilerek Şirket-i Hayriye’nin Girit Vapuru’na yüklenmiş

⁹⁴⁵ “Hareket-i Arz Tafsilatı”, **Tanin Gazetesi**, 19 Ocak 1909.

⁹⁴⁶ “Hareket-i Arz Tafsilatı”, **Tanin Gazetesi**, 20 Ocak 1909.

⁹⁴⁷ **MV**. 123/23.

⁹⁴⁸ “The Italian Earthquake”, **The Times**, 28 Ocak 1909.

⁹⁴⁹ Toplanan 40 binin 31 bin poundu hemen Roma’daki İngiltere büyükelçisi aracılığıyla İtalya’ya ulaştırılmıştır. Bkz. “The Italian Earthquake”, **The Times**, 5 Ocak 1909.

⁹⁵⁰ “İzmir Havalisinde Zelzele”, **Tanin Gazetesi**, 21 Ocak 1909.

ayrıca durumu görüp rapor tutması için vapura belediyeden bir memurla bir de doktor bindirilmiş⁹⁵¹. Ancak Aydın vilayetinden hükümete gönderilen tezkereden anlaşıldığı kadarı ile sarsıntılar devam ettiği için 100 çadıra ilaveten 150 çadırın daha gönderilmesi istenmiş, ayrıca yine hükümetin göndermeyi planladığı 30 bin kuruş yetersiz bulunduğundan bu meblağın 50 bin kuruşa çıkarılması kararlaştırılmıştır⁹⁵². Halk da bu depreme duyarsız kalmamış, yardım toplayıp bölgeye göndermiştir. Talebe-i Hukuk Cemiyeti de yardım gönderenler arasında olmuş, geliri Foça depreminde zarar görenlere gönderilmek üzere Tepebaşı Kışlık Tiyatrosu'nda Victor Hugo'nun "Enzelü", namı diğer "Padova Zalimi" isimli eserini sahneye koyacaklarını ilan etmişlerdir⁹⁵³.

Toplamda 8 kişinin öldüğü, 1700 evin hasar gördüğü Foça depreminden 1 ay sonra Sivas'ın Enderes (Şu şehri) kazasında 6.3 şiddetinde bir deprem olmuş, 500 kişi hayatını kaybetmiştir⁹⁵⁴, 430 hanenin tamamen hasar aldığı⁹⁵⁵ depremde toplamda 5000 konut ağır hasar görmüştür⁹⁵⁶. İtalya'daki Messina ve İzmir'deki Foça depremine yakından ilgi gösteren basın aynı ilgiyi Sivas depremi için göstermemiştir. Sivas depreminin olduğu gün İzmir'de, hasara yol açmayan ancak tüm şehri heyecana sevk eden yeni bir sarsıntı daha meydana gelmiştir⁹⁵⁷. Aynı yılın ekim ayında 5.8 şiddetinde bir deprem de Kocaeli'nin Karamürsel ilçesinde meydana gelmiştir, her hangi bir mal ya da can kaybına yol açmayan deprem ne basın ne de Meclis-i Vükela'nın gündemine gelmemiştir. Bu sırada basın da Meclis-i Vükela da o tarihlerde İzmit'e gidecek olan Sultan Reşad'ın seyahatine odaklanmış durumdadır⁹⁵⁸.

Aynı yıl içinde, Türkiye depremleri listesine girmediği ve basında yer almadığı için şiddetini bilmediğimiz ancak Meclis-i Vükela gündemine geldiğinden dolayı olduğunu bildiğimiz, iki deprem daha vardır. Bunlardan ilki Mayıs 1910'da Niğde'nin Ulukışla⁹⁵⁹ sancağında diğeri ise Temmuz 1910'da Gümüşhane'nin Kelkit Kazası Hanege Köyü⁹⁶⁰ mevkiinde meydana gelmiştir. Niğde'de yaşanan depremde 200 den fazla hane ayrıca bölgedeki cami ve okul ağır hasar gördüğünden, yeniden inşaları gerekmiş. Bunun için

⁹⁵¹ "Foça Harekât-ı Arzının Tafsilatı", **Tanin Gazetesi**, 22 Ocak 1909.

⁹⁵² **MV**. 124/1.

⁹⁵³ "Aydın Harekât-ı Musabbini İçin", **Tanin Gazetesi**, 22 Ocak 1909.

⁹⁵⁴ "Türkiye'de Oluşan Depremler Listesi", **Türkiye Mühendislik Haberleri**, 395, Haziran 1998, ss.8-11, s.8.

⁹⁵⁵ **Tanin Gazetesi**, 19 Şubat 1909.

⁹⁵⁶ "Türkiye'de Oluşan Depremler Listesi", s.8.

⁹⁵⁷ **Tanin Gazetesi**, 19 Şubat 1909.

⁹⁵⁸ "Meclis-i Vükela", **Tanin Gazetesi**, 27 Ekim 1909.

⁹⁵⁹ **MV**. 139/98.

⁹⁶⁰ **MV**. 142/26.

istenen 70.338 kuruş paranın 53.338 kuruşu derhal gönderilip⁹⁶¹ yeni hanelerin inşasına başlanması söylenirken Kelkit'te meydana gelen depremde evsiz kalanlar için 500 liranın gönderilmesi⁹⁶² Kelkit'teki depremin daha az zarara yol açtığını düşündürmektedir. 25 Haziran 1910 tarihinde Çorum'un Osmancık kazasında da 6.1 şiddetinde bir deprem meydana gelmiş ancak bu deprem herhangi bir can ya da mal kaybına sebep olmadığı⁹⁶³ için Meclis-i Vükela gündeminde yer almamıştır. Basının verdiği habere göre Çorum, Osmancık, Sungurlu, Alaca, Yozgat, Kırşehir, İskilib kasabalarında hafif ve şiddetli suretlerde hissedilen bu depremde nüfusça bir kayıp yaşanmamış yalnızca İskilib Kasabasının bazı hane duvarları ile bahçeleri zarar görmüş ayrıca cami ile bazı kargir -taş ve tuğladan yapılmış- dükkânların duvarları çatlamıştır⁹⁶⁴.

1911 yılında ise Manastır vilayetinde bir deprem meydana gelmiştir. Istarova ve Ohri belediye başkanları ile metropolid vekilinin göndermiş olduğu tezkereden anlaşıldığı kadarıyla deprem her iki bölgede de büyük bir hasara yol açmıştır. Oluşan maddi hasarı karşılamak için Istarova kazası için 660.300 kuruş talep edilirken, Ohri kasabası için 12 bin lira gerekmiştir. Ayrıca iki bölge ahalisinin nakit ihtiyacı için de acilen 7 bin lira nakit para gerekmektedir.⁹⁶⁵ İstenilen 7 bin liralık nakit paraya bütçede karşılık bulmaya çalışan vükela, Maliye ve Dahiliye Nezaretlerine bir yazı yazarak bu paranın 300 liralık kısmının Gayr-i Melhuza tertibinden ödenmesini istemiştir⁹⁶⁶.

9 Ağustos 1912'de⁹⁶⁷ 1908- 1914 yılları arasındaki en şiddetli deprem olan Mürefte – Tekirdağ depremi meydana gelmiştir. Deprem 7.3 şiddetinde olmuşsa da ölü sayısı Enderes – Sivas depreminden fazla olmamıştır. Toplam 216 kişinin öldüğü depremde 5540 konut ağır hasar görmüştür⁹⁶⁸. Şarköy, Mürefte, Tekfurdağı, Kal'a-i Sultaniye, İmroz, Gelibolu, Erdek, Keşan ve Çatalca'da hasara yol açan deprem en çok Mürefte ve

⁹⁶¹ **MV.** 139/98.

⁹⁶² **MV.** 142/26.

⁹⁶³ "Türkiye'de Oluşan Depremler Listesi", s.8.

⁹⁶⁴ "Hareket-i Arz", **Tanin Gazetesi**, 30 Haziran 1910.

⁹⁶⁵ **MV.** 151/14.

⁹⁶⁶ **MV.** 153/1.

⁹⁶⁷ Bu depremden birkaç gün önce Mamurat'ül aziz'de de bir deprem meydana gelmiş, deprem herhangi bir kayba yol açmamıştır bkz. "Hareket-i Arz", **Tanin Gazetesi**, 7 Ağustos 1912, deprem ufak şiddetli olsa gerek ki Türkiye Depremleri Listesinde yer almamıştır.

⁹⁶⁸ "Türkiye'de Oluşan Depremler Listesi", s.8, bu kaynağa göre aynı gün İstanbul'da da 7.7 şiddetinde bir deprem olmuş fakat bu deprem hiçbir hasara yol açmamıştır, Mürefte depreminin İstanbul'dan hissedildiği haberleri olmakla birlikte aynı tarihte 7.7 lik ayrı bir İstanbul depremi olduğuna dair başka bir kaynağa rastlanmamıştır.

Şarköy’de hasara yol açmıştır. Gecenin 3.30’unda başlayıp 30-35 saniye süren⁹⁶⁹ deprem esnasında gürültülü uğultular olmuş, minareler, evler, saat kuleleri yıkılıp bazı yerlerde yangınlar çıkmıştır. İstanbul’u da vuran depremin tsunamiye yol açtığı da tespit edilmiştir⁹⁷⁰. Buna rağmen Mürefte depremi diğer yerlere oranla İstanbul’da daha az hasara yol açmıştır. Tanin Gazetesi’nin depremin ertesi günü verdiği habere göre ilk etapta İstanbul’da büyük bir zaiyat yoktur. Ayrıca Meclis-i Vükela belgelerinde bu deprem dolayısıyla yer alan belgelerden görünen de yardıma muhtaç halde olan bölgelerin Şarköy, Gelibolu ve Mürefte civarı olduğudur. Gece yarısı başlayan 30-35 saniyelik sarsıntı esnasında İstanbul’daki hanelerin pek çoğunun bacaları yıkılmış, duvarları çatlamış üstelik bazı telgraf direkleri de yıkılmıştır. Ortaköy Camii’nin iskele tarafındaki minaresinin yerinde derin bir çatlak olduğu gibi bazı evler büyük oranda hasara uğramıştır. Halkın söylediğine göre deprem en çok Adalar’da hissedilmiş, gece 11’de hafif hafif başlayan rüzgâr gece yarısından sonra 1’e doğru bir fırtına halini alarak, denizin üzerini örten sisi dağıtmaya başlamıştır. Hareket yönü ise güneyden kuzey batıya doğrudur. Deprem esnasında ahaliden çoğu sokaklara çıkarak evlerini boşaltmış, pek çok aile bahçeye kaçarken Kadıköy, Haydarpaşa ve Adalar ahalisi çayirlara kaçmıştır. Edirnekapi’da bulunan evlerde de hasar oluşmuş, Ayayorgi Manastırı’nın bir duvarı yarılmıştır. Bir kişi de korkarak kendini odasının camından atmış bu yüzden kaburga kemikleri kırılmıştır⁹⁷¹. Ortaköy’de ise kargir bir hanenin çatısı çökmüştür. Bu türlü hasarlara karşın can kaybı yoktur.

Depremden en fazla etkilenen bölge Şarköy olmuştur. Şarköy’deki 1000 kadar evin 750’si oturulamayacak hale gelmiş, kalan 250 ev ise çıkan yangın sonucu yanıp yok olmuştur. 100’den fazla insan yaralanırken 80 kadar da insan ölmüştür. Kamu binaları, hükümet daireleri yerle bir olmuş, maliye sandığı ve tüm evrak içeride kalmıştır⁹⁷². Yalnız Şarköy’de değil Mürefte ve Gelibolu’da da devletin resmi evrakları yer altında kaldığından, hükümet bu evrakların yer üstüne çıkarılması için derhal bölgelere para göndererek çalışma yaptırmıştır⁹⁷³. Şarköy’deki telgrafhane deprem sonrası yandığı için telgraf haberleşmesi kesilmiş Gelibolu’dan makine ve alet edevat getirtirilerek

⁹⁶⁹ “Hareket-i Arz”, **Tanin Gazetesi**, 10 Ağustos 1912.

⁹⁷⁰ Seray Çınar Yıldız vd. “Ganos Fayı Boyunca Geç Senozoyik Yaşlı Gerilme Durumları, KB Türkiye”, **Türkiye Jeoloji Bülteni**, C.56, s.1, Ocak 2013, ss.1-21, s.5.

⁹⁷¹ “Hareket-i Arz”, **Tanin Gazetesi**, 10 Ağustos 1912.

⁹⁷² Recep Karacakaya, “Şarköy Mürefte Depremi (1912)”, **Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri**, İstanbul, 22-23 Mayıs 2000, s.206.

⁹⁷³ **MV**. 169/63.

haberleşme kurulmaya çalışılmıştır. Suların tamamen kesildiği bölgede jandarmadan 2 kişi ölmüş, 6'sı ise yaralanmıştır. Mürefte kazası ise 14 köyü ile birlikte tamamen hasar görmüştür. Havra, Kraşe, Milan, Harab, Ganos, Palatona, Kalmos, Uçmakedere köyleri tamamen yanmış. Kaza müfettişi ailesi ile enkaz altında kalarak ölmüş, telgraf tellerinin yandığı bölgede yersiz yurtsuz kalan binlerce insan sahillerde toplanmıştır⁹⁷⁴.

İmroz Adası da Mürefte depreminden fazlaca etkilenen bölgelerden olmuştur. Deprem burada o denli şiddetli olmuştur ki adanın iki noktasında yer çatlayarak 1 karış açılmış, sahil boyundaki çatlaklardan sular çıkmıştır. Daha evvel mevcutken sonrasında kurumuş olan bazı sular da yeniden akmaya başlamıştır. Adanın Agridia (Tepeköy) nahiyesinde 250 hane tamamen zarar görmüş, ahalisinden ise 6 kişi yaralanmıştır. 550 hanelik Eşkinit karyesinden ise sadece 40 hane(konut) kurtulabilmiştir. Buradaki ahalinin 6'sı yaralanmış, 1'i ise ölmüştür. 480 hanelik bir köy olan Pinaya'da ise 250 hane zarar görmekten kurtulmuştur. Hükümet konağı ile telgrafhane ise tamamen zarar görmüştür⁹⁷⁵.

Artçı depremlerin 1,5 ay sürdüğü Mürefte depremi sürecinde Mürefte-Şarköy'de bulunan dağların arasındaki vadilerde 50 cm genişliğinde, 20-30 m uzunluğunda pek çok yarık meydana gelmiştir. Ayrıca Mürefte'de 400 m uzunluğunda ve 5 m derinliğinde bir çatlak oluşmuştur⁹⁷⁶. Mürefte'de yaşanan deprem diğer hasar gören bölgelerde de olduğu gibi lokal yangınlar çıkmasına neden olmuş⁹⁷⁷ pek çok insanın enkaz altında yanarak can vermesiyle sonuçlanmıştır. Şiddetli sarsıntı sebebiyle su yolları da zarar gören bölgeye⁹⁷⁸ hükümet derhal hazineden para göndermiş⁹⁷⁹, Mürefte'deki boru ve edevat bedeli olarak 300 lira gönderdiği⁹⁸⁰ gibi Tekfurdağı merkez ve çevresinde zarar gören yerler için bölgeden istenen 500 lirayı yollamıştır⁹⁸¹. Ancak bölgede evsiz kalan insan sayısı çok olduğundan binlerce çadır gerekmiş, hükümet bu miktarda çadırı temin edip gönderememiştir. Çünkü çadır için orduya başvurmuş ve ordudan bu konuda olumlu bir yanıt alamamıştır, ordu seferberlik halinde olduğu için çadırları kendi elinde tutmak istemiştir. Fakat halk aç bırakılmamış, bölgeye

⁹⁷⁴ Karacakaya, s.206.

⁹⁷⁵ "Hareket-i Arz", **Tanin Gazetesi**, 22 Ağustos 1912.

⁹⁷⁶ Seray Çınar Yıldız, s.5.

⁹⁷⁷ **MV**. 167/69.

⁹⁷⁸ **MV**. 168/18.

⁹⁷⁹ **MV**. 167/69.

⁹⁸⁰ **MV**. 168/18.

⁹⁸¹ **MV**. 168/1.

hızlı şekilde ekmek, un, zeytin, ilaç vb. acil ihtiyaç gereçleri gönderilmiştir⁹⁸². İlk etapta barınak sağlanamamış olsa da yiyecek ve nakit para akışı sağlanmıştır. Edirne vilayet geneline depremde zarara uğrayan insanların ihtiyaçlarını karşılamak için ilk etapta 1500 lira gönderilmiş eğer gerekirse daha fazla gönderilmesi için de Maliye Nezareti görevlendirilmiştir, ayrıca deprem dolayısıyla İstanbul'da bir iane komisyonunun oluşturulması istenmiştir⁹⁸³.

Evkaf Nazırı Fevzi Paşa refakatindeki memurlar ile, depremde zarar görenlerin tespit edilip iyileştirilmesi amacıyla bölgeye gönderilmiştir⁹⁸⁴. Fevzi Paşa yaptığı incelemeler sonucunda Mürefte ve Şarköy ile sahildeki köylerde 1000 adet baraka yapılması, bu barakalar yapılıncaya kadar da bölgeye 150 çadır gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁹⁸⁵. Hükümet Eylül ayında bölgeye 10 bin lira daha göndermiş⁹⁸⁶, Ekim ayına gelindiğinde ise yapılan yardımlar sonrası bu paranın fazla geldiği anlaşılmıştır. Bu yüzden artan 1500 liralık meblağ hazineye gelir olarak kaydedilmiştir⁹⁸⁷.

Devlet, deprem bölgesindeki ahali için kolaylaştırıcı önlemler almayı da ihmal etmemiştir, burada yaşayan ve zarar gören memurlara iki maaş verilip bu maaşın daha sonra aylıklarından kesilmesini uygun görürken⁹⁸⁸, bir yandan da burada yaşayan ve mağdur olan halkın musakkafat vergilerinin⁹⁸⁹ ve temettu vergilerinin silinmesi için Şura-yı Devlet'in bir kanun layihası hazırlaması için konuyu Şura-yı Devlet'e havale etmiştir⁹⁹⁰. Depremde zarar görenler için ayrıca Avusturya – Macaristan İmparatoru Fransuva Josef, Osmanlı Devleti'ne 10.000 kron göndermiştir⁹⁹¹. Üstelik Osmanlı'da bulunan yardım kuruluşları da boş durmayarak depremde mağdur olan insanlar için muhtelif mahallerde –milli renk olan- kırmızı renkli küçük çiçek şeklinde rozetler satmaya karar vermiştir. Bu çiçek rozetlerin satışını gazeteden duyuran kuruluşlar,

⁹⁸² Karacakaya, s.212-213.

⁹⁸³ **MV.** 168/6.

⁹⁸⁴ **MV.** 168/25.

⁹⁸⁵ Karacakaya, s.213.

⁹⁸⁶ **MV.** 168/29.

⁹⁸⁷ **MV.** 169/65.

⁹⁸⁸ **MV.** 168/27.

⁹⁸⁹ **MV.** 168/29.

⁹⁹⁰ **MV.** 170/100.

⁹⁹¹ "Hareket-i Arz", **Tanin Gazetesi**, 23 Ağustos 1912.

Osmanlı halkını “*Mürüvette endaze olmaz*”⁹⁹². *Fazla verilen para kabul edilecektir*” söylemi ile tanesi yalnızca 10 para olan çiçeklerden almaya davet etmiştir⁹⁹³.

Bu dönemin son depremi 3-4 Ekim 1914 gecesini 00.05 de meydana gelen 7.0 şiddetindeki Isparta – Burdur depremi olmuştur. Deprem Konya, Iğın, Yenişehir, Seydişehir, Akşehir, Denizli, Antalya, Çivril, Boldavin, Alaşehir ve Kütahya’da da hissedilmiş buna karşın ölüme ya da ciddi sayılabilecek bir hasara yol açmamıştır. Ancak Isparta ve Burdur civarında bulunan kasabalar büyük bir yıkıma uğramıştır. Özellikle Burdur ile Eğirdir gölleri arasında büyük yıkımlar meydana gelmiştir⁹⁹⁴.

Isparta’da hastane, Ulu Cami ve pek çok hane tamamen, İdadi mektebi, askeri daire, telgrafhane ve birçok mesken kısmen zarar görmüştür. İlk etapta 248 kişinin öldüğü tahmin edilen Isparta’da zelzele sonrası bir yangın ortaya çıkmış, 18 hane ve dükkân da bu yangından dolayı zarar görmüştür⁹⁹⁵. Kasabanın 20 bini aşkın nüfusu sokakta kalmış bağ bahçe arasına sığınmıştır. Isparta’daki 5100 evden 2242’si tamamen yıkılırken, 1933 tanesi kısmen yıkılmıştır. 5100 evden yalnızca 925’i oturulabilecek durumda kalmıştır⁹⁹⁶. Isparta’da bulunan brom ve kükürt madenlerinin civarındaki mahallelerde de büyük hasar meydana gelmiştir. Brom madenlerine pek yakın olan Hacı ve Tekkeler Mahalleleri ile, kükürt madenlerinin yakınındaki Lavezid köyü hasara uğramış yerlerdendir⁹⁹⁷.

Burdur’da bazı mahalleler tamamen yıkılmıştır, hükümet konağı ile hapisane hasar görmezken, buradaki ölü sayısı 2 bin kadar tahmin edilmiştir. Yaralı sayısı da oldukça fazladır⁹⁹⁸. Burdur’da bulunan 20 mahalleye kayıtlı 3411 haneden 2045’i tamamen yıkılırken, 1397 tanesi kısmi olarak yıkılmıştır. Resmi kayıtlara göre bu 20 mahallede sağlam ev kalmamıştır. Burdur’a bağlı bulunan 30 köy ve Ağlasun Kasabasındaki 3 mahalleye kayıtlı 3084 kayıtlı haneden ise 704 tanesi tamamen 1057 tanesi kısmen yıkıldığından, 1323 hane oturulur halde kalmıştır. Giresun, Kuruçay, Kurna, Büğdüz ve Askeriye köyleri Burdur’un en fazla hasara uğrayan köyleri olmuştur. Su yolları tahrip

⁹⁹² İyilikte ölçü olmaz

⁹⁹³ “Hareket-i Arz”, **Tanin Gazetesi**, 23 Ağustos 1912.

⁹⁹⁴ Bayram Çakıcı, “1914 Isparta ve Burdur Depremi”, **Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri**, İstanbul, 22 - 23 Mayıs 2000, ss. 220 - 248, s.220 - 223.

⁹⁹⁵“Harekât-ı Arz Tafsilatı”, **İkdam Gazetesi**, 6 Ekim 1914.

⁹⁹⁶ Çakıcı, s.223.

⁹⁹⁷ **İkdam Gazetesi**, 6 Ekim 1914.

⁹⁹⁸ **İkdam Gazetesi**, 6 Ekim 1914.

olan Burdur, su ihtiyacını şehre yakın köylerden gidermeye çalışırken, şiddetli deprem civardaki dağlar üzerinde de büyük çöküntülere yol açmıştır⁹⁹⁹.

Eğirdir’de bir cami ile bir iki hane küçük çaplı zarar görürken, ölen olmamış, Uluborlu’da 5 kişi yaralanırken 4 kişi de hayatını kaybetmiştir. Konya Beyşehir ve Denizli ve çevresinde deprem hissedilmişse de ölen olmadığı gibi binalar da zarar görmemiştir. Depremzedelerin iaşeleri ilk etapta Aydın bölgesinden gönderilen peksimet, ekmek gibi gıdalar ile karşılanmaya çalışılırken, bölgeye gönderilen çadırlarla barınak, doktorlarla da tedavi sorunu giderilmeye çalışılmıştır. Enkaz altında kalanların çıkarılması için de Aydın’dan bir amele taburu gönderilmiştir. İstanbul ve İzmir’den de yardım gönderilmiş, hükümet icab edenleri yapmak için kolları sıvamıştır¹⁰⁰⁰ Burdur ve Isparta’nın bağlı olduğu Konya Vilayetinin valisi, depremin hemen sonrasında Burdur ve civarına giderek bir yandan meskensiz kalan ailelere çare olmuş¹⁰⁰¹ diğer yandan durum tespitinde bulunup derhal hükümeti bilgilendirmiştir, hükümet de ilk etapta 1000 lira gönderdiği¹⁰⁰² bölgeye, 8000 lira daha göndermiş¹⁰⁰³ ayrıca deprem sebebi ile meskenleri harap olan ahalinin evlerinin yapımı için gereken ağaçların ormanlardan bedava temin edilmesini bildirilmiştir¹⁰⁰⁴. Hükümet dışında, padişah Sultan Reşad da depremde ölenlerin ailelerine dağıtılmak üzere 500 lira göndermiştir¹⁰⁰⁵.

Ahalinin de yardımda bulunduğu depreme İzmir’den 1000 kûsur kıyye ekmek ile bir varil zeytin gönderilirken¹⁰⁰⁶ Hilal-i Ahmer ve Müdafa-i Milliye cemiyetleri hem nakdi hem maddî yardımda bulunmuşlardır¹⁰⁰⁷. Amerika Salib-i Ahmer Cemiyeti de Amerikan hükümetinin İstanbul’da bulunan sefiri Morgantav aracılığıyla depremzedeler için 700 lira nakit para göndermiştir. Sefir Morgantav’ın eşi ise 100 adet pamuklu mintan alarak depremzedelere gönderilmek üzere Müdafa-i Milliye Cemiyeti’ne hediye etmiştir¹⁰⁰⁸.

⁹⁹⁹ Çakıcı, s.224-225.

¹⁰⁰⁰ **İkdam Gazetesi**, 6 Ekim 1914.

¹⁰⁰¹ “Harekât-ı Arz”, **İkdam Gazetesi**, 5 Ekim 1914.

¹⁰⁰² **MV**. 193/48.

¹⁰⁰³ **MV**. 194/38.

¹⁰⁰⁴ **MV**. 237/51.

¹⁰⁰⁵ **Sabah Gazetesi**, 8 Ekim 1914.

¹⁰⁰⁶ “Harekât-ı Arz Tafsilatı”, **İkdam Gazetesi**, 10 Ekim 1914.

¹⁰⁰⁷ “Harekât-ı Arz”, **İkdam Gazetesi**, 5 Ekim 1914.

¹⁰⁰⁸ “Felaketzedegana Muavenet”, **İkdam Gazetesi**, 21 Ekim 1914.

Toplamda 2344 kişinin öldüğü, 681 kişinin yaralandığı¹⁰⁰⁹ Burdur – Isparta depremi 1908 – 14 yılları arasında şiddeti olmasa da can ve mal kaybı açısından hasarı en yüksek deprem olmuştur.

4.2.2. Yangınlar

İstanbul başta olmak üzere Osmanlı topraklarında sık aralıklarla depremlerin olması, Osmanlı halkını depreme daha dayanıklı olduğu için ahşap konutlar yapmaya sevk etmiştir. Üstelik ahşap evlerin, taş binalara nazaran rutubetten uzak olması, taş binaya nazaran maliyetinin çok daha ucuz olması, ayrıca evin dörtte üçünün pencereden yapılarak önüne atılan sedir ve minderlerle dışarıyı seyretmeye imkân vermesi ahşap evleri taştan binalara nazaran tercih edilir kılmıştır. Hatta öyle ki çok uzun süre sultan sarayları bile tahtadan inşa edilmiştir. Üstelik bu evlerin inşası da oldukça hızlıdır. Önce taştan bir temel atılır, sonra üzerine direkler çıkılır ardında da tahta ile kaplama örülüp içerleri de çamur kerpiçten örülür. Damı da kiremitle örüldükten sonra kısa zaman zarfında ev inşa edilmiş olur¹⁰¹⁰. Fakat evlerin ahşap olması başka felaket olan “yangınları” tetiklemiştir. Osmanlı kentleri depremleriyle yıkıldığı kadar yangınları ile de defalarca yanıp kül olmuştur. Osmanlı'nın Arap kentleri bundan istisnadır. Çünkü buralarda evler genellikle taş, kerpiç ya da samanlı topraktan yapıldığından İstanbul ve Anadolu kentleri kadar büyük yangın ve felaketslere uğramamıştır¹⁰¹¹.

Sobanın yalnız ecnebi evlerinde bulunması Müslüman ahalinin mangal ya da tandır ile ısınmaya çalışması yangınların sıklıkla çıkma sebebi olmuştur. Ayrıca evlerin dip dibe olması, aralarında taş bir duvar olmaması, saçak, cumba ve çardak gibi çıkıntılarının bulunması, yarımada üzerindeki kentte nispeten kuvvetli rüzgar ve fırtınanın varlığı yangınların yayılmasına zemin hazırlamıştır¹⁰¹².

Yangın çıktığı zaman büyük bir hızla yanındaki evlere sıçradığından yangın büyük bir hızla yayılıp etrafını sarar, su ile söndürülme imkânı olmayan mahallerde yangın, yangının hizasındaki evler yıkılarak söndürülmeye çalışılırdı. Moltke'nin anlattığına

¹⁰⁰⁹ Çakıcı, s.227.

¹⁰¹⁰ Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, C.III, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995, s.1183.

¹⁰¹¹ Andre Raymond, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, Ali Berktaş (çev.). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1995, s.102-103.

¹⁰¹² Necdet Sakaoğlu, “Yangınlar”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.VII, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları, 1994, s.428.

göre yangın çıktığı zaman evlerden eşya kurtarmak neredeyse imkânsıza yakındır. Eğer kurtarabilirlerse etraftaki camilerin içine yığarlar ama bu çok nadir gerçekleşir. Akşamları yangın çıktığında bekçi “*yangın var*” diye bağırır. Yangını haber alan yangın mahallindekiler yükte hafif ama değerli olan eşyalarını toplar, ancak yangın hızla evlerine dayandığı için mallarını bırakıp kendilerini kurtarmaya uğraşır, merdivenleri tutuşmamışsa kendilerini sokağa atar ancak merdiven tutuşmuşsa dama çıkıp damdan dama atlayarak kaçmaya çalışır bazen de dört taraftan ateş içinde kalıp elleri böğründe kül olup giderdi¹⁰¹³.

Fatih tarafından alındığı günden 1921 yılına dek sadece İstanbul’da kayıtlara geçen 638 yangın mevcuttur. Bu yangınlar esnasında Çırağan Sarayı, Yıldız Sarayı, Mekteb-i Sultani gibi önemli yerler de yangından nasibini alırken bu yangınlar esnasında Babiâli de yedi defa yanmıştır. Babiâli’nin defalarca yanması üzerine Vakanüvis Lütfi Efendi 1808-1839 arasındaki üç yangına atıfta bulunarak Babiâli’nin on senede bir yandığını belirttikten sonra “*ihiyar olunan emek ve masraflar tam kargire sarf edilmiş olsa idi ne âlâ olurdu*” sözleri ile saray, mektep ve devlet daireleri gibi resmi kurumların tam olarak taştan inşasına alışılmamış olmasını eleştirmiştir¹⁰¹⁴.

1714 yılında Yeniçeri Ordusu içinde kurulana kadar bir itfaiye teşkilatından bahsetmek mümkün değildir. 1826-28 yılları arasında *semt tulumbacıları* varlık gösterirken 1828 sonrası Asakar-i Mansure-i Muhammediye ordusu ile ardından belediyelerde kurulan yangın daireleri ile itfaiye kurumu geliştirilmeye çalışılmış, 1874 sonrası Askeri İtfaiyeler dönemi başlamışsa da Avrupa ayarında bir itfaiye teşkilatından söz etmek ya da İstanbul yangınlarının yayılmasını önlemek mümkün olmamıştır¹⁰¹⁵.

İstanbul’u küle çeviren yangınlar Osmanlı padişahlarının da korkulu rüyası olmuştur, Sultan Abdülhamid yangın çıktığında hele de yangın büyük çaplıysa, yangın söndürülünceye kadar uyumaz, eğer saraydan görülebilecek bir yerde ise dürbün ile yangını seyreder, sarayın yaver, memur ve telgraf telleri yangın sebebi ile işlermiş. Sultan Abdülhamid 1866’dan sonraki yangınları bizzat tetkik etmiştir. İtfaiye’nin Avrupa’daki örnekleri gibi geliştirilmesi için Macar Kont Zıçeni’yi getirtirerek,

¹⁰¹³ Ergin, C.III, s. 1184.

¹⁰¹⁴ Ergin, C.III, s. 1201-1235.

¹⁰¹⁵ Hüseyin Özgür ve Sedat Azaklı, “Osmanlı’da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri”, *G.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi*, 1/2001, ss.153-172, s. 169.

kendisine feriklik rütbesi ile beraber askeri bir mürettebat vermek suretiyle bir itfaiye alayı kurdurtmuştur. Yine de yangınların önü alınamamış, hem itfaiyenin noksanları hem de suyun yokluğu yangınların önüne geçmeye yetmemiştir¹⁰¹⁶. Yangınlarla yakından ilgilenen Sultan bir gün Zıçeni Paşa ile itfaiye kumandanı Miralay Refet Bey'i yanına çağırarak yangınları söndürmek için kendi aklına gelen maddeleri tek tek yazdırtmıştır. Buna göre:

- Her mahallede birer mahalle bahçesi meydana getirilerek, ortalarında birer havuz yapılması, bu vesile ile hem yangına mani olur hem de gerektiğinde su bulunmuş olur
- Yangın duvarlarının, her halde evlerin çatılarını birer metre aşması
- Evlerin bacalarının yapılırken aşağıdan yukarıya kadar ağaç hatıl¹⁰¹⁷ konulmaması
- İtfa işi fen ve ihtisas meselesi olduğundan ne büyük ne küçük memurlar tarafından itfaiye alayının hareket ve idaresine karışılmaması
- Avrupa'dan yeni makineler getirilerek itfaiye alayının noksanlarının giderilmesini¹⁰¹⁸ istemiştir.

Yangınla mücadele Meşrutiyet Dönemi de devam etmiştir. Ocak 1909'da Bahriye Nezareti zabtiye ve kurtarma işlerinde kullanılmak üzere bir yangın tulumba vapuru satın alınmasını istemiş, Meclis-i Vükela bunu uygun görmekle birlikte, İngiltere'den sipariş edilecek 15 bin lira değerindeki bu geminin maddi imkânsızlık sebebi ile ancak sonraki yıl sipariş edilebileceğini dile getirmiştir¹⁰¹⁹. Gemi alınamamış olsa da itfaiye teçhizatının modernleşmesini isteyen hükümet¹⁰²⁰ İstanbul'un yangına karşı korunması için alınacak tedbirlerin tespiti için bir de komisyon teşkili oluşturulmasını kararlaştırmıştır¹⁰²¹. Ayrıca vilayetlerdeki belediyeler için yurt dışından yangın

¹⁰¹⁶ Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, s.234-235.

¹⁰¹⁷ Duvar ağırlığını yatay olarak dağıtmak için duvar örgüsü içine yerleştirilen beton, ağaç ya da tuğla kiriş.

¹⁰¹⁸ Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, s.235-236.

¹⁰¹⁹ MV. 123/48.

¹⁰²⁰ MV. 139/14.

¹⁰²¹ MV. 150/44.

tulumbaları sipariş edilmiş¹⁰²², bunların gümrük vergisinden muaf tutmak adına bir kanun layihası hazırlanması için konuyu Meclis-i Mebusan'a havale etmiştir¹⁰²³.

6 Şubat 1911'de Babıâli'de yedinci defa yangın çıkmış Şura-yı Devlet Dairesi'nden başlayan yangın neticesinde yalnızca Sadaret ve Hariciye daireleri zarar görmemiştir¹⁰²⁴. Yangına maruz kalan kısmın yeniden inşası için 91.787 Osmanlı lirası gerekmiştir¹⁰²⁵ ve 1914 yılına dek inşa edilmemiş olsa gerek ki 1914 Şubat'ında Babıâli'nin yangına maruz kalan yerlerinin yeniden inşası için bu paranın gerekliliği gündeme getirilmiştir, ancak Osman Nuri Ergin'in Enver ve İsmail Hakkı Paşa'lara yöneltmiş olduğu eleştiri bu tamirin gerçekleşmediğini düşündürmektedir:

“Harb-i Umumi esnasında Enver ve İsmail Hakkı Paşalarda zerre kadar vatan duygusu olsa idi, ellerindeki salahiyet ve vesaitle Makriköy ve Ayestefanoslarda vesair umrandan baid mahallerde yüzlerce bi-lüzum ve zaid mebani-i askeriye vücuda getireceklerine ve onları da nataman bırakacaklarına hiç olmazsa Bâbıali'yi inşa ederlerdi de hükümet ve milleti enzar-ı ecanibte biraz yükseltilmiş olurlardı. Bâbıali'nin bu gidişle daha kaç sene harabe halinde kalacağını ancak Allah bilir.”¹⁰²⁶

Babıâli'nin yanan kısımları yeniden inşa edilememişse de yeni yangınlara karşı bazı önlemler alınmıştır. Hükümete Harik Komisyonu tarafından yangınlardan anında haberdar olunması için münasip bir yerden top atılması önerisi getirilmiş, hükümet de bunu kabul etmiştir¹⁰²⁷, ayrıca yangın tehlikesine karşı bazı resmi dairelere kalorifer döşenmesi¹⁰²⁸, haberleşmenin hızlı olması için çeşitli yerlere telefon koyulması¹⁰²⁹ gibi çözümler hayata geçirilmiştir.

1908'den 1914 yılı sonuna dek yalnızca İstanbul'da Fatih, Kadıköy, Sultanahmed, Haliç başta olmak üzere irili ufaklı 37 yangın meydana gelmiştir, bunlardan 26 Ağustos 1908 tarihli Fatih'te meydana gelen Çırçır yangını ile 23 Temmuz 1911'de Aksaray'da meydana gelen yangın büyük tahribata yol açmış, Çırçır yangınında 1500 ev yanarken,

¹⁰²² Bunlardan iki tanesi Adliye Nezareti için Heidelberg fabrikasından sipariş edilmiştir bkz. **MV.** 159/71.

¹⁰²³ **MV.** 154/34.

¹⁰²⁴ Ergin, C.III, s.1201.

¹⁰²⁵ **MV.** 185/38.

¹⁰²⁶ Ergin, C.III, s.1201.

¹⁰²⁷ **MV.** 156/37.

¹⁰²⁸ **MV.** 157/37.

¹⁰²⁹ **MV.** 162/59.

Aksaray yangınında 2400 ev yanıp kül olmuştur¹⁰³⁰. Ayrıca Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de yangınlar meydana gelmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Konya'nın Akseki kazasına bağlı Örmene Köyünde¹⁰³¹, Kocaeli'ye bağlı Darıca kazasında¹⁰³², Kastamonu'nun Araç kazasında¹⁰³³, Hüdavendigâr Vilayetinin Simav kasabasında¹⁰³⁴, Edirne'nin Mürefte kasabasında¹⁰³⁵, Ankara vilayetinin Yabanabad kazasına bağlı Şorba nahiyesinde¹⁰³⁶, Ordu kazasının Çanbaşı yaylasında¹⁰³⁷, Kastamonu'nun Tosya beldesinde¹⁰³⁸, Kozan'ın doğusundaki Haçin'de¹⁰³⁹ ve Şam'da¹⁰⁴⁰ çeşitli zamanlarda yangınlar çıkmıştır. Hükümet küçük büyük demeden imkânı el verdiği sürece kendinden istenen paraları yangın bölgelerine göndermiştir. Yangın bölgelerine gönderilen miktarlardan anladığımız kadarıyla özellikle depremin vurduğu Mürefte ile Simav¹⁰⁴¹ ve Haçin'de çıkan yangınların bıraktığı hasar diğerlerine oranla daha büyük olmuştur.

Dönemin iki büyük yangınında biri olan 24 Ağustos 1908 tarihli Çırçır yangını için hemen bir yardım komisyonu oluşturulmuştur. Dört ay içinde yapılan yardımlarla 26.507 lira toplanmış, yakın zamanda gelecek yardımlar ile bu miktarın 30.000'i geçeceği söylenmiştir. Meclis-i Vükela'da yapılan görüşmeye göre yangın esnasında yanan emlakın toplamı 1334'dür¹⁰⁴², ve yanan evlerin toplam maliyeti (şahıs üstünde bulunmayanlar, sigortalı olanlar, konutu kirada olanlar çıkarıldığı zaman) yaklaşık olarak 149.300 liradır. Yanan eşya dolayısıyla bıraktığı hasar ise sigortalı olanlar çıkarıldığında 66.670 liradır. Hasarın büyüklüğü görüldüğünde toplanan yardımın ne denli az olduğu ortaya çıkmaktadır¹⁰⁴³. Devlet eşya hasarı için 500 kuruşa kadar %40, 1500 kuruşa kadar %25, 6000 kuruşa kadar %15, 12.000 kuruşa kadar %10, 20.000 kuruşa kadar %7, 20.000 kuruştan yukarısı için %5 verecekken, emlak hasarı için 5000 kuruşa kadar %25, 10.000 kuruşa kadar %18, 30.000 kuruşa kadar %12, 40.000 kuruş

¹⁰³⁰ Ergin, C.III, s.1236-1237.

¹⁰³¹ MV. 136/44.

¹⁰³² MV. 146/39; ayrıca bakınız Fikretin Yavuz, "Büyük Darıca Yangını", **Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu**, Kocaeli, 25-27 Mart 2016, ss. 817 – 851.

¹⁰³³ MV. 149/29.

¹⁰³⁴ MV. 158/67.

¹⁰³⁵ MV. 167/69.

¹⁰³⁶ MV. 175/6.

¹⁰³⁷ MV. 180/45.

¹⁰³⁸ MV. 194/15.

¹⁰³⁹ MV. 176/49.

¹⁰⁴⁰ MV. 164/23.

¹⁰⁴¹ Çıkan yangında Simav kasabasının tamamı yanmıştır bkz. MV. 158/67.

¹⁰⁴² Bu rakam her kaynakta farklı verilmiştir. Sabuncuzade Louis Alberi'nin verdiği bilgiye göre yanan ev + dükkan sayısı toplamda 5000'dir bkz. Sabuncuzade Louis Alberi, s.343; Osman Nuri Ergin'in verdiği rakam ise 1500 bkz. Ergin, C.III, s.1236; MV. belgesine göre yangın esnasında zarar gören konut sayısı 1334'tür bkz. MV. 122/28.

¹⁰⁴³ MV. 122/28.

ve yukarısı için %5 ödenmesini kararlaştırmıştır¹⁰⁴⁴. Ayrıca hükümet iane akçesinde para kalmaz ise yangın mahallinde inşa edilecek su yolları için 1500 lira, itfaiye alaylarının eksikleri için de 2.000 lira ödenmesini uygun görmüştür¹⁰⁴⁵.

Yangın zedelere ödenecek paralar, farklı günlerde belirlenen mahallelere ya da kurumlara gidilip gün boyunca belli miktarda aileye dağıtılmak sureti ile ulaştırılmıştır¹⁰⁴⁶.

Çırçır yangını ve yangından zarar görenler için toplanan yardım paraları ilginç bir konunun Meclis-i Vükela gündemine gelmesine sebep olmuştur. Şubat 1909'da yardım için toplanan para 50.000 lirayı geçmiş olmasına rağmen gazeteler miktarı 33.000 lira olarak yazmıştır. Vükela Heyeti 17.000 liralık kısmın çalındığını ya da farklı yerlere aktarıldığını düşünmüş olacak ki gazetelerin 50.000 liralık meblağı neden 33.000 lira yazdığını sorgulamış, ayrıca 25.000 liralık Kruvazör ianesinin de yangından zarar görenlerin ianesine eklenerek toplanan yardım paralarının tamamının adaletli biçimde yangın zedelere dağıtılmasını istemiştir¹⁰⁴⁷.

23 Temmuz 1911 tarihinde Boğaziçi'ne bağlı Aksaray Mahallesinde çıkan yangın bu dönem zarfında İstanbul'da en fazla hasarı bırakan yangın olmuştur. Yangın sonunda 2400 konut yanıp kül olmuş¹⁰⁴⁸ başta padişah olmak üzere pek çok yerden yangın zedelere yardım yağmıştır. Padişah Mehmed Reşad 2500 lira bağışlarken, Osmanlı Bankası 2000 lira bağışlamış, Fenerler İdaresi de 2000 lira bağışlayacağını söylemiştir. Hükümet ise masrafı gayri melhuza tertibinden karşılanmak üzere 5000 lira verilmesini istemiştir. Padişahın verdiği 2500 lira ile hazineden verilen 5000 lira hemen ihtiyaç sahiplerine dağıtılması için Osmanlı Bankası'na yatırılmıştır. Ayrıca hükümet yangının hemen ertesi günü bir komisyon oluşturup yangından zarar görenlerin isimlerinin tespit edilerek derhal iaşelerinin temin edilmesini, açıkta kalanların hemen civar mahallerde münasip yerlere yerleştirilmesini, evleri yananların sigortalarının olup olmadığını,

¹⁰⁴⁴ MV. 122/28; "Çırçır Harik İanesi", **Tanin Gazetesi**, 16 Şubat 1909.

¹⁰⁴⁵ MV. 122/28.

¹⁰⁴⁶ "Çırçır Harik Zadeğâni İanesi", **Tanin Gazetesi**, 18 Şubat 1909, (No:198), "Çırçır Harik İanesi", **Tanin Gazetesi**, 19 Şubat 1909, "Çırçır Harik Komisyonu", **Tanin Gazetesi**, 22 Şubat 1909.

¹⁰⁴⁷ MV. 124/68.

¹⁰⁴⁸ Ergin, C.III, s.1236.

hasarlarının ne kadar olduğunun, yanan konutun kendilerinin mi yoksa orada kiracı mı olduklarının ayrıntılı şekilde araştırılmasını istemiştir¹⁰⁴⁹.

Ayrıca yangından dolayı memur ve emeklilere sonraki maaşlarda dörtte bir oranında kesilmek üzere fazladan maaş verilmiştir¹⁰⁵⁰. Bu yangın esnasında Mercan'da bulunan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye binası da yanmış, binanın yeniden inşa edilmesi ise 1913 yılına kadar gündeme gelmemiştir¹⁰⁵¹.

İstanbul'da her yıl en az 4-5 mahalle yanarken, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de yangınlar çıkmıştır. Hükümet İstanbul'a olduğu gibi Anadolu yangınlarına da yardım elini uzatmış çıkan yangınlar sebebi ile Kastamonu Tosya'ya 500 lira¹⁰⁵², Ordu Canbaşı'na 500 lira¹⁰⁵³, Adana Haçin'e 1000 lira¹⁰⁵⁴, Ankara Yabanabad'a 235 lira¹⁰⁵⁵, Şam'a 1000 lira¹⁰⁵⁶, Simav'a 2000 lira¹⁰⁵⁷, Kastamonu Araç'a 500 lira¹⁰⁵⁸, Kocaeli Darıca'ya 200 lira¹⁰⁵⁹ ve Konya Akseki'ye 392 lira¹⁰⁶⁰ göndermiştir.

4.2.3. Seller

Deprem ve yangınlar dışında halkı zor durumda bırakan bir diğer felaket aşırı yağın yağmurlardan oluşan sel felaketleri olmuştur. Ancak belgelerin sayısındaki azlık ve gönderilen paraların düşüklüğünden anladığımız kadarıyla seller, yangınlara oranla çok daha az sıklıkta ve deprem ile yangınlara oranla daha az hasarlı olmuştur. Sırasıyla İstanbul, Tokat, Trablusgarp, Mitroviçe, Selanik, Erzurum, Trabzon ve Belde-i Tahire'de sel meydana gelmiş, İstanbul ve civarındaki sel felaketi sırasında çok sayıda koyun telef olduğu için, İstanbul, Çatalca ve Bilad-ı Selase'deki Osmanlı askerlerinin et ihtiyacı karşılanamaz olmuştur. Bu durum Meclis-i Vükela gündemine gelecek bir boyuta varınca, hükümet et ihtiyacının üçte ikisinin sığır etinden karşılanmak suretiyle

¹⁰⁴⁹ MV. 154/101.

¹⁰⁵⁰ MV. 155/35.

¹⁰⁵¹ MV. 183/21.

¹⁰⁵² MV. 194/15.

¹⁰⁵³ MV. 180/45.

¹⁰⁵⁴ MV. 176/49.

¹⁰⁵⁵ MV. 175/6.

¹⁰⁵⁶ Hükümet ayrıca Şam yangınında zarar gören tüccarlara mahsus olmak üzere Te'cil-i Düyun Kanun Layihası hazırlatarak Şamlı tüccarların borçlarını ertelemiştir MV. 166/21, MV. 164/23.

¹⁰⁵⁷ MV. 158/67, MV. 163/95.

¹⁰⁵⁸ MV. 149/29.

¹⁰⁵⁹ MV. 146/39, Darıca yangın zedeleri ise ayrıca Hazine kefaletiyle Ziraat Bankası'ndan faizi ile borç verilip, yangın zedeler iki sene de emlak vergisinden muaf tutulmuşlardır bkz. MV. 149/39.

¹⁰⁶⁰ MV. 136/44.

askerin ihtiyacının karşılanmasını sağlamıştır¹⁰⁶¹. Aynı yıl içinde Tokat'ta meydana gelen sel dolayısıyla bölgeden istenen para hükümet tarafından hemen gönderilmiş fakat 4000 liralık bir meblağ daha istenildiğinde oraya ayrılacak bir para olmadığı için hükümet para gönderememiştir¹⁰⁶². Trablusgarp'ın Humus sancağına bağlı Münşiyye nahiyesinde vuku bulan sel için 1500 lira¹⁰⁶³, Mitroviçe'ye 319 lira¹⁰⁶⁴, Selanik Ustrumca'ya 200 lira, Erzurum Pasinler'e 2000 lira¹⁰⁶⁵ gönderilirken Erzurum'deki selin hasarı fazla olmalı ki hükümet Erzurum'a 3 gün sonra 6000 lira daha göndermiştir¹⁰⁶⁶. Trabzon'a ise 407 lira göndererek, Trabzon'un Tonya nahiyesindeki Korkmazlı mahallesinde yaşayan ve sürekli sele maruz kalan 20 hanenin bir saat uzaklıkta bulunan başka bir nahiyeye nakledilmek suretiyle sel felaketinden kurtarılmasını istemiştir¹⁰⁶⁷. 1914 Nisanında Belde-i Tahire'nin El-Ula kazasındaki sel felaketi için de 500 lira göndermiştir¹⁰⁶⁸.

1910 yılı Ocak ayında aşırı yağışlı hava sebebiyle Paris'te büyük bir sel felaketi meydana gelmiştir. Yağış sırasında Sein Nehri taşmış, taşan sular ve yağın yağmur Elysee Sarayı'na kadarki alanda su birikmesine sebep olmuştur. Eşi benzeri olmayan bir taşkın olarak nitelendiren sel neticesinde 1 milyar franktan fazla hasar olduğu tahmin edilirken, şehirde içecek su da kalmamıştır¹⁰⁶⁹. Sel suyu pek çok yeri su altında bırakıp kimi yerleri yıkarken, elektrik ve şehrin aydınlatması da tamamen yok olmuş, gazetelerin büyük kısmı basılıp yayınlanamamıştır. Pek çok yerden yardım elinin uzatıldığı felaket sonrası Almanya üzüntülerini bildiren bir telgraf da gönderirken¹⁰⁷⁰, İtalya Kralı 50.000 frank para göndermiş ayrıca Fransa içinde de yardım defterleri oluşturularak insanlar büyük bir duyarlılıkla selden zarar görenler için bağışta bulunmuştur¹⁰⁷¹. Osmanlı Devleti de Paris'in içine düştüğü duruma duyarsız kalmamış,

¹⁰⁶¹ MV. 124/4.

¹⁰⁶² MV. 131/49.

¹⁰⁶³ MV. 138/30.

¹⁰⁶⁴ MV. 140/16.

¹⁰⁶⁵ MV. 141/52.

¹⁰⁶⁶ MV. 141/54.

¹⁰⁶⁷ MV. 177/55.

¹⁰⁶⁸ MV. 187/62.

¹⁰⁶⁹ "Harici Telgraflar", **Tanin Gazetesi**, 30 Ocak 1910.

¹⁰⁷⁰ "Harici Telgraflar", **Tanin Gazetesi**, 31 Ocak 1910.

¹⁰⁷¹ "Harici Telgraflar", **Tanin Gazetesi**, 1 Şubat 1910.

Meclis-i Vükela kararıyla Fransa'ya İtalya kralı gibi 50.000 frank bağışta bulunmuştur¹⁰⁷².

Nisan 1910'da ise Paris'tekine benzer bir sel felaketi Sırbistan'da yaşanmıştır. Birkaç gün peş peşe yağan şiddetli yağmur sebebiyle Sırbistan'ın iç şehirlerinden biri olan Sumadija'da büyük bir taşkın meydana gelmiştir. Bu yağmurlar sırasında Kregujevaç şehrinin büyük kısmı sular altında kalırken, Lapova arazisinin tamamı su altına gömülmüştür. Niş treninde bulunan ürünlerin tamamı zarar görürken, köprüler binalardan kopup gelen taş ve kerpiç parçaları sebebiyle sürüklenmiştir. İlk etapta on beş cesedin toplandığı sel felaketi ahaliyi fevkalade heyecan ve korku içinde bırakırken, selin toplam maliyeti birkaç milyonu geçmiştir¹⁰⁷³. Gerek Sırbistan halkının gerek diğer ülkelerin derhal yardım elini uzattığı bu felakete Osmanlı Devleti de 20.000 frank para göndererek katkıda bulunmuştur¹⁰⁷⁴. Sırbistan'ı büyük telaşa ve zarara sokan selin suları ancak iki gün sonra çekildiğinde hasarın büyüklüğü daha net anlaşılabilmiştir¹⁰⁷⁵.

1908 ile 14 arasındaki dönemde Osmanlı Devleti iki büyük deprem ile üç büyük yangına ev sahipliği yapmıştır. Devletin içeride siyasi istikrarsızlık, dışarıda ise büyük savaşlarla mücadele ettiği bir dönemde bu felaketleri yaşamış olması, felakete uğrayan insanlara yardım elini uzatmasına mani olmamıştır. Ancak bazen, savaş ya da seferberlik durumunun varlığı felaketzedeler için gerekli olan çadırların sağlanması konusunda aksaklıklar yaşatmış, bazı zamanlar askerin seferberlik nedeniyle çadırlarını felaketzedelere gönderememesine sebep olmuştur. Halk felaket sonrası -özellikle deprem sonraları- açık alandaki arazi ve bahçelere sığınırken, devlet çadırı yettiremediği noktada zarar görenleri civar mahallerdeki müsait evlere yerleştirmiştir. Felaketin hemen ertesi günü komisyon oluşturarak bir yandan kişilerin zararlarını tespit ederek Gayr-ı Melhuza Tertibi'nden para ödemesi yaparken diğer yandan yardım kuruluşları ile bir olup felaketzedeler için yüklü miktarlarda para toplanmasını sağlamıştır. Öğrenci toplulukları, sivil kuruluşlar da kimi zaman tiyatro sergileyip kimi zaman rozet satmak suretiyle çeşitli aktivitelerle para toplayıp felaketzedelere göndermiş, felaketzedelerin aç kalmaması için gerek hükümet gerek civar iller nezdinde iase hızla sağlanarak insanların mağduriyeti giderilmeye çalışılmıştır. Bu dönemin belki de en ilginç tarafı ev

¹⁰⁷² MV. 136/28.

¹⁰⁷³ "Harici Telgraflar", **Tanin Gazetesi**, 22 Nisan 1910.

¹⁰⁷⁴ MV. 139/75.

¹⁰⁷⁵ "Harici Telgraflar", **Tanin Gazetesi**, 24 Nisan 1910.

ve eşyaları sigortalayan şirketlerin varlığı ve maddi imkânı yerinde olan halkın gerek eşya gerek de evlerini sigortalattırmasıdır. Bunun sık sık çıkan ve çıktığında etrafındaki her şeyi yakıp küle çeviren yangınlardan kaynaklandığı muhakkaktır. Devlet hasar tespiti yaptırırken tahkikat yaptırmaktaki bir amacı da budur. Sigortalı olan ev ve eşyaları tespit ederek, onu yardım edilecek kısımdan çıkarıp, sigortasız olanlara para ödemektedir.

Yaptığımız okumalar bize Osmanlı Devleti'nin bu tür felaketler sonrasında "oldukça iyi" olduğunu düşündürecek türde değil, ama kötü olduğunu söylemek de doğru değildir. Osmanlı padişahlarının yakinen takip ettiği, çözüm üretmek için kafa patlattığı, felaket sonrası yüklü meblağlarla ihsanlarda bulunduğu doğal afet sonraları hükümetler çok hızlı organize olup, derhal işeyi sağladığı gibi, komisyon kurdurup çok kısa bir süre zarfında para bağışında bulunmuştur. Kimi zaman banka aracılığıyla gelecekte ödenmek suretiyle daha fazla para dağıtmış, kimi zaman da sürekli sele maruz kalan evler ahalisini parasını verip başka mahallere taşıtmıştır. Sellerin can kaybı çok olmamakla birlikte yangın ve depremler büyük felaketlere yol açmış, kimisi şehirleri kimisi mahalleleri tamamen ortadan kaldırarak çok büyük bir mal ve can kaybına yol açmıştır. Bu yıkımlardan sonra bölgeleri temizleyip tekrardan inşa etmek maddi anlamda büyük bir gedik anlamına gelmektedir, 6 yıl zarfında yaşanan iki büyük deprem ve iki büyük yangının maliyeti, Trablusgarp, Balkan gibi savaşların varlığı Arnavutluk'ta yıllarca yaşanan ayaklanmalar düşünülünce Meşrutiyet idarecilerinin reformları gerçekleştirmek için neden para bulamadığını anlamak zor olmasa gerekir.

4.3. Kongre ve Sergiler

Yurt dışında yapıлып Osmanlı Devleti'nin de haberdar edildiği ve 1908 ile 1914 yılları arasında Meclis-i Vükela gündemine gelmiş olan kongre daveti sayısı 29'dur. Meclis-i Vükela bunlardan 11'ine iştirak etme gereği duymazken diğerlerine katılımcı göndermiştir. Osmanlı Devleti kongrelere kimi zaman kendi sınırlarından bir delege yollarken kimi zaman kongrenin yapıldığı merkezde bulunan elçiliklerinden bir memur göndermiştir.

Hükümetler bazı dönemler kongrelere kimseyi gönderememiş, bu tür belgelere "*gerek duyulmamıştır*" ibaresi düşülmekle birlikte asıl sebebin daha çok maddi yetersizlik

olduğunu düşünmekteyiz çünkü katılımın sağlanamayacağına dair belgeler Balkan Savaşları'nın yoğunlaştığı 1913 yılı ve sonrasında yoğunlaşmış, üstelik bazı belgelere “*parasızlık sebebi ile*” ibaresi düşülmüştür.

Kongrelerin çeşitliliği 100 yıl öncesindeki dünyanın ilgi alanını görmek açısından oldukça heyecan vericidir. Konu bütünlüğünü dağıtmamak için kongrelerin yalnız bir kaçını ayrıntılı ele almış olmamıza rağmen, kongreler sanat, tıp, gıda, coğrafya, fizik, jeoloji ve daha birçok alanda bugünle nasıl bütünsel bir ilişki içinde olduğunu göstermek açısından hayli aydınlatıcı görünmektedir.

1908 itibariyle davet gelen ve Meclis-i Vükela gündeminde ele alınıp Osmanlı Devleti'nin katılım sağladığı kongreler sırasıyla şöyledir:

29 Ağustos 1909 – 4 Eylül 1909 tarihleri arasında Peşte'de yapılacak tıp kongresi için davet alan Osmanlı Devleti'nin bu kongreye hükümet-i seniyyeden ya da tıp camiasından birinin gönderilip gönderilmeyeceği Hariciye Nezareti'nden sorulduğu vakit, Mecis-i Vükela hükümet-i seniyye yerine tıp camiasından uygun birinin gönderilmesini, masraflarının ise devlet tarafından karşılanmasını bildirmiştir. Ayrıca arzu eden herkesin kongreye katılabileceğini ancak masraflarının devlet tarafından ödenmeyeceğini eklemiştir¹⁰⁷⁶.

Pek çok ülkeden birçok delegenin katıldığı kongrede sağlık üzerine çeşitli konulardan bahsedilmiştir. Bu konular arasında özellikle apandist hakkında uzun uzadıya tartışmalar yapılmış, kongrenin son günü ele alınan kalp rahatsızlıkları ve tüberküloz tedavisi için önerilen X-ray ve radium tedavi önerisi katılımcılar tarafından oldukça ilginç bulunmuştur. Apandist tedavisi hakkında üç gruba bölünen doktorlardan birinci grup apandist sıkıntısı görüldüğü durumlarda ameliyatı önermezken, ikinci grup bazı alanlarda operasyon önermiştir. Üçüncü grup ise tamamen ameliyat taraftarı olmuştur. Hamburg'dan Dr. Lenhartz ve Lozan'dan Dr. Bourget ameliyat önermeyen gruptan olmuş, dikkatli iyi bir bakım, tedavi ve beslenme ile sorunun çözüleceğini, bu yolla ameliyat sonrası yaşanan ölümlerden çok daha az ölüm yaşanacağını dile getirmiştir. Konuşmacıların çoğu apse yapıp yapmadığını anlamak için vücutta delik açmaktan kaçınılması gerektiği konusunda hemfikir olurken, bir kaçı ise operasyonu önermiştir.

¹⁰⁷⁶ MV. 119/98.

Operasyon öneren doktorlara göre eğer 24 saat ile 48 saat arasında uygun tedavi yapılır, hasta için tehdit oluşturan komplikasyonlar da ortadan kaldırılır ise hastanın kurtarılabilme şansı yüksektir. Berlin'den katılan Dr. Sonnenburg bu görüşü destekleyenlerden biri olmuştur¹⁰⁷⁷. Kongrenin son günü ele alınan ve hayli ilginç bulunan X-Rays ve radium tedavileri ise kalp rahatsızlıkları ve tüberkülozun tedavisi için düşünülmüş, Dr. Pel -bugün uygulanmakta olan- tüberkülozun tespiti için yapılan tüberkülin deri testinin yapılmasını şiddetli biçimde savunmuş, Dr. Ruffer ise ilginç bir tartışma konusu ortaya atarak İskenderun'da sıhhi koşulu etkileyen Hacılar hakkında konuşmuştur¹⁰⁷⁸. Çeşitli makale ve görüşün ortaya atıldığı bu kongre sayesinde onlarca ülkeden yüzlerce katılımcı hem bilgilenmiş, hem de tartışmalara katılmak suretiyle sunulan makalelere katkıda bulunmuştur.

Napoli'de ise 1909 Mart ayının sonunda İtalya Kralının himayesinde yapılacak uluslararası bir kongre vardır. Kongre göz hastalıkları ile ilgili olup Emraz-ı Ayniye Kongresi olarak geçmektedir. Osmanlı Devleti'nin Roma Sefareti aracılığıyla iletilen davet hükümete ulaştığında, Meclis-i Vükela İtalya Kralı Nezaretinde yapılacak bu kongreye katılım göstermek istemiş bu yüzden hükümet-i seniyyeden Kehhal Esad Paşa ile Ziya Bey'i kongreye gitmek üzere görevlendirmiştir¹⁰⁷⁹.

Kehhal, kehhalbaşılık Osmanlı Dönemi göz hastalıkları ile ilgilenen doktorlara verilen isimdir. Kehhal Esad Paşa da göz doktorudur. Hükümet o yüzden Esad Paşa'yı seçmiştir. Üstelik Esad Paşa değerli bir bilim adamıdır. Paris'teki eğitimi sırasında bugün bile kullanılmakta olan oftalmoskop üzerinde önemli çalışmalar yaparak oftalmoskopun gelişimine katkıda bulunmuştur¹⁰⁸⁰.

Aynı yıl Stockholm'de Ağustos'un 29'undan Eylül'ün 3'üne kadar sürecek olan uluslararası bir barış kongresi vardır. Ancak Sulh-ı Umumi Kongresi'ne ait davet kongreyi düzenleyen komite tarafından geç gönderilmiş, 6 Eylül 1909'da daveti değerlendiren hükümet tarih geçmiş olduğu için katılımın söz konusu olamayacağını

¹⁰⁷⁷ "The International Medical Congress", **The Times**, 4 Eylül 1909.

¹⁰⁷⁸ "The International Medical Congress", **The Times**, 6 Eylül 1909.

¹⁰⁷⁹ **MV**. 126/1.

¹⁰⁸⁰ Hatta Stereoscope Essad ismiyle bir alet de icat etmiş, bu alet Esad Paşa'nın adıyla anılıp satılmıştır. Esad Paşa, hasta olanlar ile olmayanları ayırmaya yaran bu alet için ruhsat ve berat almaya bile gerek duymamıştır bkz. Süheyl Ünver, **Tıp Tarihimiz Yıllığı I**, İ.Ü.Tıp Fak, İstanbul: Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1966, s.79.

ancak, bir dahaki sene kendilerine daha erken bildirilmesi durumunda katılmak istediklerini Hariciye Nezareti'ne bildirmiştir¹⁰⁸¹.

Ertesi yıl 1 Ağustos ile 5 Ağustos 1910 tarihleri arasında yapılan kongreye Osmanlı Devleti'nin katılıp katılmadığına dair bir bilgiye sahip olmamakla birlikte, 1910 yılında 18.si düzenlenen kongreye 22 ulustan yaklaşık 500 delege katılmıştır. Organizasyon başkanı Baron Bond, kongrenin açılışını yaptıktan sonra Dışişleri Bakanı Kont Taube meclise seslenerek misafirlere İsveç Kralı ve hükümeti adına “*hoş geldiniz*” dedikten sonra kongrenin uluslararası dayanışma ve kardeşliği hedeflediğini, kongrenin kararlarının insanlığın, vicdanı, çılgılığı olacağını dile getirmiştir. Dışişleri bakanından sonra başta Belçika'dan hukukçu M. La Fontaine ve İtalya'dan Signor de Gubernatis olmak üzere pek çok kişi söz almıştır. Ayrıca kongrenin başarılarını temenni eden İtalya Başbakanı Signor Luzzati ve Tolstoy gibi isimlerin de telgrafları okunmuştur. Barış adına iyi temennilerin dile getirilip kararlaştırıldığı Stokholm'deki kongre beş gün sürmüştür¹⁰⁸².

Paris'te ise 30 Ekim 1909 ile 6 Kasım 1909 tarihleri arasında ikincisi düzenlenecek olan gıda maddeleri ve kimyasal ürünlerdeki sahtekârlıkların yasaklanması hakkında bir kongre vardır. Paris sefaretinin Hariciye Nezareti'ne, Hariciye Nezareti'nin de hükümete bildirdiği kongreye Meclis-i Vükela, tıp camiası tarafından seçilecek bir delegenin gönderilmesini bildirmiştir¹⁰⁸³.

Paris'te yapılan kongreye 2 binden fazla delege katılmıştır. Kongre katılımcıların makaleleri doğrultusunda çeşitli kısım ve başlıklara ayrılmıştır:

- Şarap, bira, likör, şurup, elma içkisi gibi konulardan oluşan içecekler ,
- Nişastalı gıdalar ve fırıncılık endüstrisi gibi konulardan oluşan fırın gıdaları,
- Çay, kahve, tuz, hindiba, hardal gibi iki farklı konudan oluşan içecek ve baharatlar,
- Süt, taze sür, krema, yağ, yumurta gibi konulardan oluşan süte dair olanlar,
- Yağ, yenebilen yağlar, domuz ürünleri, saklanmış erzak ve meyveden oluşan et endüstrisi,

¹⁰⁸¹ MV. 131/64.

¹⁰⁸² “The Universal Peace Congress”, **The Times**, 2 Ağustos 1910.

¹⁰⁸³ MV. 131/72.

- Uyuşturucu maddeler ve ilaçlar gibi daha pek çok başlıktan oluşmuş, kongrenin sürdüğü yaklaşık bir haftalık süreç boyunca yüzlerce konu görüşülmüştür¹⁰⁸⁴.

1910 yılında Stockholm’de toplanacak olan bir Jeoloji kongresi vardır. Tabakatü’l Arz olarak isimlendirilen kongreye katılımcı göndermek isteyen hükümet bu iş için Darü’l-fünun Ulum-ı Tabiiye Müdürü Mazhar Bey’i görevlendirmiş, kendisine harcırah olarak da Gayr-ı Melhuza tertibinden karşılanmak üzere 130 lira yolluk vermiştir¹⁰⁸⁵.

1911 yılında benzer bir kongre Roma’da toplanacaktır. 15 Ekim 1911 ile 22 Ekim 1911 tarihleri arasında yapılacak Coğrafya Kongresi’ne hükümet-i seniyye de katılmak istemiş ve kongreye uygun birini göndermiştir¹⁰⁸⁶.

Aynı yıl yapılması gündeme gelen kongrelerden biri de Ensal-i Beşer Kongresi olmuştur. Ancak belgede kongrenin yapılacağı yer ve zaman yer almadığı için kongrenin nerede olduğu hakkında bilgimiz bulunmamaktadır, bununla beraber Fransa’daki Ensal-i Beşer Cemiyeti tarafından Osmanlı Meclis-i Âyan’ına *Âyandan birinin gönderilmesi* talebi¹⁰⁸⁷, kongrenin Fransa’da yapıldığını düşündürmektedir. Fransız cemiyetin talebi üzerine konu evvela Meclis-i Âyan’da görüşülmüş, Meclis-i Âyan bu kongre için Said Paşa ile Gabriyel Efendi’yi yetkili kişiler seçip teferruatının tespiti için konuyu bir komisyona havale etmişse de¹⁰⁸⁸ bu karardan dört ay sonra Meclis-i Vükela’da yapılan toplantı sırasında kongreye gönderilen kişinin Said Paşa ya da Gabriyel Efendi değil yine Âyandan olan Süleyman Bustani Efendi olduğu görülmüştür¹⁰⁸⁹.

1912 yılı Mayıs ayının 7’si ile 17’si arasında Washington’da toplanacak olan (Kızıl Haç) Salib-i Ahmer Kongresi vardır. Hükümet bu kongre için Meclis-i Umum-ı Tıbbiye ve Sıhhiye Reisi Doktor Besim Ömer Bey’i gönderme kararı almıştır¹⁰⁹⁰. 1908 yılında Meşrutiyet’in ilanından sonra teşkil edilen Sıhhat Umum Müdürlüğü’ne atanan Besim Ömer Paşa, 1909 yılında ülkenin sağlık işleri ile ilgilenen Tıbbi Mülkiye Meclisi ve Umumi Sıhhat Meclis’i başkanlığına tayin edilmiş, 1910 yılında ise Tıp Fakültesi

¹⁰⁸⁴ Gıdaların o dönem algılanan besin değerleri, ya da işlenme biçimleri, eleştirilen gıda endüstrisi vb. konular için bkz. “The Pure Food Congress in Paris”, **The Times**, 1 Kasım 1909.

¹⁰⁸⁵ **MV.** 141/66.

¹⁰⁸⁶ **MV.** 143/21.

¹⁰⁸⁷ **MAZC**, D.I, C.I, İ.S.III,31 Kanuni Sani 1326, s.484.

¹⁰⁸⁸ **MAZC**, D.I, C.I, İ.S.III,31 Kanuni Sani 1326, s.484.

¹⁰⁸⁹ **MV.** 154/24.

¹⁰⁹⁰ **MV.** 227/25.

dekanı olmuştur. 1912’de Sıhhat Umum Müdürlüğü’ne getirilirken 1914 yılında tekrar Tıp Fakültesi’ne dekan olarak atanmıştır¹⁰⁹¹. Çocuk doğumu ve jinekoloji alanında uzmanlaşmış olan ve Paris’te de eğitim alan Besim Ömer Paşa Meşrutiyet öncesinde de Osmanlı Devleti’ni temsilen yurt dışındaki konferans ya da kongrelere gönderilerek sağlık alanında yaşanan gelişmelerin takibini yapmıştır. 30 Ağustos 1892’de Brüksel’de yapılan Vilade Fenni ve Kadın Hastalıkları Kongresi’ne gönderilen Ömer Paşa, 1907 yılında Osmanlı (Kızılay)Hilal-i Ahmer Cemiyeti’ni temsilen Sultan II. Abdülhamid tarafından Londra’daki Uluslararası (Kızıl Haç) Salib-i Ahmer Konferansına gönderilmiştir¹⁰⁹². 1912 yılında Washington’da yapılan Salib-i Ahmer Kongresi’ne gönderilmesindeki amaç da dışarıdaki gelişmelerin takip edilerek Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetinin yeniden daha güçlü şekilde teşkilatlandırılma düşüncesidir.

1912 yılındaki kongre Amerika’nın Boston Şehrinde¹⁰⁹³ yapılacaktır. Dr. Besim Bey bu kongre için Marsilya üzerinden Paris’e geçmiş, Paris’te iki gün kalıp hastaneleri gezmiş, kaldığı son akşam kat görevlisini kendisini erken kaldırması için uyarmış ancak görevli kendisini uyandırmayınca Cherbourg’tan Amerika’ya gidecek olan gemiyi kaçırmış, limana vardığında ise ancak üç gün sonrasına bilet alabilmiştir. Daha sonraki yıllarda gemiyi kaçırmış olmasından dolayı kendisi ile röportaj yapılan Besim Paşa’nın “*Ben dünyanın en şanslı adamıyım. Hayatımda ne istediysem, içimden ne geçtiyse olmuştur. Ben de talihimden şikâyet edersem haksızlık etmiş olurum.*” demesine neden olan gemi 1517 kişinin ölmesine sebep olan Titanik Transatlantiği¹⁰⁹⁴ olmuştur¹⁰⁹⁵

1912 yılında yapılacak bir başka kongre de Atina’da Doğu bilimleri üzerine Şarkiyatçıların toplanacağı (Oryantalizm) Müsteşrikler Kongresi olmuştur. Bu kongreye Osmanlı Devleti de katılmak istemiş, bunun için Vükela Heyeti, Darülfünun Hocalarından Ahmet Hikmet Bey’i kongreye gitmek üzere görevlendirmiştir¹⁰⁹⁶.

¹⁰⁹¹ Sefa Saygılı, Türk Kızılayının Kurucularından Kıırlı Doktor Aziz Bey, 2. Baskı, Ankara: Türk Kızılay Derneği, 2009, S.23-25.

¹⁰⁹² Saygılı, s.15.

¹⁰⁹³ Belgeye göre Washington bkz. **MV**. 227/25.

¹⁰⁹⁴ Saygılı, s.40-41.

¹⁰⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. “The Titanic”, **The Times**, 19 Nisan 1912, “The News of the Titanic Disaster”, **The Times**, 10 Mayıs 1912, “How the Titanic Went Down”, **The Times**, 22 Mayıs 1912.

¹⁰⁹⁶ **MV**. 227/32.

7 Nisan ile 14 Nisan 1912 tarihleri arasında 16.sı düzenlenecek olan Oriental Kongre'nin bir önceki seferi 1908 Ağustos'unda Kopenhag'da yapılmıştır¹⁰⁹⁷. Atina'nın kongre için seçtiği tarih Atina Üniversitesi'nin kuruluşunun 75. Yıl dönümüne denk gelmiştir. Ayrıca Paskalya'ya da denk geldiği gibi Yunan bağımsızlığının da yıl dönümü olduğundan, kongre katılımcıları bir hafta boyunca çeşitli organizasyonlarda ağırlanmıştır.

Kongre, Atina Üniversitesi Rektörü Prof. Spyridon Lambros'un hoş geldiniz içerikli konuşması ile başlamış ardından Dublin'den Prof. Mahaffy, Paris'ten Collignon, Jena'dan Delbrucy ile Prof. Kont Gubernatis'in kongre fahri başkanları seçilmesi ile devam etmiştir. Paskalya olmasından dolayı katılımcılar Katedral'de düzenlenen Paskalya gecesine katılırken, bir sonraki gün Yunan Kral ve Kraliçe'nin takdim edilmesinin ardından Veliht Prens bir konuşma yapmış, ardından Eğitim Bakanı, Üniversite Rektörü ve seçilen üç kişi daha söylevde bulunmuştur. Programı oldukça yoğun olan kongrenin gecesi de gala yapılmıştır¹⁰⁹⁸.

Kongrenin devam ettiği 11 Nisan günü kutlamaların devamı niteliğinde stadyumda Yunan oyunları oynanıp, İngiliz ve Amerikan Arkeoloji okulları tarafından bahçe partisi verilmiştir. Yaklaşık 500 misafirin katıldığı bu partinin ardından ise katılımcılar için Alman Enstitüsü tarafından bir resepsiyon verilmiştir. Kutlamaların dışında kongrenin de yapıldığı bu bir hafta sonunda kongreye katılanlardan bazı kişilere Atina Üniversitesi tarafından onur ödülleri verilmiştir. Bu ödülü alan isimlerden biri de Mısır'dan katılan Prof. Wheeler ile Ahmed Fuad Paşa olmuştur¹⁰⁹⁹.

Aynı yıl Philadelphia'da ikincisi düzenlenecek olan Uluslararası Seyr-i Sefain Kongresi de vardır. Hükümet-i seniyye bu kongre için Devlet-i Âliye konsolosunu tayin etmiştir¹¹⁰⁰.

1912 yılı için gidilmesi kararlaştırılan son kongre Temmuzun 1'inden 5'ine kadar demiryolları ile ilgili olarak Christiana'da toplanacak olan uluslararası kongre olmuştur. Kongre için Demiryolları Müdür-i Umumisi Ahmed Muhtar Bey görevlendirilmiştir¹¹⁰¹.

¹⁰⁹⁷ "The Oriental Congress", **The Times**, 27 Mart 1912.

¹⁰⁹⁸ "The Athens Fêtes", **The Times**, 8 Nisan 1912.

¹⁰⁹⁹ "The Athens Fêtes", **The Times**, 12 Nisan 1912.

¹¹⁰⁰ **MV**. 227/45.

Osmanlı Devleti 1913 yılından itibaren davet aldığı kongrelerin çoğuna katılamamıştır. Giriş kısmında da biraz değindiğimiz üzere katılamayacağını bildirdiği kararların bazılarında “*para olmadığı*” çoğunda ise “*lüzum görülmediği*” ibareleri yer almakla birlikte katılmama durumunun 1913 itibariyle yoğun şekilde artması iki ihtimali düşündürmektedir. Bunlardan biri 1913 itibari ile hükümette söz sahibi olmaya başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bu tür etkinliklere katılma gereği duymuyor olması, diğeri ise Balkan Savaşlarının yarattığı maddi sıkıntılardan dolayı hükümetin bu davetleri geri çeviriyor olmasıdır. İttihat ve Terakki üyelerinin çoğunun batı eğitilmiş üstelik ülkede modernleşmeyi gerçekleştirme çabası içindeki insanlar olduğu göz önünde bulundurulduğunda, 1913 yılı itibariyle yönetime geçen İttihat ve Terakkili hükümetlerin katılıma gerek duymamasından ziyade bu reddedişlere Balkan Savaşlarının getirdiği mali yükün sebep olduğunu düşünmek daha olası görünmektedir.

Osmanlı Devleti’nin 1913 yılında katılmış olduğu yalnız iki kongre vardır bunlardan biri Amerika’nın Oklahoma şehrinde gerçekleşecek olan “Ziraat Kongresi” ve “Sanayi-i Beytiye-i Ziraiyye Konferansı” diğeri ise Londra Şehremaneti tarafından Londra’da düzenlenecek olan “Sıhhiye Kongresi’dir”. 22 Ekim’den 1 Kasım’a kadar Oklahoma’da yapılacak konferans ve kongre için o sırada hükümet adına Brezilya’da bulunan Nuryan Efendi gönderilirken¹¹⁰², 7 Temmuz 1913’te Londra’da yapılacak kongre için hükümet adına Londra Sefareti’nden birinin gönderilmesi için konu Sefarete bildirilmek üzere Hariciye Nezareti’ne havale edilmiştir¹¹⁰³.

1914 yılı, 1913 yılına nispeten daha fazla davetin kabul olduğu bir yıl olmuştur. Farklı zamanlarda farklı şehirlerde yapılacak kongre ve konferanslar için, kongrelerin yapılacağı bölgelerdeki elçiliklerinden memur görevlendiren hükümet yalnız biri için İstanbul’dan Darülfünun Müdürü Salih Zeki Bey’i görevlendirmiştir.

1914 yılının Nisan ayında Fransa’nın Cannes şehrinde yapılacak olan “Tedavi-i Bi’l-bahr Kongresi”ne hükümet-i seniyye adına Paris Sefareti’nden memurunu görevlendiren hükümet¹¹⁰⁴ 8 Haziran’da Fransa Cumhurbaşkanı’nın Nezaretinde Paris’te toplanacak olan “6. Uluslararası Ticaret ve Cemiyet-i Ticariyye Kongresi” için de Paris

¹¹⁰¹ MV. 227/142.

¹¹⁰² MV. 231/315.

¹¹⁰³ MV. 179/2.

¹¹⁰⁴ MV. 187/11.

sefaretinden bir memurun görevlendirilmesini istemiştir¹¹⁰⁵. 1915 yılında sigorta meselesi hakkında Petersburg’da toplanacak olan kongre için de Petersburg Sefareti Seniyye kâtiplerinden birini tayin etmiştir¹¹⁰⁶.

Darülfünun Müdürü Salih Zeki Bey’in gönderildiği Paris’teki “Tevhid-i Saat” Konferansı’na Osmanlı Devleti dışında onlarca ülkeden katılım olmuştur. Hükümet-i Seniyye adına bu konferansta bulunan Salih Zeki Bey, Fransız hükümetinin isteği üzerine kendi hükümetinden aldığı imza yetkisi ile -konferanstaki 18 ülke temsilcisinin daha evvel imzalamış olduğu- uluslararası saat düzenlemesi ile ilgili nizamnameyi imzalamıştır. Bu nizamnamenin içeriği belgede yer almamış olsa da yazılanlardan anladığımız kadarıyla Paris’te uluslararası bir saat dairesi kurulacaktır. Ve bu dairenin inşa, gerekli alet edevat, çalıştırılacak memur vb. ihtiyaçlarının karşılanması için her ülkenin ödemesi gereken yıllık bir meblağ vardır. Osmanlı Devleti de bu nizamnameyi imzalayarak Fransa’ya bu daire için yıllık 2 bin Frank ödemeyi taahhüt etmiştir¹¹⁰⁷.

Osmanlı Devleti’nin 1908 ile 1914 yılları arasında katılımcı gönderdiği son konferans Salih Zeki Bey’in katıldığı Paris’teki “Tevhid-i Saat” Konferansı olmuştur. 1913 yılına kadar birkaç kongre dışında gelen davetleri kabul eden Osmanlı hükümetleri 1913 ve sonrasındakilerin pek çoğuna katılımcı göndermemiştir. Bunlar sırasıyla:

1913 öncesinde,

Viyana’da 1910 yılı Ekim ayında soğutma ile ilgili toplanacak olan “Vesait ve Usul-ı Tebrid Kongresi”¹¹⁰⁸ ile 1911 yılı Eylül ayında Amerika’nın Chicago eyaletinde toplanacak olan uluslararası “Muntazam Yollar Kongresi”ne delege göndermezken¹¹⁰⁹ 1913 ve sonrasında bu sayı artmıştır.

1913 yılında Kanada’nın Toronto şehrinde jeoloji hakkında 12.si düzenlenecek “Tabakatü’l Arz Kongresi” vardır. Kongre İngiltere Sefareti tarafından Hariciye Nezareti’ne bildirilmiş, Meclis-i Vükela lüzum olmadığını söyleyerek bu kongreye katılımcı göndermemiştir¹¹¹⁰, çocukların korunması hakkında Brüksel’de yapılması

¹¹⁰⁵ MV. 187/47.

¹¹⁰⁶ MV. 187/66.

¹¹⁰⁷ MV. 187/80.

¹¹⁰⁸ MV. 142/22.

¹¹⁰⁹ MV. 155/26.

¹¹¹⁰ MV. 176/12.

planlanan “Himaye-yi Etfal Kongresi”¹¹¹¹, 1913 yılı Eylül ayının 11’inden 21’ine dek Lahey’de 11.si yapılacak “Uluslararası Eczacılık Kongresi”¹¹¹², 1914 Haziranında Londra’da 3.sü düzenlenecek olan “Manatik-ı Harre Ziraat Kongresi”¹¹¹³, Monaco’da 1914 Nisanında düzenlenecek “Zabıta-i Adliye Kongresi”¹¹¹⁴, 17 Eylül 1914’te atmosfer ile ilgili Venedik’te toplanacak “İlm-i Alaim-i Ceviyye” Kongresi¹¹¹⁵, Uluslararası Musiki Cemiyeti tarafından fen ve musiki tarihi hakkında Paris’te toplanacak olan kongre¹¹¹⁶, 1915 yılında Stockholm’de 13.sü yapılması planlanan “Seyr-i Sefain Kongresi”¹¹¹⁷ ve 1916 yılında yine Paris’te toplanacak olan “Uluslararası Olimpiyat Kongresi”¹¹¹⁸ hükümetin katılımcı göndermediği kongreler olmuştur. Londra’da yapılacak olan Manatik-ı Harre Ziraat Kongresi’nin sonucunun Londra Sefareti aracılığıyla kendisine bildirilmesini isteyen hükümet, Monaco’da yapılacak olan Zabıta-i Adliye Kongresi’nde alınacak kararların da kendine iletilmesini istemiş, Stockholm’deki Seyr-i Sefain Kongresi ile Venedik’te yapılacak olan İlm-i Alaim-i Ceviyye Kongresi’ne katılmama sebebini bildirirken ise neden olarak *maddi yetersizliği* göstermiştir.

Berlin’de, Almanya, Avusturya, Macaristan, Belçika, Danimarka, İspanya, Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Norveç, Felemenk, Portekiz, Rusya, İsveç ve İsviçre delegelerinin katılımı ile ulusal ve uluslararası sergilerin düzenlenip sıraya koyulması ile ilgili bir konferans yapılması planlanmış, uluslararası kongreler dışında sergilere de katılan Osmanlı Devleti, sergilerle ilgili gelişmeleri takip etmek için bir temsilcisini de Berlin’de yapılacak bu konferansa göndermiştir¹¹¹⁹.

Osmanlı Devleti kongrelere olduğu kadar sergilere de ilgi göstermiş 1908 – 1914 yılları arasında 11 tane uluslararası fuar - sergiye katılmıştır.

Bunlardan ilki 1910 yılında Brüksel’de yapılacak sergidir. Ancak belgede serginin ne ile ilgili olduğu yazmadığından içeriğini bilememekteyiz. Fakat belgeden gördüğümüz kadarıyla sergiye götürülecek eşyanın %1 ihracat vergisinden istisnası maliye tarafından

¹¹¹¹ MV. 178/41.

¹¹¹² MV. 178/38.

¹¹¹³ MV. 186/35.

¹¹¹⁴ MV. 186/36.

¹¹¹⁵ MV. 187/18.

¹¹¹⁶ MV. 188/29.

¹¹¹⁷ MV. 183/4.

¹¹¹⁸ MV. 188/27.

¹¹¹⁹ MV. 233/39.

talep edilmiş, Meclis-i Vükela'nın da uygun görmesi ile sergiye katılacaklardan bu vergi alınmamıştır¹¹²⁰.

1911 yılında Roma ve Thorn şehirlerinde yapılacak sergiler vardır. Thorn Sergisi İcraat Komitesi, Osmanlı Devleti'nin bu sergiye katılıp katılmayacağını 1910 yılının başlarından itibaren sorgulamaya başlamış, bunun üzerine Osmanlı Devleti'nin Brüksel Fahri konsolosu Mösyö Jorj Vanserler masrafı kendisine ait olmak üzere Osmanlı Devleti adına katılmayı teklif etmiştir. Hükümet de öncelikle yapılması planlanan sergilere devletin resmi olarak katılacaklarının Thorn Komitesi'ne bildirilmesini, Mösyö Jorj Vanserler'in teklifinin ise, Osmanlı'nın milli yapısına uygun olup olmadığının incelenmesi, sergileyeceklerinin iyiden iyiye tetkik edilmesinin ardından uygun bulunursa teklifin kabul edilmesini bildirmiştir¹¹²¹.

Münih'de düzenlenmesi planlanan bir sergi vardır. Serginin tarihi yazmamakla birlikte belge tarihinden dolayı serginin en geç 1911 yılında olabileceğini düşünmekteyiz. Bu sergide İslam eserlerine dair bir şube de açılacaktır. Sergiye Avrupa'daki müzeler ile hükümdarlığı ait hazinelerden ayrıca Osmanlı Devleti'nin de resmi katılımı sebebi ile Hazine-yi Hümayun, Müze-yi Hümayun ve Askeri Silahlar Müzesi'nden epey eser gönderilmiştir. Hükümet bu ve bunun gibi sergiler için, buralara gidip aydınlanmak isteyen memurların 15 gün müddeti geçmemek şartıyla bu tür sergilere ziyarette bulunabileceğini bildirmiş ancak masrafın kime ait olacağı konusunda bilgilendirme yapmamıştır. Ancak bu tür sergilere gitmek isteyen memurlar *memurluklarına halel getirmemek şartıyla* gidip, görüp tetkikte bulunmak isterlerse gönderilsin, beyanında bulunulmuştur¹¹²².

1912 yılı Eylül ayında Belçika'nın Anvers şehrinde uluslararası bir sergi yapılması planlanmıştır. Osmanlı Devleti bu sergiye katılma gereği görmemiş ancak Osmanlı'da yaşayan tüccarları istedikleri takdirde kendi masraflarını ödemeleri koşulu ile sergiye eşya göndermeleri konusunda serbest bırakmıştır. Ayrıca sergiye gönderecekleri eşyadan gümrük vergisi alınmaması, eğer götürdükleri eşya satılmaz ise geri getirilirken de vergiden muaf tutulması için tutan masrafın komiserliğe sefaret ya da

¹¹²⁰ MV. 135/4.

¹¹²¹ MV. 139/17.

¹¹²² MV. 143/4.

konsolosluktan bir beyanname ile bildirilerek sergiye gidecek tüccar için kolaylık sağlanmıştır¹¹²³.

1913 yılında İngiltere'nin Manchester şehrinde uluslararası ticaret, ziraat ve sanayi sergisi vardır. Osmanlı Devleti bu sergiye de resmi olarak katılmama kararı almış ancak isteyen tüccarların kendi masraflarını karşılamaları koşulu ile gitmelerine izin vermiştir¹¹²⁴.

Aynı yıl başka bir sergi Belçika'nın Gent şehrinde de düzenlenecek olup hükümet resmi olarak buraya da katılma gereği duymamış¹¹²⁵, Manchester ve Anvers örneğinde olduğu gibi isteyen tüccarın gidebileceğini söylemiştir, Osmanlı Devleti'nin 1913 yılında resmi olarak katılım gösterdiği tek sergi Münih'te düzenlenmesi planlanan Sanayi-i Nefise Sergisi olmuştur. Buradaki sergi için de Münih başkonsolosu görevlendirilmiştir¹¹²⁶.

1913 yılı Kongreler konusunda olduğu gibi devletin sergi konusunda da katılımdan kaçındığı, eğer katılımda bulunacaksa da serginin yapıldığı bölgedeki konsolosluk görevlilerinden birini gönderdiği bir yıl olurken 1914 nispeten daha fazla katılımın olduğu bir yıl olmuştur. 1914 yılında biri Leipzig diğeri Brüksel'de olmak üzere iki sergiye Osmanlı Devleti resmi olarak katılacağını bildirmiştir. Leipzig'deki sergi Saksonya Kralı'nın himayesinde yapılacak olup kitap ve resimli eserler sergisidir. Buradaki sergiden bazı kitap ve resimlerin satın alınması vb. masraflar için 50 lira gerekmiş, hükümet bu masrafın Gayr-ı Melhuza tertibinden ödenmesi için konuyu Maliye Nezareti'ne havale etmiştir¹¹²⁷.

Şubat ayında Kitap Müzesi tarafından Brüksel'de düzenlenecek olan Uluslararası Posta Pulları Sergisi'ne Osmanlı Devleti'nin de katılması Belçika Hükümeti tarafından istenmiş, ayrıca 329 senesi (m.1914 / h.1332) sonunda kullanımdan kalkacak pullarla, kaldırılmış olan ve şu an kullanılmakta olan pul, kartpostal ve pullu zarflardan gönderilmek suretiyle sergiye katılım gösterilmesi talep edilmiş, Meclis-i Vükela bu talebe olumlu yanıt vermiştir¹¹²⁸.

¹¹²³ MV. 154/30.

¹¹²⁴ MV. 165/49.

¹¹²⁵ MV. 174/58.

¹¹²⁶ MV. 227/127.

¹¹²⁷ MV. 184/11, MV. 231/77

¹¹²⁸ MV. 185/17.

Uluslararası sergi konusunda alınan son karar, bir sonraki yıl San Fransisko'da yapılması planlanan bir sergide masrafı kendisine ait olmak üzere Osmanlı şubesi açmak isteyen Amerikan vatandaşı Vahan Kardeşyan'ın talebine dair olmuştur. Said Halim Paşa Hükümeti talebi kabul ederek bir Osmanlı şubesinin açılmasına izin verdiği sergide Osmanlı Devleti'ne dair nelerin sergilenmek istediği ne yazık ki yer almamıştır¹¹²⁹.

1908 ile 1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında düzenlenip Meclis-i Vükela'nın gündemine gelen sergi sayısı ise yok denilecek kadar azdır. Ancak bu durum Osmanlı Devleti'nin sergi düzenlemediği şeklinde yorumlanmamalıdır. Çünkü Osmanlı basını takip edildiğinde İstanbul ya da ülkenin farklı şehirlerinde sergiler yapıldığı görülür, ancak o sergiler Meclis-i Vükela gündemine gelmediği için konumuz dışındadır.

Meclis-i Vükela gündemine gelen sergilerden ilki şehit ve gazi aileleri için düzenlenmiş olan sergidir. Bu serginin Meclis gündemine gelme sebebi de aslında serginin kendisi değil, sergi adına açılan hesaplardan Selim Melhame Paşa'ya ait kısmının incelenmesi talebi olmuştur¹¹³⁰. Meşrutiyet'in ilanından birkaç ay sonra İzzet ve Selim Melhame Paşalar Avrupa'ya kaçtığından¹¹³¹, daha evvel yapılmış olan serginin hesaplarından Melhame Paşa'ya ait kısmının incelenmesi gündeme gelmiştir.

1909 Eylül'ünde İzmirli tüccar Nesim Levi, İzmir'in müsait bir yerinde, açmayı planladığı zeytinyağı fabrikasında kullanacağı aletleri gösterebileceği bir sergi açma talebinde bulunmuştur. Ancak bu aletler yurt dışından getirileceği için gümrük vergisi ödenmesi söz konusu olmuş, Nesim Levi de aletlerin vergiden muaf tutulmasını istemiştir. Hükümet sergi amacıyla yurt dışına gönderdiği ürünlerden vergi almadığı gibi sergi amacıyla yurt dışından getirilen alet edevattan da 1890'dan beri vergi almamaktadır. Fakat Nesim Levi, getireceği bu aletleri ayrıca sergi sırasında satmak istediğinden, vergiden muaf tutulma talebi Maliye ve Ticaret Nezareti'ne havale

¹¹²⁹ MV. 232/48.

¹¹³⁰ MV. 127/24.

¹¹³¹ MV. 120/37.

edilerek, getirilecek alet edevatın bu bakanlıklar tarafından incelenmesi ona göre karar alınması kararlaştırılmıştır¹¹³².

Gündeme gelen son sergi ise 3 Ocak 1911’de Heyet-i Vükela toplantısına konu olan Hariciye Nezareti Avukatı İshak Taranto tarafından İstanbul’da düzenlenmek istenen uluslararası sergi olmuştur. İshak Taranto sergiyi Sarayburnu’nda açmak istemiş, ama belediye sergi için Sarayburnu’nun değil Kâğıthane’nin daha uygun olduğunu söyleyen bir cevap verince konu Vükela gündemine gelmiştir. Meclis-i Vükela toplantısında görüşülen konunun içeriği Osmanlı Devleti’nin neden ulusal ya da uluslararası sergiler düzenlenmesi konusunda zayıf olduğunu da gösterir niteliktedir. Hükümet İshak Bey’in sergi açma girişimini olumlu karşılamakla birlikte serginin açılması için gösterilen yerin ulaşımı yoktur. Bu yüzden öncelikle Kâğıthane mevkiinin neresinde yapılacağı belirlenmesi, bölgenin krokisinin düzenlenmesi ardından sergi sebebiyle ulaşımın sağlanması için Eyüp yolu ile oraya bir tramvay hattının inşasını kararlaştırmıştır¹¹³³.

Osmanlı Devleti önceki yıllarda olduğu gibi Meşrutiyet Dönemi’nde de yurt dışında yapılan sergi, kongre ya da konferansları takip etmeye çalışmıştır. Maddi imkânı elverdiği sürece tıp, eğitim, sanat, jeoloji, deprem, sanayi, gıda, tarım vb. daha sayamadığımız birçok kongreye alan ayırt etmeden gitmeye, bu alanlardaki imkân ve gelişimi yakından takip etmeye gayret etmiştir. Bu sergi ya da kongrelere katılmaktaki amaç yalnızca gelişmeleri takip edip kendi bilim, sanayi ya da kültürüne katkıda bulunmak değil ayrıca gerek Batı’ya gerekse Dünya’ya “*biz de varız*” mesajını vermektir. Resmi olarak pek çok kongre ve sergiye katılan Meşrutiyet Hükümetleri, katıldıkları yerlerde Osmanlı ürünlerini sunduğu gibi, resmi olarak katılmadığı sergilere tüccarların gidişini serbest bırakmıştır. 1890 itibarıyla uygulandığı gibi II. Meşrutiyet Dönemi’nde de yurt dışına sergiye gidip ürününü götüren tüccardan vergi almayarak, bu konuda teşvik edici bir rol üstlenmiştir. Bu kongre ve sergiler vasıtasıyla hem Osmanlı ürünlerini, kültürünü dünyaya, hem de dünyanın çeşitli ülkelerine ait kültür ve ürünlerini Osmanlı’ya tanıtip kendi bilim ve sanayisine katkıda bulunduğu gibi dünya ile yakından temasa geçerek karşılıklı alışverişi de sağlamıştır.

¹¹³² MV. 131/52.

¹¹³³ MV. 148/12.

4.4. Meşrutiyet Dönemi Basın ve Ülkeye Girişi Yasaklanan Gazeteler

1908 Temmuzunda Meşrutiyetin ilan edilmesi, ardından anayasanın ilanı, seçimlerin yapılacak olması, Meclis-i Mebusan'ın açılışının kesinleşmesi gibi durumlar ülkede Müslim gayrimüslim tüm vatandaşların gelişmeleri büyük bir coşku ile kucaklamasını sağlarken, II. Meşrutiyet ile gelen özgürlük havası aynı biçimde gazetecileri de sarmıştır. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Sirkeci Garı'nın karşısında bulunan bir lokantanın bahçesinde toplanan gazeteciler bir dernek kurmaya karar verdikleri gibi o gün itibari ile yazılarını sansür kuruluna göndermeme kararı almışlardır. Gazetecilerin aldığı bu karar o gece yürürlüğe konulmuş ve sansür için gelen memurlar gazete kapılarından geri çevrilmiştir. Böylece Meşrutiyet'in ilanından iki gün sonra 25 Temmuz 1908 sabahı gazeteler otuz yıl sonra ilk kez sansürsüz yayınlanmıştır¹¹³⁴. Gazetelerin sansürsüz çıkması ile İstanbul'da yayınlanmakta olan gazete sayısı artış göstermiş, Meşrutiyet'in ilanı esnasında İstanbul'daki gazete sayısı birkaç tane ile sınırlıyken Meşrutiyeti takip eden ilk 1,5 ay yayın için izin alan gazete sayısı 200'ü geçmiş, üstelik halkın gazetelere olan rağbeti de arttığı gibi bazı gazetelerin tirajı 50 binlere ulaşmıştır¹¹³⁵.

6 Şubat 1909'da Kamil Paşa'nın sadrazamlığı döneminde Matbuat ve Matbaalar ile ilgili kanun tasarıları hazırlanarak Meclis-i Mebusan'a gönderilmiştir. Bu tasarıların basın özgürlüğüne sınırlama getireceği haberinin yayılması üzerine Sultan Ahmet Caminin avlusunda bir miting düzenlenmiş, mitingi düzenleyenlerin meclise kendilerini temsilen bir grup göndermesi ve bu grubun Mebusan Reisi Ahmet Rıza ile yaptığı görüşme sonunda bir kısıtlama gelmeyeceğini anlamaları ile gerilim son bulmuştur¹¹³⁶. 29 Temmuz 1909'da Matbuat Kanunu yasalaşmadan¹¹³⁷, 31 Mart olayından hemen önce Anayasanın 12. maddesinde yer alan "*Matbuat, kanun dairesinde serbesttir*" söylemine "*Hiçbir veçhile kablettab-ı teftiş ve muayeneye tabi tutulmaz*" hükmü eklenmiştir¹¹³⁸. Bu hükümlerle birlikte II. Abdülhamid Devrinde uygulanan sansür ortadan kaldırılarak, basının ön denetime tabi tutulmayacağı güvence altına alınmıştır¹¹³⁹. Sansür kaldırıldığı

¹¹³⁴ M. Nuri İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1982, s.306.

¹¹³⁵ İnuğur, s.306.

¹¹³⁶ Alpay Kabacalı, **Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü**, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1990, s.83.

¹¹³⁷ II. Tertip Düstur, C.I, s.395-403.

¹¹³⁸ Kabacalı, s.83.

¹¹³⁹ Nevin Ünal Özkorkut, "Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti'ndeki Görünümü", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2002, C.51, sayı.3, ss.65-84, s.78.

gibi gazete ya da dergi yayınlandıktan sonrası için de ciddi bir denetim getirilmemiştir, bu serbestlik ve denetimsizlik dolayısıyla eski dönemin nazır ve paşaları hakkında sert eleştiriler yayınlanmıştır, hatta o sıralar henüz tahtta bulunan Sultan Abdülhamid de bu eleştirilere maruz kalmıştır. Meşrutiyetle birlikte istibdat yıllarının “istibdat ricali” olarak tanımlanan yönetici kesim sürgüne gönderilirken baş sansürcü olan Ebülmukbil Kemal de sürgüne gönderilen bu isimler arasında yerini almıştır¹¹⁴⁰. Ancak 13 Nisan 1909’da meydana gelen “31 Mart Olayı” Meşrutiyetin özgür ortamını ortadan kaldıracak neticeler doğurmuş, Hareket Ordusu tarafından bastırılan olay neticesinde İstanbul’da ve bazı bölgelerde sıkıyönetim ilan edilmiştir. Ayaklanmaya katılan ve olayı kışkırtanların yargılanarak idam sehpalarının kurulduğu bu süreçte, olayın kışkırtıcısı olan Volkan Gazetesi’nin sahibi Derviş Vahdeti başta olmak üzere birçok kişi ölüm cezasına çarptırılmıştır. Sıkıyönetim ile birlikte sekiz buçuk ay devam eden özgürlük ortamı sona ererken gazete kapatma uygulamaları da geri gelmiştir¹¹⁴¹. Matbuat Kanunu da bu ortam içinde ele alınmış, Hüseyin Hilmi Paşa’nın ikinci sadrazamlığı döneminde 29 Temmuz 1909’da yasalaşmıştır. Toplam 37 maddeden oluşan kanun¹¹⁴² 1881 tarihli Fransız Basın Kanunu örnek alınarak hazırlanmıştır, içinde sansür yoktu ancak devletin güvenliğini bozacak, insanları ayaklanmaya sevk edecek tarzda yayın yapan gazeteler, açılacak dava sonuçlanana dek, hükümet tarafından kapatılabilecekti. Basın Kanununda basın suçları ve bu suçları işleyenlere verilecek cezalar da belirlenmişti¹¹⁴³. 1909’da hazırlanan 37 maddelik kanun yayınlandığı günden Cihan Harbi’nin çıktığı güne kadar ihtiyaca binaen 7-8 defa tadil edilmiş, 2, 20, 23 ve 33. maddelerde değişikliğe gidilirken¹¹⁴⁴ 3 Nisan 1913’te merkezi İstanbul’da olmak ve her dilde yayın yapmak üzere bir Osmanlı Matbuat Şirketi kurulmasına karar verilmiştir. Bu şirketin tesisi için Jön Türk Gazetesi Müdürü Sami Bey görevlendirilirken¹¹⁴⁵ 17 Nisan 1913’te Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi namıyla umumi bir müdürlük kurulması için muvakkat bir kanun çıkarılmıştır. Bu kanuna göre Hariciye ve Dâhiliye Nezaretlerine bağlı olan Matbuatı Dâhiliye ve Ecnebiyye müdürlükleri birleştirilerek var olan teşkilat yerine yine

¹¹⁴⁰ Kabacalı, s.83.

¹¹⁴¹ Kabacalı, s.84.

¹¹⁴² II. Tertip Düstur, C.I, s.395-403.

¹¹⁴³ Kabacalı, s.84-85.

¹¹⁴⁴ Bkz, II. Tertip Düstur, C.IV, C.V, C.VI.

¹¹⁴⁵ MV. 231/45

adı geçen Nezaretlere bağılı olmak üzere Hariciye Nezareti'nde bir Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi oluşturulmuştur¹¹⁴⁶.

Meclis-i Vükela belgelerine yansıyan mazbatalarda 23, 33 ve 35. maddelere dayanılarak karar alındığı görülmektedir. Bu kararlar genel olarak yurt dışından gelen gazetelere yönelik olduğundan, kararlar çoğunlukla 35. maddeye dayanılarak alınmıştır. 23. madde 22 Mart 1913 ve 22 Kasım 1913'te, 33. Madde ise 7 Eylül 1914'te değişiklik geçirmiştir. 23. maddenin 1909'daki ilk halinde Matbuat Kanununun 17. maddesine 17. madde de Ceza Kanununun 2. maddesine atıfta bulunarak, Ceza Kanununun 2. maddesinde belirtilen cinayetleri işlemeye tahrik eden tarzda yayın yapan gazete ya da risale hakkında usulüne uygun şekilde dava açılmakla birlikte, asayişin muhafazası için gerekli görülürse dava sonuçlanana dek hükümetçe o gazete tatil edilebilir. Mahkeme gazetenin müdürünü ya da sorumlusunu aklarsa, gazeteden sorumlu olan kişi bu tatilden dolayı tazminat talebinde bulunabilir¹¹⁴⁷ şeklinde kaleme alınmışken 22 Mart 1913 tarihinde maddeye *“hükümet tarafından tatil ve mahkemeye sevk olunan gazetelerin sahib-i imtiyaz ve müdür mesulleri evvelce i'ta ettikleri teminat akçesini hitam-ı muhakemeye kadar başka bir gazete için teminat olarak isti'mal edemezler”*¹¹⁴⁸ kısmı ilave edilmiştir. 22 Kasım 1913'te ise 23. madde *“Devletin emniyeti dâhiliye veya hariciyesini ihlal edebilecek surette neşriyatta bulunan gazete ya risaleler muhafaza-i sekvan ve emniyet için muvakkaten Meclis-i Vükela kararıyla tatil olunabilir”*¹¹⁴⁹ şeklinde değiştirilerek daha genel bir ifadeye büründürüldüğü gibi, dava açılmasından ya da tazminat hakkından bahsedilmemiş, gazetenin kendini savunma hakkı *“devletin selameti için”* gazetenin elinden alınmıştır. Önemli bir değişim de 33. maddede görülmüştür. Maddenin ilk halinde; Sefer zamanı, harp tehlikesi bulunduğu zamanlarda gerek kara kuvvetleri gerek deniz kuvvetlerinin yapacakları icraat ile devletin savunması hakkında yayın yapılması makamı sadarettten gelen emir ile yasaklanmış olup bu yasağa rağmen yayın yapanlara 50 liradan 200 liraya kadar nakit para cezası ya da 6 aydan 2 seneye kadar hapis (ya da her ikisi birden) cezası uygulanması¹¹⁵⁰ öngörülmüştür¹¹⁵¹. Özellikle Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları esnasında bu tür

¹¹⁴⁶ II. Tertip Düstur, C.V, s.308-309.

¹¹⁴⁷ II. Tertip Düstur, C.I, s.400.

¹¹⁴⁸ II. Tertip Düstur, C.V, s.184.

¹¹⁴⁹ II. Tertip Düstur, C.VI, s.49.

¹¹⁵⁰ II. Tertip Düstur, C.I, s.402.

¹¹⁵¹ MV. 157/6.

yayın yapan gazetelerin varlığı görüldüğünden böyle bir karara gereksinim duyulmuştur¹¹⁵².

7 Eylül 1914 tarihinde yapılan değişiklikten sonra ise 33. madde, savaşta ve barışta, Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinden yayınlanacak tebligat ve hükümetin askeri sansür memurları tarafından yayınlanmasına müsaade olunan havadis dışında kara ve deniz kuvvetlerinin icra edecekleri hareket ve devletin savunmasına dair yayın yapan gazete ya da risale sahipleri ya da müdürlerinden 100 (yüzlük) Osmanlı altınından 500 (yüzlük) Osmanlı altınına kadar nakit ceza alınır. Buna aykırı davranan gazete sahibinden yayını yapan muhabirin ve havadisın menşeiini göstermesi de istenir. Eğer gazete sahibi bunları söylemez ise kendisinden nakdi olarak en üst miktar alınmakla birlikte 1 aydan 3 aya kadar da hapis cezası alır¹¹⁵³ şeklinde değiştirilmiştir.

Yayınlandığı tarihten itibaren hiçbir değişikliğe uğramayan ve zararlı gazetelerin Osmanlı Devleti'ne girişinin yasaklanması hususunda sık rastladığımız 35. madde ise yabancı devletler ve özerk eyaletlerde basılan ve Osmanlı topraklarına sokulmaya çalışılan gazete vb. yayınlar ile ilgilidir. *“Memalik-i ecnebiyyede ve eyalet-i mümtazede matbu gazete veya resail-i mevkutenin memalik-i Osmaniye’de menni neşr ve tevzi-i Meclis-i Vükela’da ittihaz olunan bir karar-ı mahsusla vaki olur ve yalnız bir numarası Dâhiliye Nezareti tarafından verilen emir üzerine men edilebilir. Bu suretle memnu gazete ve risaleyi bilerek bey’ ve tevzi edenler hakkında 2 liradan 15 liraya kadar ceza nakdi hükm olunur.”*¹¹⁵⁴

Yabancı gazeteleri çevirip kontrol etmesi için bir ekip kuran¹¹⁵⁵ hükümetin almış olduğu kararlar doğrultusunda Meclis-i Vükela mazbatalarına yansıyan gerek yabancı devletlerden gerek özerk vilayetlerden ülkeye sokulmak istenen ancak, Vükela Heyeti tarafından buna engel olunan gazeteler olmuştur¹¹⁵⁶.

Gazeteler dışında kitap ya da risale benzeri neşriyat olup, içeriği zararlı bulunduğundan dolayı ülkeye girişi yasaklanan yayınlar da vardı. 1906 ve 1908 yıllarında Tiflis’te basılmış olan “Azadotyan Canabarin (Hürriyet Yolunda)”, “Fortiyan Hankoviç (Ermeni

¹¹⁵² MV. 169/49.

¹¹⁵³ II. Tertip Düstur, C.VI, s.1259.

¹¹⁵⁴ II. Tertip Düstur, C.I, s.403.

¹¹⁵⁵ MV. 171/76, 183/6.

¹¹⁵⁶ Bu gazeteler için bkz. Ek 5.

Meselesi)” isimli iki kitap¹¹⁵⁷ ile Samsun’da gazete bayiciliği ve kitapçılık yapan Yozgatlı Niko’nun dükkânında bulunan Rumca “Polemiki Tragadya Tu Zeo Vulgeroktono” isimli manzum risalenin zararlı içeriği sebebiyle 35. madde gereği Osmanlı Devleti’nden men edilmesi kararlaştırılmıştır¹¹⁵⁸. Mısır’da neşredilen “İslam Tarihi” isimli kitabı da zararlı bulan hükümet kitabın Osmanlı toprağına girişine izin vermemiş ancak, kendi topraklarından Rusya’ya geçişine müsaade etmiştir¹¹⁵⁹. 1910 yılının Haziran ayında ülkeye girişi yasaklanan gazete ve diğer yayınların konsoloslara verilip verilemeyeceği bazı yerlerden Maliye Nezareti’ne sorulduğundan Maliye Nezareti durumu Meclis-i Vükela’ya sormuş, Vükela Heyeti de gönderilmesinde bir sakınca olmadığı cevabını verdiği¹¹⁶⁰ için ülkeye girişi yasaklanan gazetelerden üçer nüsha konsoloslara gönderilmiştir.

Meclis-i Vükela’ya gazeteler ile ilgili yansıyan belgeler yalnızca “girişlerin men” edilmesine dair değildir. Bunlardan yasaklı olan el Müeyyed¹¹⁶¹, el Makdem, el Ahram, el Umran¹¹⁶², el Müeyyid Ceride-i İslam, el Menar¹¹⁶³ ve el Efkâr¹¹⁶⁴ isimli gazetelerin üsluplarında tavır değişikliğine gitmelerinden dolayı ülkeye girişlerine yeniden izin verilmiştir. Ayrıca yurt içi yayınlarından olan Erzurum’da basılan “Haraç” isimli gazete içeriğinden dolayı daha önce tatil edilmiş olmasına karşın cezasını yeterli gören heyet cezasını affetmiş¹¹⁶⁵, benzer bir kararı ise Divan-ı Harbi Örfî kararıyla daha evvel tatil edilmiş olan Manzume-i Efkâr Gazetesi için alarak, onun da yayın hayatına dönmesine izin vermiştir¹¹⁶⁶.

Yalnızca gazeteler değil, yayınevi sahipleri de yapılan yayınlar sebebiyle çeşitli cezalara çarptırılmış ancak bu cezalar daha sonra affa uğramıştır. Bunlardan biri Hikmet Gazetesi sahibi ve müdürü olan Şehbenderzade Hilmi Efendi’dir, Hilmi Efendi hakkında Divan-ı Harp tarafından tebid (sürgün) kararı alınmış ancak bu karar daha sonra Meclis-i Vükela tarafından affedilmiştir¹¹⁶⁷, Saadet Gazetesi sahibi olan ve

¹¹⁵⁷ MV. 181/21.

¹¹⁵⁸ MV. 182/32.

¹¹⁵⁹ MV. 146/50.

¹¹⁶⁰ MV. 140/102.

¹¹⁶¹ MV. 157/64.

¹¹⁶² MV. 179/90.

¹¹⁶³ MV. 180/11.

¹¹⁶⁴ MV. 188/21.

¹¹⁶⁵ MV. 191/16.

¹¹⁶⁶ MV. 226/126.

¹¹⁶⁷ MV. 226/25.

Divan-ı Harp tarafından gazetesine üç ay kapatma kendisine ise hapis cezası verilen Ahmet Fethi Efendi¹¹⁶⁸, Divan-ı Harp tarafından dört ay hapis ve 80 lira para cezasına çarptırılan Azadamard Gazetesi mesul müdürü Aragel¹¹⁶⁹, yine hapis ve tazminata mahkûm edilen Konya’da basılan Osmanlı Gazetesi mesul müdürü Necip Efendi¹¹⁷⁰ Meclis-i Vükela kararı ile affedilmiştir. Osmanlıya dönüşleri yasaklanmış olan Neologos ve Proodos gazetelerinin sahibi olan Dotiras Espanodis ile Domaskinon’un ise ülkeye dönüşlerine izin verilmiştir¹¹⁷¹.

II. Meşrutiyet’in ilanı Sultan Abdülhamid Dönemi yasaklarının kaldırılmasına olanak sağlamış, basın da bu özgürlük havasından yararlanarak sansürsüz şekilde yayınlanmaya başlamıştır. Ancak 31 Mart Vakıyası Sultan Abdülhamid’in tahttan indirilmesine sebep olduğu gibi ülkedeki özgürlük havasının son bulup, halkın sıkıyönetimin idaresine maruz kalmasına da sebep olmuştur. Bu yüzden zaman zaman basına Divan-ı Harp tarafından verilen cezalar görülmektedir. 31 Mart Vakıyasından sonra gazetelere yapılan sıkı takibattan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yanın organı olan Tanin’de etkilenmiştir. Gazete Meclis-i Âyan hakkında yayınladığı bir makaleden dolayı uyarı cezası almıştır. Aslında Divan-ı Harbi Örfi ve Hareket Ordusu Kumandanlığı’ndan gönderilen tezkerede, İdare-i Örfi Kararnamesinin 6. maddesinin 4. faslına dayanarak gazetenin tatil edilmesi istenmişse de, bu talep 19 Aralık 1909’da yani Hüseyin Hilmi Paşa’nın ikinci sadareti döneminde meclise taşındığından, tatil kararı yerine uyarı kararı çıkmıştır. Meclis-i Vükela’ya göre “tatil” yerine “uyarı” kararı alınmasının sebebi Tanin’in tatil edilmesinin ülkede dedikoduya neden olacağı, bunun da hükümet aleyhine bir durum olacağı düşüncesidir¹¹⁷². Bu belge ve karar bize bir kez daha Mahmut Şevket Paşa’nın ülkede söz sahibi olmaya çalışan ayrı bir güç olduğunu göstermektedir. Tanin, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yanın organı olmasına rağmen onu tatil etmeye çalışmıştır. İttihat ve Terakki destekli Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin tatili uyarı kararına çevirmesi ise Mahmut Şevket Paşa ya da muhalefete rağmen İttihat ve Terakki’nin de bu ülkede söz sahibi olduğunu göstermiştir. Ancak yine aynı Tanin Gazetesi’nin, hükümete yönelik eleştirileri nedeniyle 1912 yılında İttihatçı olmayan kabine tarafından kapatıldığını bilmekteyiz. Bu demek oluyor ki ülkedeki güç dengeleri

¹¹⁶⁸ MV. 226/38.

¹¹⁶⁹ MV. 233/151.

¹¹⁷⁰ MV. 234/178.

¹¹⁷¹ MV. 227/182.

¹¹⁷² MV. 135/10.

değiştikçe yaptırım gücü de değişmiştir. Meşrutiyet sonrası basın II. Abdülhamid Döneminde olduğu gibi sansüre uğramamışsa da ülkede yaşanan baskınlar (31 Mart, Babıali Baskını), iç muhalefet, iktidar kavgaları gibi durumlardan hayli etkilenmiş, duruma göre gazetelerin bazıları tatil edilirken sahipleri para cezasından sürgüne dek çeşitli cezalara maruz kalmıştır.

Yurt dışı ve özerk vilayetlerden ülkeye girişi yasaklanan gazeteler ise devletin uğraşmak zorunda kaldığı Arnavut, Yunan (Girit Adası) isyanları gibi ayaklanmaları engelleme amacıyla yasaklanmıştır. Özellikle de devletin İtalya ve Balkanlar ile savaşa tuttuğu günlerde ülkedeki azınlıkları isyana teşvik edebilecek her türlü yayının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bilhassa savaş esnasında savaşılan ülkeye ait yayınların girişi men edilirken, savaş bitip her şey normale döndüğünde yayınların ülkeye girişine eskiden olduğu gibi müsaade edilmiştir.

BÖLÜM 5. MECLİS-İ VÜKELA MAZBATALARI IŞIĞINDA EKONOMİK HAYAT

5.1. Şirketler

II. Meşrutiyet'ten çok önce Osmanlı Devleti'nde şirketleşme “mudarebe” denilen yöntem ile yapılmıştır. İki ortağın birlikte iş kurmasına mudarebe denmesi ise iki ortaktan her birinin kârdan pay almak için yol tepmesi ile ilgilidir. Çünkü Arapça olan *mudarebe* kelimesi *darabe* kökünden türetilmiş ve *darabe* farklı anlamlarının yanı sıra *savaşçı olarak yeryüzünde gezmek ya da gezinmek, gezip rızkını arar olmak, rızktan hayırlısını aramak için yeryüzünü gezmek* gibi anlamlara gelmektedir. İki ortağın kâr elde etmek için çıktığı bu yolculuğa da bu yüzden *mudarebe* denilmiştir¹¹⁷³.

İnsanlık tarihinin erken dönemlerinden beri var olan bu sistem Arap yarımadasında İslamiyet gelmeden evvel kullanıldığı gibi İslamiyet sonrasında da meşru gösterilip kullanılmış, oradan da Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. VII. Asırda Irak'taki Basra valisi hazineye ait vergi parasını Hz. Ömer'e ulaştırılmak üzere, Hz. Ömer'in oğullarına göndermiş ancak oğulları o para ile mal alıp satarak kâr elde etmiştir. Durumu öğrenen Hz. Ömer önce kârı ile birlikte tüm parayı talep etmiş ancak daha sonra paranın kârını iki oğlu ve hazine arasında bölüştürerek, “mudarebe” sistemini uygulamıştır¹¹⁷⁴. Bu olay “devlet mudarebesi” olarak gösterilebilecekse de şahıslar arasındaki mudarebe ilişkisini göstermesi açısından örnekleyicidir. Şahıslar arasındaki mudarebede ise, kişilerden biri sermayeyi ortaya koyar diğeri ise çalışarak, kâr elde edilmesini sağlardı. Elde edilen kâr da iki ortak arasında paylaşılırdı¹¹⁷⁵.

Osmanlı Devleti'nde de varlığını gördüğümüz *mudarebe* sistemi ve ticaret ortaklıkları Tanzimat Fermanı'nın ilanı sonrası Avrupa ile olan ticaretin gelişip yeni ticaret sözleşmelerinin yapılması ile işlevini yitirmeye başlamıştır çünkü Tanzimat Fermanı ile yüzünü Avrupa'ya dönen gerek Osmanlı Devleti gerekse Osmanlı toplumu Avrupa'da yürürlükte olan ticari mevzuatı benimsemeye başlamıştır. Ticareti sınırlı şekilde ele alan İslam hukuku, dönemin gereklerine cevap verememiş bu da yüzünü batıya dönen Tanzimatçıların hukuksal anlamda yeniliklere gitmesine sebep olmuştur¹¹⁷⁶. 18. yüzyıla

¹¹⁷³ Fethi Gedikli, **Osmanlı Şirket Kültürü**, İstanbul: İz Yayınları, 1998, s.63-64.

¹¹⁷⁴ Gedikli, s.52.

¹¹⁷⁵ Gedikli, s.66.

¹¹⁷⁶ Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat**, İstanbul: Doğan Yayınları, 2012, s.130.

kadar Osmanlı Devleti'nde "ticaret hukukuna" dair özel hükümler içeren bir düzenleme dahi yokken (her işte olduğu gibi ticari konularda da şeri hükümler kullanılmıştır) Tanzimat ile birlikte önce 1839'da Ticaret Nezareti kurulmuş, ertesi yıl Ticaret Nezareti'ne bağlı olmak üzere bir Ticaret Mahkemesi açılmış, 1850 yılında 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanununun birinci ve ikinci bölümleri tercüme edilerek "Kanunname-i Ticaret-i Berriye" ismiyle yürürlüğe koyulmuştur. Buna 1860 yılında *zarar ve ziyanla* ilgili ilaveler yapılırken, 1862 ve 1864 yılında yapılan düzenlemelerle denizciliğe ait bir ticaret kanunnamesi de yayınlanmıştır¹¹⁷⁷.

Ticaret Kanununun 10. maddesi şirketlerden bahsedip şirketleri kolektif, komandit ve anonim olmak üzere üçe ayırırken, kanunda ticaret şirketlerinin tüzel(hukuki) kişiliğine dair bir hüküm yer almamıştır. Ancak Fransız Ticaret Hukuku'nun etkisiyle 19. Yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nde bu konu kaleme alınmaya başlamıştır. Ticaret Kanunu İslam hukukunun alışageldik kanunlarından farklı bir içeriğe sahip olduğundan bu durum sıkıntı oluşturmuştur. Özellikle faiz konusu problem yaratmış, İslam hukukunda yer almayan faiz, Ticaret Kanununda benimsenmiştir, ayrıca İslam hukukunda "âdi ortaklık" dışındaki ortaklıklar da yok sayıldığından İslam hukuku ile Batı'dan alınan mevzuat arasındaki karşıtlık II. Meşrutiyet Dönemi'ne dek devam etmiştir. Meşrutiyet ile birlikte İslam'ın faiz, ticaret vb. konulardaki yaklaşımı yeniden yorumlanarak İslam öğretisince de benimsenmiştir¹¹⁷⁸. Ayrıca II. Meşrutiyet Döneminde Ticaret Kanunu yetersiz görüldüğü için yeni bir Ticaret Kanunu üzerinde çalışmalara başlanmış, İspanya, Almanya, İtalya, Romanya, Portekiz gibi ülkelerin ticaret yasalarından faydalanılarak yeni bir Ticaret Kanunu hazırlanmıştır. 1910 yılının başında tamamlanan ve 286 maddeden oluşan bu kanun Meclis-i Mebusan'a da gönderilmiş ancak sonuç alınamamıştır. 1916'da bu kanun için yeniden bir komisyon kurulmuş ancak bu sefer de savaş ortamı kanunun yenilenmesine engel olmuştur. Fakat bu olumsuzluklara rağmen II. Meşrutiyet Dönemi şirket sayısında artışın görüldüğü bir dönem olmuştur. Cihan Harbi'nin çıkması ise milli şirket sayısındaki artışa ortam hazırlamıştır¹¹⁷⁹.

¹¹⁷⁷ Toprak, s.126-129.

¹¹⁷⁸ Toprak, s.130-131.

¹¹⁷⁹ Toprak, s.134.

Osmanlı Devleti'nde 19.Yüzyıl itibari ile bugünkü anlamda “âdi şirketler” kurulmuş ancak İslam hukuku âdi ortaklıklar dışındaki ortaklıkları yok saydığından diğer şirket türleri yer almamıştır. Âdi şirket dışındaki ilk şirket ise Osmanlı Devleti'nin ilk anonim şirketi olan ve 1856¹¹⁸⁰ yılında kurulan Şirket-i Hayriye olmuştur. Şirket-i Hayriye'nin kurulma hikâyesi ise 1854 yılında alınan ilk dış borçla ilgilidir. Alınan borcu ödemek isteyen Sultan Abdülmecid Avrupa'daki gibi şirketler kurarak alınan borcun ödenmesini arzu etmiş O'nun “..istikraz olunmamak için çok çalıştım. Lâkin ahval bizi istikraza mecbur etti. Bunun te'diyesi varidatın artmasıyla olur. Bu dahi i'mar-ı mülk ile yani her devlette olduğu gibi kumpanyalar teşkil ederek demiryolları yapmakla olur. Artık kumpanyalara da muvafakat eylemeliyiz...”¹¹⁸¹ Söylemi üzerine Şirket-i Hayriye kurulmuştur. Ancak şirket, alınan borcu ödemek bir yana dışa bağlı ve dış borçlarla finanse edilen bir kurum olmaktan öteye gidememiştir¹¹⁸². Buna rağmen Şirket-i Hayriye'nin varlığına son verilmemiş, bu şirket daha sonra kurulacak şirketler için ilk adım olmuştur. Ancak II. Meşrutiyet Dönemine dek Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren -büyük şirket türü olan- anonim şirketlerin büyük kısmı imtiyazlı yabancı şirketler olmuştur. Demiryolu, sigortacılık, bankacılık, madencilik, rıhtım, elektrik, havagazı, su, tünel, tramvay gibi hizmetlere yönelik bu şirketler çoğunlukla Londra ve Paris gibi Avrupa şehirlerinden yönetilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanına dek Şirket-i Hayriye ile Ziraat Bankası dışında yabancı sermayeye başvurmaksızın kurulmuş Osmanlı anonim şirketi yoktur. Bunun temel nedeni sermaye birikiminin olmamasından ziyade toplumda ortaklıklara yol açacak ve anonim şirketlerin kurulmasını kolaylaştıracak ortam ve mevzuatın yetersiz kalışı olmuştur¹¹⁸³. Meşrutiyetçiler yerli sermaye tarafından anonim şirketlerin kurulmuş olmamasının faturasını büyük oranda Sultan Abdülhamid'e kesmiştir. Onlara göre Sultan Abdülhamid zamanı iki üç kişi bir araya gelip şirket kurmaya kalktığında, gizli örgüt kurmaya kalktıkları gerekçesi ile bu durum yasaklanmış, tüccarın iş seyahati için dış ülkelere gitmesi ise Avrupa'da Jön Türk komitelerine katılırlar korkusu ile engellenmiştir. Ayrıca ticaret erbabına göre bu

¹¹⁸⁰ Şirket-i Hayriye'nin kuruluşu ile ilgili verilen tarihler her yerde farklıdır. Zafer Toprak şirketin kuruluşunu 1849 olarak gösterirken, Haydar Kazgan 1856, Ramazan Balcı 1889 olarak göstermiştir bkz. Toprak, s.134; Haydar Kazgan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme**, İstanbul: Creative Yayınları, 1999, s.47; Ramazan Balcı ve İbrahim Sırma, **Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri**, İstanbul: İTO, Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, 2012, s.339.

¹¹⁸¹ Kazgan, s.30.

¹¹⁸² Kazgan, s.47; Şirketin kurulmasına dair başka bir hikâyeye göre Şirket-i Hayriye, Cevdet ve Fuat Paşaların önerisi üzerine dönemin Sadrazamı Mustafa Reşid Paşa'nın girişimi ile 1851 yılında kurulmuştur bkz. Kazgan, s.52.

¹¹⁸³ Toprak, s.135.

dönem ülkede güvensizliğin olduğu, kişilerin yargıç önünde dahi hakkını aramaya çekindiği bir dönemdi¹¹⁸⁴, sadece şirketleşme değil, ticaret hayatının tamamı bu dönem olumsuzluklarla doludur. Yol ve ulaştırma imkânları az, emniyet, asayiş yok, köylüler mallarını en yakın pazarlara dahi götüremiyorlardır. Bundan dolayı mallarını komşularına satıyor, elde kalan mahsul de ziyan oluyor, köylü çalışmasının karşılığını alamıyordu. Karşılığını alamadığı için de her sene daha az ekiyordu. Bu da tarımsal üretimin düşmesine neden oluyordu. Orman ve maden gibi yerlerin işletilme konusu da sıkıntılıydı. Bu tür yerleri işletme ruhsatı almak için saray ile hükümet daireleri arasında koşmak bu arada yukarıdan aşağıya herkese para yedirmek gerekiyordu, fabrika, şirket vb. yerleri açmak için de benzeri uzun formaliteler gerekmekteydi, tüm bu süreç girişimciyi bezdiriyor, girişimcinin bu tür işlerden uzak durmasına neden oluyordu¹¹⁸⁵.

1908 yılındaki parti programlarında tüm bu sorunlardan bahseden İttihat ve Terakki artık harekete geçmek gerektiğinden de bahsediyordu:

“Bizde tabiatın verdiği mecar-i ticariyeden istifade etmek için gençlerimizi hayat-ı ticarete atmaya, onlara asrın mukteziyat-ı iktisadiyesini anlatmaya, kendilerine Avrupa'nın hayat-ı faaliyetini göstermeye, hulasa yirminci asra layık birer evlat gibi yetiştirmeye mecburuz. Dahilde ticaret odalarını tensik etmek, Anonim şirketlerin teşekkülünü gayet serbest bulundurmak, rüsumat-ı muamelatını tahfif eylemek, nakliyatın sürat ve suhuletini temin etmek, ticaret mekteplerinin tamim eylemek, elsine-i ecnebiye tedrisatını bir tarz-ı salim ve sahiha irca etmek ... yapılacak başlıca işlerdendir.”¹¹⁸⁶

Meşrutiyetçilere göre Meşrutiyet'in tekrar ilanı ile artık Osmanlı vatandaşları geleceklerinden emin olabilecek, bu güven duygusuyla çok çalışarak iktisadi kalkınma sağlanabilecekti.

Şirket-i Hayriye'den 1908 yılına kadar yani 52 yılda Osmanlı Devleti'nde irili ufaklı toplam 96 şirket kurulmuş ya da faaliyet alanı olarak Osmanlı'da bulunmuşken bu rakamın 1908-1914 gibi 6 yıllık bir zaman diliminde 138'e 1908 ile 1918 arasında ise

¹¹⁸⁴ Toprak, s. 136-137.

¹¹⁸⁵ Cenap Şehabettin, “Siyaset-i Ticariyemiz”, **Servet-i Fünun**, 1 Ağustos 1324, s.1.

¹¹⁸⁶ “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Siyasi Programı”, **İttihad ve Terakki**, 23 Teşrin-i Evvel 1324.

243'e ulaşması¹¹⁸⁷, Meşrutiyetçilerin iddia ettiği güven ortamının, uygun koşul ve mevzuatın sağlandığını düşündürmektedir. Üstelik bu şirketler zaman içinde imtiyazlı şirketlerden milli şirketlere doğru bir dönüşüm göstermiştir.

Meşrutiyetçiler “iktisadi hayat” konusuna gerek basında, gerekse daha sonra kurulacak hükümet politikalarında daha önceki dönemlerle kıyaslanamayacak derecede yer vermiştir. Ticaretin, rekabetin önemi, sermaye birikimi ve şirketleşmenin hem iktisadi hem de sosyal hayat üzerindeki olumlu etkisi anlatılmıştır. Özellikle ticaretin geliştirilmesi ve bunu gerçekleştirmek için en önemli aracın şirketler olduğu sık sık kaleme alınmıştır. Şirketleşmenin yaygın hale gelmesi için ise mevzuatın değişip yenilenmesi gerekmektedir¹¹⁸⁸.

Anonim şirketlere dair en son mevzuat 1882 yılına ait olup anonim şirketler için yayınlanmış olan “iç tüzük şablonu” ihtiyacı karşılayamamıştır. Bu yetersizliği ortadan kaldırmak isteyen Şura-yı Devlet şirketlerin iç tüzüğünü denetlemeyi kolaylaştırıp bu konuda düzeni sağlayacak, üstelik de her şirkete uygulanabilecek yeni bir iç tüzük yapılması için Ticaret Nezareti'ni görevlendirmiştir. Hazırlanan yeni iç tüzüğe göre şirketler daha önce Osmanlı Devleti'nin mevcut kanun ve genel nizamlarına tabi iken artık mevcut kanunlarla olduğu kadar gelecekte konabilecek kanun ve nizamlarla da kayıtlı tutulacaktır. Şirket sermaye artırımı oranı daha evvel %50 iken, genel kurulun kararıyla olmak şartıyla bu oran %100'e çıkarılmıştır¹¹⁸⁹. Sermaye artırımı konusunda genel kurulun hükümeti bilgilendirmesi gerektiği gibi ayrıca %100'ün üzerindeki sermaye artırımı için de hükümetin izni gerekmektedir. Şirket hisse senetleri ise çıkarılmadan evvel Ticaret Nezareti'ne gönderilip onaylanmak zorundadır¹¹⁹⁰.

Yeni tüzükte önceki tüzükte yer almayan bazı yeni zorunluluklar getirilmiştir. Buna göre:

Şirketler genel kurullarını toplamadan yirmi gün önce Ticaret Nezareti'ni bilgilendirmek zorundadır, Nezaretin görevlendirdiği bir komiser genel kurulda bulunmak zorundadır, idare meclisleri ile müfettişlerin raporları, şirketin senelik

¹¹⁸⁷ Şirket listesi için bkz Toprak, s.691-707.

¹¹⁸⁸ Ali Akyıldız, **Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2001, s.80.

¹¹⁸⁹ Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.33-34.

¹¹⁹⁰ Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.34-35.

bilançosu, genel kurul zabıtları, genel kurula katılan hissedarların isim ve hisse miktarlarını belirten cetvellerden dörder nüshanın nezarete verilmesi zorunludur.

Kuruluşuna izin verilmiş şirket, iç tüzüğünü bir ay zarfında İstanbul'da ve şubelerinin bulunduğu yerde gazetelerde aynen ya da özet şeklinde yayınlamak zorundadır, iç tüzük değişikliği, genel kurul kararları ve senelik bilançosunu aynı şekilde ilan etmek zorundadır,

Hisse senetlerinde, şirket amacı, faaliyet alanı kurucu isimleri, sermaye miktarı, sermaye artırım şartları ve kârın bölüştürülme şekline dair bilgiler yer almak zorunda olup şirket, isteyenlere verilmek üzere iç tüzüğünü bastırıp elli kopyasını Ticaret Nezareti'ne göndermek zorundadır¹¹⁹¹.

Ayrıca yapılan önemli bir değişiklik de hanedan mensupları ile ilgili düzenleme olmuş, Mehmed Reşad'ın iradesine göre Osmanlı hanedan mensuplarının anonim şirketlerin idare meclislerine başkan ya da üye olmaları yasaklanmıştır. Bunun yapılmasındaki amaç şirketler arasında oluşabilecek haksız rekabetin önüne geçme düşüncesi olmuştur¹¹⁹².

Padişah tarafından onaylanan bu tüzüğün basılı kopyaları isteyenlere belirli bir bedel karşılığında Ticaret Nezareti tarafından verilmiştir¹¹⁹³.

Meşrutiyetçiler anonim şirketler dışında, küçük çaplı olan kooperatif şirketlere de önem vermiştir. Bu konuda halkı bilinçlendirmeye çalışıp onlara destek olmuşsa da I. Dünya Savaşı'nın çıkması bu niyetin gerçekleşmesine engel olmuştur. Ancak aynı I. Dünya Savaşı, denetlemenin zor olduğu yabancı şirketlerin denetlenmesine imkân verirken, savaşla birlikte kurucularının Türk – Müslüman olduğu milli şirketlerin kurulması konusunda da uygun zemini yaratmıştır¹¹⁹⁴.

Tezimizi kapsayan süreç 1908-1914 yılları olduğundan I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla oluşan ortam, şirketlerin denetlenmesi ya da kurucularının tamamen Müslüman olduğu şirketlerden bahsetmeyeceğiz. Tezimizi kapsayan süreçte Osmanlı Devleti'nde yerli –

¹¹⁹¹ Daha fazlası için bkz. **BOA, Şura-yı Devlet** 1236/24 (H. 28 Cemaziyelevvel 1330); Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.36.

¹¹⁹² Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.36.

¹¹⁹³ Celali Yılmaz, **Osmanlı Anonim Şirketleri**, İstanbul: Scala Yayınları, 2011, s.73.

¹¹⁹⁴ Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.56-88.

yabancı irili ufaklı pek çok şirket bulunmaktadır. Bunlardan Meclis-i Vükela gündemine gelenler şunlar olmuştur:

Beyrut Havagazı Şirketi¹¹⁹⁵, Yedikule İplik Fabrikası Şirket-i Osmaniyesi¹¹⁹⁶, İzmir Körfezi Vapur Şirketi¹¹⁹⁷, Şirket-i Cedide¹¹⁹⁸, Aydın Demiryolu Şirketi¹¹⁹⁹, Şam – Hama Demiryolu Şirketi¹²⁰⁰, Selanik Demiryolu Şirketi¹²⁰¹, Mudanya – Bursa Demiryolu Şirketi¹²⁰² Ereğli Şirket-i Osmaniyesi¹²⁰³, Seyr-i Sefain Şirket-i Osmaniyesi¹²⁰⁴, Üsküdar ve Kadıköy Gaz Şirketi¹²⁰⁵, Şirket-i Hayriye¹²⁰⁶, Dersaadet Su Şirketi¹²⁰⁷, Tenbakü Şirketi¹²⁰⁸, Selanik Limanı İşletme Şirketi¹²⁰⁹, Tütün Şirketi¹²¹⁰, Rıhtım Şirketi¹²¹¹, Reji Duhan Şirketi¹²¹², İzmir Rıhtım Şirketi¹²¹³, Haliç İnşaat-ı Bahriye Şirketi¹²¹⁴, Deritaş Şirketi¹²¹⁵, Osmanlı Müstamire Şirketi¹²¹⁶, Dersaadet Tramvay Şirketi¹²¹⁷, İzmir Göztepe Tramvay Şirketi¹²¹⁸, Mebde-i Servet¹²¹⁹, (Ağustos)Ogüstos¹²²⁰ Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi¹²²¹, Şirket-i Ticareti Osmaniyesi¹²²², Arslan Anonim Şirketi¹²²³, İstanbul Tenvir Şirket-i Osmaniyesi¹²²⁴,

¹¹⁹⁵ MV. 120/49.

¹¹⁹⁶ MV. 131/31.

¹¹⁹⁷ MV. 135/17.

¹¹⁹⁸ MV. 136/14.

¹¹⁹⁹ MV. 137/7.

¹²⁰⁰ MV. 154/88.

¹²⁰¹ MV. 174/131.

¹²⁰² MV. 176/32.

¹²⁰³ MV. 138/27.

¹²⁰⁴ MV. 139/9.

¹²⁰⁵ MV. 140/31.

¹²⁰⁶ MV. 143/23.

¹²⁰⁷ MV. 146/6.

¹²⁰⁸ MV. 147/13.

¹²⁰⁹ MV. 147/26.

¹²¹⁰ MV. 148/1.

¹²¹¹ MV. 151/11.

¹²¹² MV. 152/54.

¹²¹³ MV. 154/50.

¹²¹⁴ MV. 160/28.

¹²¹⁵ MV. 160/67.

¹²¹⁶ MV. 179/77.

¹²¹⁷ MV. 190/4.

¹²¹⁸ MV. 231/296.

¹²¹⁹ MV. 231/317.

¹²²⁰ Özel şirket ve şahıs isimleri arşiv belgelerinde yazıldığı şekliyle alınmış olup, bazılarının karşılığı orijinal haliyle parantez içine alınmıştır.

¹²²¹ Bu şirket daha evvel kolektif bir şirket olarak Selanik'te kurulmuş, ancak 1911 yılında Nezarete yaptığı başvuru ile kolektif yapısından anonim şirket haline dönmek istediği için konu Meclis-i Vükela gündemine taşınmıştır. Fakat daha önce kaç yılında kurulduğuna dair belgede bilgi bulunmamaktadır. Anonim şirkete dönüşmeden evvel de var olduğu için şirketi yeni kurulan şirketler listesine almadık bkz. MV. 226/33.

¹²²² MV. 229/55.

¹²²³ MV. 229/71.

¹²²⁴ MV. 163/97.

İstanbul Anonim Elektrik Şirketi¹²²⁵, Osmanlı Sabun ve Yağ İmalatı Anonim Şirketi¹²²⁶, Umur-ı Nafia Fransız Şirketi¹²²⁷.

Bu şirketler dışında, 29 Ekim 1911¹²²⁸ tarihi itibarıyla açılmasına izin verilen ve Meclis-i Vükela onayından geçen şirketlerin listesi, kurulmak için izin alan şirketlerin içeriği, kurulacağı merkezi, ayakta kalacağı süreç, kurucularının adları ile diğer şirketler için bir tablo¹²²⁹ hazırlanmış bulunmaktayız. Fakat o tabloya geçmeden evvel 1908 itibarıyla kurulmuş olan “Osmanlı” ya da faaliyet alanı Osmanlı toprakları olan “yabancı anonim” şirket olup da Meclis-i Vükela gündemine alınmayan şirketleri de sıralamak gerekir. Bu şirketler:

Anglo-Levanten Bankası, Tetkikat-ı Sınaiyye ve Ticariyye Fransız-Osmanlı Şirketi, Beyrut Havagazı Osmanlı Anonim Şirketi, Cebel-i Lübnan Osmanlı Anonim Su Şirketi, Dersaadet Omnibüs ve Otobüs Osmanlı Anonim Şirket-i Umumiyyesi, Drama Ziraat Şirketi, Eşkıbtar Şirket-i Bahriyyesi, Selanik Fes ve Mensucat Fabrikası Anonim Şirket-i Osmaniyye, İktisat Fransız-Osmanlı Şirket-i Osmaniyye, İttihad-ı Osmani Şark Teşebbüsat-ı Elektrikiyye Şirketi, Memalik-i Osmaniyye’de Ticaret ve Sanayi ve Ziraat Şirket-i Milliyyesi, Osmanlı Sabun ve Yağ İmalatı Anonim Şirketi, Susıgırlık Seyr-i Sefain ve İrva ve İska Anonim Osmanlı Şirketi, Türkiye Milli Bankası, Uhuvvet-i Osmaniyye Halı Anonim Şirketi, Selanik Ziraat ve İmarat Anonim Osmanlı Şirketi, Drama Ziraat Anonim Osmanlı Şirketi, Alım Satım Osmanlı Anonim Şirketi, Bank Popüler Osmanlı Anonim Şirketi, Buldak Terakki-i Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi, Bursa Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi, Dersaadet Makine ile Ekmek İmalatı İnhisarı Şirketi, Dersaadet Şirket-i Ticariyye-i Osmaniyye, Filistin Ticaret Bankası, Haliç Dersaadet Vapur Şirketi, Hamız Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi, Hudeyde-Sana ve Şuabatı Şimendifer Kumpanyası, İttihad Değirmencilik Anonim Şirket-i Osmaniyye, Maadin ve Cevahir ve Mevadd-ı Madeniyye Anonim Osmanlı Şirketi, Memalik-i Osmaniyye’de Suni Çimento ve Şo İdrolik İmaline Mahsus Arslan Osmanlı Anonim Şirketi, Memalik-i Osmaniyye’de Teşebbüsat Şirket-i Umumiyyesi, Mersin Yağ ve Sabun Şirketi, Osmanlı Mensucat Şirketi, Osmanlı Ticaret ve Ziraat ve

¹²²⁵ MV. 178/40.

¹²²⁶ MV. 226/7.

¹²²⁷ MV. 166/47.

¹²²⁸ “irade-i seniyye” (10 Aralık 1911), “kararname”, “mazbata”ların Meclis-i Vükela’ya dâhil edilmesi 29 Ekim 1911 tarihi ile başlamıştır. “İrade-i seniyye”nin resmen Meclis-i Vükela kararlarına eklenmesi ise 6 Haziran 1912’dir.

¹²²⁹ Bkz. Ekler, Tablo 2.

Sanayi Şirketi, Paşabahçe Kiremit ve Tuğla Fabrikası Osmanlı Anonim Şirketi, Selanik Osmanlı Ziraat ve İmarat Anonim Şirketi, Şark İtibar-ı Zirai Şirketi, Şark Ticaret Şirketi, Ticaret Şirket-i Milliyye-i Osmaniyye, Trabzon Tuğla ve Kiremit ve Çimento Osmanlı Anonim Şirketi, Türk Tütün Plantasyonları Şirketi, Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası, Osmanlı Anonim Şirketi, Umur-ı Nafia ve İtibar-ı Mali-i Osmani Anonim Şirketi, Yağlı Maddeler ve Gıda-i Yağ İmalatı Fransız-Osmanlı Şirketi, Şirket-i Tüccariyye-i Osmaniyye, Altın Yapağı Osmanlı Anonim Debagat Şirketi, Büyük Şark Manifatura, Moda ve Tuhafiye Mağazaları Anonim Şirketi, Dersaadet Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi, Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyye, Eskihisar Suni Portland Çimentoları ve Su Kireci Anonim Osmanlı Şirketi, Hilal Osmanlı Anonim Vapur Şirketi, Hüdavendigâr Osmanlı Seyr-i Sefain Anonim Şirketi, İhtiyatı Milli Hayat Sigorta Osmanlı Anonim Şirketi¹²³⁰dir.

Bu şirketlerin içinde Paris, Zürih, Londra, Cenevre merkezli şirketler olduğu gibi Drama, Preveze, Selanik, Kudüs, Beyrut gibi Osmanlı Devleti'nin uzak eyaletlerini merkez edinen şirketler de mevcuttur. Anadolu içinde ise İstanbul ağırlıklı olmakla birlikte İzmir, Bursa, Trabzon, Konya gibi şehirlerde de şirket kuruluşları söz konusu olmuştur.

Mevcut şirketler dışında dönemimiz içinde, kurulma talebi ile Meclis-i Vükela gündemine gelmiş olan 74 yeni şirket olmuştur, bu şirketlerden 73'ü¹²³¹ kurulmak için gerekli izni almıştır¹²³².

Zafer Toprak'ın kitabında 1908'den 1914 sonuna dek açılan şirket sayısı 138¹²³³, Celali Yılmaz'ın "Osmanlı Anonim Şirketleri"¹²³⁴ isimli kitabında ise 63'tür. Zafer Toprak'ın ele aldığı şirketler gerek Osmanlı Devleti'nde açılmış gerekse yurt dışında açılmış ancak faaliyet alanı Osmanlı Devleti olan yerli ve yabancı anonim şirketlerdir. Celali Yılmaz ise Ziraat ve Ticaret Nezareti'nin 1918 yılında yayınlamış olduğu "Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri" isimli kataloğu transkript etmiştir, 2011

¹²³⁰ Osmanlı Devleti'nde kurulmuş ya da faaliyet göstermiş tüm şirketler için bkz. Toprak, s. 691-707.

¹²³¹ 1 Şubat 1914'te Maliye azasından Ata Bey ve Osmanlı Sigorta Şirketi eski müdürü olan Mösyö T. J. Malfas tarafından başvuru yapılarak açılmak istenen şirket talebi, başvuru yapanların devlet memuru olması sebebi ile Meclis-i Vükela tarafından red edilmiş ancak 19 Mart 1914'te İngiliz vatandaşı olan Mösyö Thomas Malfas ve rüfekasının talebi kabul edilmiştir. Bkz **MV**. 185/6, **MV**. 234/ 29.

¹²³² Tablo için bkz. Ek 6.

¹²³³ Toprak, s.691-707.

¹²³⁴ Celali Yılmaz, **Osmanlı Anonim Şirketleri**, İstanbul: Scala Yayınları, 2011.

yılında yayınlan kitabında Nezaretin yayınladığı katalogda yer alan 130 “anonim şirket”le ilgili bilgiyi akıcı bir dille günümüz Türkçesine kazandırmıştır. Aynı katalog 2012 yılında Ramazan Balcı ve İbrahim Sırma’nın yayınladığı “Memalik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri” isimli kitapta aynı şekilde ele alınmıştır. Yalnız Ramazan Balcı ve İsmail Sırma’nın kitabında şirketler hem Osmanlıca hem latinize edilmiş hali ile verilmiştir.

Ziraat ve Ticaret Nezareti’nin yayınladığı katalogda yer alan şirketlerden 63’ü 1908’den 1914 sonuna dek açılmış olan şirketler olmakla birlikte birkaç şirketin kuruluş tarihi 1880’lere dek dayanmaktadır. Celali Yılmaz’ın belirttiğine göre *imtiyazlı* yani yabancı topraklarda kurulmuş olan ya da kurucuları ecnebi olan şirketler bu katalogda yer almış gibi görünmemektedir. Örnek olarak da o dönem varlığını sürdüren Osmanlı Bankası’nı göstermiştir. Dönemin en büyük anonim şirketi olmasına rağmen bakanlığın yayınladığı katalogda yer almamasını “*ecnebilerin sahip olduğu ve yurt dışında kurulmuş bir şirket*” olmasına bağlamıştır. Yazara göre bakanlığın yayınlamış olduğu katalog milli şirketleri gösterir niteliktedir.

Meclis-i Vükela gündemine gelmiş ve kurulmak için izin istemiş 74 şirket bulunmaktadır. Bunun dışında çalıştığımız tarihler arasında izin istemiyle Meclis-i Vükela’ya gelmemiş ancak farklı sebeplerle gündeme gelmiş – iki sayfa önce ele aldığımız- bahsi geçen 31 şirket daha mevcuttur. Bu şirketler genel olarak imtiyazlı şirketler olmakla birlikte bir kısmı Zafer Toprak’ın verdiği listede de yer almaktadır. Zafer Toprak şirketlere dair yayınlamış olduğu listenin kaynağını vermediği için -daha geniş kapsamlı olmakla birlikte- Celali Yılmaz’ın sahip olduğu gibi bir kataloga sahip olup olmadığını bilmiyoruz bununla birlikte yaptığımız arşiv çalışmaları, Meclis-i Vükela gündemine gelmeyen ancak Zafer Toprak’ın listesinde olan bu şirketlerin pek çoğunun varlığını göstermektedir¹²³⁵. Bizim kurulumunu 1913 olarak gördüğümüz “Cebel-i Lübnan Su Şirketi”¹²³⁶ Zafer Toprak’ın listesinde 1909¹²³⁷ yılında yer almaktadır gibi bir iki istisnai durum dışında, verdiği listedeki şirketler ve kurulum tarihleri doğrudur.

¹²³⁵ Bu şirketlerin tam listesi için bkz. Toprak, s.691-707.

¹²³⁶ MV. 229/43; **Sadaret Cebel-i Lübnan (A) MTZ.CL** 7/278 ; **İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)** 159/9.

¹²³⁷ Celali Yılmaz’ın aktardığı katalogda ise bu şirket 20 Şubat 1912’de kesin olarak kurulmuştur. Bkz. Celali Yılmaz, s.211, bu durum bize Osmanlı’da kullanılan çeşitli tarihlerin çeviride hataya sebep olduğunu düşündürmektedir.

1911 öncesi Meclis-i Vükela gündemine gelmeyen bu şirketler farklı bakanlık dosyalarına girmiştir. Özellikle Ticaret ve Nafia Bakanlık dosyasında toplanmışlardır. Bunun dışında İrade ve Sadaret klasörlerinin alt başlıklarında bulunmaktadır.

Zafer Toprak yapısal değişikliğe gidip anonim şirket olarak yoluna devam eden şirketleri de yeni kurulan şirketler listesine almıştır. Örneğin “Ağustos Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi”, daha önce kollektif bir şirket olarak varlık göstermiş ancak daha sonra anonim şirkete dönüşmüş¹²³⁸ bir şirkettir. Bu yapı değişikliği Meclis-i Vükela gündemine gelmiş olmasına karşın, kurulumu daha erken olduğu için bu ve buna benzer şirketleri yeni kurulan şirketler listesine almayı uygun görmedik.

Yine yaptığımız araştırmalar bize Meclis-i Vükela’da görüşülen, ardından kurulması için çıkarılan irade tarihlerinin şirketlerin faaliyete başlama yani kesin kurulum tarihleri olmadığını göstermiştir. Örneğin “*Mehmed ve Ahmed Abud Müessesatı Milli Ticaret ve Anonim Şirket-i Osmaniyesi*” Meclis-i Vükela gündemine 23 Haziran 1914¹²³⁹ tarihinde gelip, padişah iradesini de aynı gün almasına rağmen kesin kurulum tarihi 9 Kasım 1916’dır¹²⁴⁰. Ancak Meclis-i Vükela’dan kurulum için gerekli izni alan diğer şirketlerin kesin kurulma tarihleri örnek şirketinki kadar uzun değildir, diğerleri çoğunlukla izni aldıktan birkaç ay sonra kurulmuştur.

Meclis-i Vükela belgelerinde yaptığımız incelemelerden gördüğümüz kadarıyla,

Şirket kurucuları şirketi kurmak istediklerine dair taleplerini ve bunun için gerekli şirket nizamnamelerini Ticaret Nezareti’ne göndermiş, Ticaret Nezareti gerekli incelemeyi yaptıktan sonra şirket için yapılan talebi sadrazamlık makamına bildirmiş. Sadrazamlık makamından şirket için yapılan başvuru nizamnamenin usulüne uygun olup olmadığının incelenmesi için evrakları ile birlikte Şura-yı Devlet makamına gönderilmiştir. Şura-yı Devlet’ten olumlu cevap gelmesi üzerine ise Meclis-i Vükela gündemine taşınan talep, Meclis-i Vükela tarafından da olumlu yanıt alındığında irade-i seniyyesi de çıkarılmıştır.

Çünkü bu belgelerin hepsinde “*Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela izniyle ruhsat verilmiştir*” ibaresi yer almıştır.

¹²³⁸ MV. 226/33.

¹²³⁹ MV. 235/128.

¹²⁴⁰ Celali Yılmaz, s.334.

Kollektif şirketten anonim şirkete dönmek gibi basit bir konu dahi Meclis-i Vükela gündeminden geçmiştir¹²⁴¹.

Ancak daha sonrasında görmekteyiz ki kurulan şirketlerin mali durumlarını gösteren bir raporun her yıl düzenli biçimde nezarete gönderilmesi gerektiği halde birçok şirket bilançosunu göndermemiştir. Bu da Ticaret Nezareti'nin işi yeteri kadar sıkı takip etmediğini düşündürmektedir¹²⁴².

Meclis-i Vükela'nın gündemine gelen ve padişah iradesi de alan 74 şirket¹²⁴³ 1911 ve sonrasında kurulmuştur. Bu şirketlerin biri hariç diğerleri gayrimüslim ya da Müslim olmakla birlikte kurucularının Osmanlı vatandaşı olması 1911 itibariyle yerli şirketlere ağırlık verilmeye başlandığını ya da yerli bir isimle ortak olunması gerektiğinden dolayı bu izinlerin Osmanlı vatandaşlarına aldırıldığını gösterir.

Şirket kurucuları gayrimüslim ve Müslim olarak ayrıldığında 35'inin gayrimüslim tebaa, 28'nin Müslüman tebaa, 1'nin İngiliz vatandaşı olduğu görülmüştür. 10 belgede ise kurucu ismi yazmamaktadır. Gayrimüslim ve Müslüman ortaklığı birkaç belge ile sınırlıdır. Ele aldığımız belgelerde, bu dönem iddia edildiği üzere yoğun şekilde gayrimüslim / yabancı ortaklığı da söz konusu değildir. Ancak pek çok kitap ve makale bu dönem kurulmuş şirketlerin daha sonra ortak olmak yolu ile genel olarak yabancı şirket olduğunu ve ülkeyi sömürdüğünü dile getirmektedir, bizim belgelerimizde bununla ilgili bir veri olmamakla birlikte ileride bu ortaklıklar kurulmuş olabilir, diğer yandan bu şirketlerin pek çoğu 1914'te savaş çıktıktan sonra ve hatta çok daha öncesinde faaliyetlerini durdurup kapanmıştır¹²⁴⁴. Bu yüzden peynircilik, iplikçilik, müteahhitlik vb. işler yapıp ayakta kaldıkları bir iki yıllık süreç zarfında ülkeyi sömürmüş oldukları söylemi biraz abartılı görünmektedir.

Kurulmak istenen şirketlerin içerikleri incelendiğinde ise bu şirketlerin belli bir alanda toplanmadığı içerik bakımında hayli zengin olduğu görülmektedir. İnşaat işinden,

¹²⁴¹ Bu konu aslında Roma Hukukundan gelen ve Avrupa'da yaygın olan bir sistemin Osmanlı Devleti'ne yansması olmuştur. 16. Yüzyıl itibariyle Avrupa'da şirket kurulumu için kralın izni gerekli hale gelmiş, sonraki Yüzyıllarda parlamenter rejime geçilmesiyle buna parlamento da dâhil edilmiştir. Avrupa'da yaşanan şirket skandalları İngiltere'nin 1720 yılında "Buble Act" denilen ve şirket kurmayı zorlaştırıp her şirket için parlamentoda ayrı kanun çıkarılmasını gerektiren bir düzene geçmesine sebep olmuş, bu sistem 19. Yüzyıl ikinci yarısına kadar Amerika dâhil pek çok ülkede uygulanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Celali Yılmaz, s.73.

¹²⁴² Celali Yılmaz, s.73.

¹²⁴³ Bkz. Ekler, Tablo 2.

¹²⁴⁴ Bu şirketlerin akıbetleri hakkında bilgi için Celali Yılmaz'ın kitabına bakabilirsiniz.

peynir ticaretine, mermer taşı işlemekten göl ve bataklık kurutmaya, bankacılık ve komisyonculuk yapmaktan kiremit imalatına kadar farklı onlarca iş dalı söz konusu olmuştur.

Tablo incelendiğinde¹²⁴⁵ 1911 – 1914 sürecinde İstanbul’da 59, İzmir’de 3, Beyrut’ta 2, İzmit’te 2, Halep’te 1, Selanik’te 1, Aydın’da 1, Ereğli’de 1, Yafa’da 1 şirket için izin istenip alındığı görülmektedir. Tabloda yer alan Emlak-ı Şirket-i İnşaiye-i Osmaniyesi ile Dersaadet Peynirci Teavün-ü Osmanî Anonim Şirketlerinin kurulum merkezleri yazmadığından hangi şehirlerde kurulduğu bilinmemektedir. Tabloda yer alan şirketlerden 35’i gayrimüslim Osmanlı vatandaşları tarafından, 28’i Müslüman Osmanlı vatandaşları tarafından kurulmuştur. Belgelerde 9 şirketin kurucularının ismine rastlanmamıştır. Şirketlerden birinin kurucusu ise “Balcı Kardeşler”¹²⁴⁶ olarak geçtiğinden ismi sebebiyle bu şirket kurucularının da Müslüman Osmanlı tebaası olduğu düşünülmektedir.

“Milli Nakliyat Osmanlı Anonim Şirketi”¹²⁴⁷ ile belgede “Emlak-ı Şirket-i İnşaiye-i Osmaniyesi”¹²⁴⁸ olarak geçen şirketler gayrimüslim ve Müslim Osmanlı vatandaşları tarafından ortak kurulmuştur. O yüzden bu şirketler gayrimüslim ya da Müslim Osmanlı vatandaşları tarafından kurulan şirketlerin sayısına dâhil edilmemiştir.

Meclis-i Vükela gündemine şirket kurmak amacıyla gelip, kurucusu *yabancı devlet tebaasından* olan bir kişi olmuştur. O da Osmanlı Sigorta Şirketi’nin eski müdürü Thomas Malfas’tır. Şirket kurmak amacıyla yaptığı ilk müracaattan Osmanlı vatandaşı olan ortağı ayrıca maliye azası yani devlet memuru olması sebebiyle olumsuz yanıt almış ancak ikinci müracaatında gerekli izni almayı başarmıştır. 99 sene müddetle kurulum izni alan İstanbul merkezli “Milli Sigorta Anonim Şirketi Umumiyesi”nin kurucusu İngiliz vatandaşı Mösyö Thomas Malfas ile ortakları¹²⁴⁹ olmuştur. Yabancı birinin Osmanlı Devleti’nde şirket kurabilmesi için bir Osmanlı vatandaşı ile ortaklık kurması mecburi olduğundan Thomas Malfas’ın rüfekasının Osmanlı vatandaşı olduğu düşünülmektedir. Ancak bu kişinin devlet memuru olmaması gerektiğinden ya ilk müracaat sırasında ortak olan kişi değiştirilmiş yahut araya etkili bir ismin girmesi ile

¹²⁴⁵ Bkz. Ekler, Tablo 2.

¹²⁴⁶ MV. 226/114.

¹²⁴⁷ MV. 235/69.

¹²⁴⁸ MV. 233/87.

¹²⁴⁹ MV. 234/29.

gerekli izin alınmıştır. İkinci belgede ortağın ismi yazmadığı için hangi durumun söz konusu olduğu şimdilik bilinmemektedir.

Belgelerde dikkat çeken isim üç farklı şirket için başvuru yaptığından dolayı Avukat David Russo isimli şahıs olmuştur. David Russo başvurduğu üç şirket için de izin almıştır. Bu şirketlerden ikisi İstanbul merkezli iken biri İzmir merkezli olmuştur. Pamuk imalatı ile meşgul olacak olan “İzmir Pamuk İmalatı Osmanlı Anonim Şirketi” 40 sene müddetle kurulum izni¹²⁵⁰ alırken, İstanbul merkezli “Beyoğlu Tuhafiye Mağazaları Anonim Şirketi” 30 sene¹²⁵¹, dikişle ilgili her türlü maddeyi imal edip satacak olan “Dört Mevsim Elbise Osmanî Kooperatif Anonim Şirketi” ise 40 sene müddetle kurulum izni¹²⁵² almıştır. İlginç olan ise 1918 yılında yayınlanan Osmanlı Anonim Şirketleri’ne dair kataloga göre İzmir Pamuk İmalatı Osmanlı Anonim Şirketi kurucuları Alber Altoni, Con Araknayhi, H.F.Jiro, J.A.Key, J.A.Saykes ve H. Jikler¹²⁵³ olup David Russo’nun isminin geçmemesidir. David Russo’nun izin aldığı iki şirketin kurucuları bu katalogda yazmadığından benzer durumun o şirketlerde de var olup olmadığını tespit edemedik. Bu durum bize iki olasılığı düşündürmektedir. Bunlardan ilki Avukat David Russo’nun “İzmir Pamuk İmalatı” şirketinin kurulum iznini yukarıdaki şahıslar için almış olduğu, ya da 1918’e değin şirketin el değiştirmiş olduğudur.

Marko Bardic tarafından İstanbul merkezli kurulmak istenen “İnşaat ve Umur-ı Nafia Osmanlı Anonim Şirketi” ise 1 milyon Franklık¹²⁵⁴ sermayesi ile şirket kurulumu için gösterilen en yüksek sermaye olmuştur.

İngiliz Osmanlı işbirliği ile kurulan Türkiye Milli Bankası¹²⁵⁵, Cebel-i Lübnan havalisini sulamak için İstanbul merkezli bir şirket kurmak istemiştir, bu talepte İngilizlerin bölgeyi Fransızlara bırakmama arzusu vardır. Meclis-i Vükela bankaya gerekli izni vererek Lübnan Havalisi’nin sulanması işini “Cebel-i Lübnan Su Şirketi” ismiyle kurulacak şirkete vermiştir¹²⁵⁶. Şirket sermayesi her biri 10 İngiliz ya da 11 Osmanlı Lirası kıymetinde olup 5 bin hisseye bölünmüş 50 bin İngiliz ya da 55 bin

¹²⁵⁰ MV. 226/37.

¹²⁵¹ MV. 227/4.

¹²⁵² MV. 227/133.

¹²⁵³ Celali Yılmaz, s.95-96.

¹²⁵⁴ MV. 227/132.

¹²⁵⁵ Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) 3533/ 264927.

¹²⁵⁶ MV. 229/43.

Osmanlı Lirasıdır. Şirket en son 1913 yılına ait bilançosunu Ticaret Nezareti'ne göndermiş, sonraki yıllara ait hesaplarını göndermemiştir¹²⁵⁷.

Yapılan incelemelerden anladığımız kadarıyla II. Meşrutiyet Dönemi “anonim şirket” gibi büyük sermayeli şirketlerin kurulması için uygun koşulların sağlandığı bir dönem olmuştur. Bu süreçte kurulan şirketlerin sayısı önceki yıllara oranla kıyaslanamayacak kadar çok olmuştur. Özellikle 1910 ve 1911 yıllarında merkezi Osmanlı ya da yurt dışı olup Osmanlı topraklarından faaliyet göstermek amacıyla kurulan şirket sayısı diğer yıllara nazaran daha fazla olmuştur. 1911 Ekim’i itibariyle Meclis-i Vükela gündemine gelip kurulmak için izni isteyen 73 şirketin neredeyse tamamının kurucuları (her ne kadar daha sonra yabancılar ortak olmuşsa da) gayrimüslim ya da Müslüman olmasına karşın Osmanlı vatandaşıdır. Özellikle Meşrutiyetçiler Müslüman vatandaşları özendirip yerli sanayiye kurmak için bazı vatandaşlarına destek olup şirketler kurdurtmuştur. 10 bin lira sermaye ile kurulan “Türk Ahali Bankası Osmanlı Anonim Şirketi”, Duhan Reji Başmüdürü olan Bahaeddin Bey tarafından kurulan “Türkiye Emlak Bankası”, Jön Türk Gazete Müdürü Sami Bey’in kurduğu her dilde yayın yapacak bir gazete ve matbaa ile her çeşit kitap yayınlamak adına kurduğu İstanbul merkezli 25 sene müddetle kurulan “Osmanlı Matbuat Şirketi” gibi şirketler Meşrutiyetçilerin desteği ile kurulmuştur¹²⁵⁸. I. Dünya Savaşı’nın çıkması, bazı gayrimüslim vatandaşların ülkeyi terk etmesi, İttihat ve Terakki’nin mutlak iktidar olması gibi durumlar şirketleşme açısından ülkeyi daha farklı bir noktaya taşımış ve kurucuları tamamen Müslüman olan vatandaşların şirketlerinin giderek çoğalmasına imkân vermiştir. Ancak 1908-1914 periyodundaki (gayrimüslim ya da Müslüman) yerli olarak kurulmuş şirketlerin varlığı da önemlidir. Daha sonra yabancı devlet vatandaşları bu şirketlere ortak olmuş olsa bile, Osmanlı tebaası bu yolla ekonomik hayata dâhil olmuş, ülkedeki ticari hayat canlanmıştır.

5.2. İhracat – İthalat

5.2.1. İhracat

Osmanlı Devleti sanayi konusunda Avrupa ve Amerika’nın gerisinde kaldığı için üretimi nitelik ve nicelik açısından ulusal gereksinimi karşılayamamıştır. Üstelik üretilebilecek düzeyde olan malları da, kaliteli Avrupa malları tarafından pazardan

¹²⁵⁷ Celali Yılmaz, s.211.

¹²⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Toprak, s.147-161.

kovulmasına sebep olmuş, bu durum da Osmanlı Devleti'nin dış ticarete hammadde ihraç eden, tüketim malları ithal eden bir yapıya bürünmesine neden olmuştur. Sanayisini, endüstriyel tarım ürünlerini ve madenlerini işleyemez konuma gelmesi, Osmanlı Devleti'ni hem tarımsal ürünlerini hem de madenlerini ucuza ihraç eden, ihraç ettikten sonra onları tüketim malı olarak yüksek fiyatlarla ithal eden, Avrupa'ya emek, amortisman ve rant ödeyen ülke konumuna gelmesine neden olmuştur¹²⁵⁹.

1908 – 1914 yılları arasında ihracat ve ithalata dair Meclis-i Vükela'nın gündemine gelmiş onlarca belge mevcuttur. Ancak bu, Osmanlı Devleti'nin 1908-14 yılları arasındaki ithalat ve ihracatının bu belgeler ışığında ortaya koyulabileceği anlamına gelmemektedir. Çünkü olağan sürecinde işleyen ithalat ya da ihracat, Meclis-i Vükela'nın takip etmesi gereken başlıklarından biri değildir. Bizi merakı sürükleyen ise, ithalat ve ihracata dair onlarca belgenin neden Meclis-i Vükela gündeminde yer aldığı sorusu olmuştur. Yaptığımız okumalardan gördüğümüz ise ithalat ve ihracata dair belgelerin Meclis-i Vükela gündeminde yer alma sebebinin belli bir bölgeden ihracı yapılan ürünün “ihracının men edilip edilmemesi”ne dair yaşanan kararsızlık olduğudur. Sorun genellikle ihracat yapılan yerel yönetim tarafından Dâhiliye Nezareti'ne, Dâhiliye Nezareti'nden de Meclis-i Vükela'ya iletilmiş, konu böylelikle Meclis-i Vükela gündemine taşınmıştır. Bu yüzden Meclis-i Vükela belgeleri bize ihracat konusunda genellikle “*ihracı men edilen ürünleri*” vermiştir. Ancak bu ürünlerin yanı sıra belgeler farklı bilgiler de sunmuştur. Bu bilgiler Osmanlı Devleti'nin tüm ihracat miktarını oluşturabilecek düzeyde bir veri vermemişse de, –özellikle tarımsal anlamda- Osmanlı Devleti'nin hangi şehirden hangi ürünleri ihraç ettiğini ayrıca Osmanlı Devleti'nin bir ürünü bir bölgeden ihraç ederken nelere dikkat ettiğini göstermiştir. Devletin, dikkate aldığı bu unsurlara geçmeden önce belgelere yansıyan ihraç şehirleri ve ürünlerini sıralamak uygun olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin ihraç ettiği tarım ürünleri arasında ilk sırada arpa, buğday, çavdar, mısır gibi un yapmaya yarayacak hububat gelmektedir. Aydın vilayetinden Avrupa ve Amerika'ya arpa, yulaf, incir, üzüm, bakla¹²⁶⁰ gönderilirken Köprülü¹²⁶¹, Zor¹²⁶²,

¹²⁵⁹ Hayri R. Sevimay, **Cumhuriyete Giderken Ekonomi**, İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları, 1995, s.198.

¹²⁶⁰ MV. 192/2, MV. 129/12, MV. 170/108, 172/20.

¹²⁶¹ MV. 122/27.

¹²⁶² MV. 130/8.

Adana¹²⁶³, Van¹²⁶⁴, Adıyaman Besni¹²⁶⁵, Kudüs¹²⁶⁶, Taşlıca¹²⁶⁷, Seniçe¹²⁶⁸, Brana¹²⁶⁹, Bağdat¹²⁷⁰, Nasiriye¹²⁷¹, Basra¹²⁷², Halep, Trablusşam¹²⁷³, İşkodra¹²⁷⁴, Yemen¹²⁷⁵, Senice, Yenipazar, Pirepol¹²⁷⁶ gibi şehirlerden gerek yurt içine gerek Avrupa ve Amerika'nın çeşitli şehirlerine arpa, buğday, pirinç, yulaf ihracı yapılmıştır. Ayrıca Yemen¹²⁷⁷ ve Bağdat'tan yağ¹²⁷⁸, Musul ve Bağdat'tan hurma¹²⁷⁹ Şam'dan un¹²⁸⁰, Cidde kasabasından karpuz¹²⁸¹, Biga'dan mısır¹²⁸² Kala-i Sultaniye'den çavdar, mısır, nohut, burçak ve bakla¹²⁸³ ihracı yapılan diğer ürünler arasında olmuştur.

Yiyecek dışında hayvan ihracı da yapılmıştır. Yurt dışına yapılan ihracatta özellikle Trablusgarp, Bingazi, İşkodra, Bağdat, İzmir, Gümülcine, Selanik, Basra ve Yanya ön plana çıkmıştır. Trablusgarp'tan koyun, deve, at, inek ihracı¹²⁸⁴ yapılırken, Bingazi'den koyun¹²⁸⁵, İzmir ve Gümülcine'den beygir ve katır¹²⁸⁶, Suriye'den at ve tiftik keçisi¹²⁸⁷, Selanik'ten kuzu¹²⁸⁸, Basra vilayetinden at ve katır¹²⁸⁹, Yanya'dan ise davar ve sığır¹²⁹⁰ ihracı yapılmıştır. Buralardan ihraç edilen hayvanlar genellikle bu şehirlerin yakınlarındaki ülkelere gönderilmiştir.

¹²⁶³ MV. 130/84.

¹²⁶⁴ MV. 135/15.

¹²⁶⁵ MV. 138/61.

¹²⁶⁶ MV. 143/19.

¹²⁶⁷ MV. 153/56.

¹²⁶⁸ MV. 161/14.

¹²⁶⁹ MV. 162/26.

¹²⁷⁰ MV. 120/19.

¹²⁷¹ MV. 120/65.

¹²⁷² MV. 122/38, 129/45.

¹²⁷³ MV. 136/54.

¹²⁷⁴ MV. 157/79, 163/42.

¹²⁷⁵ MV. 161/49.

¹²⁷⁶ MV. 163/81.

¹²⁷⁷ MV. 165/2.

¹²⁷⁸ MV. 155/64.

¹²⁷⁹ MV. 173/31.

¹²⁸⁰ MV. 126/15.

¹²⁸¹ MV. 155/82.

¹²⁸² MV. 173/34.

¹²⁸³ MV. 177/3.

¹²⁸⁴ MV. 139/90, 128/13, 146/62, 131/28.

¹²⁸⁵ MV. 128/13.

¹²⁸⁶ MV. 138/3.

¹²⁸⁷ MV. 153/48.

¹²⁸⁸ MV. 156/3.

¹²⁸⁹ MV. 157/23.

¹²⁹⁰ MV. 165/60.

İzmit bölgesinden Yunanistan vd Avrupa ülkelerine odun¹²⁹¹ ihracı yapılırken, Ereğli maden ocakları¹²⁹² ile Alasonya Kazasından kömür¹²⁹³ ihracı yapılmıştır.

İhraç edilen ürünler arasında eczacılık açısından önemli olan birkaç ürün de yer almıştır. İncir ağacı fidanları ve çelikleri ile meyan kökü bu ürünler arasındadır. Amerika'ya meyan kökü ve incir ağacı çeliği gönderilirken, Avrupa'ya ise kaliteli miktarda eczacılıkta kullanılabilen başkaca ürünler gönderilmiştir. Meyan kökü Bağdat ve Basra'dan Mak Anduros ve Korbis Kumpanyası tarafından Amerika'ya ihraç edilirken, incir ağacı ise Aydın'da yetiştirilip oradan trenle İzmir'e İzmir'den de Amerika'ya gönderilmiştir. Ancak incir ağaçlarının ve Avrupa'ya ihraç edilen diğer kaliteli ürünlerin Osmanlı Devleti'nde kullanılmasını isteyen hükümet bu kalitede ürünleri Avrupa'dan ya da başka yerden kendileri için getirtmeyeceğini söyleyerek bu ürünlerin gönderilmesini yasaklamıştır.¹²⁹⁴

Meclis-i Vükela'ya gelen belgelerden gördüğümüz kadarıyla devlet, bir ürünü ihraç ederken, öncelikle kendi şehrini ihraç edilen ürün konusunda mahrum bırakmamaya ya da ürün azlığı sebebi ile şehrindeki fiyatların artmasına neden olmamaya dikkat etmiştir. Bir ürün yurt dışına ihraç edilmeden önce, kendi şehrini bu konuda beslemek önemli olduğu gibi ihtiyaç halinde başkent olan İstanbul'u beslemek ise bir diğer önemi unsuru. Sıralama yapacak olursak:

İhracı yapan şehir } Dersaadet } ülkedeki diğer şehirler } yurt dışı

İhracat konusunda hükümetler bu sırayı dikkatle takip etmişlerdir. Belgeleri incelediğimizde savaş durumlarının ihracın men edilmesine sebep olduğu gibi çekirge istilası ya da kuraklıktan kaynaklanan mahsul azlığının da ihracı men etme konusunda ana sebep olduğu görülür:

Örneğin Bağdat vilayetinden arpa, buğday ve yağ ihracı yapılmaktadır ancak 1908 yılının Ağustos ayında Bağdat'ta bu ürünlerin fiyatları üçte bir oranında artış gösterince durum endişe yaratmış ve Meclis-i Vükela'nın gündemine taşınmıştır. Durumu görüşen Vükela Heyeti "...eğer sonbaharda havalar ziraate uygun giderse o zaman yeniden

¹²⁹¹ MV. 149/21.

¹²⁹² MV. 176/38.

¹²⁹³ MV. 151/2.

¹²⁹⁴ Bkz. MV. 119/94, 193/25, 161/7.

serbest bırakılmak üzere bu ürünlerin ihracının şimdilik men edilmesine”¹²⁹⁵ diyerek ihracın durdurulmasına dair karar almıştır.

Benzer başka bir karar Kosova’ya bağlı Köprülü Nahiyesi’ndeki zahire ihracı için alınmıştır. Köprülü normalde zahire ihracı yapmaktadır. Ancak bölgedeki zahire azalmıştır. Durum Meclis-i Vükela’ya bildirilince Vükela Heyeti “*kontratoya bağlı olanlar dışında Osmanlının içine ya da dışına zahire ihracatının muvakkaten yasaklanması ve bu yasağın Kosova vilayetine münhasır tutulması...*”¹²⁹⁶ cevabını vermiştir.

1909 yılının başında Bulgaristan, Osmanlı Devleti’ne yapmış olduğu hayvan ihracını bir anda durdurur. Durum hemen Selanik Vilayetinden Dâhiliye Nezareti’ne bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti’nin verdiği haber üzerine de konu Meclis-i Vükela gündemine taşınır. Hükümet, yaklaşık 4-5 ay önce bağımsızlığını ilan ederek Osmanlı Devleti’nden ayrılmış olan Bulgaristan’a derhal bir misilleme ile cevap vermeyi düşünmüşse de, Bulgaristan’a yapılan hayvan ihracını durdurursa ihraç yapan Osmanlı vatandaşının bu durumdan nasıl etkileneceğini ve bu misillemenin Osmanlı Devleti yararına olup olmayacağını iyice araştırılması için Dâhiliye Nezareti’ni¹²⁹⁷ görevlendirmiştir. Hükümetin bir misilleme ile karşılık vermek yerine, ihraç yapan halkını ve ülkesinin menfaatini düşünmesi sağduyulu hareket edildiğinin göstergesidir.

Başka bir belgede ise Karadağ Sefareti’nin, İşkodra ve Kosova vilayetlerinden Karadağ’a ot ve hububat ihracatı yapmasını istediği görülmektedir. Durumu olumlu karşılayan Meclis-i Vükela cevap vermeden önce İşkodra ve Kosova vilayetlerinden durumun tahkik edilip, bu bölgelerin ihraç yapabilecek durumda olup olmadıklarının araştırılmasını bildirmiştir¹²⁹⁸.

1909 yılının Temmuz ayında hükümet Trablusgarp’tan yapılan koyun ihracatına yasak getirmiştir. Çünkü yıl boyu mevsimler kurak geçmiştir, kuraklık da otların azalmasına sebep olmuş, otların azalması da hayvanların yeteri kadar beslenememesine neden olduğundan, besili hayvanların ihraç edilme durumu halka besili hayvan kalmama

¹²⁹⁵ MV. 120/19.

¹²⁹⁶ MV. 122/27.

¹²⁹⁷ MV. 124/74.

¹²⁹⁸ MV. 125/33.

durumunu ortaya çıkarmış bundan dolayı koyun ihracına yasak gelmiştir¹²⁹⁹. Sadece halka yetmeme durumu değil eğer besili koyunlar kuraklık ve otsuzluğa rağmen ihraç edilirse, besili koyunlar ihraç edildiği için koyunsuzluk sebebi ile et fiyatlarında yükselme olacak bu durum da halkı zorlayacaktır. Bazen de aşağıdaki örnekte olduğu gibi askeri ihtiyaçlardan ötürü ihraca yasak getirilmiştir.

2 Ağustos 1911'de hükümet seferberlik sebebi ile yurt dışına katır ihracına yasak getirmiş¹³⁰⁰ 14 Ağustos 1911'de ise 1 metre 40 cm boyunda ve daha yüksek olan tayların da yurt dışına ihracını yasaklamıştır¹³⁰¹. Çünkü İtalya'nın Trablusgarp üzerinde hak iddia ederek savaş ilan etmesi, hükümeti askeri ihtiyaçları karşılama yönünde önlem almaya itmiştir.

İhraç edilen ürünün, ürünü yetiştiren bölgeye yeterli olup olmadığı, daima önem arz eden ilk unsur olmuştur. Eğer ürün azsa kendilerine yetemeyecek durumdaysa ihracata hiçbir şekilde izin verilmemiştir. Aşağıdaki örnekte olduğu gibi ihracatın büyüklüğü ya da küçüklüğü durumu değiştirmemiştir.

İzmit'teki ormanlık bölgelerden elde edilen odun başta Yunanistan olmak üzere Avrupa'nın diğer ülkelerine de ihraç edilmektedir. Ancak Balkan Savaşları sonrası Osmanlı Devleti'nin nüfusunun artması, İzmit bölgesine yerleştirilen muhacirlerin ormanları keserek yarıya indirmesi, ormanların hızla azalmasına yol açmış, Meclis-i Vükela bir yandan bu ormanları ve bölgeyi korumaya yönelik oralara fazladan bekçi tayini ile önlem alırken bir yandan da yaklaşan kış sebebi ile başkent olan İstanbul'un yakacaksız kalmaması için -16 Eylül 1914 itibariyle- Yunanistan ve diğer Avrupa ülkelerine İzmit bölgesinden yapılan odun ihracatını durdurmuştur¹³⁰². Belgenin içeriğine bakılırsa Osmanlı Devleti seferberlik halinde olmasına ve Yunanistan ile karşı bloklarda yer almasına rağmen Yunanistan vd ülkelerin istediği odunun gönderilmesine onay vermiştir ancak artık itiraz ediyor olma sebebi seferberlik hali değil, bu ormanların muhacirler tarafından tahrip edilmiş olup İstanbul'un yakacaksız kalma ihtimalidir. Seferberlik ilanına rağmen böyle bir söylem içinde olunması ise şaşırtıcıdır. Çünkü aynı Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914'teki seferberlik ilanından üç gün sonra -5 Ağustos'ta-

¹²⁹⁹ MV. 129/42.

¹³⁰⁰ MV. 155/16.

¹³⁰¹ MV. 155/44.

¹³⁰² MV. 192/16.

Osmanlı vilayetlerinden yurt dışına yapılan yiyecek, -saman ve ot- benzeri hayvan yemi ve hayvan ihracını tamamen yasaklamıştır¹³⁰³. Ekim'in 11'nde ordunun ihtiyacından dolayı yurt dışına yapılan zeytinyağı ve zeytin ihracını yasakladığına dair¹³⁰⁴ bir karar daha almıştır. Buna karşın odun konusundaki tutumu şaşkıncu ancak Hariciye Nezareti tarafından 25 Şevval 1332 yani Temmuz ayında gönderilen bu evrakın Meclis-i Vükela gündemine Eylül'de alınmış olması da düşündürücüdür!

Tezimizi kapsayan süreçte Meclis-i Vükela'da ihracın men edilmesine dair son karar 4 Kasım 1914 tarihinde alınan altın külçe ihracının yasaklanmasına dair alınan karar olmuştur¹³⁰⁵. I. Dünya Savaşı'nın çıktığı Osmanlı Devleti'nin tabyalarının bombalanmaya başladığı bu süreçte altın ihracatının yasaklanması olağan bir harekettir. Altın uluslararası kabul gören bir para türü olduğu için, savaş dönemleri devletlerin en fazla ihtiyaç duyduğu unsur olmuştur. Kâğıt para memleket içi alışverişlerde kullanılırken, uluslararası alışverişlerde altın geçerli olmuştur. Özellikle askeri malzeme tedarikinde altın en önemli ödeme biçimi olmuştur. Bu sebeple hükümet mal sandıklarına giren altınların piyasaya çıkarılmaması, burada biriken altınların da düzenli olarak her hafta postayla merkeze gönderilmesi için ilgilileri uyarmış, bununla da yetinmeyip halkın elindeki altınları alabilmek için, lehimli ve kulplu beşbirlik altınları halkın borçlarına karşılık mal sandıklarında kabul edeceğine dair genelge yayınlamıştır. 4 Kasım 1914'teki altının yurt dışına çıkarılmasına dair aldığı geçici kararlarla da, altının ihracını yasaklamıştır¹³⁰⁶.

5.2.2. İthalat

İhracat konusunda olduğu gibi ithalat konusunda da yine içinde sorun teşkil eden belgeleri görmekteyiz:

Osmanlı Devleti'nin sipariş ettiği ancak öderken zorlandığı bir ürün, ya da sipariş edip parasını ödediği halde ürünün vaktinde gönderilememesi, ülkeye kurulan rasathane benzeri kurumlar için gerekli olan aletler, bu aletlerin hangi usulle nerelerden alınacağı ya da ithalat yapılan bir ülkenin ansızın ithalatı kesmesi, Osmanlı şehirlerinde yaşanan

¹³⁰³ MV. 236/24.

¹³⁰⁴ MV. 194/25.

¹³⁰⁵ MV. 237/81.

¹³⁰⁶ Ali Akyıldız, **Para Pul Oldu**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.332; Ali Akyıldız, **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo Ekonomik Etkileri**, İstanbul: Eren Yayınları, 1996, s.191.

fiyat artışı, fiyat artışının neden olduğu huzursuzluk, bu huzursuzluk nedeniyle “*gümrük vergisinin muaf edilerek ithalata başvurulması*” ve benzeri belgeler yer almaktadır.

İhracat konusunda “*ihracın men edilmesi*” durumu ön plana çıkarken İthalat konusunda “*gümrük muafiyeti*” ön planda olmuştur. Ancak tüm belgeleri örneklemek söz konusu olmadığı için bu konuda birkaç örneğe başvurulmuştur. Osmanlı şehirlerinde fiyatlar yükseldikçe devlet, fiyatı yükselen şehrin yakınında bulunan yabancı devletten derhal ürün getirterek kendi şehrindeki fiyat artışını aşağı çekmeye çalışmış, ürünü getiren ülkeye de “fiyat sorunu” çözümlene dek vergi muafiyeti vermiştir. Fiyat artışlarına genel olarak, kuraklık, çekirge salgını, savaşlar gibi durumlar sebep olmuş, hükümet de ithal ürünle bu soruna çözüm bulmaya çalışmıştır. Gıda ya da hayvan ithalatı dışındaki belgeler dönemin ihtiyaçlarını görmek, ürünlerin hangi fabrikalardan getirildiğini bilmek açısından oldukça faydalı bilgiler içermektedir.

Meclis-i Vükela’ya yansıyan ithalata dair belgelere baktığımızda bu belgeleri üç sınıfa ayırmak mümkün:

- Gıda maddesi ve içecek ithalatı
- Sigara, tütün, kartpostal, pamuk tohumu, pamuklu ürün, havai fişek türü oyuncak, kükürt, yangın tulumbası, seyyar baraka, kronometre, hendese aletleri, semer, rasathane aletleri, kimyevi alet ve edevat gibi çeşitli ithalat malzemeleri
- Silah, savaş gemisi vb. askeri malzemeler ile fabrikalarda kullanılan alet edevata dair ithalat

Gıda ithalatına dair Meclis-i Vükela gündemine gelen belgeler, diğer belgelere oranla daha azdır, yukarıda da belirttiğimiz gibi bu belgelerin Meclis-i Vükela’ya gelme nedeni, şehirlerde yaşanan fiyat artışlarıdır. Bu tarzdaki tüm belgeleri ele alırsak da birkaç örnekle konuyu aydınlatmaya çalışacağız.

1908 yılında Van’daki yerel yöneticiler Dâhiliye Nezareti’ne Van’daki zahire fiyatlarının yüksek olduğunu haber verir, durumun Dâhiliye Nazırı tarafından Meclis-i Vükela’ya taşınmasından sonra Meclis-i Vükela bu bölgeye İran tarafından verilen zahireden gümrük vergisi alınmamasını bildirir. Ancak aradan aylar geçmiş olmasına

karşın bölgedeki fiyatlar düşmeyince hükümet İran'a verdiği gümrük muafiyetini yaklaşık bir yıl daha uzatır¹³⁰⁷ .

Manastır'ın Alasonya nahiyesinde zahireye duyulan ihtiyaç artarak şiddetli hale gelmiş, saman ve ot fiyatları da yükselince durum İşkodra'dan Dâhiliye Nezareti'ne oradan da Meclis-i Vükela gündemine gelmiştir. Meclis-i Vükela da yine çare olarak dışarıdan gerekli ürünü getirtip gümrük muafiyetine gitmiştir. Bölgeye yakın olan Yunanistan'dan Alasonya'ya un ve saman ithaline (Mayıs ayı sonuna dek) gümrük muafiyeti getirerek¹³⁰⁸ sorunu çözmeye çalışmıştır.

Trabzon ve civarında yaşanan fiyat yükselmesi ise buralara zahire gönderen Erzurum ve civarındaki zahirenin azalmasından kaynaklanmıştır. Hükümet önlem olarak buraya Rusya, Romanya, Marsilya vd. yabancı memleketlerden getirtilecek buğday, arpa, mısır ve unların gümrük vergisinden muaf tutulmasını dile getirmiştir¹³⁰⁹. Benzer bir sıkıntı Bağdat'ta da görülmüş olacak ki 16 Şubat 1913 tarihli görüşmede Meclis-i Vükela Bağdat'a dışarıdan getirilecek un ve zahireden gümrük vergisi alınmamasını istemiştir¹³¹⁰. Ayrıca belgelerden gördüğümüz kadarıyla Rodos'tan İzmir'e sebze ve meyve ithali yapılırken¹³¹¹, Edirne'de muhtaç halindeki çiftçilere dağıtılmak üzere Romanya'dan tohumluk buğday getirtilmiştir¹³¹². 1913 yılında, ülkede yaşayan gayrimüslim Osmanlı vatandaşın kendileri için içki getirilmesine müsaade eden hükümet bu vesile ile içki ithaline de izin vermiş ancak gümrük vergisinin alınmasını da eklemiştir¹³¹³.

Meclis-i Vükela belgelerine yansıyan ikinci grup ithal ürünleri arasında tütünden, hendese aletlerine, havai fişekten seyyar barakaya kadar çeşitli materyaller bulunmaktadır. Belgelerden anladığımız kadarıyla bu ürünler düzenli ve sürekli şekilde değil ihtiyaca binaen bazen tek seferlik getirtilmiştir:

1910 yılında Rusya'da kolera salgını ortaya çıkmış, bu durum Osmanlı Devleti'ni tedirgin etmiştir. Hastalığın İstanbul'a gelip yayılmasından çekinen hükümet tedbir

¹³⁰⁷ MV. 121/17.

¹³⁰⁸ MV. 125/40.

¹³⁰⁹ MV. 125/48.

¹³¹⁰ MV. 174/29.

¹³¹¹ MV. 166/39.

¹³¹² MV. 232/80.

¹³¹³ MV. 178/48.

amacı ile Avrupa'dan yirmi yataklı seyyar baraka siparişi için talimat verirken¹³¹⁴ Bağdat Belediyesi tarafından işletilmesi amacıyla beş tane istimbote ile bir vapur için yurt dışına sipariş verilmiştir¹³¹⁵.

Yangın konusunda hayli sıkıntılı olan, sık sık büyük yangınlara tanık olan Osmanlı Devleti, Adliye Nezareti'nin talebi üzerine Adliye Dairesi için, Almanya'nın Heidelberg şehrinde bulunan fabrikadan seksen dört liraya, iki adet yangın tulumbası¹³¹⁶ sipariş ederken, Osmanlı Devleti'ndeki belediyeler için de yangın tulumbarı sipariş edilmiştir. Ayrıca hükümet bu tulumbarların gümrük vergisinden muaf tutulması için bir kanun layihasının hazırlanarak Meclis-i Mebusan'a gönderilmesini bildirmiştir¹³¹⁷.

Amerika'dan ve Orta Asya'dan pamuk tohumu getiren hükümet¹³¹⁸, İngiltere'den pamuklu ürünler¹³¹⁹ İtalya'dan yağ sanayinde kullanılmak üzere kükürt¹³²⁰, Yemen'deki tenbakü kaçakçılığının önlenmesi için Yemen'e (tömbeki) tönbakü¹³²¹, Ereğli Maden İdaresi'nin ihtiyacına binaen Viyana'dan hendese aletleri sipariş etmiştir¹³²². Ereğli Maden İdaresi için Viyana'dan hendese aletleri sipariş eden hükümet Nafia Nezareti için gerekli hendese aletlerini Almanya'daki Vihman Fabrikası'ndan almıştır. Almanya'dan sipariş edilen hendese aletleri bin iki yüz on sekiz mark tutmuştur¹³²³. Mühendis Okulu'na gerekli kimyevi aletler için de bir Alman fabrikası tercih edilerek *Fran Fay de Fabriken For Laboratolos Bedarf* isimli fabrikadan gerekli aletler¹³²⁴ sipariş edilmiştir. İzmir, Konya, Beyrut, Trabzon, Halep, Manastır Rasathaneleri için gerekli olan kronometre gibi aletler içinse Paris'teki fabrikalar tercih edilmiştir¹³²⁵.

Yurt dışından sipariş ettiği ürünlerde para sıkıntısından dolayı hükümet çoğu zaman emaneten satın alma usulünü benimsemiştir. Bu usule göre, sipariş edilen ürün hemen gönderilecek ancak parası daha sonra ödenecek, ödeyeceği miktar ise ödeme yapacağı gündeki fiyat üzerinden belirlenecektir.

¹³¹⁴ MV. 143/29.

¹³¹⁵ MV. 151/6.

¹³¹⁶ MV. 159/71.

¹³¹⁷ MV. 154/34.

¹³¹⁸ MV. 166/8.

¹³¹⁹ MV. 175/30.

¹³²⁰ MV. 226/111.

¹³²¹ MV. 233/84, tönbakü nargilenin içine koyulan tütün.

¹³²² MV. 155/25, hendese ile cetvel vb. ölçüm ve çizim yapma aletlerinden bahsedilmektedir.

¹³²³ MV. 159/74.

¹³²⁴ MV. 156/14.

¹³²⁵ MV.159/114, 159/112.

Belgelerden gördüğümüz kadarıyla hükümet güvenlik ya da ahlaki sebeplerden dolayı zaman zaman ithal edilen bazı ürünlere yasak getirmiştir.

Beyoğlu'ndaki yüksek kaldırımında bulunan bir kitapçı dükkânında Osmanlı - Yunan savaşını gösteren ve Osmanlıları rencide eden kartpostallar satılmaktadır. Yapılan ön araştırmaya göre bu kartpostallar Yeni Postane civarındaki Hofman Alman Ticarethanesi tarafından Osmanlı Devleti'ne getirilmektedir, durumun Dâhiliye Nezaretinden Meclis-i Vükela'ya bildirilmesi üzerine bu kartpostalların ülkeye sokulması Matbuat Kanunu'nun otuz beşinci maddesine dayandırılarak yasaklanmıştır¹³²⁶. Benzer bir yasak yine Alman bir mağaza olan Gramakond Mağazası¹³²⁷ tarafından Avrupa'dan ithal edilen ve açıldığı zaman içinden çıplak kadın resimleri çıkan sigara kâğıtları için getirilmiştir. Gramakond Mağazası tarafından getirilen bu sigara kâğıtları Beyoğlu'nun yüksek kaldırımlarındaki seyyar satıcılara dağıtılıp satılmakta olduğundan halkın eline ulaşması çok kolay olmuştur. Durum hükümete bildirilince de hükümet bu mağazanın bu kâğıtları ithal ederek ülkeye sokmasını yasaklamış, hükümet aldığı kararı durumu haber eden Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiği gibi Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti'ni de bilgilendirmiştir¹³²⁸.

Hükümetin almış olduğu başka bir karardan anladığımız kadarıyla Osmanlı Devleti Avrupa'dan havai fişek ve maytap gibi ateşli oyuncaklar ithal etmektedir, ancak 7 Nisan 1912'de aldığı kararla, içinde barut olduğu için bu tür yanıcı oyuncakların Osmanlı Devleti'ne getirilmesini yasaklamış ihtiyacı karşılamak içinse bunların imali konusunda askeriye görevlendirmiştir¹³²⁹.

Üçüncü grup olarak nitelendirdiğimiz ithalat grubunda ise savaş gemisi, silah ya da petrol gibi savaşa yönelik ürünler bulunmaktadır.

Almanya'nın Düseldorf şehrindeki İstalarke Feryand Çelik Fabrikası'ndan Hicaz Demiryolu için ray ve travers¹³³⁰, Paris'te bulunan Sotnerharle Fabrikası'ndan 12 adet sahra projektörü alan¹³³¹ Osmanlı Devleti Almanya'nın Karlsruhe şehrinde bulunan

¹³²⁶ MV. 184/57.

¹³²⁷ Bu mağaza da Yeni Postahane karşısında bulunmaktadır. Bu iki belge Alman dükkânlarının Yeni Postahane karşısında açılmış olduğunu akla getirmiştir bkz. MV. 190/7.

¹³²⁸ MV. 190/7.

¹³²⁹ MV. 163/54.

¹³³⁰ MV. 128/40.

¹³³¹ MV. 159/40.

Deutsche Waffen Ontmonsiyonsi ve Erhard Polt isimli fabrikalarına 310 milyon adet fişek¹³³², Polt Fabrikası'na top¹³³³, Şehav Fabrikası'na destroyer¹³³⁴, İtalya'da bulunan Ansaldo Fabrikası'na kruvazör¹³³⁵, Fransa'da bulunan Furejde Santiye Fabrikası'na gambot¹³³⁶, İngiltere'de bulunan Forsaber Edrens Fabrikası'na Osmanlı gemileri için yelken bezi¹³³⁷, Almanya'da bulunan Krub Cermanya Fabrikası'a 360 tonluk bir torpil gemisi¹³³⁸, Shav Fabrikası'a 1 adet hava tazyik makinesi¹³³⁹, Şınayder Fabrikası'na torpidobotlarda kullanmak amacıyla kazan boruları¹³⁴⁰, Bezm-i Alem Vapurunda kullanılmak üzere Simens Sökret Fabrikasının'na iki adet dinamo makinesi¹³⁴¹ ile yine aynı fabrikadan sıcak beldelerde ve dağlık arazide kullanılmak üzere 2 adet projektör¹³⁴², Paris Hore Fabrikası'na Telgraf Fabrikası için zımpara, taş tezgahlar ve gerekli diğer aletler¹³⁴³, Viyana'da bulunan Erstle Derveren Fabrikası'na maxim mitralyözlerini cephaneye taşımak için 400 semer¹³⁴⁴, Armstrong Fabrikası'na harp gemisi ile cephaneye¹³⁴⁵, Amerika'daki Newyork Sibbildin Fabrikası'na ise zırhlı araç¹³⁴⁶ sipariş etmiştir.

Hükümetin yapmış olduğu tüm bu siparişler savaşa hazırlık gibi görünmektedir. Bir ürünü sipariş ederken belirli bir fabrika seçilmemiş, onun yerine genelde ihale usulüne gidilmiştir. Ancak zaman zaman aceleden kaynaklanan durumlarda ihalesiz satın alma durumları da yaşanmıştır. Belgelerden gördüğümüz kadarıyla Osmanlı Devleti bu siparişlerinde İtalyan Ansaldo, Fransız Sennazar ile yine Fransız olan Forje Sanite Fabrikaları ile sorun yaşamıştır. Üç fabrika da siparişlerini zamanında yetiştirememiştir. Fransız Fabrikalara sipariş edilen gambotlardaki eksiklikler bir türlü tamamlanamamış. Fransız Forje Şirketi teslim tarihini 45 gün geçirince Osmanlı Devleti tazminat talep etmiş bu da karşılıklı olarak daha fazla sorun çıkmasına neden olmuştur, benzer durum

¹³³² MV. 122/6.

¹³³³ MV. 139/39.

¹³³⁴ MV. 141/59.

¹³³⁵ MV. 129/23.

¹³³⁶ MV. 145/8.

¹³³⁷ MV. 155/78.

¹³³⁸ MV. 157/87.

¹³³⁹ MV. 160/26.

¹³⁴⁰ MV. 159/128.

¹³⁴¹ MV. 159/130.

¹³⁴² MV. 160/4.

¹³⁴³ MV. 160/29.

¹³⁴⁴ MV. 161/59.

¹³⁴⁵ MV. 175/30, 179/5.

¹³⁴⁶ MV. 228/7.

diğer iki fabrikada da yaşanmıştır. Öyle ki İtalyan Ansaldo Fabrikası'na sipariş edilen kruvazör sebebi ile Ansaldo Fabrikası ile Osmanlı Devleti mahkemelik olmuştur.

Belgelerden anladığımız kadarıyla siparişler konusunda diğer fabrikalarla sorun yaşanmamıştır yalnız Amerika'ya verilen petrol siparişinde Osmanlı Devleti'nden kaynaklanan bir erteleme söz konusu olmuştur. Petrolü Türkiye'ye getirecek olan Amerikan Standart Oil Kumpanyası'dır, ancak Osmanlı Devleti getirilecek petrolü muhafaza edebileceği depo ve havuza sahip değildir, bu durum hükümetin petrolün getirilmesini ertelemelerine sebep olmuştur¹³⁴⁷.

Meclis-i Vükela'nın gündemindeki “*ihracın menni*” ya da “*gümrük muafiyeti*”ne dair belgeler, Osmanlı Devleti'nin pratikte halkını düşünüp, halkını ve şehirlerini üründen mahrum etmeyerek şehirlerdeki fiyat artışlarını kontrol altında tutmaya çalıştığını göstermesine rağmen, hükümetlerin ülke ekonomisi konusundaki genel tutumları ülke düzeyindeki ihracat ve ithalat için başarılı denilemeyecek bir görüntüye işaret etmektedir. Çünkü devlet hammadde olarak gönderdiği ürünlerin işlenmiş halini daha fazlasını ödeyerek ithal ediyor yani geri alıyordu.

¹³⁴⁷ MV. 161/8.

Tablo 5.1.
1913 Osmanlı İhracat Tablosu¹³⁴⁸

Tekstil Hammaddesi Ürünler		Tarım Ürünleri		Madenler ve Diğerleri
Ürün	%Pay	Ürün	%Pay	%Pay
Tiftik, Yapağı	7,8	Hububat	7,7	47,6
Ham İpek	7,7	Üzüm	4,4	
İpek Kozası	3,2	İncir	3,1	
Pamuk	3,5	Palamut	3,7	
		Zeytinyağ	3,2	
		Fındık	1,7	
		Susam	1,6	
		Afyon	4,8	
Toplam	22,2		30,2	47,6

Tabloya göre Osmanlı Devleti'nin 1913 yılında yurt dışına yolladığı tekstil hammaddesi ürünleri, ihracatının %22 lik kısmını, gönderdiği tarım ürünleri ise %30'luk kısmını kapsıyordu. %47,6'sı ise maden ve diğer ürünlerden oluşuyordu.

Tablo 5.2.
1909–1914 Osmanlı İthalat Tablosu

Ürünler	Yıl		
	1909-1910	1911-1912	1913-1914
Besinler	12,82	14,13	14,52
Giyecekler	11,02	14,32	13,02
Yakacaklar	1,21	1,81	2,09
Yatırım Malı	3,15	4,72	4,02
Diğerleri	6,55	9,08	8,19
Toplam(ML)¹³⁴⁹:	34,75	44,06	41,84

¹³⁴⁸ İthalat ve İhracat tabloları Hayri R. Sevimay'ın kitabından alınmıştır, bunun birlikte, tabloda verilen toplamaların bazılarında hata olduğu için, sonuçları ve bazı oranları yenilemek durumunda kaldık. Örneğin Sevimay'ın İhracata dair tablosunda tarım ürünleri toplamı 37,2 yaparken, bizim yaptığımız hesapta 30,2 tutmaktadır. Bu da Sevimay'ın tablosunda 40,6 olan Madenler ve Diğerleri olan kısma 47,6 yazmamıza neden olmuştur. İthalat Tablosu'nda ise 1909-1910 verileri toplamı Sevimay'ın tablosunda 34,74 iken biz 34,75, 1911-1912 arasındaki tablosunda 45,06 iken biz 44,06 bulduğumuz için sonuçları güncelleyerek yazmak durumunda kaldık. Tablolar için bkz. Sevimay, s.197-198.

¹³⁴⁹ Milyon Lira

Tablo 5.3.
Mal gruplarının İthalattaki Payları(%)

Ürünler	Yıl		
	1909-1910	1911-1912	1913-1914
Besinler	37,1	33,6	34,7
Giyecekler	31,7	31,7	31,1
Yakacaklar	3,5	3,9	5,0
Yatırım Malı	9,0	10,5	9,6
Diğerleri	18,7	20,2	19,6

1913-1914 diliminde %30,2 oranında hububat, %22,2 tekstil hammaddesi ihraç eden devlet, %34,7 oranında hububat, %31,1 oranında ise giysi ithal etmiştir. Bu demek oluyor ki ihracı ithalini karşılamamış, ticaret bilanço açığı oluşmuştur. Üstelik aşağıdaki tabloya bakılırsa bu açık zamanla büyümüştür.

Bu durumda ülkenin yaşadığı savaşlar ve bu savaşlar sonunda kaybettiği topraklar da rol oynamış olsa gerek.

Tablo 5.4.
Osmanlı Ticaret Bilançosu ve Açıkları

Yıl	İthalat (Milyon OL ¹³⁵⁰)	İhracat (Milyon OL)	Açık (Milyon OL)	Karşılama Oranı(%)
1908-1909	31.430	20.790	10.640	66,2
1909-1910	34.740	21.370	13.370	61,6
1910-1911	42.560	24.380	18.180	57,2
1911-1912	45.060	28.100	16.960	62,3
1912-1913	43.550	26.620	16.930	61,1
1913-1914	41.840	24.250	17.590	58,0

Tabloya bakılırsa ithalata ödenen para 1911 yılına dek yükseliş göstermiş 1911'den sonra inmeye başlamıştır. İhracattan kazanılan gelir ise 1912 yılına dek yükselip 1912 sonrası düşmeye başlamıştır. Bu düşüşte Balkan Savaşları ile kaybedilen toprakların ve

¹³⁵⁰ OL: Osmanlı Lirası.

buralardan dışarıya yapılan ihracatın azalmasının etkisi olsa gerek, ithalattaki düşüşte de savaşlar ve kaybedilen topraklar etkin olmuş olmalıdır.

Endüstriyel ve tarımsal üretimin tüketim ihtiyacını karşılayamaması, üretim açığının sanayi mallarında %48,8 düzeyine ulaşmasına neden olduğu gibi, ithalatı hem mal türü bazından hem de tutar olarak yıldan yıla arttırmıştır. Buna karşın ihraç edilecek ürünlerin üretiminde, ithalattakine paralel bir gelişme sağlanamadığından, ihracat ithalatın altında kalmış, ticaret bilançosu da sürekli biçimde açık vermiştir¹³⁵¹.

5.3. Borçlar–Gelirler

5.3.1. Borçlar

Osmanlı Devleti 1854 Kırım Savaşı ile birlikte borçlanmaya başlamıştır. O dönem alınmaya başlanan borçlar devletin yitirdiği topraklar ve yaşadığı dâhili sıkıntılarla katlanarak II. Meşrutiyet Dönemi'ne dek gelmiş, Meşrutiyet'in ilanından sonra da varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Önceki dönemlerde olduğu gibi II. Meşrutiyet Dönemi'nde de gerek büyük dış borçlar gerekse kısa vadeli tahliller, çeşitli şirket, banker ve kurumlardan alınan avanslarla iç borçlanmaya da gidilmiştir. Ayrıca devletin çeşitli şirketlere olan “düzensiz borçları” (düyun-ı gayri muntazama) da mevcuttur. Alınan bu borçların büyük kısmı -bütçe açıklarını kapatmak için- belediye sandıkları ve emekli sandığı gibi özel amaçlı fonlardan alınan borçlar olmakla birlikte düzensiz borçlar konusunda asıl problemi oluşturan ise devletin, alacaklılarına “havale usulü” ile ödeme yapmasından kaynaklanmıştır¹³⁵². Çünkü havale pusulasına sahip alacaklılar bu pusulaları bankerlere kırdırılmış, bankerler de komisyon farkını devlete yaptığı hizmete eklemek suretiyle zararını devlete yüklemiştir, bu nedenle havale usulü yapılan ödemelerin devlete olan maliyeti faiz oranını da aşır yüksek miktarlara ulaşmıştır. Bu usul nedeniyle hem devletin itibarı sarsılmış hem de yüksek maliyetli hizmet satın alınmıştır. Diğer bir sorun ise devletin, “düzensiz borçlarını” tam olarak bilememesi olmuştur. II. Meşrutiyet ilan edildiğinde hükümet bir sürü düzenleme ve kanunla 1324 mali yılından evvelki borçların ödenmesi için devlet hazinesinden alacaklı olanlara basın yolu ile duyuruda bulunarak, alacaklılara alacaklı olduğunu kanıtlayan belgelerle başvuru yapmalarını belirtmiştir. Bu ilan sonunda yapılan başvurular neticesinde

¹³⁵¹ Sevimay, s.200.

¹³⁵² Muharrem Öztel, **II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009, s.240.

düzensiz borçların miktarı yaklaşık 20 milyon lira olduğu tespit edilmiştir. Bu borcun 4 milyon lirası Ziraat Bankası'nın, 16 milyon lirası ise halkındır¹³⁵³.

31 Mart Vakıası nedeniyle Sultan Abdülhamid tahttan indirildikten sonra, Meşrutiyetçiler Sultan Abdülhamid'in Hazine-yi Hassa'ya olan 2.212.377 kuruş on paralık¹³⁵⁴ borcunu ödedikleri gibi bahçıvanından¹³⁵⁵ cariyelerine¹³⁵⁶ özel doktorundan¹³⁵⁷ ressamına kadar özel ne kadar borcu varsa onları da ödemiş ayrıca yukarıdaki ilana benzer bir ilan ile Sultan Abdülhamid'den alacaklı olan yerli ya da yabancı kim varsa alacaklı olduklarına dair başvuruda bulunmalarını isteyerek bu borçları da ödemek istemiştir.

Meşrutiyetçiler, kendi dönemlerine dek katlanarak gelen borçları ödeyip bütçe açıklarını kapatabilmek için 1914 sonuna dek hem dışarıdan hem içeriden defalarca borç almak durumunda kalmışlardır. 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı nedeniyle kara ve deniz kuvvetlerinde takviyeye gidilip, jandarma ile donanmada ıslahat yapılması, bayındırlık ve eğitim alanındaki yenilik düşüncesi¹³⁵⁸, aciliyeti olan ihtiyaçların gündemde olması¹³⁵⁹ nedeniyle oluşan bütçe açığı Meşrutiyet yönetimini borç almaya mecbur bırakmıştır. 19 Eylül 1908'de Osmanlı Bankası ile imzalanan borç sözleşmesi ile aranan para bulunmuşsa da sözleşmenin kesinleştirilmesi Meclis-i Mebusan ve Âyan Meclislerinin onayına bağlı olduğundan anlaşma ancak 16 Mart 1909'da kesinlik kazanmıştır¹³⁶⁰. Yapılan anlaşma gereği Osmanlı Bankası'ndan %4 faizle 4.711.124 lira (4.28 milyon sterlin) borç para alınmıştır¹³⁶¹. Bu borçlanmadan hazineye giren meblağ 3.069.455 lira (3.5 milyon sterlin) dir¹³⁶². Borca karşılık olarak Rüsumat Emaneti Hâsılatından 180.000 lira, Divan-ı Umumiye İdaresi aşarı ile varidat ile temin edilmiş olan kilometre teminatının fazlası olmak üzere senelik 40 bin lira gösterilmiştir¹³⁶³.

¹³⁵³ Öztel, s.240-241.

¹³⁵⁴ MV. 139/70.

¹³⁵⁵ MV. 128/37.

¹³⁵⁶ MV. 131/40.

¹³⁵⁷ MV. 128/32.

¹³⁵⁸ Biltekin Özdemir, **Osmanlı Devleti Dış Borçları**, Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayınları, 2009, s.92.

¹³⁵⁹ MV. 122/55.

¹³⁶⁰ Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.348.

¹³⁶¹ II. Tertip Düstur, C.I, s.119.

¹³⁶² Emine Kiray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s.218-219.

¹³⁶³ II. Tertip Düstur, C.I, s.119.

Borcun anaparası ve faizi senelik 212.000 lira taksitlerle, 56 sene boyunca yani 1964'e kadar ödenecektir¹³⁶⁴.

Borç sözleşmesinin 1908 Eylül'ünde yapılmasına karşın anlaşmanın 16 Mart 1909'da kesinlik kazanması hükümeti ufak çaplı yeni borç arayışlarına itmiştir. Çünkü 1909 Şubat'ının maaşları ödenememiş, bunun dışında acil farklı ihtiyaçlar da söz konusu olduğundan Deutsche Bank'tan ve Osmanlı Bankası'ndan 500'er bin lira borç alınmıştır. Bir yandan bu borcu ödeme gayretinde olan devlet¹³⁶⁵ diğer yandan ticaret ve ziraat hacmini arttırmak istemiş üstelik nafia için de acilen 3.990.900¹³⁶⁶ liraya ihtiyaç duymuştur¹³⁶⁷. Meclis gündemine gelen belgelere göre yalnızca İstanbul'un imarında harcanmak üzere 1 milyon lira gerekmektedir¹³⁶⁸. Hükümet tüm bu ihtiyaçlar ve mevcut bütçe açıkları sebebiyle bir kez daha istikraza başvurmuş ve 13 Ekim 1909'da, 14 Ağustos 1909 tarihli kanuna uygun olarak Osmanlı Bankası'ndan 6.36 milyon sterlin (7.000.004 lira) borç almıştır. Bu paradan devletin kasasına 5.31 milyon sterlin girmiştir¹³⁶⁹. %4 faiz uygulanacak olan bu borca karşılık olarak Konya vilayet aşarından 110.400 lira, Kastamonu vilayet aşarından 85.300 lira, Sivas vilayet aşarından 63.600 lira, Adana vilayet aşarından 56.000 lira, Ankara vilayetinde Kalecik kazası aşarından 2700 lira, Halep vilayeti ağnam tahsilâtından 32.000 lira olmak üzere toplamda 350.000 liralık¹³⁷⁰ bir gelir gösterilmiştir¹³⁷¹.

1910 yılında borç alınmasının sebebi ise Soma- Bandırma Demiryolu'nun yapımı için gerekli olan meblağı karşılamaktır. Hükümet bu seferki borcu İzmir – Kasaba Demiryolu Temdidi Osmanlı Şirketi'nden almak durumunda kalmıştır. Hükümet ile

¹³⁶⁴ Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.348.

¹³⁶⁵ **MV.** 127/52.

¹³⁶⁶ Hükümet bu sıralar 1846 yılında Sultan Abdülmecid'in annesi tarafından ahşap olarak inşa ettirilip kısa sürede eskimiş olan Galata Köprüsü'nün yerine suyun hareketi ile sallanan ağır bir köprü inşa ettirmektedir. Sultan Reşad'ın tahta çıkışının 3. Yıl dönümü olan 1912 senesinde açılacak olan köprü (bkz www.ibb.gov.tr) Almanya'daki Nürenberg Fabrikası tarafından inşa edilmektedir. Osmanlı Devleti bu köprü için (Galata Köprüsü, belgelerde Karaköy Köprüsü olarak geçmektedir) sık sık ödeme yapmakta olup, o sıralar köprünün genişliği 20 metreden 25 metreye çıkarıldığından bunun için de acilen 237 bin lira gerekmiştir, hükümet bu para bedeli için de köprünün geliri karşılık gösterilerek borç alınmasına yönelmiştir bkz. **MV.** 129/58.

¹³⁶⁷ **MV.** 128/11.

¹³⁶⁸ **MV.** 130/79.

¹³⁶⁹ Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.350.

¹³⁷⁰ II. Tertip Düstur C.I, s. 812.

¹³⁷¹ Aslında 350.000 lira Ayestefanos Anlaşması'nın gereği olarak Rusya'ya verilmesi gereken savaş tazminatına tahsis edilmiş. Ancak 1908'de Bulgaristan'ın bağımsız olması ve Şark Demiryollarına el koyması nedeniyle Osmanlı Devleti, hattın bedelini Bulgaristan'dan istemiştir. Rusya Osmanlı Devleti'nin bu talebi üzerine 1910-1950 yıllarında kendisine ödemesi gereken savaş tazminatından Bulgarlar lehine vazgeçmiş, böylece de bu borç için tahsis edilmiş olan 350.000 lira Osmanlı Devleti'ne kalmıştır. Bkz. Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.350.

şirket arasında yapılan borç sözleşmesinin tarihi 3 Aralık 1910¹³⁷² olup %4 faizle alınan borç miktarı (1.712.304 lira) 1.57 milyon sterlin hazineye giren ise 1.35 milyon sterlidir¹³⁷³. Bu borca teminat olarak ise demiryolu hattının gayrisafi hâsılatı ve 1894-1895 İzmir-Kasaba Demiryolu Temdidi Osmanlı Şirketi İstikrazının teminat fazlası karşılık olarak gösterilmiştir. Bu karşılık yeterli gelmediği takdirde eksik kısım bütün geliri tarafından karşılanacaktır¹³⁷⁴.

1911’de “Hudeyde-Sana İstikrazı” ve “Gümrük İstikrazı” olmak üzere iki sefer borç alınmıştır.

Hudeyde-Sana demiryolu yapımı için 0.91 milyon sterlin alınmış bu paradan hazineye giren para 0.75 milyon sterlin olup bu para Hudeyde-Sana demiryolu hattı yapımını üstelenen şirketten Hudeyde ve Cebana şehirleri gümrük gelirleri karşılık gösterilerek alınmıştır.

“Gümrük İstikrazı” ise 8 milyon lirayı bulan bütçe açığını kapatmak için¹³⁷⁵ Deutsche Bank’tan, İstanbul’un gümrük gelirleri karşılık gösterilerek alınmıştır. Gümrük gelirleri karşılık gösterildiği için bu borca “Gümrük İstikrazı” adı verilmiştir¹³⁷⁶. Alınan miktar 6.4 milyon sterlin, hazineye giren net para ise 5.21 milyon sterlidir¹³⁷⁷.

1912 yılında ilki 1327 senesi bütçe açığını kapatmak¹³⁷⁸ diğeri, 1328 yılı bütçe açığı ve Samsun – Sivas demiryolu inşaat masraflarına karşılık olmak¹³⁷⁹ üzere alınan iki farklı borç vardır. Bunlardan ilki Selanik Bankası ile Türkiye Milli Bankası’ndan alınan 1,5 milyon İngiliz liralık bir borç¹³⁸⁰, diğeri ise 1 milyon 250 bin lira değerindeki Osmanlı Bankası’ndan alınan borçtur¹³⁸¹.

1913 yılında birkaç defa büyük çaplı borç alınmak durumunda kalınmıştır. Bunda 8 Ekim 1912’de başlayan ve ağır kayıplarla 1913 yılında da devam eden Balkan Savaşları’nın etkisi olduğu gibi İstanbul’da çıkan büyük yangınların da etkisi vardır.

¹³⁷² Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.352.

¹³⁷³ Kıray, s.219.

¹³⁷⁴ Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.352.

¹³⁷⁵ Özdemir, s.93.

¹³⁷⁶ Sait Açıba, **Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması**, Afyon: Afyon Kocatepe Üniv Yayınları, 1995, s.122.

¹³⁷⁷ Kıray, s.219-220.

¹³⁷⁸ MV. 226/119.

¹³⁷⁹ MV. 227/187.

¹³⁸⁰ MV. 226/119.

¹³⁸¹ MV. 227/143.

Devlet savaşlar sebebi ile parayı ağırlıklı olarak askeriye aktarmıştır. Bu durum devletin diğer kurumlarını olumsuz etkilemiş, Kadıköy rıhtımı üzerinde bulunan arazi ile Dolmabahçe Gazhanesi'ni satın almak ayrıca İstanbul yangınında¹³⁸² harap olan yerleri yeniden inşa etmek isteyen İstanbul Şehremaneti için Nisan-Mayıs aylarından itibaren borç arayışına girilmiştir¹³⁸³. Şehremaneti için gerekli olan para 2 Temmuz 1913'te Maliye Nazırı, Şehremini ve Banque Perier & Compagnie temsilcisi arasında imzalanan anlaşma ile Fransız Banque Perier & Compagnie şirketinden bulunmuştur. Alınan miktar ise 1 milyon sterlin (1.100bin lira) dir. Şehremaneti, %5 faizle aldığı borçlanmaya karşılık olarak Haliç Köprüleri ile Paşabahçe gaz depolarının gelir fazlasını ve emlak, patent ve temettü vergilerinden belediyeye ait olan %10luk payı göstermiştir. Eğer bu teminat yeterli gelmezse, eksik kalan kısım Şehremaneti'nin diğer gelirlerinden karşılanacaktı, bu durum Osmanlı hükümeti tarafından da onaylanmıştır. Alınan parayla Aksaray ve Sultanahmet'teki yangın yerleri düzenlenmiş ayrıca Eminönü – Beyazıt – Aksaray yolu açılmıştır¹³⁸⁴.

1913 yılında hükümet ayrıca İstanbul Tersanesinin ıslahı ve Konya Sulama Projesi için iki ayrı borç anlaşması daha yapmak durumunda kalmıştır:

Konya Sulama Projesi için Anadolu Demiryolu Şirketi ile 0.75 milyon sterlinlik bir borç sözleşmesi yapılmıştır. Bu borca karşılık olarak da sulanan arazinin aşar gelirinin fazlası ile kurutulan ve satılan arazilerden elde edilen gelirler gösterilmiştir¹³⁸⁵. Tersane ıslahı için alınan borç ise 13.5 milyon sterlin olup, borç alınan şirket W.G. Armstrong Whitworths and Company Limited ve Vickers Müessesesi'dir. Bu borca karşılık olarak Sivas Vilayeti'nin aşarı gösterilmiştir¹³⁸⁶. Bu borçlanmaya “Doklar Borçlanması” denmiştir.

15 Nisan 1914'te, hükümet Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında çeşitli banka ve şirketlerden aldığı kısa vadeli borçlarını belli bir düzene sokabilmek umuduyla yeni bir borca başvurmak durumunda kalmıştır, çünkü 1914 yılına gelindiğinde Trablusgarp ve

¹³⁸² Osmanlı Devleti'nde evler ahşap olduğundan, İstanbul'da her yıl en az 4-5 mahalle yanmaktadır, 1911 Temmuz'unda Aksaray Mahallesi'nde çıkan yangında 2400 konut yanıp küle dönmüş, bu sırada Mercan'da bulunan Erkan-ı Harbiye Binası da yanmıştır. Bu binanın yeniden inşa edilmesi parasızlık dolayısıyla ancak 1913 yılında tekrar gündeme gelebilmiştir Bkz. **MV**. 183/21.

¹³⁸³ **MV**. 177/41.

¹³⁸⁴ Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.358.

¹³⁸⁵ Kıray, s.220.

¹³⁸⁶ Açıba, s.122.

Balkan Savaşları sebebiyle almış olduğu borçları 33.000.000 liraya ulaşmıştı. Alınacak (22.000.000 lira) 20 milyon sterline karşılık olarak Duyun-ı Umumiye İdaresi tarafından idare edilen bazı gelirlerin fazlalıkları, İzmir ve Sivas sancaklarının aşarından arta kalan kısmı, Trabzon vilayeti gelirlerinden 150.000 lira ve İstanbul vilayeti gümrük gelirlerinden 350.000 lira teminat gösterilmiştir¹³⁸⁷. “Gümrük İstikrazı” olarak adlandırılan¹³⁸⁸ 20 milyon sterlinlik paranın 17.75 milyon sterlini hazineye girmiştir¹³⁸⁹.

Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet Dönemine dek 1886-1908 yılları arasında almış olduğu borcun toplamı 63.006.880 lira iken, 1908-1914 yılları arasında almış olduğu borcun toplamı 45.767.398 liradır. Bu paranın da 39.624.970 lirası hazineye girmiş aradaki bedel, emisyon bedeli ve komisyon gideri olarak borç kaydedilmiştir¹³⁹⁰.

Osmanlı Devleti bu borçlar dışında 1911, 1912 ve 1913 yıllarında toplam değeri 10.279.594 lira olan hazine tahvilleri çıkararak iç borçlanmaya gitmiştir. 1911 yılında çıkarmış olduğu hazine tahvilinin anaparası 1.779.586 lira, faizi ise % 5 iken tahvilin imha tarihi 1916'dır. 1912 yılında çıkardığı ve karşılık olarak harp gelirlerini gösterdiği tahvillerinin anaparası 3.000.008 lira, faizi ise %6 oranındadır. İmha tarihi ise 1915'dir. Bu tahvil söylendiği gibi 1915 yılında imha edilebilmiştir. Bu tahviller herkese arz ediliyor olsa da alıcıları yalnızca bankalar olmuştur¹³⁹¹. 1913 yılında çıkardığı (125 milyon Frank) 5.5 milyon liralık¹³⁹² hazine tahvili bu tahviller arasında miktarı en fazla olanıdır. Padişah iradesinin alındığı 1 Şubat 1913'ten Aralık 1913'e kadar bu tahvillerden yalnızca (25 milyon franklık) 1.1 milyon liralık kısmı satılıp 4.4 milyonluk(100 milyon franklık) kısmı elde kaldığından paraya ihtiyacı olan hükümet, geri kalan kısmını tahvilleri satın almak isteyen Periy Bankası'na satmıştır¹³⁹³.

¹³⁸⁷ Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.360.

¹³⁸⁸ Özdemir, s.94.

¹³⁸⁹ Kıray, age, s.220, alınan borç miktarı her kitapta farklı para birimleri ile aktarılmıştır. Biltekin Özdemir alınan borcun 22.000.000 lira(net 19.520.000 lira) olduğunu yazarken, Faruk Yılmaz 33.000.000 altınlık miktarda borç alındığını yazmış, Emine Kıray ise sterlin üzerinden dile getirerek 20 milyon sterlin alınıp bu paranın 17.75 milyon sterlininin hazineye girdiğini söylemiştir. Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri* isimli kitabında 22.000.000 lira alındığını bunun 20 milyon sterline ve 50 milyon franka denk geldiğini yazmıştır. Tüm borçların karşılaştırmaları için bkz. Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.348- 360; Kıray, s.218-220; Özdemir, s.92-94; Açıba, s.121-123; Faruk Yılmaz, **Osmanlı Borçları Tarihi**, Ankara: Berikan Yayınları, 2013, s.67-70.

¹³⁹⁰ Özdemir, s.94-95.

¹³⁹¹ Öztel, s.242.

¹³⁹² Miktarın Türk lirası karşılığı için bkz. Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.356.

¹³⁹³ **MV**. 232/21.

1914 yılına varıldığında Osmanlı Devleti'nin dış borçlarının toplam bedeli 104.212.000 Osmanlı lirasına ulaşmıştır. Osmanlı Devleti, tüm olumsuz siyasal gelişmelere rağmen, öderken zorluk yaşayıp kimi zaman borçlarını ertelemek zorunda kalmasına¹³⁹⁴ rağmen -1903'ten itibaren Muharrem Kararnamesi dışında kalan- borç servislerini 1914 yılına dek düzenli şekilde ödeyebilmiştir¹³⁹⁵.

Meclis-i Vükela belgelerinden yaptığımız 1908 - 1914 yıllarına dair okumalar bize devletin yalnızca büyük borç arayışlarına değil sıklıkla küçük çaplı borç arayışlarına girdiğini de göstermiştir. Devlet mali anlamda çok zor durumdadır, neredeyse attığı her adımda borç paraya başvurmuştur. Ülkede yapılacak her bir yenilik, ya da atılacak her adım alınacak borçlara bağlı olmuştur. Vapur almak¹³⁹⁶, muhacirleri yerleştirmek¹³⁹⁷, yüzer havuzlar inşa etmek¹³⁹⁸, savaş zamanı bütçeyi ayakta tutabilmek¹³⁹⁹, memurların maaşlarını ödemek¹⁴⁰⁰, ülkeye yol¹⁴⁰¹ ya da demiryolu inşa etmek, bütçede durmadan genişleyen açığı kapatmak¹⁴⁰², yangından harap olan mahalleleri onarmak¹⁴⁰³ ve benzeri ihtiyaçların karşılanabilmesi hep borç paranın bulunabilmesine bağlı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin dışarıdan ya da içeriden almak zorundaki kaldığı büyük çaplı borçlar Meclis-i Vükela belgelerine yansımamıştır. Bununla beraber bu borçların alınmasına dair yapılan konuşma ya da bu borçlara dair yaşanan ödeme sıkıntıları gibi farklı sorunlar Meclis-i Vükela'nın gündemine gelmiştir. Küçük çaplı borçlar ise sık sık Meclis-i Vükela gündemine gelmiş, bu borçların alınması için Meclis-i Vükela kararı ile irade-i seniyye yeterli olmuştur. Ancak "İrade Maliye", "İrade Meclis-i Umumi", "İrade Meclis-i Mahsus" dosyalarında yer alan büyük borçların alınabilmesi için konunun Meclis-i Mebusan'da görüşülerek -alınacak bu borçlar için- kanun çıkarılması

¹³⁹⁴ Tek örnek olmamakla birlikte bkz Deutsche Bank'tan alınan borçlar zamanında ödenemediği için zaman zaman ödemeler aylarca ertelenmiştir bkz. **MV.** 231/283.

¹³⁹⁵ Açıba, s.124.

¹³⁹⁶ Van Gölü, Marmara ve diğer yakın hatlarda kullanılmak üzere Seyr-i Sefain İdaresi için 3, Van Gölü için 2, Marmara içinse 1-2 vapur alımı gerekli olmuş, bunun için Anadolu Demiryolu Şirketi'nden %6 buçuk faizle verilecek bir komisyonla 170 bin liralık bir avans akdi yapılmıştır bkz. **MV.** 178/3.

¹³⁹⁷ Balkan Savaşlarında kaybedilen topraklar nedeniyle Osmanlı Devleti'ne gelen muhacirlerin iskân edilebilmesi için 1913 Temmuz'unda gerekli olan para 100 bin liradır. Bu para için borç arayışı vardır. Bkz. **MV.** 179/41.

¹³⁹⁸ Haliç ve İzmit Körfezi'nde gemi sanayinin geliştirilmesi için yüzer havuzlar yapılması gerekmiş, bunun için de İngiliz Gemi Şirketi ile ortak şirketler kurulması planlanmıştır. Bu amaçla gerekli istikraz tahvillerinin çıkarılması için de kanun layihası hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur bkz. **MV.** 232/10.

¹³⁹⁹ Balkan Savaşları ekonomiyi genel anlamda vurmuş, savaş dönemleri olduğu gibi bu dönemde de para çoğunlukla askeriye aktarılmıştır. Bu gibi durumlar ülkenin idari kurumlarını zor durumda bırakarak böyle dönemlerde onları borç arayışına sürüklemiştir bkz. **MV.** 177/41.

¹⁴⁰⁰ **MV.** 127/52.

¹⁴⁰¹ **MV.** 175/35.

¹⁴⁰² **MV.** 226/119, 227/187, 227/143.

¹⁴⁰³ **MV.** 183/21.

gerekmiştir. Konu Meclis-i Mebusan'da görüşülüp borcun alınmasına dair kanun çıkarıldıktan sonra borcun alınması için Maliye Nezareti görevlendirilmiş, böylelikle Meclis-i Vükela'yı ilgilendiren bir sorun teşkil etmemiştir. Fakat Meclis-i Vükela'ya yansıyan belgeler sayesinde devletin ufak çaplı borç alımlarını tespit etmek mümkün olduğu gibi bu sayede devletin neredeyse atacağı her adım için borç para aradığını da görmek mümkün olmuştur. Devlet köprü inşasından, yüzer havuz yapmaya, vapur alımından, yol inşasına, şirket kurulumunda yangından zarar gören yerlerin onarımına varana dek her alanda, her konuda borç aramak durumunda kalmıştır.

5.3.2. Gelirler

Halka hizmette kullanılmak amacıyla halktan alınan gelire vergi denilmiştir. Osmanlı bütçe gelirlerinin %91'lik kısmı bu vergilerden sağlanmıştır, ihracatı ithalatından fazla olmadığı gibi, gerek sanayi gerek zirai anlamda gelişmemiş olan Osmanlı Devleti'nin bütçe açığı çoğaldıkça bu açıkları kapatmak için başvuru alan ilk iş vergileri yükseltmek olmuştur¹⁴⁰⁴. Vergiler çeşitli ödeme kalemleri için kullanılmış, devletin ayakta kalabilmesi için önemli bir unsur olmuştur. Meşrutiyet Dönemine gelindiğinde birçok vergi mevcuttur. Bunlar:

Müsakkafat (arazi ve emlak) vergisi, Temettü(gelir) vergisi, askerlik bedeli, tarik bedeli, ağnam, deve, camus, canavar vergisi, aşar, hususi ormanlar hasılatı vergisi, maadin rüsumu vergisi, vergi tezakiri esmanı, damga vergisi, harçlar, kaydiyeler, müskirat vergisi, tömbeki bey'iyesi, gümrük vergisi, rüsum-ı bahriye, rüsum-ı sıhhiye-i hayvaniye, saydiye rüsumu, tuz inhisarı, tütün inhisarı, tömbeki inhisarı, barut inhisarı, meskukat inhisarı, posta ve telgraf inhisarı, Hicaz Demiryolu işletme hasılatı, Dolmabahçe Gazhanesi hasılatı, Mekteb-i Sanayi Gelirleri, Haliç Köprüleri gelirleri, maden gelirleri, emlak ve eşya-yı emiriye hasılatı ve furuht olunan eşya bedelleri, miri ormanlar hasılatı, mısır ve zeyla vergisi, Kıbrıs vergisi, Sisam Vergisi, Aynaroz vergisi, hazine muamelelerinden hâsıl olan varidat, Ziraat Bankası sülûsan temettuatı, Mekteb-i Tıbbiye Hasılatı, ihtira beratları ve alamet-i farika resmi, cezayı nakdi hasılatı, imtiyazlı şirketler hasılatı ve temettüatından hükümet-i seniyye hissesi, şimendiferler hasılatından hükümet-i seniyye hissesi (Şark Demiryolları, İzmir – Kasaba Demiryolu), imtiyazlı şirketlerden teftiş masraflarına karşılık alınanlar, Hicaz Demiryolu ianesi, hasılatı

¹⁴⁰⁴ Sevimay, s.364.

müteferrika, zebhiye resmi ve mektepler hasılatı, istirdadad, tekaüt ve mazulin sandıkları, harp vergisi, harp ve donanma ianeleridir¹⁴⁰⁵.

Meşrutiyetin ilanından sonraki ilk yıl olan 1909 yılının vergileri toplamı 2.534.444.300 kuruş olup bunlardan emlak-akar vergisi, temettüat vergisi, askerlik bedeli, tarik bedeli, ağnam, deve, camus, canavar vergisi, aşar, hususi ormanlar ve maadin rüsumunu oluşturan vasıtasız vergiler 1.336.392.900 kuruş ile en fazla gelir getiren kısım olmuştur. 538.310.200 kuruşluk getirisi ile aşar vergisi de hem Vasıtasız Vergiler içinde hem de tüm vergiler içinde en büyük paya sahip olmuştur. Aşar vergisinden sonra 394.624.400 kuruşluk geliri ile gümrük resmi, 166.934.900 kuruşla ağnam, deve, camus, canavar vergisi, 116.481.800 kuruşla tuz inhisarı büyük bir gelir kapısı olmuştur¹⁴⁰⁶. Ancak 1909 yılı gelirleri 2.534.444.300 kuruşken Duyun-u Umumiye, Maaşat-ı Zatiye, Hazine-i Hassa, Meclis-i Umumi, Maliye Nezareti, Divan-ı Muhasebat, Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi, Defter-i Hakani Emaneti, Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti, Daire-i Sadaret, Şura-yı Devlet, Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Hariciye Nezareti, Harbiye Nezareti, Tophane, Bahriye Nezareti, Jandarma Dairesi, İlmiye Dairesi, Adliye Nezareti, Maarif-i Umumiye Nezareti, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, Ticaret ve Nafia Nezareti, Hicaz Demiryolu ve Sıhhiye gibi tüm devlet daireleri için ayırdığı tahsisat 3.0533.954.572 kuruş tuttuğundan gelirleri giderlerini karşılayamamıştır. Bu durum sonraki yıllarda da aynı şekilde devam etmiş, giderler daima gelirlere fazla olmuştur¹⁴⁰⁷.

Vergiler arasında en çok gelir getiren ve toplam gelirin ¼'ünü oluşturan aşar vergisi olmuştur. Bu vergi (1904-5) itibariyle arazide yetişen mahsulden %12,5 veya 1/8 oranında alınan ziraat vergisinin genel adıdır. Bu vergi mahsule göre değişik isimler almış, buğday öşrü, tütün öşrü gibi isimlerle anılmıştır. Aşar vergisi yıllar içinde çeşitli aşamalar geçirmişse de devletin kurulduğu günden yıkıldığı güne kadar varlığını sürdürmüştür¹⁴⁰⁸.

394.624.400 kuruş vergisi ile aşardan sonra ikinci sıradan yer alan gümrük vergisi “Vasıtalı Vergiler” içine girmektedir. Gümrük vergileri II. Meşrutiyet öncesi dahili ve

¹⁴⁰⁵ Öztel, s.IX-XI.

¹⁴⁰⁶ Tefik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, Ankara: DİE, 2003, s.155- 156.

¹⁴⁰⁷ Güran, s.156-157.

¹⁴⁰⁸ Öztel, s.99.

harici gümrükler olmak üzere iki kısım halinde olup dahili olanlar da kendi arasında Amediye, Reftiyye, Masdariyye ve Müruriye olmak üzere dört kısımdan oluşmuştur. Özetle kara ve deniz yoluyla yapılan taşımacılıktan alınan gelirleri tanımlayan bu vergilerin¹⁴⁰⁹ karadan alınan kısmı 1873-1874 yılında yapılan bir düzenleme ile kaldırılmış, ancak iskeleden alınan gümrük gelirleri devam etmiştir. İskeleden alınan %2'lik gümrük vergisi ise 1909-1910 mali yılında hazırlanan bir bütçe kararı ile kaldırılmıştır¹⁴¹⁰.

Gelirler arasında üçüncü sırada yer alan ağnam, deve, camus(manda), canavar(domuz) vergisi yalnız deve, manda, domuzu kapsamamakta, keçi, koyun gibi hayvanları da kapsayıp her hayvan başına, vilayetlerin muhtelif olarak belirlediği fiyatlardan belirlenip toplanmıştır. Sayım vergisi anlamına gelen ağnam vergisi bölgeler arasındaki verim farkı sebebiyle 1 kuruş ile 5,5 kuruş arasında değişim göstermiştir. 4. Sırada yer alan tuz inhisarı içinse devlet uzun yıllar 1/5 oranında vergi almış ancak bu durum 1905 yılına dek devam etmiştir. 1905 yılındaki bütçe açığını kapatmak amacıyla tuzlar kilogram başına 1 para zamlanmış bu verginin miktarı 1912-1917 yılları arasında 30 paraya çıkmıştır. Tuz gelirlerinin yüksek olduğu iller sırasıyla Aydın, Trabzon ve Konya olmuştur. Devletin önemli kaynaklarından olan tuz gelirleri devletin yaşadığı ekonomik sebepler dolayısıyla 1879 yılında Galata Bankerleri, 1881 yılında ise Duyun-ı Umumiye'ye bırakılan gelirlerden biri olmuştur¹⁴¹¹. Diğer vergiler daha az gelir getirmekle birlikte giderleri karşılamak açısından temel unsurlar olmuştur.

Meclis-i Vükela belgeleri varidata dair yüzlerce belge ile doludur, vergi muaifiyeti, vergi affı, mevcut verginin ertelenmesi, vergi arttırımı, vergi alımı ya da vergilerin farklı bir yere aktarılması söz konusu olduğunda, ya da daha evvel bir yere ait olan varidata Hazine-yi Maliyece el konulduğu için ait olunan eski yer tarafından geri istenildiğinde, ya da II. Meşrutiyet öncesi mali düzende yaşanan karmaşanın giderilmek istenip, gelir-gider hesabının daha iyi tutulmak isteniyor olması gibi bir sürü farklı taleple gelmiş belgeler vardır. Meclis-i Vükela kendi yetkisi dâhilindekileri cevaplamış ancak kanun çıkarılması gerektiğinde, konu hakkında bir kanun layihası hazırlayarak tasdik ve tedkik için layihayı Meclis-i Mebusan'a havale etmiştir. Ancak eğer Meclis-i

¹⁴⁰⁹ Abdurrahman Vefik Sayın, **Tekâlif Kavaidi**, Ankara: Maliye Bakanlığı, 1999, s.50-51.

¹⁴¹⁰ Öztel, s.127.

¹⁴¹¹ Öztel, s.94-151.

Mebusan açık değilse, “*Meclis-i Umuminin küşadında kanuniyeti teklif edilmek üzere*” denilerek “muvakkat kanun” ile doğru bildiğini yaparak, devletin gelir ve giderindeki dengeyi kurmaya çalışmıştır.

Varidata dair Meclis-i Vükela belgeleri bir yandan Meclis-i Vükela’nın bu konudaki karar ve yetki sınırının görülmesini sağlarken diğer yandan uygulamada neler yapıldığının görülmesine yardımcı olmuştur.

Meşrutiyet’in ilk yılları, önceden gelen alışkanlık üzerine mahkeme gelirleri, resmi kâğıtlar – pasaport gelirleri, emlak gelirleri, köprü-liman gelirleri gibi bazı vergiler, hazineye uğramadan bağlı oldukları daireler tarafından toplanıp harcanmakta olduğundan durum hakkında bir düzenleme yapılıp yapılamayacağı sorulduğunda Meclis-i Vükela bunun için yeni bir düzenlemeye gidilmesini istemiştir¹⁴¹². 1912 yılı Ekim ayında, Maliye Nezareti’nin talebi ile vergi alımı konusunda da ıslaha gidilmesini belirten Meclis-i Vükela, yapılması gerekenlere dair uzun bir liste hazırlamıştır. Bu listenin içerisinde özellikle musakkafat vergisi, temettü vergisi, ağnam resmi, aşar vergisi, orman, maden işletmelerinden alınan vergiler, damga kanunu, gümrükler ve tütün hâsılatının tanzimi konusu üzerinde durulmuş, bütçeye eklenecek gelirlerin tahmini konusunda ise bunun mümkün olabilmesi için son 5 yılın hesabının incelenmesi gerektiğini ancak bu mümkün olmadığından 329 senesi bütçesi için 327 senesi bütçesine bakıp onun üzerinden tahmin yapılması gerektiğini belirtmiştir¹⁴¹³. II. Meşrutiyet’ten önce -gelir ve gider hesabı- bütçe hazırlanması konusunda Osmanlı Devleti oldukça dağınık hareket etmiştir. Daha önce birden fazla bütçe hazırlayıp ödeme yapar ya da tahsilde bulunurken, ilk kez 1909 yılında batılı anlamda bir bütçe hazırlamaya başlamış, böylece bütçe konusundaki dağınıklık da son bulmuştur¹⁴¹⁴. Belgede 329 senesi bütçesi için 327 senesi bütçesine yönlendirilmesi de bundan kaynaklanmaktadır, (hicri) 1327 yılı 1909 yılına denk gelmektedir.

Alınan her vergi farklı bir gidere ayrılmış ancak bu durum acil masraflar dolayısıyla zaman zaman değişiklik göstermiştir:

¹⁴¹² MV. 122/62.

¹⁴¹³ MV. 169/46.

¹⁴¹⁴ Özdemir, s.100.

Bağdat'ta Har Köprüsü civarında geliri eskiden belediye tarafından alınan bir ahşap köprü varmış, bu köprünün geliri daha sonra Hazine-yi Maliye'ye aktarılarak belediyenin elinden alınmıştır, ancak bu verginin tekrar geri verilmesi için Maliye'ye başvurulmuş Maliye Nezareti de konuyu Meclis-i Vükela gündemine taşımıştır. Vükela heyeti köprü gelirinin yarısının eskiden olduğu gibi Mahalli Guraba hastanesine verilmesi şartı ile verginin iadesini bildirmiştir¹⁴¹⁵.

Evkaf-ı Celali'ye varidatından gelen para Çelebiler ile Derha-yı Şerif denilen yerlere aktarılmaktadır ancak, tamir edilmekte olan Kubbe-i Hadra için para gerekmiş, bunun üzerine de Maliye tüm masrafı Hazineye yüklemek yerine Evkaf-ı Celaliye'den gelen varidat ile ortaklaşa ödemeyi teklif etmiş, Meclis-i Vükela da masrafları Evkaf-ı Celaliye varidatı ile ödensin üzerini Hazine tamamlasın demiştir¹⁴¹⁶. Vergi aktarımı konusunda Meclis-i Vükela'ya yansıyan belgelerden biri Osmanlı Devleti'nin kurmaya çalıştığı merkezi yapının oturtulamadığını bir kez daha göstermiştir. Suriye'nin bölge valisi, Hama sancağına bağlı Selimiye ile Beyrut Vilayeti'nin Markab kazalarında yaşayan İsmailiye Mezhebi'ne mensup insanlardan, ziraat mektebi yapmak ve zirai araç getirmek söylemi ile "mezhep vergisi" adı altında bir vergi toplamaya kalkmış, bunun üzerine durum şikâyet dilekçesi ile birlikte Meclis-i Vükela'ya ulaştırılmıştır. Meclis-i Vükela da konu hakkında gereğinin yapılmasını dile getirmiştir¹⁴¹⁷.

Vergiler devletin en önemli gelir kaynağı olduğundan, seçimlerde vergi veriyor olmak önemli bir koşul olarak öne sürülmüştür. Meclis-i Mebusan Nizamnamesinin 11. maddesinde açık bir biçimde doğrudan doğruya devlete –azıcık- vergi vermeyenlerin seçim hakkından mahrum kalacakları yazılmıştır¹⁴¹⁸. Mebusan seçimlerinde seçim hakkı yalnızca emlak ve temettu vergisi verenlere ait olmuştur¹⁴¹⁹. Askerlik bedeli ödemiş olmak mebus seçimine katılmayı sağlayacak bir vergi türü olarak kabul edilmediği¹⁴²⁰ gibi seçimlere dair Meclis-i Vükela'ya gelen bir soru üzerine Meclis-i

¹⁴¹⁵ MV. 131/18.

¹⁴¹⁶ MV. 139/42.

¹⁴¹⁷ MV. 155/80.

¹⁴¹⁸ MV. 120/62.

¹⁴¹⁹ MV. 120/52.

¹⁴²⁰ MV. 120/90.

Vükela “tanzifiye” ve “tenviriye” vergilerinin seçme ve seçilme hakkı için ödenmesi gereken vergilerden olmadığını belirtmek durumunda kalmıştır¹⁴²¹.

Vergi konusu önemli olduğundan, Meclis-i Vükela kararları bize padişah ailesinin bile vergiden tam olarak muaf tutulmadığını göstermiştir, daha doğrusu Meclis-i Vükela bu yönlü bir karar almıştır:

22 Aralık 1909’da Emlak-ı Kadime-i Hakaniye’nin vergi ve tekaliften, onun adına getirilen eşyanın ise gümrük resminden ayrıca telgraf ve mektuplarının ücretten istisnasını¹⁴²² kararlaştıran hükümet 10 Haziran 1910’da yaptığı bir ekleme ile eğer padişaha ve saltanat hanedanına ait olup oturulan emlak haricinde gelir getiren arazi ve çiftlikler varsa buralardan vergi tahsil edilmesini kararlaştırmıştır¹⁴²³.

Meşrutiyetçiler o dönem, Osmanlı’nın uzak eyaletleri olan yerlerin vergisi ile de yakından ilgilenmişlerdir. 1916 yılına kadar Osmanlı Devleti’nin toprağı olarak geçen Somali’nin Evdal bölgesinin kuzeybatısında bir sahil şeridinde bulunan ve tarihi Evfat ve Adel Sultanlıklarının merkezi olan Zeyla, Osmanlı hazinesine yıllık 300 lira vergi ödeyen bir şeyh tarafından yıllarca idare edilmiştir. 1885 yılından sonra Hudeyde’ye bağlı bir müdürlük haline getirilen Zeyla 1850-1856 yıllarında 500-3000 riyal, 1865-1868’de ise köle ticaretinin yasaklanması nedeniyle 2000 riyal ödemekle sorumludur. Ancak 1882’de İngiltere Mısır’ı işgal edince vergi tahsili durmuş fakat Osmanlı Devleti işgal edilen yerlerde hak iddiasından vazgeçmemiştir buna karşın bu tarihten sonra bir yandan İngiltere bir yandan Fransa’nın bölge şeridini işgali ile Osmanlı Devleti buradan bir şey alamamıştır¹⁴²⁴. Maliye yeniden düzenlenirken bu verginin varlığı ve ödenmediği de ortaya çıkmıştır. Belgeye bakılacak olursa vergi ödenmemesi İngiltere’nin 1882 yılındaki işgalinden evvel durmuş çünkü bölgeye 1875 yılında vergi ödenmesine dair bir yazı yazılmış ancak cevap alınamamış, sonrasında da belli ki konunun üzerinde durulmamış Meşrutiyet’in ilanından sonra çağdaş bir bütçe hazırlamaya çalışan Maliye Nezareti’nin görmesi ile vergi tekrar gündeme gelip bu vergi hakkında ne yapılacağı sorulduğunda ise Meclis-i Vükela cevaben verginin “eyalet-i mümtaze” ve “mahalli vergi” adı altında bütçenin gelir kısmına dâhil

¹⁴²¹ MV. 120/21.

¹⁴²² MV. 135/30.

¹⁴²³ MV. 141/14.

¹⁴²⁴ Ahmet Kavas, “Zeyla”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.44, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, s.350-352.

edilmesini belirtmiştir¹⁴²⁵. Meşrutiyetçiler, vergi gelmiyor olsa da bölge hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı görüldüğünden, verginin varlığını sürdürerek hazineyi bu bölgeden alacaklı göstermeyi düşünmüş olabilir.

Arap Yarımadası'nın güneyinde Aden Körfezi yakınında olan Osmanlı'nın bir diğer uzak eyaleti Yemen ise Osmanlı Devleti'ne vergi ödemeye devam eden eyaletlerden olmayı sürdürmüştür. Ancak 1911 yılında İmam Yahya'nın çıkardığı isyan sebebi ile Osmanlı Donanması Yemen'e askeri çıkarma yapmak durumunda kalmıştır. Yemen'deki Yedinci Ordu ile birlikte Osmanlı Devleti 50 bin kişiden oluşan ordusuyla İmam Yahya isyanını bastırmaya çalışmıştır. Bu isyanın devam ettiği 1911 Ağustos ayında Meclis-i Vükela yaşanan askeri harekât dolayısıyla bu bölgeden yalnızca "tekâlif-i şeriye" olarak bilinen zekât, öşür, haraç, cizye vb.¹⁴²⁶ vergilerin alınmasını uygun görmüş, diğer vergilerin alınmasını geçici olarak durdurmuştur¹⁴²⁷. Ayrıca belgelerden takip edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı Devleti bu dönem -1911'li yıllarda- gerek 12 Adalar¹⁴²⁸ ahalisinden gerekse 12 Adalar dışında kalan Sakız Adası'ndan da vergi alabilmekteydi. Bu bölgelerle ilgili belgelerin Meclis-i Vükela gündemine gelme nedeni ise o dönem Esporat Adaları olarak geçen Sporat Adaları yani 12 Adalar'dan alınmakta olan ağnam resminin 1911 yılı için ertelenerek, bu bölgelerden orman ve meadin ve taş ocakları vergisinin alınmasına¹⁴²⁹ dair yapılacak bir değişiklik ile Sakız Adası'ndaki ziraat arazileri dolayısıyla halktan alınmakta olan binde 4'lük verginin binde 10'a çıkartılması fakat bu zamma karşın ahaliden alınan tütün öşürünün alınmaması¹⁴³⁰ ile ilgili yapılan değişiklik olmuştur.

Bazı vergi konuları kanun çıkarılmasını gerektirmiş, bu sebepten ötürü Meclis'in açık olduğu zamanlar konu Meclis-i Vükela'dan Meclis-i Mebusan'a gönderilmiştir. Meclis-i Vükela içinde bu tür belgeler hayli fazla olmakla birlikte hepsine yer vermek mümkün olmadığından vergi çeşitliliğini göstermek bakımından yalnızca birkaç belge örneğine yer verdik:

¹⁴²⁵ MV. 123/49.

¹⁴²⁶ Tekâlif-i Şeriye vergileri için bkz. Ahmet Tabakoğlu, "Tekâlif", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.40, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, C.40, s.336.

¹⁴²⁷ MV. 155/56.

¹⁴²⁸ 12 Adalar Patmos, Rodos, Karpathos, İstanköy(Kos), Kasos, İstanbali, Stampalea, Herke, Sömbeki(Simi), Leros, Kalimnos, İncirliada(Nisiros) ve Tilos Adalarından oluşmaktadır.

¹⁴²⁹ MV. 153/32.

¹⁴³⁰ MV. 156/10.

Haremeyn-i Şerifeyn’de kullanılması üzerine 1911 Nisanı’nda Vakıflar Bütçesi’nin gelir fazlası olan 2000 liranın Haremeyn-i Şerifeyn’de kullanılması istenmiş, bunun için bir kanun layihası hazırlanarak tasdik ve tedkik için Meclis-i Mebusan’a gönderilmiştir¹⁴³¹.

Evkaf bütçesindeki inşaat ve tamirat için ayrılan paranın yetersiz olması sebebiyle bütçenin gelirler ve masraf kısımlarına zam yapılmasına dair bir kanun layihası hazırlanarak Meclis-i Mebusan’a gönderilmiştir¹⁴³².

Otomobil, otobüs, tramvay, omnibüs ve vapurlardan alınacak Temettü Vergisi miktarlarına dair hazırlanan kanun layihası tetkik ve tasdik edilmek üzere Meclis-i Mebusan Riyâseti’ne gönderilmiştir¹⁴³³.

Seyr-i Sefain İdaresi memurlarının maaşlarından belli bir meblağ kesilerek yetim ve dulların maaşları ödenmektedir ancak 1912 yılı başlarında bu kesintiler yetmemeye başladığı için eksik kısmın Seyr-i Sefain İdaresi varidatından tamamlanması için bir kanun layihası hazırlanmıştır¹⁴³⁴.

Dâhiliye Nezareti’nin İstanbul sehri için çıkarılması gerekli haritanın masraflarına mukabil emlak ve arsaların bir yıllık vergisinin %10’u nisbetinde geçici olarak vergi alınması talebi üzerine Şura-yı Devlet bir kanun layihası hazırlar, Dâhiliye Nezareti’nin hazırlanan bu kanun layihası ile birlikte gönderilen talebini olumlu karşılayan Meclis-i Vükela usul olduğu üzere kanunun tetkik ve tasdiki için Meclis-i Mebusan Riyasetine gönderilmesini bildirir¹⁴³⁵.

Müteahhit ve mültezimlerin temettu vergisine tabi tutulmasına dair Maliye Nezareti’nin talebi üzerine Tanzimat Dairesi’nden hazırlanan mazbatalar Meclis-i Vükela’ya gönderildiğinde Meclis-i Vükela bu talep ve mazbataları usul olduğu üzere Meclis-i Mebusan riyasetine havale etmiştir¹⁴³⁶.

Devletin gerek siyasi, gerek mali işlerini kontrol altında tutmaya çalışan Meşrutiyet bürokratları, gelişen siyasi ve askeri olaylar neticesinde 1913 yılında merkeziyetçi

¹⁴³¹ MV. 151/5.

¹⁴³² MV. 160/8.

¹⁴³³ MV. 159/136.

¹⁴³⁴ MV. 226/112.

¹⁴³⁵ MV. 163/65.

¹⁴³⁶ MV. 165/7.

tutumlarından ödün vermek durumunda kalmıştır. 1913 yılında çıkarttıkları İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu ile idari konulardan vergilere kadar pek çok hususta yeni bir düzenlemeye gidilmiştir.

4 Mart 1913'te Meclis-i Vükela'da (muvakkaten) alınan karar¹⁴³⁷ ile 26 Mart 1913 tarihinde çıkarılan “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanun-ı Muvakkati”¹⁴³⁸ ne göre artık gelirler tek merkezde toplanmıyor vilayetlere bırakılıyordu. Bu kanuna göre:

Vilayet hizmetleri karşılığı öşür ve diğer vergi kalemlerine yapılan eklerden elde edilecek tutar, vilayete ait mal, emlak gelirleri, vilayete ait köprü, iskele, kayık gibi halkın kullanımına sunulan hizmetlerden alınacak ücretler ya da bunların iltizam gelirleri, tramvay, minibüs, otobüs ve otomobil işleten nakliye şirketlerinden ve çeşitli sanayiye ait fabrikalardan alınacak senelik ücretler ve bunlara verilecek imtiyaz ve ruhsattan başına alınan beş liradan elli liraya kadar değişen ruhsatname harçları, numune çiftlik, tarla, çiftçilik okulları, damızlık hayvanlar, zirai alet depoları, sanayi okulları ve sergilerinin gelirleri ile ticaret sergileri ve panayır gelirleri ziraat aletlerinin kiralanmasından elde edilecek gelirler, vilayet tarafından yapılan ve idare edilen okulların her türlü gelirleri, vilayet matbaa ve gazete gelirleri, vilayete hibe ve vasiyet yolu ile bırakılan gelirler ve kanuna uygun olarak vilayet tarafından edinilmiş diğer tüm gelirler olağan gelir/bütçe kapsamında sayılmıştır. Senelik genel vergiye geçici olarak eklenecek ek vergi gelirleri, borçlanma yoluyla elde edilecek gelirler, hibe ve vasiyet usulü ile vilayete bırakılan bağışlar, gerekli durumlarda genel bütçeden yapılacak yardımlar ve olağan bütçenin fazla gelirinden gerekirse ayrılacak tutar da olağanüstü bütçe kapsamında kabul edilmiştir¹⁴³⁹.

Kanun değişikliği yanında soru işaretleri getirmiştir. 13 Nisan 1913'te Beyrut vilayeti Dâhiliye Nezareti'ne bir evrak göndererek Vilayet Kanunu gereği mahallerine terk olunmuş varidatın kalanını kast ederek 324 senesinden 328 senesi sonuna kadar olan kalanın da vilayetlere terkinin gerektiğini dile getiren bir evrak göndermiş, Dâhiliye Nezareti de durumu Meclis-i Vükela'ya bildirmiştir. Konu hakkında henüz kesin bir bilgisi olmayan Meclis-i Vükela ise konuyu incelenmesi için Maliye Nezareti'ne

¹⁴³⁷ MV. 229/131.

¹⁴³⁸ II. Tertip Düstur C.V, s.187-216.

¹⁴³⁹ II. Tertip Düstur C.V, s. 202-205.

göndermiştir¹⁴⁴⁰. Başka bir soru ise Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından ortaya atılmış yeni vilayet kanunu gereği vilayetlerin hususi gelirleri Ziraat Bankası tarafından ödeneceği için, bu gelirlerin %2,5'ünün Ziraat Bankası'na bırakılıp bırakılmaması sorulmuş, Meclis-i Vükela ise bırakılmasına karşı çıkmıştır¹⁴⁴¹.

1914 yılında ise ülke I. Dünya Savaşı'na girmiş, mali olarak Osmanlı Devleti çok büyük bir sarsıntı ve yokluk içine düşmüş, bu dönemde de yapabileceği tek şey olarak vergilere sarılmıştır. Vergiler her devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de can simidi olmuş, kar vergisi, çadır vergisi gibi çeşitli vergilere başvurmak durumunda kalan devlet, bu vergiler ile ülkenin ihtiyaçlarını karşılamış, yol yapmış, hastane yapmış, okul yapmış, yanan mahalleri onarmış, depremde evsiz kalanlara baraka yapmış, köprü yapmış. O zamanın koşullarında devlet olarak elinden ne geliyorsa yapmaya çalışmış. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte batılı bir biçimde ele alınan mali düzen sayesinde ilk kez çağdaş bir bütçe çıkarılmış, bu bütçe sayesinde devletin mali çıkmazları, açıkları, gelecek tahminleri ortaya dökülerek devletin olası bir tehlike hatta kriz yaşamasının önüne geçilmiştir. O kadar ki Meşrutiyetçilerin hazırladığı bu modern bütçe Cumhuriyet Dönemi bütçelerine de temel oluşturmuştur.

Meclis-i Vükela'ya vergi ile ilgili gelen belge sayısındaki çokluk, bu konunun devlet açısından ne denli önemli olduğunu göz önüne serdiği gibi Maliye Nezareti'nin yanı sıra Meclis-i Vükela'nın gönderilen her konu hakkında vermiş olduğu hükümler, Meclis-i Vükela'nın mali konuda Maliye Nezareti kadar aktif olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Meclis-i Vükela her konuda kendi fikrini direktmemiş, Maliye Nezareti bir konu hakkında fikir sunup ayrıca bununla ilgili bir kanun layihası gönderdiğinde, Meclis-i Vükela fikre karşı çıkmadan eğer meclis açıksa kanunu doğrudan Meclis-i Mebusan'a göndermiştir. Meclis-i Mebusan açık değil ise o vakit de *Meclis-i Umumi'nin küşadında kanuniyeti teklif edilmek üzere muvakkat* bir karar ile geçici de olsa Maliye Nezareti'nin istediği kanunu çıkarmıştır. Meclis-i Vükela belgeleri Maliye Nezareti ve Meclis-i Vükela hatta Meclis-i Mebusan arasındaki işleyişi görmemizi sağladığı gibi -her ne kadar çoğunu ele alamamış olsak da- alınan vergi çeşitliliğini görmek açısından oldukça zengin bir bilgi kaynağı olmuştur.

¹⁴⁴⁰ MV. 176/11.

¹⁴⁴¹ MV. 178/17.

5.4. Madenler

5.4.1. Maden Çeşitleri

Madenler Osmanlı Devleti'nin klasik dönemlerinde savaş mühimmatı yapımında, para basımında kullanılırken, 19. Yüzyılın sonlarından itibaren zenginleşme, sanayi hammaddesi olarak kullanma ve enerji elde etme açısından ön plana çıkmaya başlamıştır. Avrupa'da kıymeti daha erken fark edilen ve bu yolda politikaların üretilmesini sağlayan madenlerle ilgili Osmanlı Devleti de çeşitli politikalar geliştirmiş, ancak madenlerden Avrupa'nın yararlandığı kadar fayda sağlayamamıştır. Osmanlı topraklarında ilk kez 1815'te Bandırma'da borasit, 1829'da Zonguldak'ta kömür ve 1848'de krom keşfedilerek işletilmeye başlanmıştır¹⁴⁴². Devlet 1858'de Arazi Kanunnamesi yayınlamış, bu kanunname ile miri ve vakıf arazilerinde bulunan tüm madenlerin mülkiyeti kendisine geçmiştir. 1861 yılında ilk maden nizamnamesini çıkararak bu nizamname ile maden arama, üretme, madeni vergilendirme, kalhane, fabrikalar ve maden mühendislerinin görevlerini belirlemiştir. 1869 yılında ise 1861'de çıkardığından daha ayrıntılı bir nizamname yayınlamıştır. Bu nizamnameyi 1810 tarihli Fransız kanunundan almıştır. Madenler devlet tarafından işletilmesine rağmen çağdaşları ile aynı seviyeye gelememiş, sürekli zarar eden işletmeler haline gelmiştir. Bu sebeple devlet, madenleri aramak ve işletmeler oluşturmak konusunda yabancı sermayeye imkân tanımak durumunda kalmıştır¹⁴⁴³. Çünkü madencilik büyük sermaye isteyen, riskleri yüksek, geri ödemesi ise oldukça uzun süren ayrıca uluslararası fiyat hareketlerinden etkilenen bir sektördü ve o dönemin mali imkânsızlıkları içinde devlet tarafından işletilmesi oldukça zor görülmüştür. Bu yüzden devlet maden imtiyazlarını yüksek fiyatlar ile vererek onlardan vergi alma şikkını seçmiştir¹⁴⁴⁴.

Bununla birlikte tüm madenleri vermiş değildir, az sayıda da olsa emaneten işlettiği madenler de vardır. Devlet yabancı şirketlerden 1858 Arazi Kanunu çıkarılana kadar çıkarılan madenler için 1/5 oranında vergi almıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin sonuncu maden nizamnamesi olan 1906 Maden Nizamnamesi ile değişmiştir. 1906

¹⁴⁴² Reyhan Şahin Allahverdi ve Yavuz Tansoy Yıldırım, "Türkiye'de Kurulan İlk Özel Maden Şirketleri: Özdemir Antimuan Madenleri Limited Şirketi Örneği ve Aile İşletmelerinde Sürdürülebilirlik". **Tarih Okulu Dergisi**, Eylül 2013, Yıl:6, Sayı: XV, ss.183-203, s.184-185.

¹⁴⁴³ Allahverdi, s.185-186.

¹⁴⁴⁴ Turgut İleri, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'de Madencilğin Genel Durumu ve Atatürk'ün Madencilikle İlgili Düşünceleri", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Ocak 2011, C.19, No.1, ss.287-296, s.288.

Maden Nizamnamesine göre devlet işletmesini ihale ettiği şirket ya da kişilerden madenin mevcut olduğu arazinin her bir dönümü için yıllık:

Rüsum-1 Mukarrere(sabit vergi)	: Her bir 10 dönüm için 10 kuruş 6 santim
Rüsum-1 Nisbiyye(oransal vergi)	: -Yığın halinde olan madenin satış fiyatı üzerinden %10 kuruş 6 santim – 20 kuruş 6 santim
	-Damar halinde bulunan madenin satış fiyatı üzerinden ise %1 kuruş 6 santim / 5 kuruş 6 santim

İlk ihale ettiği zaman ise bir defaya mahsus olmak üzere:

Taharri (araştırma) ilmühaberi harcı olarak	:390-500 kuruş
Araştırma ruhsat harcı olarak	:500-1500 kuruş
Ferağ ve devir harcı olarak	:250-750 kuruş
Tahlil Harcı olarak	:530 kuruş
Ferman harcı olarak	:5300 – 21.200 kuruş

1908'den 1914 sonuna dek Osmanlı Devleti madenlerden toplamda 37.070.671 kuruş gelir elde etmiştir¹⁴⁴⁵.

Meclis-i Vükela belgeleri ışığında tezimizi kapsayan süreç içerisinde Osmanlı Devleti'nde işletilmesi ya da aranıp ortaya çıkarılması için izin verildiğini tespit ettiğimiz maden çeşitleri şunlardır:

Bakır, demir, zımpara, krom, kömür, bakırla karışık simli kurşun, altınla karışık simli kurşun, çinkolu simli kurşun, simli kurşun, kalamın, linyit, linyit kömürü, antimuan, arsenik, manganez, altınlı civa madeni, kükürt, borasit, mika, kurşun, petrol, altın, zift, bityum, asfalt, altın, gümüş, nikel, platin, brom, iyot tuzları, çinko, kalay, arsenik. Ayrıca kereste, odun kömürü, taş ocağı ve maden suyu için de ruhsat verilmiştir.

¹⁴⁴⁵ Öztel, s.106-108.

Elimizdeki belgelerin bir kısmı maden arama ruhsatı bir kısmı bulunan madeni işletme ruhsatı olduğu için, bu belgelere dayanarak hangi şehirde hangi madenin olduğunu söylemek çok doğru bir hareket olmayabilir, diğer yandan işletme imtiyazlarına bakarak 1908-14 yılları arasında hangi şehirde hangi madenin ortaya çıkarılmış olduğunu söyleyebiliriz:

Simli Kurşun¹⁴⁴⁶: Bandırma, İznik, Giresun, Trabzon vilayeti Of kazası, Aydın vilayetinin Bodrum kazası, İzmit sancağı Karasu nahiyesi, Edirne'nin İskece kazası, Edirne'nin Dedeğaç sancağı, İzmir Seydiköy, Urla Kavacık, Gebze, Kırşehir ve Adapazarı'nda ortaya çıkarılmıştır.

Zımpara: Aydın vilayeti genelinde toplanmıştır. Aydın vilayetinin Menteşe Sancağı, Saruhan Sancağı, Denizli Sancağı, Karacasu Mevkii, Halkapınar Mevkii, Tire Kazası ve Söke Kazası ile Muğla'nın Tepeköy ve Akhisar kazasının Marmara nahiyelerinde toplanmıştır.

Linyit: Bayburt, Aydın Nazilli, Aydın Köşkdere köyü, Çatalca sancağı Büyükçekmece kazası, Edirne Dedeğaç, İzmir Torbalı ve Manastır vilayeti Görüce kazasında çıkarılmıştır.

Krom: Krom da zımpara gibi Aydın vilayetinde toplanmıştır. Aydın vilayetinin Menteşe sancağı, Denizli sancağı, Mekri(Fethiye) kazası ve Köyceğiz mevkileri ile Kastamonu vilayeti Taşköprü kazası, Mersin ve Manastır vilyaetinin Kerebine kazası krom bulunmuş olan diğer yerlerdendir.

Kömür: Edirne Dedeğaç, Kastamonu Daday kazası ve Ereğli Kozlu'da bulunmuştur.

Zift: Halep'in Menbiç kazasında,

Altın: Suriye'nin Hasbiyya kazasında, Gekbuze kazası Taşköprü nahiyesinde,

Bakır: Adapazarı kazası Hendek nahiyesi,

Manganez: Selanik Vilayeti Langaza kazası, Aydın vilayeti Fethiye kazası, Karesi sancağı ve Trabzon'un Yomra nahiyesi,

¹⁴⁴⁶ Bakır, çinko ve altınla karışık simli kurşun ve kurşun madenleri de dâhildir. Kurşun madeni yalnızca Edirne'nin Dedeğaç sancağında bulunmuştur.

Mika: Aydın vilayetinde toplanmış olup, Saruhan sancağındaki Gördus ve Demirci kazalarında bulunmuştur

Demir: Edirne vilayeti Kırkkilise (Kırklareli) Sancağı, Cebel-i Bereket ve Aydın vilayeti İzmir sancağı Torbalı mevkiinde,

Borasit: Karesi sancağı Fort nahiyesi

Neft: Van vilayeti Bargiri nahiyesi

Petrol: Van vilayeti Bargiri nahiyesi

Kükürt: Trabzon vilayetinin Tirebolu kazası

Maden suyu: Hüdavendigâr vilayeti Eskişehir kazası Laçın karyesi ile yine Hüdavendigâr vilayetinin Kirmastı kazasında bulunmuştur.

5.4.2. Maden İşletme İmtiyazları

Tezimizi kapsayan süreç zarfında Meclis-i Vükela'ya maden konusunda tam 260 belge gelmiş, bu belgelerden 187 tanesi maden arama ruhsatları olmuştur. Bu ruhsatlar yalnızca maden işletme ruhsatı değil ayrıca maden arama ruhsatı ya da sadece maden arama ruhsatı şeklindedir. Verilen 187 ruhsattan 48 tanesi yabancı devlet tebaasına verilmiştir. Bunlardan maden arama ruhsatına sahip olanlar aşağıda göreceğimiz üzere genel olarak başkasından devir alma yolu ile ruhsat sahibi olurken, bulunan madenlerin işletme imtiyazları ise “Şura-yı Devlet ve Meclisi Vükela kararıyla” kişiye doğrudan verilmiş, ruhsatın verilmesi için ise Ticaret ve Ziraat Nezareti görevlendirilmiştir.

Yabancı Devlet Tebaasına Verilen Maden Arama Ruhsatları:

Giresun / Akköy Nahiyesi'nin Boz Tekyevari Karyesi'nde simli kurşun, çinko, bakır, manganez araması için Alman tebaasından Baron Frederik Koşenberg'e ruhsat verilmiştir. Buradaki maden arama ruhsatı daha evvel Tosyalızade Mehmed Ali ve Çolakzade Mehmed Ziya Efendiler'e ait olup, 13 Şubat 1910 tarihiyle bu haklarını Baron (Frederick Koshanberg) Frederik Koşenberg'e devr etmişlerdir¹⁴⁴⁷.

¹⁴⁴⁷ MV. 137/15.

Bolu Sancağı'nın Hamidiye Kazası Dereboyca Nahiyesi'nde simli kurşun ve kalay araması için Rusya tebaasından olan Cevahirizade Hamid Bey'e 6 Mart 1910 tarihinde ruhsat verilmiştir¹⁴⁴⁸.

Trabzon'a bağlı Görele kazasında simli kurşun, çinko ve bakır madenleri aranması için Kurumlu Golk Garavil ve ortaklarına ruhsat verilmiştir, Golk Garavil kendine ait olan 133 hisseden 5 hissesini Yunan Devlet tebaası olan Efrindi Penapoti'ye devr ederek Yunan vatandaşı Efrindi Penapoti'yi de bu madenlere ortak etmiştir¹⁴⁴⁹.

Trabzon'un Görele Kazası Gelene Karyesi'nde bakır, simli kurşun ve çinko madeni arama ruhsatına sahip olan Anestaş Lamidyani ve ortakları sahip oldukları 133 hisseden 5 hisseyi 20 Haziran 1910 tarihinde Yunan tebaasından olan Akridi Yenayot'a devr ederek onu da bu madenlere ortak yapmışlardır¹⁴⁵⁰.

Adana'ya bağlı Anamur Kazasında bulunan Malaç Karyesinde maden aranması için daha evvel Yorgi Yorgiyev'e verilmiş olan ruhsatname hissesi Fransız vatandaşı Mösyö Boron de Katelin'e devr edilmiştir¹⁴⁵¹.

Adana'ya bağlı İçel Sancağı Anamur Kazasında maden araması için daha evvel Andon Yorgiyev'e verilen maden arama ruhsatı 10 Ocak 1911'de Fransız vatandaşı Jol dö Katelin'e devr edilmiştir¹⁴⁵².

Trabzon'un Ordu kazasına bağlı Akkilise, Akkiriş, Tazevara, Yeniköy ve Ahtaba köylerinde bakır ve simli kurşun madenleri için daha önce İngiliz William Dawson ve ortaklarına ruhsat verilmiş, 13 Şubat 1913'te bu isimler hisselerinden bir kısmını Fransız Henry Posko'ya devr ederek, onu da buradaki madenlere ortak etmişlerdir¹⁴⁵³.

Nif Kazası İğdecik Köyünde, manganez ve simli kurşun madenlerinde arama hakkına sahip olan Parmaksızzade Ali Bey ile Abdullah Taşcızzade Galib Efendi 16 Şubat

¹⁴⁴⁸ MV. 137/82.

¹⁴⁴⁹ MV. 141/13.

¹⁴⁵⁰ MV. 141/58.

¹⁴⁵¹ MV. 141/105.

¹⁴⁵² MV. 148/32.

¹⁴⁵³ MV. 174/17.

1913'te tüm haklarını Avusturya - Macaristan devlet tebaasından olan Mr. Markofiko'ya devr etmişlerdir¹⁴⁵⁴.

Mekri Kazasında krom madeni için araştırma ruhsatına sahip olan Mehmed Vasıf Efendi, 4 Mart 1913'te bu haklarını İngiliz vatandaşı (Stanley Patterson) İstanlı Paterson'a devr etmiştir¹⁴⁵⁵.

Aydın vilayeti Salihli kazasının Gökköy mevkiinde maden araması için ruhsat verilen Yankosimonidi ve Serkoksikbaşyan Efendiler hisselerinin bir kısmını 20 Mayıs 1913'te İtalya devlet tebaasından Alber Hayim Bardo'ya devr ederek, onu da kendilerine ortak etmişlerdir¹⁴⁵⁶.

Aydın vilayetinin Muğla kazası Döğrek karyesinde zımpara madeni arama ruhsatı 20 Mayıs 1913 tarihinde İngiliz vatandaşı olan Alagoritel isimli şahısa sahiplerince devr edilmiştir¹⁴⁵⁷.

Aydın vilayetinin Alaşehir kazasına bağlı olan Kozluca ve Osmanlı karyelerinde altın ve maden araması için daha evvel ruhsat verilmiş olan İlya Lata, Abdullatif ve Alko Nikolaydi Efendiler 1 Temmuz 1913'te tüm haklarını Fransa tebaasından olan Elize Kifre'ye devr ve ferağ etmişlerdir¹⁴⁵⁸.

Suriye vilayeti Havran sancağına bağlı Osmaniye'de demir madeni aramaları için Abdülkadir Kabai ve ortaklarına verilmiş olan maden arama ruhsatı, bu şahıslar tarafından 7 Ağustos 1913'te Süleyman Nasıf ve İngiltere tebaasından Edward Thomas Buksal'a devr edilmiştir¹⁴⁵⁹. Aynı şahıslar Suriye vilayetinin Havran sancağına bağlı Aclun kazasında bulunan petrol arama ruhsatlarını da Süleyman Nasıf ve İngiltere tebaası vatandaşı olan Edward Thomas Buksal'a devr etmişlerdir¹⁴⁶⁰.

Amasya sancağının Çeltik mevkiinde bir kömür madeni olduğu düşünülmektedir. Burada arama yapılması için daha önce Nişan Rupen ve Girkor isimli şahıslara maden arama ruhsatı verilmiş, 17 Eylül 1913'te bu şahıslar maden araması için sahip oldukları

¹⁴⁵⁴ MV. 174/34.

¹⁴⁵⁵ MV. 174/125.

¹⁴⁵⁶ MV. 177/43.

¹⁴⁵⁷ MV. 177/45.

¹⁴⁵⁸ MV. 178/81.

¹⁴⁵⁹ MV. 179/57.

¹⁴⁶⁰ MV. 179/58.

hisselerinin %50'sini Fransa devlet tebaasından Baron Antuvan Dö Doze ile Şahir Begyan Harditon'a vermiş, bu şekilde hisselerine bu isimleri de ortak etmişlerdir¹⁴⁶¹.

Mekri(Fethiye) kazası, Üzümlü karyesinde krom madeni arama ruhsatına sahip olan Hacı Nikola Loyzidi Efendi, sahip olduğu ruhsat arama hakkını İngiltere tebaasından Stanley Patterson'a devr etmiştir¹⁴⁶².

Aydın'ın Köyceğiz kazasında manganez araması için ruhsat verilen eczacı Leoyenedi Coni ve Nikola Çerinko, sahip oldukları tüm haklarını 9 Kasım 1913'te Avusturya tebaasından olan Marko Aksika'ya devr etmişlerdir¹⁴⁶³.

Aydın vilayeti Menteşe sancağına bağlı Mekri kazası Kargı ve Koca Çiftliği'nde krom madeni araması için ruhsat verilmiş olan Ohannes Mefriyan Efendi haklarının tamamını 12 Aralık 1913'te İngiltere tebaasından Mösyö Stanley Patterson'a devr etmiştir¹⁴⁶⁴.

Ayvalık kazasında bulunması ihtimal olan kurşun, çinko, kömür, altın ve demirin araştırılıp bulunması için kendisine ruhsat verilen Proderomas Efendi 11 Ocak 1914'te haklarını Rusya tebaasından Emberozı Mavrokordatyos Efendi'ye devr etmiştir¹⁴⁶⁵.

İzmir kazası Hıristiyan karyesinde zımpara madeni araştırması için kendisine ruhsat verilmiş olan Yorgi Veledi Dimitri sahip olduğu hisselerin yarısını 18 Ocak 1914'te İngiltere tebaasından Alfred Şarno'ya devretmiştir¹⁴⁶⁶.

Edirne'nin Gelibolu sancağına bağlı Şarköy kazasında hakları Halil Rıfat Paşa'ya ait olan linyit ve petrol madenleri vardır, ancak Halil Rıfat Paşa ölmüştür ve ondan kalan yıllık 15 bin lira ile faizi olan 2500 küsur liralık bir borç vardır, bu madenler için talip olan Avusturya tebaasından maden mühendisi Mösyö İstanlas Mihalik'e bu borcu ödemesi koşulu ile madenler devredilmiştir¹⁴⁶⁷.

Cebel-i Bereket'in Dört Yol kazasında bakır, demir, manganez, simli kurşun madenleri araması için daha önce İngiltere tebaasından mühendis Mösyö Şarl Wilkonson'a verilen

¹⁴⁶¹ MV. 180/24.

¹⁴⁶² MV. 182/15.

¹⁴⁶³ MV. 182/23.

¹⁴⁶⁴ MV. 183/26.

¹⁴⁶⁵ MV. 184/27.

¹⁴⁶⁶ MV. 184/43.

¹⁴⁶⁷ MV. 187/14.

maden arama ruhsatı 12 Nisan 1914 tarihinde yine İngiltere tebaasından olan Mösyö Parse Hanton'a devredilmiştir¹⁴⁶⁸.

Tire'nin Küçük Kadife karyesinde zımpara madeni için daha evvel ruhsatname verilen Mehmed Şükrü ve Salih Firdevsi Beyler 3 Mayıs 1914'te haklarını Fransa devlet tebaası olan Mösyö Traspol Panako'ya devretmişlerdir¹⁴⁶⁹.

Kudüs sancağına bağlı Halilürrahman kazasında petrol, bityum ve asfalt araması için ruhsat verilen İsmail Hakkı Bey, Selim b. Halil Eyyüb ve Süleyman b. Nasife var olan tüm haklarını 8 Temmuz 1914'te Amerika tebaası olan Mösyö Yulim Edward Yermıs ile Oskar Kaffe'ye devretmiştir¹⁴⁷⁰.

Aydın vilayeti Menteşe sancağına bağlı Meblas kazasının Kayabaş köyünde çıkarılan zımpara madenin ihalesi İngiltere vatandaşı olan Ernest Abuta'ya verilmiştir¹⁴⁷¹.

Yabancı Devlet Tebaasına Verilen Maden İşletme İmtiyazları:

Kale-i Sultaniye'nin Ortaca köyünde çıkarılan simli altın madenin işletilmesi için 99 yıl müddetle Fransa devlet tebaası olan Kostavyanus Efendi'ye ruhsat verilmiştir¹⁴⁷².

Edirne'nin Dedeğaç sancağı Karacık köyünde çıkarılan zift, petrol ve linyit madenin işletilme ruhsatı İngiltere tebaasından (Charley Nagri ?) Çarli Nakir'e verilmiştir¹⁴⁷³

Kale-i Sultaniye'de Yeniköy ve Ortaca civarında çıkarılmış olan simli altın madenini işletmek için 99 yıl müddetle Fransız Amédée Banos'a ruhsat verilmiştir¹⁴⁷⁴.

Aydın vilayeti Saruhan sancağı Gördus(Gediz) kazasına bağlı Sökeler köyünde bulunan mika madeni¹⁴⁷⁵ ile yine Saruhan'a bağlı Demirci Kazasındaki Bayramşah köyünde bulunan mika madeni işletilmesi için 99 yıl müddetle İngiltere tebaasından Madam Kristine Wilson'a verilmiştir¹⁴⁷⁶. Aynı şahsa 99 sene müddetle, İzmir'in Torbalı

¹⁴⁶⁸ MV. 187/37, 187/51, 187/54, 188/9, 188/10.

¹⁴⁶⁹ MV. 188/12.

¹⁴⁷⁰ MV. 190/29.

¹⁴⁷¹ MV. 226/22.

¹⁴⁷² MV. 227/85.

¹⁴⁷³ MV. 227/90.

¹⁴⁷⁴ MV. 227/91.

¹⁴⁷⁵ MV. 229/48.

¹⁴⁷⁶ MV. 229/65.

nahiyesi Dağkızılca ve Karaottımarı köylerindeki linyit madeninin¹⁴⁷⁷, Urla kazasına bağlı Birgi karyesinde bulunan altınlı civa madeninin¹⁴⁷⁸ ve Torbalı nahiyesinde çıkarılan demir madeni işletmesi de verilmiştir¹⁴⁷⁹.

Trabzon'un Ordu kazası Bulaman nahiyesinde bulunan bakır ve çinko madenlerinin işletme ruhsatı 99 sene müddetle Fransa devlet tebaasından Tranb Karmenyani'ye verilmiştir¹⁴⁸⁰.

Aydın vilayeti Saruhan sancağına bağlı Görduş (Gediz) kazasındaki zımpara madeni işletilmesi için Almanya tebaasından Mösyö Tolpi uhdesine 60 sene müddetle verilmiştir¹⁴⁸¹.

Cezair-i Bahri Sefid vilayeti Rodos Adası Londoz nahiyesi Ercu Manlos karyesindeki toprak ocağının işletme ruhsatı 60 sene müddetle Osmanlı tebaasından Levn Pertobek ile Fransa tebaasından Şarl Mas uhdesine verilmiştir¹⁴⁸².

Trabzon vilayeti Tirebolu kazasına bağlı İsrail karyesindeki bakır madeni¹⁴⁸³ ile Karukaya karyesindeki bakır madeni 99 sene müddetle İngiltere tebaasından Hengri Odin Peyri'ye verilmiştir¹⁴⁸⁴.

İzmir sancağı Seydiköy nahiyesi Gümüldün Köyü'ndeki çinkolu simli kurşun madeninin işletme ruhsatı 99 sene müddetle Fransa tebaasından olan Jorj Brudurm'a verilmiştir¹⁴⁸⁵.

Aydın vilayeti Çine kazasında bulunan arsenik madeni işletme ruhsatı 99 sene müddetle İngiltere devleti tebaasından Methyu Order ve ortaklarına verilmiştir¹⁴⁸⁶.

Aydın vilayeti Karacasu kazası Karataşlağ'da bulunan zımpara madeni işletme ruhsatı 60 sene müddetle İngiliz tebaasından Edward Hatkinson ile ortaklarına verilmiştir¹⁴⁸⁷.

¹⁴⁷⁷ MV. 229/56.

¹⁴⁷⁸ MV. 231/93.

¹⁴⁷⁹ MV. 237/13.

¹⁴⁸⁰ MV. 229/63.

¹⁴⁸¹ MV. 229/67.

¹⁴⁸² MV. 229/72.

¹⁴⁸³ MV. 231/39.

¹⁴⁸⁴ MV. 231/225.

¹⁴⁸⁵ MV. 231/92.

¹⁴⁸⁶ MV. 231/325.

¹⁴⁸⁷ MV. 231/351.

Aydın'da Karacasu kazasının Göztepe mevkiinde bulunan zımpara madeni işletme ruhsatı 60 sene müddetle Osmanlı, İngiliz ve Fransız vatandaşları olan 3 müteahhide verilmiştir¹⁴⁸⁸.

Cebel-i Bereket'te bulunan demir madeninin işletme imtiyazı 99 sene müddetle Ahmed Hamdi, Yanko Simonidi, Lionida Nikolayedi ile Yunan tebaasından Antuvan Areli'ye verilmiştir¹⁴⁸⁹.

İzmit sancağının Adapazarı kazasında bulunan Akçukur ve Karatekeli köylerinde çıkarılan simli kurşun, kalamın ve bakır madenleri ruhsatı 99 sene müddetle Avusturyalı Robert Kavol'e verilmiştir¹⁴⁹⁰.

Ankara vilayeti Kırşehir sancağı Halkalı köyünde bulunan simli kurşun madeninin işletme ruhsatı 99 sene müddetle İngiliz Edward Vetil ile Yunanlı Yani Senyorito Vostelyo Vesiri'ye verilmiştir¹⁴⁹¹.

Aydın vilayeti Karacasu kazasının Geyve mevkiindeki zımpara madeni¹⁴⁹² ile Söke kazasındaki Moreli ve Kemer köylerinde bulunan zımpara madeninin işletme ruhsatı 60 yıl müddetle İngiliz Ernest Abut'a verilmiştir¹⁴⁹³.

Son olarak Trabzon'un Görele kazasının Gırlak mevkiinde bulunan bakır madeninin işletme ruhsatı 99 yıl müddetle İngiliz Mösyö Frederick Hany Han'a verilmiştir¹⁴⁹⁴.

Bu verilerden yola çıkarak diyebiliriz ki, "maden arama" imtiyazlarında, ruhsat alanlar genelde devir yolu ile öncekilerden ruhsat almıştır. Yabancı vatandaşların *maden arama* imtiyazlarında da bu göze çarpmaktadır. Bu muhtemelen o bölgelerin daha evvel birilerine verilmiş olmasıyla ilgilidir. Daha evvel o ruhsatı alan kişiler madeni bulamamış bu yüzden şimdi başkalarına devretmek durumunda kalmıştır. Devir için kullandığımız tarihler ise, devir taleplerinin Meclis-i Vükela'da görüşülüp onaylandığı tarihlerdir. Yukarıdaki belgelere baktığımızda İngiliz vatandaşı olan Madam Kristin Wilson'un en fazla maden imtiyazı alan kişi olduğu görülmektedir. Ayrıca bazı

¹⁴⁸⁸ MV. 232/70.

¹⁴⁸⁹ MV. 235/94.

¹⁴⁹⁰ MV. 236/90.

¹⁴⁹¹ MV. 236/94.

¹⁴⁹² MV. 236/99.

¹⁴⁹³ MV. 236/116.

¹⁴⁹⁴ MV. 237/44.

imtiyazlar 60 yıl müddetle verilir iken bazılarının 99 yıl olması, imtiyazı alan kişilerle değil, madenin cinsi ile ilgilidir. Linyit, simli kurşun, kömür, manganez gibi madenlere 99 yıl imtiyaz verilirken, toprak ocağı, zımpara, krom gibi madenlere 60 yıl imtiyaz verilmiştir.

Bu dönem varlığını gördüğümüz yabancı şirketler Ereğli Osmanlı Şirketi¹⁴⁹⁵, Varkır Lumuniye Şirketi¹⁴⁹⁶, Maden ve Cevahir ve Mevad-ı Madeniyye Anonim Şirketi, Kozlu Kömür Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi¹⁴⁹⁷, Balya Karaaydın Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi¹⁴⁹⁸, Charbonnages Reunies de Bender - Ereğli Şirketi, Maadin-i Osmanlı Anonim Şirketi¹⁴⁹⁹, Kesendere Madenleri Anonim Osmanlı Şirketi, Ereğli Maden Şirketi, Karasu Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi, Boraks Şirketi, Peterson ve Ortakları Şirketi, Krupp, Rosling Şirketleridir¹⁵⁰⁰.

İsmi geçen şirketlerin çoğu II. Meşrutiyet'ten çok önce kurulmuş, Fransa, İngiltere, Almanya, Rusya ve İtalya-Yunanistan menşeli ya da ortaklı şirketlerdir. Maadin ve Cevahir ve Mevadd-ı Madeniyye Anonim Osmanlı Şirketi¹⁵⁰¹, Kozlu Kömür Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi ile Maadin Osmanlı Anonim Şirketi 1908-1914 arasında kurulmuş şirketlerdendir¹⁵⁰².

1883'te kurulan Karamanyan Kumpanyası, 1885'te kurulan Gürcü Kumpanyası ve 1900'de kurulan Sarıcazadeler Şirketi ise maden işi ile uğraşan ve tamamen yerli sermaye ile kurulmuş olan şirketlerdir. Sarıcazadeler Şirketi, Fransız sermayesinin Ereğli Şirketi aracılığıyla bölgeye girmesi üzerine bölgede rekabet yaratmak için Sultan

¹⁴⁹⁵ MV. 185/29.

¹⁴⁹⁶ MV. 188/15.

¹⁴⁹⁷ Şirketi kurmak için başvuruda bulunan Mihalaki Kondupolus Efendi Osmanlı tebaasından olup, şirketin kurulumu için gerekli izni 9 Şubat 1913'te almıştır bkz. MV. 229/47, kurucusu Osmanlı vatandaşı olsa da bu şirket daha sonra Yunanistanlı bazı Rumlar ile İtalyanlar tarafından işletilecek, daha doğrusu şirketi kurmak isteyen Rum ve İtalyan vatandaşlar şirketi Osmanlı tebaası bir Rum vatandaşa kurduştur bkz. İsa Tak, "Osmanlı Döneminde Ereğli Kömür Madenlerinde Faaliyet Gösteren Şirketler", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 18, Erzurum, 2001, ss.253-257, s.255.

¹⁴⁹⁸ Karesi sancağının Balya nahiyesinde bulunan manganez madeni 8 Temmuz 1913'te bu şirkete 99 sene müddetle devredilmiştir. Bkz. MV. 231/185.

¹⁴⁹⁹ Tak, s.153-155.

¹⁵⁰⁰ Sevimay, s.169.

¹⁵⁰¹ 23 Haziran 1910 tarihinde kesin olarak kurulan şirketin kurucularında biri Fransız Mösyö Baron Jul Dö Katlen diğeri ise maden mültezimlerinden Mustafa Fazıl Efendi'dir. Kurulum merkezi İstanbul olan şirketin diğer yerlerde de şirket açmak hakkı bulunmakla birlikte imtiyazlarını kısmen başkalarına devretmek hakları da mevcuttur bkz. Celali Yılmaz, s.348. Şirketin 1914 yılında da varlığını sürdürdüğü Meclis-i Vükela'ya gelen bir belgeden görülmektedir belgeye göre Fransız asıllı Atınmar isimli şahıs, İçel'in Anamur kazasında çinko ve maden araması için almış olduğu ruhsatı 15 Şubat 1914'te bu şirkete devretmiştir MV. 185/25.

¹⁵⁰² Kurulum tarihleri için bkz. Toprak, s. 691-703.

II. Abdülhamit tarafından kurdurulmuştur¹⁵⁰³. Devletin emaneten idare ettiği yerli şirketler de vardı, bu şirketler Ereğli Kömür Madenleri, Ergani Madeni, Bulgar Dağı Madeni, Gümüşhacıköy Simli Kurşun Madeni, Eskişehir Lüle Taşı Madeni, Ankara Kil Madeni, Bağdat Dağ Ardı Krom Madeni, Bağdat Neft ve Zift Petrol Madenleridir¹⁵⁰⁴.

Ereğli Kömür Madenleri II. Mahmut Dönemi'nde keşfedilmiş, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte idaresi Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti'ne devredilmiştir. Bu madenler önceleri Bahriye memurlarınca idare edilmiş, daha sonra %60'ı tersan-i amire ihtiyaçlarına ayrılıp kalanı dışarıya satılırken bir kısmı da çalışanlarına ve kaşiflerine ayrılmıştır. Devlet burada 390 maden ocağı ruhsatı vermişse de bunlardan ancak 50 kadarı imalatta bulunmuştur. Bunlar içinde en fazla imalatta bulunan Osmanlı Ereğli Şirketi olmuştur¹⁵⁰⁵. Ergani bakır madeni ise 20 asırdır işletilen önemli bir maden olup önceleri bölge halkı ve işçiler tarafından işletilmiş daha sonra mültezimlerce devlet adına işletilmiştir. Halk madenleri bulup çıkarır, falaka denilen fırınlara döker ardından miri eritme fırınlarına naklederdi. Bunlardan elde edilen ham bakır %85 oranında olup, devlet bu ham bakırın kilosuna 72 para verirdi. Ergani'den çıkarılan bakırlar Tokat kalhanesine nakledilir, işlenecek halis bakır için gerekli olan yakıt ise devlet tarafından tedarik edilirdi. Madencilere ise üretilen kilo başına nakliye ücreti ödenmiştir¹⁵⁰⁶.

Asıl adı Boğa Dağı olan, Toros Dağlarının Konya vilayetiyle Adana Vilayeti arasında bulunan Bulgar Dağı madeni ise 1825-26 yıllarından itibaren iltizam usulü ile işletilmiştir. Gümüş ve altın gibi cevherlerin çıkarıldığı dağdan, 1901-2 yılı itibariyle hükümet genel masrafı madencilere ait olmak üzere buradan çıkarılan halis gümüşün dirhemi için 38.32 para, altının dirhemi için ise 12.17 kuruşluk bir fiyat belirlemiştir. Devlet bu altın ve gümüşleri darphanede ayırıp miktarı belli olduktan sonra madencilere bedelini ödemiştir¹⁵⁰⁷. Bu madenler umulduğu gibi modernize edilip umulan kârı da getirememiş olacak ki 1909 yılında devlet emaneten idare ettiği Ereğli Kömür Madeni, Ergani Madeni ve Bulgar Dağı Madenlerini Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nden gelen talep üzerine bir anonim şirkete ihale edilip edilemeyeceğini tetkik etmek üzere

¹⁵⁰³ Tak, s.254.

¹⁵⁰⁴ Öztel, s.178-180.

¹⁵⁰⁵ Elli yıllık imtiyaz alan şirket Ereğli madenleri kıyısında bir liman ve rıhtım inşa ederek buraları yönetme ve işletme hakkına da sahipti. Ayrıca şirket tüm kömür madenlerinin işletilmesi ve madenlere hizmet götürmek amacıyla demiryolu kavşakları inşa etme hakkını da almıştı bkz. Öztel, s.178-179.

¹⁵⁰⁶ Öztel, s.179-180.

¹⁵⁰⁷ Öztel, s.180.

Şura-yı Devlet'e göndermiş¹⁵⁰⁸ yapılan tetkikler sonunda 25 Mayıs 1909'da bu madenlerin talip olacak şirketlere ihalesi kararlaştırılmıştır¹⁵⁰⁹. Ereğli madenlerinden devlet gerek kendi ihtiyacını karşılıyor gerek yurt dışına ihraç yapıyor olmasına rağmen bu madenlerin modern ve Avrupai sistemle işletilmesi için dışarıdan bir mühendis getirilmesi gibi basit bir talebi dahi maddi sıkıntılar sebebiyle kabul edememiş, yerli mühendislerle idare edilmesi gerektiğini dile getirmiştir¹⁵¹⁰. Ancak 1914 sonuna dek bu madenlerin her hangi bir şirkete verildiğine dair Meclis-i Vükela'da bir belge olmaması bu madenlerin 1914 sonuna dek devletin idaresinde olduğunu gösterir. Yalnız 9 Şubat 1913'te, varlığına yukarıda da değindiğimiz, Osmanlı tebaasından Mihalaki Kondupolus Efendi'nin Şurayı Devlet ve Meclisi Vükela izniyle Ereğli mevkiinde Kozlu Kömür Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi adında bir şirket kurmasına ruhsat verilmiştir. Kurucusu her ne kadar Osmanlı vatandaşı ise de bu şirket Yunan ve İtalyan ortaklar tarafından kurdurulmuştur¹⁵¹¹.

Madenlerin yabancı imtiyazına devredilmesi o denli normal karşılanmıştır ki II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Sultan Abdülhamid'in üzerinde bulunan 11 parça maden işletmesi önce Maliye Nezareti'ne devredilmişse de bunun hemen ardından Sultan Abdülhamid bir irade-i seniyye ile bu madenlerin itibarlı bir sermayedar tarafından imalatını dile getirmiştir. Sultanın yayınladığı irade-i seniyye üzerine Fransız şirketlerden bazıları bu madenler için müracaat etmiş, madenlerin Fransız şirketlere verilip verilmemesinin sorgulanması Meclis-i Vükela gündemine dahi gelmemiştir. Konuyla ilgili Meclis-i Vükela'nın gündemine gelen ise Fransız şirketlerden iki vekil ile Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti arasında bir görüşme yapılarak anlaşmaya varılıp mukavele imzalanmış olmasına ve bu mukavele padişaha arz edilmesine rağmen padişahın henüz bununla ilgili iradeyi imzalamamış olmasıdır. Konuyu Meclis-i Vükela'ya taşıyan bakanlık hükümetten madenlerin Fransız şirkete verilmesi için gerekli olan muamelenin yapılması konusunda izin istemiş, bunun üzerine Meclis-i Vükela "*benim açımdan sorun yoktur gereğinin yapılması için konuyu Şura-yı Devlete*

¹⁵⁰⁸ MV. 124/54.

¹⁵⁰⁹ MV. 129/16.

¹⁵¹⁰ MV. 128/28, 176/38.

¹⁵¹¹ Tak, s.255.

gönderin” cevabını vermiştir¹⁵¹² 9 Haziran 1909’da ise aldığı bir kararla madenleri 40 sene müddetle Fransız sermayedar Mösyö Lorens’e ihale etmiştir¹⁵¹³.

Temmuz 1912’de Trablusgarp’ta bir maden bulunmuş, bunun üzerine Trablusgarp Kumandanlığı, bu madenin derhal Amerikan ya da İngiliz bir şirkete ya da bankalara ihale edilmesini dile getiren bir telgraf gönderdiğinde hükümet önce hızlıca bir inceleme yapılması gerektiğini belirten bir cevap vermiştir¹⁵¹⁴. Yani madenleri yabancı şirketlere vermek dönemin olağan, sıradan olaylarından. Yalnız petrol için durum biraz farklı gelişmiş, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra gerek Sultan Abdülhamid’in üzerindeki 11 parça maden gerekse ülkedeki tüm madenler Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti’ne devredilmiş olsa bile Bağdat ve Musul dolaylarında bulunan petrolün çıkarılıp işletilmesi için Herbert Ovalo Nikoli¹⁵¹⁵ isimli bir şahıs tarafından dilekçe ile başvurulduğu vakit, bu petrol madeninin işletme imtiyazının Hazine-i Hassa-ı Şahane’ye ait olduğu, bu bölgede petrol aranması için çok masraf etmiş olduğu bu yüzden eğer bu petroler birine verilecek ise bunu ancak padişah Sultan Abdülhamid’in yapabileceği dile getirilmiştir¹⁵¹⁶. Fakat Sultan Abdülhamid tahttan indirildikten sonra durum değişmiş 1909’un Temmuz ayında aynı şahıs yeniden başvuruda bulunduğu durumda durumun tetkik edildikten sonra hem İstanbul’da hem de Avrupa’nın gerekli yerlerinde ilana gidilerek bu petrolerin ihale ile verileceği söylenmiştir¹⁵¹⁷. Bu durum Sultan Abdülhamid daha koruyucu bir politika güdüyorken Meşrutiyetçiler aksini yaptı gibi düşünülmesine sebep olmamalı, çünkü son belgede ayırt edilmesi gereken nokta *madenleri verme imtiyazının el değiştirmiş olduğudur*, yoksa madenlerin verilip verilmemesi gibi bir mesele söz konusu değildir eğer Sultan Abdülhamid tahtta olsaydı o da madenleri *şartlarını beğendiği* birine ya da şirkete verecekti. Neticede Meşrutiyetçilerin çoğu Sultan Abdülhamid Dönemi bürokratları olduğu gibi, kullandıkları *maden nizamnamesi* de 1906 yılına aittir.

¹⁵¹² MV. 126/24.

¹⁵¹³ MV. 128/43.

¹⁵¹⁴ MV. 166/104.

¹⁵¹⁵ MV. 129/63.

¹⁵¹⁶ MV. 124/56.

¹⁵¹⁷ MV. 129/63.

5.5. Ekonomik Gelişmelerle İlgili Genel Bir Değerlendirme

Osmanlı Devleti, XVII. Yüzyılın sonlarına dek, gerek askeri gerek iktisadi açıdan dünya devletleri arasında iyi bir konumda olmuştur. Ancak bu tarihten sonra Avrupa'da başlayan sanayi inkılabının Osmanlı Devleti'nde yaşanmamış olması, batılı devletlerin gerek sanayi gerek iktisadi alanda ilerlemesini sağlarken Osmanlı Devleti'nin geri kalmasına neden olmuştur. O kadarki devlet tarafından oluşturulan harp sanayi bile zaman içinde ordunun ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmiştir¹⁵¹⁸. Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü bu durum Meşrutiyet Dönemine dek süre gelmiştir. Meşrutiyet Dönemi de bu gerçek değişmemiş, Osmanlı Devleti bir tarım ülkesi olarak kalmaya, ağır sanayisini dışarıdan alıp, dışarıya sattığı hammaddesini ise işlendikten sonra daha yüksek fiyatla satın almaya devam etmiştir. İttihat ve Terakki yöneticileri kendilerinden öncekilerden farklı bir ekonomik politika üretememişlerdir. Bu yüzden Sultan Abdülhamid Döneminde olduğu gibi II. Meşrutiyet Döneminde de madenlerin yabancı sermayedara verilmesi doğru bir hareket olmamakla birlikte dönemin koşulları içinde bu durum -hoş karşılanmıyor olsa bile -ki bu da şüpheli!- reel bir gerçek ve gereklilik olarak görülüp ele alınmıştır. Ayrıca devletin mali konularda yabancı sermayedarı itmiyor olması ya da onları özendirici düzenlemeler yapıyor olması aslında Meşrutiyet Döneminin meşhur ekonomisti Cavid Bey'in görüş ve politikalarına aykırı bir durum değildir.

Uzun yıllar Maliye Nazırlığı yapmış olan Cavid Bey'in görüşleri gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gerek tezimizi kapsayan süreç zarfında Osmanlı Devleti'nin ekonomi politikalarını şekillendirmiştir. Cavid Bey'e göre, bir yandan ülkedeki ekonomik birikim oluşturulmalı, diğer yandan yabancı sermayenin girişi kolaylaştırılmalıdır. Güçlü bir gümrük engeline rastlamayan yabancı malların ülke pazarlarını işgali ona göre kötü değil faydalı bir olaydır. Osmanlı ekonomisi dünya ekonomisinden tecrit edilmemeli ve uluslararası iş bölümünde Osmanlı Devleti payına düşen kısmı yani tarım sektörünü üstlenmelidir. O anki mevcut koşullarda sanayileşmeye çalışmak, ona göre ülkeyi yoksullaştıracak bir tutumdur. Kalkınmanın yabancı sermaye olmaksızın gerçekleşmesi ise mümkün değildir, bu yüzden yabancı sermayeyi Osmanlı topraklarına çekecek özendirici tedbirlere başvurulmalıdır. İttihatçılar Cavid Bey'in ekonomi hakkındaki fikirlerini ciddiye almış olmalı ki 1.

¹⁵¹⁸ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s.2.

Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllara dek yabancı sermayeye karşı etkili bir muhalefet yaratmamış, aslında kendinden önceki dönemden de farklı bir ekonomi politikası gütmeyerek liberal ekonomiyi sürdürüp ancak savaş ortamında milli ekonomiye yönelmişlerdir. Nitekim Cavid Bey'in görüşleri Mülkiye'de ders veren Sakızlı Ohannes Paşa ya da Portakal Mihail Paşa'nın görüşlerinden de farklı olmamıştır¹⁵¹⁹.

Osmanlı Devleti kurulduğu günden itibaren tarımla ilgilenen bir yapıya sahip olduğu için sanayi, toplumun ilgisini çekmemiştir. Çünkü toprak daima insanlara gerekli rızkı verip, geçimlerini sağlamış, sanayi ise özel bir teşebbüsü gerektirdiği gibi, dış pazara bağlı değişkenlere sahip ayrıca kapitülasyonların getirdiği kolaylıklar sebebi ile yerli ürünler yüksek oranlı ithal gümrükleri ile korunamamış, Osmanlı imalat sektörünün ihtiyaç duyabileceği hammaddeler kredi oyunları ile düşük fiyatlara kapatılıp yurt dışına sevk edilmiştir¹⁵²⁰. Ancak II. Meşrutiyet'ten itibaren, Cavid Bey her ne kadar *sanayi* değil öncelik olarak *tarım* vurgusu yapmış olsa da, Meşrutiyet düşünürleri tarafından "*sanayileşmenin gerekliliği*"ne de vurgu yapılmış, bunun için 1911 itibari ile üzerinde çalışılmaya başlanan Teşvik-i Sanayi Kanunu (Muvakkat) 12 Aralık 1913'te yürürlüğe konulmuştur. Ancak Meclis-i Vükela belgelerine baktığımızda kurulma talebi ile Meclis-i Vükela'ya gelen fabrika talebi¹⁵²¹ yok denilecek kadar azdır. Çünkü Teşvik-i Sanayi Kanunu¹⁵²² her ne kadar sanayileşme için teşvik edici özelliklere sahipse de temel problem olan "sermaye birikiminin olmaması" Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan da yararlanılamamasına sebep olmuştur. Vükelanın gündemine gelen fabrika konusu, ülkenin sanayi ihtiyacını satın aldığı yabancı fabrikalardır. Vükela'nın gündemine fabrika kurmak amacıyla çok az başvuru gelirken tarım yapan üreticiye dair onlarca - yüzlerce başvuru gelmiştir. Bu başvuruların tamamı savaş, sel, çekirge istilası, kuraklık vb. sorun yaşayan ve bu yüzden zor durumda kalan çiftçilerin yardım talebi ile ilgili olmuştur. Meclis-i Vükela bu çiftçilere ülkenin neredeyse her tarafına¹⁵²³ devlet eliyle açılmış olan Ziraat Bankası aracılığıyla düşük faizli krediler vermiştir. Eğer ki banka ödemesi gelmiş ancak yaşanan doğal afet ya da savaş durumu nedeniyle mahsulünü alamadığından ödeme yapılamamış ise çiftçilerin borçları Meclis-i Vükela tarafından ertelenmiştir. Meclis-i Vükela'nın gündemine çiftçiye dair yüzlerce belgenin gelmesi

¹⁵¹⁹ Toprak, s.291; Abdüllatif Şener, **Sona Doğru Osmanlı**, Ankara: Birleşik Yayınevi, 2007, s.32-34.

¹⁵²⁰ Toprak, s.288-289.

¹⁵²¹ Bkz talepte bulunup irade-i seniyye alanlar **MV**. 226/56, 227/14, 227/185, 231/211, 237/20.

¹⁵²² **II. Tertip Düstur**, C.VI, s.108-114.

¹⁵²³ Birkaç örnek için bkz. **MV**. 138/47, 171/63, 183/43, 187/16.

ülkenin ekonomik anlamda yürütücü gücünün ne olduğunun da göstergesi gibidir. Bununla birlikte -kurucuları yerli ya da yabancı olmasına karşın- ülkede açılmak için irade-i seniyye alan Türkiye Emlak Bankası¹⁵²⁴, Türk Ahali Bankası¹⁵²⁵, Osmanlı Sanayi Bankası¹⁵²⁶, İtibar-i Osmanlı Bankası¹⁵²⁷, Osmanlı Umur-ı Nafia Bankası¹⁵²⁸, Asya Bankası¹⁵²⁹, Milli Aydın Bankası¹⁵³⁰, Evkaf Bankası¹⁵³¹, Mısır ve Hindistan Bankası¹⁵³², Milli Emval-i Gayri Menkule Bankası¹⁵³³ gibi bankalar ekonominin hiç de durağan olmadığını düşündürmektedir. Nitekim II. Meşrutiyet Dönemi şirketleşme açısından da verimli olmuş, kurucuları yerli ya da yabancı olsa da, kurulma izni alan 73 şirketle ülkede ekonomik anlamda bir canlanma olmuştur.

Üstelik bu dönem devlete ait tüm iktisadi faaliyetler de tek elden kontrol edilmeye çalışılmış Duyun-u Umumiye'ye ait gelir haricindeki tüm varidatlar ve o zamana dek özerk yapıya sahip olan - Rüşumat Emaneti, Defteri-i Hakani (Tapu-Kadastro), Posta ve Telgraf Nezareti ve Hicaz Emekli Sandıkları gibi - müesseseler de Maliye Nezareti'nin bünyesinde toplanmıştır. Ayrıca II. Meşrutiyet ile birlikte Maliye Mektebi açıldığı¹⁵³⁴ gibi, bu alanda yetişip ülkenin maliyesini düzenlemesi amacıyla bir yandan Avrupa'ya öğrenci gönderilirken diğer yandan yurt dışından Osmanlı maliyesini düzenlemesi için uzman getirilmiştir. Ülkedeki mali düzeni denetleme amacıyla maliye müfettişlikleri de açılırken, verimli olmayan maliye memurlarının işlerine son verilip yeni bir mali düzen getirilmiştir. Bu dönemin en önemli mali gelişmelerinden biri de "bütçe"ye dair düzenlemeye gidilmesi olmuştur. 1909 yılı itibari ile batılı anlamda bir bütçe hazırlanarak gelir-gider tahminleri konusunda dengeli bir tablo yakalanarak, devletin beklenmedik bir anda mali bir kriz yaşaması engellenmiş, bütçeye getirilen bu önemli yenilik Cumhuriyet Döneminde de kullanılmıştır.

¹⁵²⁴ MV. 229/104.

¹⁵²⁵ MV. 227/38.

¹⁵²⁶ MV. 226/90.

¹⁵²⁷ MV. 226/46.

¹⁵²⁸ MV. 226/36.

¹⁵²⁹ MV. 232/119.

¹⁵³⁰ MV. 233/114.

¹⁵³¹ MV. 234/47.

¹⁵³² MV. 235/127.

¹⁵³³ MV. 236/93.

¹⁵³⁴ Öztel, s.309.

SONUÇ

Meclis-i Vükela, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu günden itibaren varlığını sürdüren önemli bir kurumdur. Devletin, padişah ile birlikte yürütücü gücü olan kurum, Sultan Orhan zamanında “Divan-ı Hümayun” ismi ile anılırken II. Mahmut Dönemi yapılan yenilikler ve ardından gelen padişahların döneminde tedrici biçimde “Meclis-i Vükela”ya dönüşmüştür. II. Mahmut Dönemi batının modern kurumları ile nazırlıklar oluşturulurken Meclis-i Vükela da oluşmaya başlamıştır. Kurum 1876 yılında Kanun-ı Esasi'nin ilanı ile anayasada kendine yer edinmiş, ancak Sultan Abdülhamid'in baskın karakteri sebebi ile ülkeyi padişahın gölgesinde O'nun denetimi ve gözetimi altında yönetebilmiştir. Hükümeti kurmakla görevlendirilen sadrazam da, Heyet-i Vükela'nın diğer üyeleri de Sultan Abdülhamid tarafından atanmış, Meclis-i Vükela'da görüşülmesi gerekli kritik konular için önce Sultan Abdülhamid'in görüş ve onayına başvurulmuştur. Hükümet üyeleri Sultan Abdülhamid tarafından belirlenip atandığı için, hükümetler zaman zaman birbirini sevmeyen ya da çekemeyen kişilerden oluşabilmiştir. Bu durum üyelerin birbirine güvenmemesine sebep olduğu gibi, üyelerin padişahın korkması nedeniyle hükümetlerin bağımsız şekilde çalışmasına engel olmuştur. Padişaha sürgün hakkı veren 113. maddenin varlığı, padişah korkusunun temel sebeplerinden birini oluşturmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile bu durum değişmiş, öncelikle 113. madde değiştirilerek sürgün cezası ortadan kaldırılmıştır. Meclis-i Vükela'nın atamalarında da değişikliğe gidilerek sadrazam yine padişah tarafından atanmakla birlikte, kendisine kabinesini kurma hakkı verilmiştir. Üstelik sadrazam, hükümeti ile birlikte artık padişaha değil Meclis-i Mebusan'a sorumlu olduğundan Meclis-i Mebusan'ın da oyunu alacak bir isim olmalıdır. Bu demek oluyordu ki padişah artık istediği kişiyi sadrazam yapmakta özgür değildi. Üstelik değişim bu kadarla sınırlı kalmamıştır, daha evvel padişahın izni gerektiğinden görüşülmek için önce onun onayından geçmek durumunda olan kritik konular artık ona danışılmadan Meclis-i Vükela gündemine alınıp karara bağlanacaktı. Alınan bu kararların altına imza atacak olan Meclis-i Vükela, hükümetin genel siyasetinden sorumlu hale getirilmiş, bu değişiklikler ile de padişah, “izin” alınan kişiden “onay” veren kişiye dönüşmüştür. Özellikle 31 Mart Vakıası'ndan sonra padişahın yönetimde hiçbir hükmü kalmamış, yürütücü güç olarak ülke Babiâli kontrolüne girmiştir. Ancak bu, sanıldığı gibi ülkenin İttihat ve Terakki Cemiyeti

tarafından yönetildiği anlamına gelmemektedir. Çünkü 1908'den 1913 yılında Mahmut Şevket Paşa öldürülüp de Said Halim Paşa Kabinesi kurulana dek İttihat ve Terakki Cemiyeti gerçek manada hükümete sahip olamamıştır. Bununla birlikte Meclis-i Mebusan'ı oluşturan grup ise İttihat ve Terakki Cemiyeti ağırlıklı olmuştur. Yani İttihat ve Terakki Cemiyeti hükümete sahip olamamasına rağmen Meclis-i Mebusan'a sahip olmuştur. Bu durum Meclis-i Vükela'yı da etkileyecek anayasal değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur.

Bunlardan ilki 35. maddenin değiştirilmesidir. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında en büyük korku (bunda 31 Mart Vakıası'nın etkisi de büyüktür) daha evvel yaşandığı gibi Meclis-i Mebusan'ın padişah tarafından süresiz biçimde kapatılarak, parlamenter sistemin kaldırılması düşüncesi olduğu için Meclis-i Mebusan'ın feshine dair olan 35. madde 1909 tadilleri sırasında değiştirilmiştir. Tadiller ile madde o kadar karmaşık hale getirilmiştir ki Meclis-i Mebusan'ın feshi neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Fakat zaman İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hayal ettiğinden öyle farklı olayların yaşanmasına sebep olmuştur ki, Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmeme garantisi gibi duran 35. madde cemiyet için ciddi sıkıntı oluşturmaya başlamıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu oluşturmasına rağmen, Meclis-i Vükela'ya tam olarak sahip olamadığı gibi, Meclis-i Mebusan'da yer alan üyeleri üzerinde de tam olarak söz sahibi olamamıştır. 31 Mart Vakıası'nda ya da İtalya Trablusgarp'a saldırdığı sırada olduğu gibi, İttihat ve Terakki'nin Meclis-i Mebusan'da yer alan üyeleri bir anda cemiyet aleyhine dönebilmiştir. Bunun en önemli nedeni İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet'in ilan ettiricisi ve askeri güce sahip olmasıdır. Ülkede Meşrutiyet yanlısı tüm farklı gruplar Meşrutiyetin ilanı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmış, Meclis-i Mebusan'a girdikten sonra ise (özellikle 1909 tadili sonrası meclisin feshinin çok zor olduğu gerçeği ile) cemiyetin kontrolünden çıkmışlardır. 31 Mart Vakıası sırasında da İtalya'nın Trablusgarp'a saldırdığı sırada da, Meclis-i Mebusan'daki cemiyet üyeleri, İttihat ve Terakki ağırlıklı ya da eğilimli denebilecek kabineleri ağır şekilde eleştirmiş, bu durum İttihat ve Terakki liderlerinin hoşuna gitmemiştir. Meclis-i Mebusan'ı dağıtıp yeniden seçim yapmak isteyen İttihat ve Terakki liderleri, 1911 Aralık'ı itibariyle 35. maddenin değiştirilmesi talebini Meclis-i Mebusan'a taşımış ancak istediği oyu alamadığı için bu maddenin tadili 22 Haziran 1912'ye kalmıştır. Diğer yandan 30 Aralık 1911'de Sadrazam Said Paşa'nın istifasını

değerlendiren (buna sebep de olan) İttihat ve Terakki Cemiyeti 35. maddedeki zor koşulları yerine getirerek Meclis-i Mebusan'ı fesh ettirip seçimlere gitmeyi başarmıştır. 1912 yılında yapılan seçimleri ezici şekilde İttihat ve Terakki Cemiyeti kazanmış ve meclis yeni İttihat ve Terakkili üyeler ile dolmuştur. Bu sayede cemiyet Haziran 1912'de 35. maddeyi (ayrıca 7. maddeyi) değiştirmeyi başarmıştır. Fakat Meclis-i Mebusan'ın İttihat ve Terakkililer ile doldurulmuş olması, muhalefet ve Babiâli tarafından tehditkâr bulunduğu için, Balkan Savaşları'nın zor zamanında sadrazam yapılan, Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve onun nam-ı diğer "Büyük Kabinesi" tarafından 4 Ağustos 1912 yılında Meclis-i Mebusan süresiz biçimde feshedilmiştir. Haziran 1912'de 7. ve 35. maddelerde tadil yapılmış olması, karşı atak olarak Ağustos ayında Meclis-i Mebusan'ın feshine gidilmesine sebep olmuş olabilir. Çünkü 35. madde değil ama 7. maddede yapılan değişiklik ile Meclis-i Mebusan feshedilse bile, 1 sene içerisindeki içtima senesinden daha fazla kapalı tutulamayacaktı. Fakat 4 Ağustos 1912'de Büyük Kabine Meclis-i Mebusan'ı fesh ettiği için bu tadil kanunlaşmamış ve böylece Meclis-i Mebusan süresiz biçimde tatil edilebilmiştir.

Tarih tekerrür etmiş, Şubat 1878'de Sultan II. Abdülhamid tarafından süresiz biçimde tatil edilen meclis Ağustos 1912'de bu sefer "Büyük Kabine" olarak adlandırılan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi tarafından tatil edilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümeti tamamen ele geçirdiği zamanlara dek de açılmamıştır. Tekrar açılması 14 Mayıs 1914'tür. Bu demek oluyordu ki, geçen 34 yıllık süreç içinde ülkede çok şey değişmiş, padişahın gölgesinde iş yapan Meclis-i Vükela, hem padişahı yönetecek hem de bu yönetme ile Meclis-i Mebusan'ı kapatacak kadar güçlü hale gelmiştir. 36. maddenin verdiği "Muvakkat Kanun" hakkı ile de Meclis-i Mebusan kapalıyken, (ya da açıkken) Mebusan Meclisi'nden geçmesi gereken kanunları çıkararak, bu kanunlarla iki yıl boyunca ülkeyi tek başına yönetmiştir.

Meclis-i Vükela'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı bu hareketi, yalnız Meclis-i Mebusan'ı fesih ile kalmamış, bu hareketten hemen sonra cemiyetin kapatılması ve ileri gelenlerinin tutuklanması için gerekli emri de vermiştir. Ancak hükümetin bu kararı İttihat ve Terakki liderlerinin Babiâli Baskını'nı yapmasına ve hükümetin başına Mahmut Şevket Paşa'yı geçirmesine sebep olmuştur. Bu durum ülkede İttihat ve Terakki karşıtı esen rüzgârı bir anda kesip atmıştır. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti yine de hükümetin kontrolünü ele geçirememiştir. Çünkü Mahmut Şevket Paşa,

tarihçiler tarafından *İttihat ve Terakkili olarak* nitelendirilmekle birlikte daima kendi bildiğini yapmış, kabinede olduğu zamanlarda Cavid Bey ile (paranın aktarılacağı yer konusunda) daima kavga halinde olmuş, hiçbir vakit de İttihat ve Terakki kontrolüne girmemiştir. Nitekim İttihat ve Terakki tarafından sadrazam yapıldığı dönemde de özellikle Edirne meselesinde cemiyet ileri gelenlerini asla dinlememiştir. İttihat ve Terakki'ye muhalefet edenler Mahmut Şevket Paşa'yı öldürüp de cemiyet, 1913'te Said Halim Paşa Kabinesini kurdurana dek gerçek manada Meclis-i Vükela'yı ele geçirememiştir.

1908'den Said Halim Paşa Hükümetinin kurulduğu Haziran 1913 yılına kadar, ülke siyasi açıdan oldukça çalkantılı dönemler geçirmiştir. Bunun nedeni *parlamentar sistemin oturmamış olması* olarak gösterilmişse de aslında tam tersidir. *Muhaliif grupların iktidar kavgası yüzünden* parlamentar sistem oturtulamamıştır. Gruplar arasındaki iktidar kavgası Meclis-i Vükela – Padişah – Meclis-i Mebusan arasındaki dengeleri zaman zaman değişime uğratmıştır. Ancak çalışmamız şunu da göstermiştir ki tüm bu kargaşaya rağmen, hangi siyasi ortamda olursa olsun hükümetler iş başında olup ülkeyi yönetmek konusunda tereddüde düşmemiştir. II. Meşrutiyet ile birlikte getirilen “*hükümet programı*” zorunluluğu nedeniyle oluşturulan programları incelediğimiz vakit de ülkeyi iyi bir yere götürme niyet ve ciddiyeti aşikârdır. Bu programlarda anayasa, yargı, iç güvenlik, eğitim, basın, ordu, ekonomi, madenler, ziraat, vakıflar, dış politika gibi konular üzerinde durulmuş, her bir hükümet devleti ekonomik, sosyal ve siyasal açıdan geliştirmeye yönelik bir program oluşturmuştur¹⁵³⁵. Ancak 6 yıllık süreçte 11 hükümetin iş başına geçmiş olması, hükümetlere tasarlamış oldukları programları hayata geçirebilme imkânı vermemiştir. Bununla birlikte Meclis-i Vükela'da alınan kararlara baktığımızda iş başına geçen 11 hükümetin genel olarak birbirinin devamı niteliğinde politikaları izlediği görülmüştür. Bu durum bazen dış politikada değişiklik göstermiş, İtalya ile Trablusgarp Savaşı'nın ya da Balkan Devletleri ile Balkan Savaşı'nın patlak vermesinden sonraki süreçlerde, önceki hükümetler ciddi şekilde eleştiri yağmuruna tutulmuştur. Balkan Devletlerinin Osmanlı Devleti ile savaşa hazırlandığı süreçte, Osmanlı Devleti'nin kendi toprakları üzerinden silah geçirmesi için Sırbistan'a defalarca izin vermesi, İtalya'nın Trablusgarp üzerinde bilinen emellerine karşın bölgenin valisiz ve askersiz bırakılması gibi hatalar, sonraki hükümetler

¹⁵³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Güneş, *Türkiye'de Hükümetler*, s.57-199.

tarafından toparlanmaya çalışılmış ancak savaş patlak verdiği için bu kolay olmamıştır. Yeni gelen hükümet savaşın ağırlığı ile mücadele edip zor kararlar almak durumunda kalmış, işin kötü yanı iş başında kaldıktan bir süre sonra henüz bir karar dahi alamadan muhalif grup tarafından (bu genelde İttihat ve Terakki Cemiyeti oluyordu) düşürülmüştür.

Yaptığımız çalışma göstermiştir ki, her iki durumda da bu ve buna benzer hatalar genel olarak İttihat ve Terakki ağırlıklı olan (ya da ona güdümlü olan) hükümetler döneminde yaşanmıştır. Ülke ciddi zorluklara göğüs germek durumunda kaldığında ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden hoşlanmayan Kamil Paşa, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Said Paşa gibi isimlere hükümet kurması için baskı yapılmıştır.

Meclis-i Vükela kararlarını gözden geçirdiğimizde heyetlerin ülkeyi ilgilendiren hemen hemen her konuda aktif bir şekilde çalıştığı ve yürütme fonksiyonunu icra ettiği anlaşılmaktadır. Tren yolculuğu sırasında ayakta yolculuk yapanlardan, Beyoğlu kaldırımlarında çıplak kadın resimli sigara satanlara, evine yangın sigortası yaptıranlardan, yurt dışına gönderilen kız öğrencilere dek sayamayacağımız miktarda konu mevcuttur. İlginç olan nokta tüm bu sorunların Meclis-i Vükela gibi ülkenin yönetiminden sorumlu bir kurumun önüne getirilmiş olmasıdır. Bu çeşitlilik Meclis-i Vükela'nın neredeyse ülkedeki her konu hakkında karar verdiğini göstermektedir.

Bilindiği üzere bu dönemde kadınlara bazı haklar verilmiş olmakla birlikte Meclis-i Vükela'nın gündemine Ermeniler ile Kürtler arasındaki kadın kaçırma, ya da farklı iki mezhebin birbiri ile evlenmesi, prenseslere ya da sultanlara ait alacaklar, sahip oldukları madenler gibi (az sayıdaki) belge dışında kadınlar hakkında neredeyse hiç belge gelmemiştir. Ancak yaptığımız çalışma göstermiştir ki gayrimüslim vatandaş olsa da II. Meşrutiyet Döneminde, yurt dışına ilk kez kız öğrenci gönderilmiş. Üstelik bunu sonraki yıllarda Müslüman kızlar da takip etmiştir. Cumhuriyet Türkiye'sinde bile kadın hakları tartışılırken Meşrutiyet gibi erken bir dönemde kızlara bu tür hakların verilmesi, oldukça ilerici bir adım olarak görülmelidir. Bununla birlikte Meclis-i Vükela belgelerinde kadınlar hakkında çokça belge olmaması kadın haklarının ön plana çıkmaya başladığı bir dönem olmasına rağmen kadınların hala evlerinin içinde erkeklere oranla geri planda yaşıyor olmasındandır. Diğer yandan erkek öğrenciler hakkında belge çoktur. Hükümetler kız öğrencilerin yanı sıra önceki yıllarda olduğu gibi erkek

öğrencileri de yurt dışına yollanmaya devam etmiştir. Gönderilen öğrencilerin devletin ihtiyacını karşılaması açısından genelde tıp, fen bilimleri, maliye, yabancı dil gibi alanlarda olmasına özen gösterilmiştir.

Yine bu dönemde pek çok okul açılmış, mevcut olanlar tamir edilmiştir. Okullar için gerekli alet edevat borçla da olsa satın alınıp getirilmiştir. Devlet yurt dışından öğrenci kabul edip onları bursla okuttuğu gibi, zor durumda olan kendi öğrencilerine de kol kanat germiştir. Özellikle Balkan Savaşlarının çıkması sebebi ile Anadolu'nun iç kısımlarına kaçan ve zor durumda olanlara, deprem, sel, yangın gibi felakete uğrayıp muhtaç duruma düşenlere ya da sadece fakir olduğu için okuma gücü olmayanlara yardım ederek onları okutmuştur. Zaman zaman, yaşanan felaketlerden ötürü öğrenciler şehir değiştirmek zorunda kaldığında her birini tek tek bulup okumaları için derhal harekete geçmiştir. Okullardan mezun olan öğrenciler devletin nitelikli eleman ihtiyacının karşılanması açısından önem arz etmiştir. Meşrutiyet ve hatta Cumhuriyet fikrinin yerleştirildiği eğitim sistemi ile yetişen bu gençlerin çoğu ne yazık ki I. Dünya Savaşı sırasında ölmüş, ama sistem ve fikirler Cumhuriyet Türkiye'sine de intikal etmiştir.

Osmanlı Devleti bu dönem önceki yıllara nazaran yurt dışındaki kongre ve seminerlere daha fazla katılım sağlamıştır. Ancak Balkan Savaşlarının yaşandığı yıllar ekonomik sıkıntılardan dolayı katılımlar azalsa da yurt dışındaki temsilcilikleri vasıtasıyla bu kongre ve seminerleri yakından takip etmiştir. Uluslararası fuarlara mümkün mertebe katılmaya çalışmış eğer maddi sebeplerden ötürü kendisi katılım sağlayamıyor ise katılmak isteyen vatandaşlarının gitmesi için izin verdiği gibi, götürecekleri ve sonra geri getirecekleri mallarının gümrük vergileri konusunda kendilerine kolaylık sağlayarak bu tutumuyla teşvik edici de olmuştur. Özellikle yurt dışındaki sanayi ve bilim kongrelerini yakından takip eden devlet bu katılımlarla hem Avrupa'daki teknik ve bilimsel gelişmeleri yakından takip etmiş hem de kendi katılımıyla Osmanlı Devleti'ni de dünyaya tanıtmıştır.

Belgelerimiz bize bu dönemde Osmanlı Devleti'nin yalnız Avrupalı büyük devletler ya da Müslüman topluluklar tarafında değil ayrıca Amerika kıtasında da tanındığını göstermektedir. Bu belgelere göre ABD, Brezilya, Arjantin ve Kuzey Amerika ile siyasi ve ticari ilişkiler mevcuttur. Ayrıca gördüğümüz başka bir veri de İttihat ve Terakki

karşıtlarının bu dönem dünyanın her yerinde var olduklarıdır. II. Meşrutiyet ile birlikte basın özgürlüğü geldiği ve sansür kaldırıldığı için dışarıdan gelen mecmuanın ülkeye sokulmasında da bir mahzûr görülmemiştir. Bu yüzden Mısır, Paris, Atina, New York, Sao Paulo, Buenos Aires, Sofya, Filibe, Kuzey Amerika, St. Dominik Cumhuriyeti, İtalya, Niş – Sırbistan, Cenevre, Hırvatistan – İğram, Sakız Adası, Selanik, Rodos, Bağdat, Midilli, Şam, Tiflis şehirlerinden ülkeye bir sürü mecmua gönderilmiştir. Özellikle Amerika ve Bulgaristan'dan gönderilen farklı isimlerdeki mecmualar çok fazladır. Bu durum Meşrutiyet hükümetlerinin harekete geçip bu gazete ve dergilerin ülkeye girişini yasaklamasına sebep olmuştur. Bunun ilk nedeni ülkede yaşayan gayrimüslim vatandaşlardır.

Ülke siyasi olarak zor ve hassas dönemlerden geçmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile "ittihad-ı anasır"ı ilan eden İttihat ve Terakki Cemiyeti tüm vatandaşlara eşit şekilde yaklaşmak istemiş ancak onun bu yaklaşımı Rum Cemaatinin hoşuna gitmemiş, bu hoşnutsuzluk sebebi ile cemaat ilk günden itibaren Osmanlı yönetimine sırtını çevirmiştir. Ermeni Cemaat ile olan ilişkiler ise daha evvel olmadığı kadar iyi olmuş ancak, Meşrutiyet'in ilanı ile gelen siyasi af sonrası ülkeye dönen komitacı Ermeniler bu pozitif havayı tam tersine çevirme gayretine girmiştir. Bu yüzden gayrimüslim vatandaşları kışkırtıcı özelliğe sahip olan bu gazete vb. yayınların ülkeye sokulmaması için hükümet harekete geçmek durumunda kalmıştır. Nitekim Meclis-i Vükela belgelerinde bu tür yasaklı gazeteler çok fazladır.

Devlet bu dönemde peş peşe büyük depremler, yangınlar, seller yaşamış. Bir yandan savaşlar ve ekonomik sıkıntı ile mücadele ederken bir yandan bu tür afetlerin çıkması hükümetleri maddi anlamda zor durumda bırakmıştır. Bu tür doğal afetlerden hemen sonra hasar tespiti yaptıran hükümet, ihtiyaç sahiplerini belirleyerek bu insanlara derhal yardım elini uzatıp barınacak yer temin etmiştir. Ancak Balkan Savaşları dönemine gelen depremler maddi olarak ciddi sıkıntıya sebep olduğu gibi, hükümet askerlere verildiği için depremzedelere gönderecek çadır bulamamış, yine de bir kenara çekilmeyip kampanyalar yolu ile vatandaşına yardım etmeye çalışmıştır. Özellikle bu tür felaket dönemlerinde gerek devlet gerekse halk eli ile başlatılan yardım kampanyaları halkın felaketzedelere yardım etmek konusunda ne denli istekli olduğunu göstermiştir. Ayrıca yurt dışında yaşanan benzer büyük çaplı felaketlerde Osmanlı Devleti de derhal yardım elini uzatmıştır.

Ekonomi ile ilgili belgeler devletin ciddi anlamda yokluk içinde olduğu, ağır sanayisinin neredeyse çoğunu, hammaddesini ise ucuza satıp işlenmiş halde yurtdışından –pahalıya- geri aldığını göstermiştir. Ayrıca -neredeyse- aldığı her şeyi bazı gelirleri teminat göstererek satın almış, işin ilginç yanı ise o yokluğa rağmen hükümetler ülkede yaşanan her türlü felakete bir yerleri teminat göstermek sureti ile de olsa yetişmiştir.

Bu dönemde bir ilk olarak düzenli bir bütçe hazırlanmış bu sayede ülke beklenmedik ekonomik krizlerden kurtarılmıştır. Ayrıca maliyeyi modernize etmek isteyen devlet bunun için Avrupa’dan bir uzman getirttiği gibi, Avrupa’ya bu alanda eğitim alacak öğrenci de göndermiştir. Bu dönem Maliye Mektebi de açarak, mali kurumların ihtiyacı olan nitelikli elemanı yetiştirmek istemiştir.

Ülke ciddi bir ekonomik sıkıntı çekmesine rağmen devlet yiyecek fiyatlarını (et, yağ, un vd.) dengede tutmaya çalışmış, bir bölgede her hangi bir ürünün yokluğundan ötürü fiyatlar yükselmeye başlarsa bölgeye yakın olan ülkelere gümrük muafiyetiyle az olan ürünü getirterek fiyat artışını engellemiştir. Böylelikle ülkenin genel ekonomisine olmasa da vatandaşlarının yaşaması muhtemel zorluğun önüne geçmeye gayret etmiştir.

Ekonomik durum sıkıntılı olmakla birlikte, açılmak için başvuran banka sayısındaki artış dikkat çekicidir. Aynı durum şirketler için de geçerlidir. Hükümetin bu konudaki teşvik edici yanı işe yaramış, açılmak için Meclis-i Vükela’nın gündemine 74 şirket başvurusu gelmiştir. Üstelik bu şirketler iddia edildiği gibi yabancı menşeli değildir. Yalnız 1’i İngiliz vatandaşıyken diğerleri Osmanlı vatandaşıdır. Bunlar da incelendiğinde Müslüman ve gayrimüslim vatandaşın hemen hemen yarı yarıya olduğu görülmüştür. Madenler konusunda da devlet tüm madenlerini dışarıya vermiş gibi bir düşünce yer etmiş olmakla birlikte arama – işletme için vermiş olduğu 187 ruhsattan 48’i yabancı devlet tebaasına, geri kalanı Osmanlı vatandaşlarına verilmiştir ki, Müslüman olan vatandaşlara verilen ruhsat sayısı hayli çoktur. Devlet Müslüman ya da gayrimüslim vatandaş ayrımı yapmamış, hepsini vatandaş olarak gördüğu için gayrimüslim vatandaşına da maden arama ya da işletme için ruhsat vermekten ya da şirket gibi kurumların açılması için izin vermekten çekinmemiştir. Yalnız bu dönem fabrika açmak için gelen başvuru yok düzeyindedir. Çünkü fabrika çok ciddi bir bütçe

gerektirdiğinden devletin sağladığı kolaylıklara ve 1913'te Teşvik-i Sanayi Kanunu'na rağmen insanlar şirketlerde olduğu gibi fabrika açımı için başvuru yapamamıştır.

Tezimiz, bir kurum tarihi olarak ele aldığımız Meclis-i Vükela'nın tarihini, gelişimini, ülke yönetimindeki yerini görmemizi sağladığı kadar, Meclis-i Vükela merkezli II. Meşrutiyet gelişmelerini de gösterdiği için önemlidir. Meclis-i Vükela gündemine farklı yüzlerce konu gelirken - önemli - hangi konuların gelmediğini göstermesi ya da ekonomik, siyasal, sosyal, askeri, dini, hukuki ve sayamadığım pek çok konunun devlet eliyle nasıl ele alındığını incelememize olanak verdiği için bir boşluğu doldurduğu düşüncesindeyiz.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bab-1 Ali Evrak Odası

İrade / Meclis-i Mahsus Evrakı

Meclis-i Vükela Mazbataları

Sadaret / Cebel-i Lübnan Evrakı

Şura-yı Devlet Evrakı

Resmi Yayınlar

I. Tertip Düstur, IV. Cilt

II. Tertip Düstur, I. Cilt

II. Tertip Düstur, II. Cilt

II. Tertip Düstur, IV. Cilt

II. Tertip Düstur, V. Cilt

II. Tertip Düstur, VI. Cilt

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, D.I, C.I, İ.S.III, 31 Kanun-i Sani 1326

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, D.III, C.I, İ.S.II, 24 Kânunuevvel 1331

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D.I, C.I, 1324-1325

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D.I, C.III, İ.S.I, 20 Nisan 1325

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D.I, C.IV, İ.S.I, 6 Teşrin-i Evvel 1327

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D.II, C.I, İ.S.I, 11 Haziran 1328

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D.II, C.II, İ.S.I, 23 Temmuz 1328

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D.III, C.I, İ.S. I, 1 Mayıs 1330

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet Gazetesi

İkdam Gazetesi

İttihad ve Terakki Gazetesi

Sabah Gazetesi

Takvim-i Vekayi Gazetesi

Tanin Gazetesi

The Times

Kitap ve Makaleler

Abadan, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, **A.Ü.Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.14, s.1-4, 1957, ss.3-37.

Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, Enver Koray (sad.), Ankara: Kültür ve Turizm Bak Yayınları, 1985.

Açba, Sait, **Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması**, Afyon: Afyon Kocatepe Üniv Yayınları, 1985.

Adanır, Fikret, **Makedonya Sorunu**, İhsan Çatay (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

Ahmed Rıza Bey’in Anıları, İstanbul: Arba Yayınları, 1988

Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C.I, S.İ. Furgaç, Y. Kanar (hızl.), İstanbul: Nehir Yayınları, 1992.

Ahmet Şerif, **Arnavudluk’da, Suriye’de, Trablusgarb’de Tanin**, Mehmed Çetin Börekçi (haz.), Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Akşin, Sina, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, Ankara: İmge Kitabevi, 1994

Akşin, Sina, “Siyasal Tarih (1908-1923)”, Sina Akşin (Ed.). **Türkiye Tarihi 4 - Çağdaş Türkiye 1908-1980**, 9. Basım, İstanbul: Cem Yayınları, 2007, ss. 27-127.

Akşin, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2014.

Aktar, Yücel, **İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)**, 2. Baskı, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999.

Akyıldız, Ali, **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo Ekonomik Etkileri**, İstanbul: Eren Yayınları, 1996.

Akyıldız, Ali, **Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2001.

Akyıldız, Ali, **Para Pul Oldu**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Akyıldız, Ali, “Meclis-i Vükela”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.28, Ankara: TDV Yayınları, 2003.

A.L.Macfie, **Osmanlı'nın Son Yılları**, Damla Acar, Funda Soysal (çev.), İstanbul: Kitap Yayınları, 2003.

Ali Zeki, “Kudüs Patriği Meselesi”, **Tanin Gazetesi**, 7 Ocak 1909.

Allahverdi, Reyhan Şahin ve Yavuz Tansoy Yıldırım, “Türkiye’de Kurulan İlk Özel Maden Şirketleri: Özdemir Antimuan Madenleri Limited Şirketi Örneği ve Aile İşletmelerinde Sürdürülebilirlik”. **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl. 6, Sayı. XV, Eylül 2013, ss.183-203.

Anastasiadou, Meropi, **Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik 1830-1912**, Işık Ergüden (çev.). 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.

ASLANOVA, Sevilya, **20. Yüzyılın Başında Rusya’nın Osmanlı Politikası**, Antalya: İlkim Ozan Yayınları, 2011.

Avşar, B. Zakir, **Bir Türkçü’nün Portresi Dr. Rıza Nur**, Bengi Yayınları, 2011.

Avegyan, Arsen ve Gaidz F. Minassian, **Ermeniler İttihat ve Terakki**, Ludmilla Denisenko, Mutlucan Şahan (çev.). 3.Baskı, Ankara: Aras Yayınları, 2013.

Aydın, Mahir, “Hüseyin Hilmi Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.18, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Aydın, Hakan, “İttihat ve Terakki Mekteplerinin Yapısal Özellikleri Üzerine Bir İnceleme”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi SBE, 2008.

Aydoğan, Erdal ve İsmail Eyüboğlu, **Bahaeddin Şakir Bey’in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki**, Ankara, Alternatif Yayınları, 2004.

Balcı, Ramazan ve İbrahim Sırma, **Memalik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri**, İstanbul: İTO Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, 2012.

Banoğlu, Niyazi Ahmet, **Taksim Cumhuriyet Abidesi Şeref Defteri**, İstanbul: Büyük İstanbul Derneği Yayınları, 1973.

Bardakçı, Murat, “Son Devlet Krizini Silahla Çözmüştük”, **Hürriyet**, 13 Ağustos 2000.

- Bayar, Celal, **Ben de Yazdım**, C.I, 2. Baskı, İstanbul: Baha Matbaası, 1967.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.I, K.I, 4. Baskı, Ankara: TTK, 1991.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.I, K.II, 4. Baskı, Ankara: TTK, 1991.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II, K.I, 4. Baskı, Ankara: TTK, 1991.
- Bebiroğlu, Murat, **Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslim Nizamnameleri**, İstanbul: Kişisel Yayınları, 2008.
- Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ahmet Kuyaş (hızl.). 9. Baskı, İstanbul: YKY, 2006.
- Birgen, Muhittin, **İttihat ve Terakki'de On Sene**, C.I, Zeki Arıkan (hızl.), İstanbul: Kitap Yayınları, İstanbul, 2006.
- Birinci, İhsan, "İlk Polis Okulları", **Hayat – Tarih Mecmuası**, 11/3, 1966, ss. 87-90.
- Börekçi, Mehmed Çetin, **II. Meşrutiyet ve II. Abdülhamid Hakkında**, İstanbul: Bedir Yayınları, 1999.
- Candemir, Murat, **Son Yıldız Düşerken**, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Castellan, Georges, **Balkanların Tarihi**, Ayşegül Yaraman – Başbuğ (çev.). 2. Baskı, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995.
- Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, Hasan Babacan ve Servet Avşar (hızl.), Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Cenap Şehabettin, "Siyaset-i Ticariyemiz", **Servet-i Fünun**, 14 Ağustos 1908.
- Cırık, Bülent, **Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri**, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.
- Clayer, Nathalie, **Arnavut Milliyetçiliği'nin Kökenleri**, Ali Berktaş (çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yayınları, 2013.
- Çağlar, Burhan, **İngiliz Said Paşa ve Günlüğü**, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2010.
- Çakıcı, Bayram, "1914 Isparta ve Burdur Depremi", **Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri**, İstanbul, 22-23 Mayıs 2000, ss.220 - 248.
- Çalık, Ramazan, **Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Devrinde Ermeni Olayları**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Çavdar, Tevfik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, Ankara, 1995.

- Çelik, Bilgin, **İttihatçılar ve Arnavutlar**, İstanbul: Büke Yayınları, 2004.
- Çolak, Güldane, **Avrupa’da Osmanlı Kızları**, İstanbul: Heyamola Yayınları, 2013.
- Danişmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 4, İstanbul, 1972.
- Davison, Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876**, Osman Akınhay (çev.). 2. Baskı, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005.
- Demirci, H. Aliyar, **İkinci Meşrutiyet’te Âyan Meclisi 1908-1912**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv Yayınları, 2006.
- Doğan, Nuri, **Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.
- Doğan, Enfel “İstanbul (Erkek) Lisesi’nin Kurucusu Mehmed Nadir Bey’in Öğretmenlik Mesleği ve Öğretim Yöntemleri İle İlgili Görüş ve Önerileri”, **SAÜ Eğitim Fak. Dergisi**, 14 Ekim 2007, ss. 142-160.
- Dönmez, Cengiz ve Şahin Oruç. **II. Meşrutiyet Dönemi Tarih Öğretimi**, Ankara: Gazi Kitabevi, 2006.
- Dördüncü, Muharrem, “Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa’nın Hayatı ve Avrupa Seyahati”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt.17, Sayı.1, 2015, ss. 79-97.
- Mehmetefendioğlu, Ahmet (hızl.). **Dr. Reşid Bey’in Hatıraları “Sürgünden İntihara”**, 2. Baskı, İstanbul: Arba Yayınları, 1993.
- Eldem, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Ankara: TTK, 1994.
- Ellison, Grace, **İstanbul’da Bir Konak ve Yeni Kadınlar**, Neşe Akın (çev.). İstanbul: Dergah Yayınları, 2009.
- Emecen, Feridun, “Bâlâ”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. IV, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Emiroğlu, Kudret, **Anadolu’da Devrim Günleri**, Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- Cengiz, Erdoğan (hızl.). **Enver Paşa’nın Anıları**, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012.
- Ercan, Yavuz, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.
- Erdem, Yasemin Tümer, **II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi**, Ankara: TTK Yayınları, 2013.

Ergin, Osman Nuri, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, C.III, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.

Ergün, Mustafa, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri**, Ankara, 1996.

Ergün, Mustafa, “II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri”, **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslar arası Sempozyumu, Bildiriler**. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi Yay. 2009. ss.263-273.

Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Fatmagül Berktaş – Baltalı (çev.). 3. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996.

Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki**, Nuran Yavuz (çev.). 10. Baskı, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2016.

Gedikli, Fethi, **Osmanlı Şirket Kültürü**, İstanbul: İz Yayınları, 1998.

Gözler, Kemal, **Türk Anayasa Hukuku Dersleri**, 4. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2007.

Güllü, Erhan, **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi**, Ankara: TTK, 2015.

Güneş, İhsan, **Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet C.I**, Ankara: TBMM Yayınları, 1997.

Güneş, İhsan, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler**, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012.

Güran, Tevfik, **Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918**, Ankara: DİE, 2003.

Güresin, Ecvet, **31 Mart İsyanı**, Yenigün Yay, 1998.

Gürün, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara: TTK Yayınları, 1983.

Halaçoğlu, Yusuf, **Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ankara: TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Halaçoğlu, Yusuf “Bulgaristan”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.

Hukukun Temel Kavramları, Ufuk Aydın ve Elvan Sütken (Ed.). 2. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.

Hüseyin Cahid, “Makedonya Meselesi”, **Tanin Gazetesi**, 2 Şubat 1909.

Hüseyin Cahid, “Mektepler Meselesi Nasıl Çıktı”, **Tanin Gazetesi**, 17 Haziran 1909.

Hüseyin Cahid, “Bulgarlar ile Rumlar”, **Tanin Gazetesi**, 27 Ağustos 1909.

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, C.IV, 3. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 1982.

İdris-i Bitlisi, **Heşt Behişt**, VII. Ketibe, Muhammed İbrahim Yıldırım (çev.). Ankara: TTK Yayınları, 2013.

İleri, Turgut, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’de Madencilik’in Genel Durumu ve Atatürk’ün Madencilikle İlgili Düşünceleri”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Ocak 2011, C.19, No.1, ss.287-296.

İnalcık, Halil, “Osmanlılar’da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgili”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Üniversitesi Dergisi**, C.14, s.1, s1959, s.69-94.

İnalcık, Halil, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, **Belleten**, XXVIII/109-112, 1964, ss.603-622.

İnalcık, Halil, “Cizye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

İnalcık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Ruşen Sezer (çev.). İstanbul: YKY, 2004.

İnalcık, Halil, **Devlet-i Aliyye**, C.I, 53. Baskı, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014.

İnalcık, Halil, **Devlet-i Aliyye**, C.2, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014.

İnuğur, M. Nuri, **Basın ve Yayın Tarihi**, 2. Baskı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1982.

İpşirli, Mehmet, “Enderun”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

İpşirli, Mehmet, “Hüseyin Hüsnü Efendi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.18, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Jenkins, Hester Donaldson, **Robert Kolej’in Kızları**, Ayşe Aksu (çev.). 2. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

Jorga, Nicole, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C.V, Nilüfer Epçeli (çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005.

Kabacalı, Alpay, **Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü**, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1990.

- Kavas, Ahmet “Zeyla”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.44, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Karacakaya, Recep, “Şarköy Mürefte Depremi (1912)”, **Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri**, İstanbul, 22-23 Mayıs 2000, ss.203-218.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.5, 5. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1998.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.7, 5. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1998.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.8, 5. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1998.
- Karay, Refik Halid, **Bir Ömür Boyunca**, Yusuf Turan Günaydın (hızl.). Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Kazgan, Haydar, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Şirketleşme**, İstanbul: Creative Yayınları, 1999.
- Kemal Cenap, “Mekatib-i Tıbbiye Meselesi”, **Tanin Gazetesi**, 10 Mart 1909.
- Kerimoğlu, Hasan Taner, **İttihat – Terakki ve Rumlar 1908-1914**, 3. Baskı, İstanbul Libra Yayınları, 2009.
- Kılıç, Davut, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara: ASAM Yayınları, 2000.
- Kıray, Emine, **Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Kili, Suna ve Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, 2. Baskı, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2000.
- Kocabaş, Süleyman, **Balkan Harbi Faciası 1912**, İstanbul, 2012.
- Kurt, Yılmaz (hızl.). **Koçi Bey Risalesi**, Ankara: Akçağ Yayınları, 1994.
- Kuneralp, Sinan, **Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)**, İstanbul: İSİS Yayınları, 1999.
- Kuran, Ahmet Bedevi, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000.
- Kuran, Ahmet Bedevi, **Harbiye Mektebi’nde Hürriyet Mücadelesi**, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009.
- Kurşun, Zekeriya, “İbrahim Hakkı Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kurtcephe, İsrail, **Türk – İtalyan İlişkileri (1911-1916)**, Ankara, TTK Yayınları, 1995.

Kuzucu, Kemalettin, “Layihalar Işığında Bağımsızlık Sürecinde Arnavutluk’un Sosyal ve Siyasal Durumu (1860-1908)”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XII/2 (Kış 2012), ss.309-332.

Küçük, Mehmet Alparslan, **Türkiye Protestan Ermenileri**, Ankara: Berikan Yayınları, 2009.

Külçe, Süleyman, **Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet**, İsmail Dervişoğlu ve İsmail Küçükkılınç (hızl.). İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Boğaç Babür Turna (çev.), 8. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2015.

Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir’at-ı Hakikat**, C.I, İ. Miroğlu vd. (hızl.). İstanbul: Tercüman Yayınları, 1979.

Mahmud Muhtar Paşa, **Maziye Bir Nazar**, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1341.

Mahmud Muhtar Paşa, **Balkan Savaşı Üçüncü Kolordu’nun ve İkinci Doğu Ordusu’nun Muharebeleri**, İstanbul: Güncel Yayınları, 2003.

Mardin, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

Mazıcı, Nurşen, **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu’nun Kökeni 1878 – 1918**, İstanbul, 1987.

Mehmed Memduh, **Tanzimattan Meşrutiyete 1 Mir’ât-i Şuûnât**, Hayati Develi (sad.). İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.

Mehmed Memduh, **Tanzimattan Meşrutiyete 2 Mir’ât-i Şuûnât**, Hayati Develi (sad.). İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.

Hürmen, F. Rezan (hızl.). **Mehmet Tevfik Beyin(Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, C.II, İstanbul: Arma Yayınları, 1993.

Mutlu, Şamil, **Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları**, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005.

Müfid Şemsi, **Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad Terakki**, İstanbul: Nehir Yay, 1995.

Mühlman, Carl, **İmparatorluğun Sonu 1914**, Kadir Kon (çev.). İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

- Nuri, Mehmet ve Mahmud Naci, **Trablusgarp**, İstanbul, 1330.
- Ortaylı, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri**, Ankara, TTK Yayınları, 2000.
- Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 25. Baskı, İstanbul: Alkım Yayınları, 2005.
- Ortaylı, İlber, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Ankara: Cedit Neşriyat, 2007.
- Karacakaya, Recep vd. (hızl). **Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları II**, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2010
- Osmanoğlu, Ayşe, **Babam Sultan Abdülhamid**, 6. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Özbilgen, Erol, **Bütün Yönleriyle Osmanlı**, 3. Baskı, İstanbul: İz Yayınları, 2007.
- Özdemir, Biltekin, **Osmanlı Devleti Dış Borçları**, Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayınları, 2009.
- Özgür, Hüseyin ve Sedat Azaklı, “Osmanlı’da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri”, **G.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi**, 1/2001, ss.153-172.
- Özkorkut, Nevin Ünal, “Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti’ndeki Görünümü”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.51, sayı.3, 2002, ss.65-84.
- Öztel, Muharrem, **II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009.
- Paksoy, Barış “Riyaziyeci Mehmet Nadir Bey”, **İstanbul Erkek Lisesi Dergisi**, 5/30/10, ss.69-74.
- Papaspathis, Konstantinos ve Ruth Kark, “Orthodox in Palestine after the Young Turk Revolution (1908-1910)”, **Jerusalem Quarterly 56&57**, Winter/Spring 2014, ss.118-139.
- Pekmen, Mahir Said, **31 Mart Hatıraları**, Hasan Babacan ve Servet Aşar (hızl.). Ankara, 2013.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu (çev.). İstanbul: Bilgi Yayınları, 1974.
- Prens Sabahattin, **İttihat ve Terakki’ye Açık Mektuplar: Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah**, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1327.
- Ramsaur, Ernest E., **Jön Türkler**, Muhsin Önal Mengüşoğlu (çev.). İstanbul: Pınar Yayınları, 2004.

Raymond, Andre, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, Ali Berkday (çev.). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1995.

Sabuncuzade Louis Alberi, **Yıldız Sarayında Bir Papaz**, Mehmet Kuzu (hızl.). İstanbul: Selis Kitapları, 2007.

Sakaoğlu, Necdet, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

Sakaoğlu, Necdet, “Yangınlar”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.7, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları, 1994.

Sanders, Liman Von, **Türkiye’de Beş Yıl**, Resul Bozyel (çev.). İstanbul, Kesit Yayınları, 2006.

Sayın, Abdurrahman Vefik, **Tekalif Kavaidi**, Ankara: Maliye Bakanlığı, 1999.

Saygılı, Sefa, **Türk Kızılayının Kurucularından Kıymetli Doktor Aziz Bey**, 2. Baskı, Ankara: Türk Kızılay Derneği, 2009.

Selam, Selim Ali, **Beyrut Şehreminin Anıları 1908-1918**, Hassan Ali Hallak (hızl.). Halit Özkan (çev.). Klasik Yay, 2005.

Selvi, Haluk “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Devleti’nin Ermeni Politikaları (1908-1914)”, **Türk Yurdu Dergisi**, Mayıs 2006, Cilt.26, Sayı.225, ss. 107-114.

Selvi, Haluk, **Sevk ve İskânın 100. Yılında Türk – Ermeni İlişkileri**, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2014.

Sevimay, Hayri R., **Cumhuriyete Giderken Ekonomi**, İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları, 1995.

Seyfeli, Canan, “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Katolik Ermeniler(1847-1918)”, **CIU, Folklor/Edebiyat**, C.18, sayı:69, 2012/1, ss.145-182.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ**, Ankara TTK, 1999.

Seyyidi, Ali, **Vezaif-i Medeniye**, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329.

Seyyidi, Ali, **Muhasebat-ı Ahlakiye**, İstanbul: Şirketi Mürettebiye Matbaası, 1332.

Simavi, Lütfi, **Sultan Mehmed Reşad’ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim**, Sevda Şakar (hızl.). İstanbul: Şehir Yayınları, 2007.

Sloane, William M., **Balkanlar**, Sibel Özbudun (çev.). 2. Baskı, İstanbul: Nesnel Yayınları, 2008.

Kodaman, Bayram ve Mehmet Ali Ünal(hızl.). **Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi**, Ankara: TTK Yayınları, 1996.

Sonyel, Salahi R., **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Sönmez, Banu İşlet, **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Şahin, Muhammet ve M. Ahmet Tokdemir, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, Güz 2011, 9(4), ss.851-876.

Şakiroğlu, Mahmut H. "Cezayir-i Bahr-i Sefid", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Şener, Abdüllatif, **Sona Doğru Osmanlı**, Ankara: Birleşik Yayınevi, 2007.

Kutsan, Selim (hızl.). **Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıralarım**, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.

Şıvgın, Hale, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk - İtalyan İlişkileri**, Ankara: TTK Yayınları, 1989.

Tabakoğlu, Ahmet, "Tekâlif", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.40, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid, 5. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999.

Tak, İsa, "Osmanlı Döneminde Ereğli Kömür Madenlerinde Faaliyet Gösteren Şirketler", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı 18, Erzurum, 2001.

Talat Paşa, **Talat Paşa'nın Anıları**, Alpay Kabacalı (hızl.). İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2003.

Talat Paşa, **Hatıralarım ve Müdaafam**, Atatürkün Bütün Eserleri Çalışma Grubu (hızl.). 2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.

Tanör, Bülent, **Osmanlı - Türk Anayasal Gelişmeleri**, 4. Baskı, İstanbul YKY, 1999.

TASAV, **Balkan Savaşları'nın 100. Yıldönümünde Balkan Tecrübeleri**, Dış Politika Araştırmaları Merkezi, 2012.

Temo, İbrahim, **İttihat ve Terakki Anıları**, Alfa Yayınları, 2013.

Tekeli, İlhan - Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu**, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Toprak, Zafer, **Türkiye'de Milli İktisat**, İstanbul Doğan Yayınları, 2012.

Troçki, Lev, **Balkan Savaşları**, Tansel Güney (çev.). 2. Baskı, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2013.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C.I, 2. Baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.

Turfan, M. Naim, **Jön Türklerin Yükselişi**, Mehmet Moralı (çev.). İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.

Türkan, Ahmet, “İstanbul’da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi SBE, 2011.

Türkiye Mühendislik Haberleri, “Türkiye’de Oluşan Depremler Listesi”, sayı. 395, Haziran 1998, ss.8-11.

Türkgeldi, Ali Fuat, **Görüp İşittiklerim**, 3. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1987.

Türkmen, Zekeriya, **Ordu-Siyaset Çatışması**, İstanbul: İrfan Yayınları, 1993.

Türkmen, İsmet, **İsmail Fazıl Paşa**, Ankara: Altınpost Yayınları, 2015.

Unat, Faik Reşit, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**, Ankara: MEB Yayınları, 1964.

Unat, Faik Reşit, **İkinci Meşrutiyet’in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, Ali Cevat Bey’in Fezlekesi**, 4. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara: TTK Yayınları, 1984.

Ünal, Uğur, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri(1897-1907)**, Ankara: TTK Yayınları, 2015.

Ünver, Süheyl, **Tıp Tarihimiz Yıllığı I**, İstanbul: İ.Ü.Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları,, 1966.

Yakut, Esra “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Mekteplerde Dini Eğitim”, **Kebikeç Dergisi**, 37-2014, ss.19-34.

Yalçın, Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar**, Rauf Mutluay (hızl.). İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1976.

Yavuz, Fikretin, “Büyük Darıca Yangını”, **Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu**, Kocaeli, 25 – 27 Mart 2016, ss.817-851.

Yıldız, Seray Çınar vd, “Ganos Fayı Boyunca Geç Senozoyik Yaşlı Gerilme Durumları, KB Türkiye”, **Türkiye Jeoloji Bülteni**, C.56, s.1, Ocak 2013, ss.1-21.

Yılmaz, Celali, **Osmanlı Anonim Şirketleri**, İstanbul: Scala Yayınları, 2011.

Yılmaz, Faruk, **Osmanlı Borçları Tarihi**, Ankara: Berikan Yayınları, 2013.

Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, I, Reşit Rahmeti Arat (hızl.). 5. Baskı, Ankara: TDK Yayınları, 2007.

Zeyrek, Suat, “II. Meşrutiyet’te Demokratik Muhalefetin Sonu: Arnavut İsyanları ve Sonuçları”, **Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 33 Yıl:2012/2, ss. 299-336.

Zürcher, Erik Jan, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma(1908-1928)**, Ergun Aydınöğlu (çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv Yayınları, 2005.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Yasemin Saner Gönen (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

EKLER

EK 1: Meclis-i Vükela Belgelerinde Karar Örneği

تاریخ و کلامه ذکر این معتمد و غیره...

جله کتبی	حاضر بولنا نه ذوات قمامک اساسی	سیطانہ رقمی
بجلاسک کشادی		شایخ
سج	سج	سج
سج		سج

تذکرہ اولنا نه عوادہ متعلق ورنہ ذلک ذمہ خود مائی باطلی وراق اوسط سجا اول نورسی وکچر اولسی رنجی و ملغوفانی دی تاج نظر اولسی

تاریخ و کلامه ذکر این معتمد و غیره...

تاریخ و کلامه ذکر این معتمد و غیره...

خلاصہ مالی

اجنبی بوسہ خاری اولی طرفہ ایجاب اید طوفیریه طوفیریه اجناسیکه اولیوه معاوضتک سف مکتع مذکور بوسہ خاریه تعینات ورتسیه ای بوسه
تسبیح نه اعلیسه ما سیار اولی بجهف حقدہ سجه ایسه قرار واسیسه جویان غنات دیوسته و قعوده نفعه نده کلمه ه س سراما اولیجه نیایان
تذکره اولیوه

فکراتی

تذکره اولیوه در سیار اولیوه و سجاوه محدودیت و رکاب اولیوه اجنبی بوسه خاریه معاوضتک اولیوه خاریه داره معاوضتک
توریج ایسه سجه معاوضتک عیایه نیک اجنبی بوسه خاریه اولیوه سجه معاوضتک عیایه نیک بوسه خاریه اولیوه بوسه خاریه
ایسه سجه معاوضتک عیایه نیک اجنبی بوسه خاریه اولیوه سجه معاوضتک عیایه نیک بوسه خاریه اولیوه بوسه خاریه
معاوضتک عیایه نیک اجنبی بوسه خاریه اولیوه سجه معاوضتک عیایه نیک بوسه خاریه اولیوه بوسه خاریه
سج اولیوه سجه معاوضتک عیایه نیک اجنبی بوسه خاریه اولیوه سجه معاوضتک عیایه نیک بوسه خاریه اولیوه
تذکره اولیوه سجه معاوضتک عیایه نیک اجنبی بوسه خاریه اولیوه سجه معاوضتک عیایه نیک بوسه خاریه اولیوه
رجه معاوضتک عیایه نیک اجنبی بوسه خاریه اولیوه سجه معاوضتک عیایه نیک بوسه خاریه اولیوه
و اجنبی بوسه خاریه اولیوه سجه معاوضتک عیایه نیک اجنبی بوسه خاریه اولیوه سجه معاوضتک عیایه نیک
کتابت ایست ایکنه اولیوه بوسه خاریه اولیوه سجه معاوضتک عیایه نیک اجنبی بوسه خاریه اولیوه
ملا و سجه معاوضتک عیایه نیک اجنبی بوسه خاریه اولیوه سجه معاوضتک عیایه نیک بوسه خاریه اولیوه
معاوضتک عیایه نیک اجنبی بوسه خاریه اولیوه سجه معاوضتک عیایه نیک بوسه خاریه اولیوه
سجه معاوضتک عیایه نیک اجنبی بوسه خاریه اولیوه سجه معاوضتک عیایه نیک بوسه خاریه اولیوه

MV.158/40

Zvarak
(Zshfbo?)

00158

5 6 7 8 9 10

مجلس کلان اسلامی کابل

شماره پرونده: زمانه قامه اسلامی

تاریخ: ۱۰/۱۰/۱۳۵۲

موضوع: ...

مجلس کلان اسلامی کابل ...

شماره پرونده: ۲۵۸۴۵۲

مجلس کلان اسلامی کابل ...

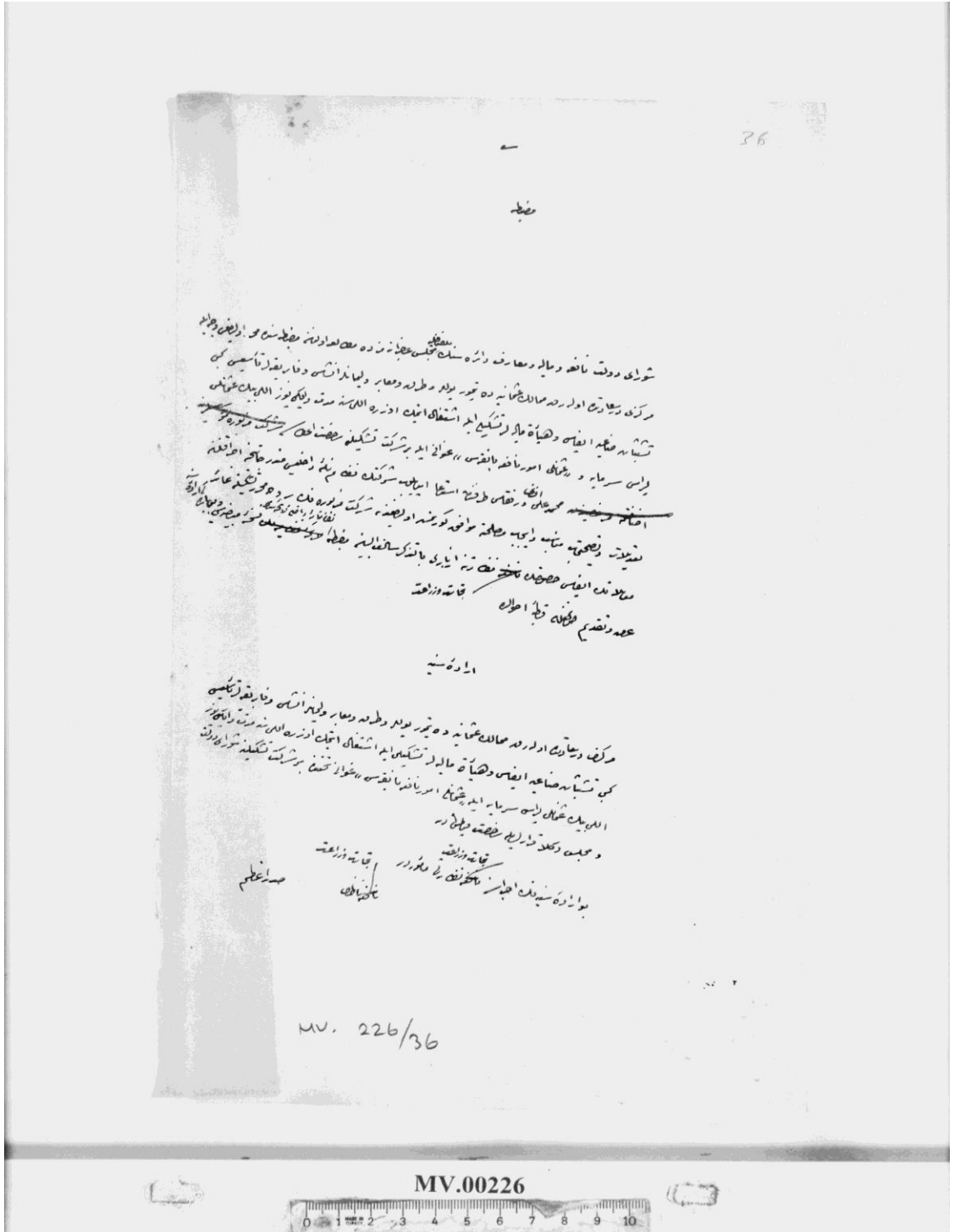
شماره پرونده: ۲۵۸۴۵۲

MV.00160

MU. 160/10

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

EK 2: Meclis-i Vükela Belgelerinde İrade-i Seniyye Örneği

تصريح

ایکلیا در تمام ملک بروج بروقت سدی بویبار دعای انسا سنده
 بروقت تمام اهل طاقه در ریف و بوشهر جبهه آسمانی و هیجان ملک
 استوار و در تمام اقصاء هر جا که باشد قیام و معجزه و شکر بروقت
 در پیشگاه اعلیٰ مقامه اوده بجز سربلک نفس بروقت
 اوله اوده موافق اوده و غیره اعلام بر دیوانه و سبک
 بالکدر بر سبک تمام اوله از آن سبک لاکس لکس و سبک
 تمام اوده و سبک تمام اوده فایده احوال اوده

از آن سبک لاکس

سربلک نفس بروقت موافق اوده اوده موافق اوده
 اعلام بر دیوانه و سبک تمام اوده و سبک تمام اوده
 مجلس کلان سبک ما از سبک و سبک
 بوزار سبک تمام اوده و سبک تمام اوده

صد اعظم
 جبهه اوده
 زنده با طریقه

MV. 226/147

MV.00226

EK 3: Meclis-i Mebusan'a Havale Edilen Karar Örneği

مجلس وکلا مذاکره مخصوصه ضبط و ترقه سیدیه

48

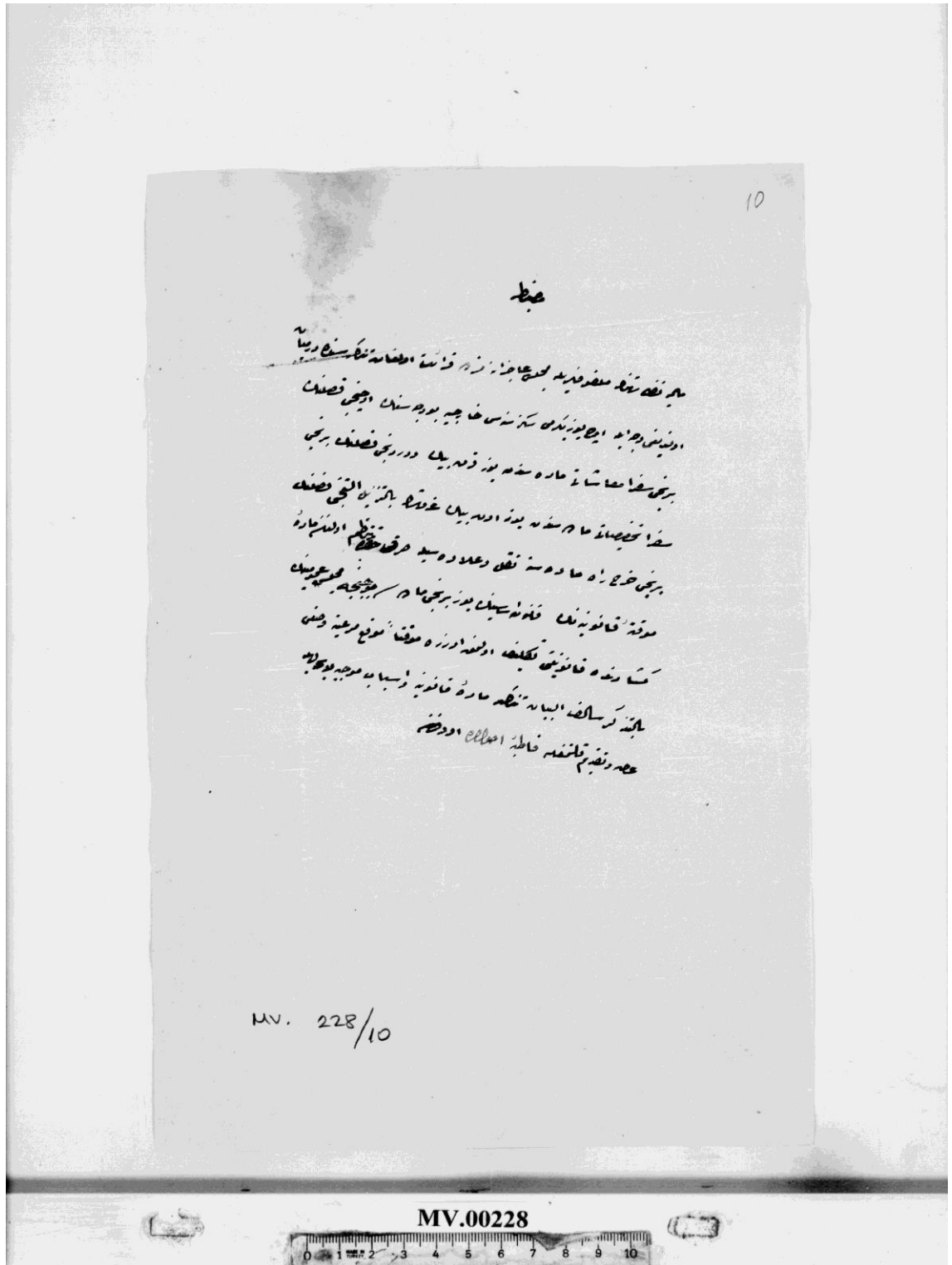
جلد و صفحہ	<u>حاضر ہونانہ ذوات فحما مک اساسی</u>	نظامتہ وقت
جلسہ کثافتی		تاریخ
پتہ		پتہ
پتہ		پتہ
<p>مذکورہ اولیاد ہوا در مشاغل و روزانہ نوکلہ خدمتہ عالی باپتالی اوران اوپر سترادو نو نورسی و کچھ والسی برقی و ملغوفانی دمی فاج نظر اولدی</p>		
نوع	عقد و ملغوفانی	تاریخ و محلہ
روم	روم	روم
<p style="text-align: center;">خدمتہ عالی</p> <p>جریہ ارکانہ و امرا و ضابطہ فی اجماع خدمتہ اولیاد سہ نفا حد حصص نظم فلنہ لایونک لصلہ بعضہ فادہ ماویہ ففترتہ مرسل تذکرہ کردی دولہ لری الحوالہ اولیاد جریان ایچ مذاکرانہ اولیاد آراہ نوبتاً مذکور لایونک بالصحیح نوبتہ بعضہ سیکہ کوندر لوبہ دار نظریات دارہ سطح نفا لہ ضبط مذکور لایونک المبرکک مصطلح وندقیہ اولدی</p>		
<p style="text-align: center;">تکلیف</p> <p>الف اذکر قانونہ لایوسی مذہجاتی نظریات دارہ سیکہ اجرا ایچ اولدی تقدیرات اخیراً لفظہ مشاغل ہادہ کلانہ لایوجہ نظر تصحیح قلمنلہ مجلس عمومی برقیہ واقعہ ایچ ایلک اولیاد لقلہ بانذکرہ مجلس معقودہ رہاستہ اسالی قرار سہ برلی خلیس عدالتہ کلانہ لایوسی لایوسی لایوسی</p>		
مستشار	امیر	امری
تاریخ	تاریخ	تاریخ
تاریخ	تاریخ	تاریخ

MV. 126/48 2 varak (3 shf bog)

7.00126

5 6 7 8 9 10

EK 4: Meclis-i Vükela Belgelerinde Muvakkat Kanun Örneği

بصلا

دعوت الله ربك مظلومك عاجز فرج ذنوبك اوله تكلمت في رساله اوله
اوره جاريه اوره نه اوره نون به نون بودو سته في الم اوسه
ور اوله حاده قايه يوك سوك في نون سايه نون بره نون / مبره
معي عرسه س اوس قايه نون نون اركه اوره نون موع ربه ربه
اوره سايه نون نون نون نون نون نون نون نون نون نون

MV. 229/11

MV.00229

EK 5: Meclis-i Vükela Tarafından Ülkeye Girişi Yasaklanan Gazeteler

Gazetenin Adı	Gazeteyi Neşreden	Neşredildiği Yer	Yayın Dili	Aldığı Ceza	Ek Bilgi
Serbesti	Mevlanzade Rıfat	Paris		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Yıldırım		Mısır		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Vaçerna Poşna		Sofya		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Güneş	Koniviçeli Namık	Kuzey Amerika	Arnavutça	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
ez- Zaman		Buones Aires / Arjantin	Arapça	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Meşrutiyet	Şerif Paşa	Paris	Türkçe	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	

Rofaye		Mısır	Arnavutça	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Felamuri – Bayrak	Koniviçeli Namık	Kuzey Amerika	Arnavutça	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Eskrip			(muhtemelen Arnavutça)	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Patris Veromiyos			Yunanca	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Amberos			Yunanca	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Protoni		Atina	Yunanca	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Gedi			Yunanca	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Neonesni		Atina		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	

Esperini		Atina		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Teratos		Atina		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Estifon Vima		Yunanistan		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Dinevenik		Bulgaristan		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
el - Müeyyed		Mısır		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	Osmanlıya girişi men edilen gazete daha sonra lehte yazılar yazması sebebiyle 22 Şevval 1329 itibariyle yasağı kalkmıştır.
Mesaja Daten		Atina	Fransızca	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	

İsteba Namesdaki		Mısır		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
el - İstiklal		Brezilya	Arapça	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Atlantis		Amerika	Rumca	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Tampana		Bulgaristan		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Makedonya Tağraki		Sofya		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Saika - Şimlek		Mısır	Arnavutça	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
El Ceridetül Edebiyye		San Peter De Makuris - Santo Dominik Cumhuriyeti		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	

Vulya Arzu		Sofya		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Otra Sabah		Sofya		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Top		Rumeli		23. madde mucibince gazetenin tatil edilmesi	
Tüfek		Rumeli		23. madde mucibince gazetenin tatil edilmesi	
Silah		Rumeli		23. madde mucibince gazetenin tatil edilmesi	
Süğü		Rumeli		23. madde mucibince gazetenin tatil edilmesi	
Kurşun		Rumeli		23. madde mucibince gazetenin tatil edilmesi	
Beşiret		Paris		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	

Papa Galo		İtalya		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Vardar		Bulgaristan	Bulgarca	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
İsterapi		Yunan Matbuatı		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Horonos		Yunan Matbuatı		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
el- İmran		Mısır		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Pimont - Sırbisto		Niş - Sırbistan		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Hurşid		Filiba		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	

Tirbuna		Cenevre			Daha evvel Osmanlı aleyhine yayın yapan bu yüzden ülkeye girişi men edilen gazete 29 Rebiülahir 1330 itibariyle lehte yayınları dolayısıyla ülkeye girişi serbest bırakılmıştır.
el - Eham		Mısır		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Epos		Atina		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Karterebya		Atina		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Akropolis		Atina		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	

es - Salih		New York	Arapça	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
el - Muntazım		Mısır		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Obruz		İğram - Hırvatistan		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Pankiaki		Sakız Adası	Rumca	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Naakidos		Sakız Adası	Rumca	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Naakios		Sakız Adası	Rumca	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Yeni Asır		Selanik	Türkçe	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
İndpendan Avanti		Selanik	Fransızca	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	

Al - Liberal Eltr Firyoç		Selanik	İspanyolca	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Teodoros		Rodos	Rumca	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
el - Fecir		Amerika	Arapça	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
el - Garip		Amerika	Arapça	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Cerabül Kürdi		New York		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
el - Efkâr		Sao Paulo - Brezilya	Arapça	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	Daha sonra lehte yayın yapmaya başladığından 14 Cemaziyelevvel 1332 tarihinde yasağı kalkmıştır.
es - Saika		Mısır		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	

el Hamra		Rio de Jeaneiro - Brezilya		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Ennehfe		Bağdat		23. madde mucibince gazetenin tatil edilmesi	
Salinikis		Midilli		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Yeni Sakız		Sakız Adası		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Araç		Erzurum	Ermenice	Madde -i mahsusi mucibince süresiz kapatılması	6 Ramazan 1332'de yasağı kaldırılmıştır.
el - Muktebis		Şam		23. madde mucibince gazetenin tatil edilmesi	
es - Selam		Amerika	Arapça	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	

el - Havi		Amerika	Arapça	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Suryelfetat		Amerika		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Misak		Tiflis	Ermenice	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Babalık		Konya		23. madde mucibince gazetenin tatil edilmesi	Mevlana hakkında olumsuz yayın yapmasından dolayı kapatılma kararı alınmıştır. 3 Zilkade 1332'de yasağı kalkmıştır.
el - Mehami		Trablusşam		23. madde mucibince gazetenin tatil edilmesi	
el - Nesr		New York		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	

La Jurnal Döger		Mısır	Fransızca	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
el - Mukattam		Mısır	Arapça	35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
el - Basir		Mısır		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Bors Ertipsiyen		Mısır		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
el -Maktam		Mısır		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Amerika ve Fete'l - Benan		Sau Paulo - Brezilya		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Hüsnü'l - Fetat		Arjantin		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Zaman		Buones Aires / Arjantin		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	

Makedonya Liri Eşkpediz		Sofya			15 Zilhicce 1332 tarihli kararla yurda girişine izin verilmiştir
Volya		Sofya			15 Zilhicce 1332 tarihli kararla yurda girişine izin verilmiştir
Otro		Sofya			15 Zilhicce 1332 tarihli kararla yurda girişine izin verilmiştir
Bakaniska Teribona		Sofya			15 Zilhicce 1332 tarihli kararla yurda girişine izin verilmiştir
Norani		Sofya			15 Zilhicce 1332 tarihli kararla yurda girişine izin verilmiştir

Galas		Sofya			15 Zilhicce 1332 tarihli kararla yurda girişine izin verilmiştir
Vardar		Sofya			15 Zilhicce 1332 tarihli kararla yurda girişine izin verilmiştir
Çernaposta		Sofya			15 Zilhicce 1332 tarihli kararla yurda girişine izin verilmiştir
Güneş		Filipe			15 Zilhicce 1332 tarihli kararla yurda girişine izin verilmiştir
el - Hediyyu		Amerika		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
el - Menare		Amerika		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	

el - Adl		Amerika		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
Miratu Amerika		Amerika		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	
el- Feraidül Cedid		Amerika		35. madde mucibince Osmanlıya girişinin menni	

EK 6: Kurulma Talebi ile Meclis-i Vükela Gündemine Gelen Şirketler

Şirket Adı	İçeriği	Kurulum Merkezi	Müddeti	Açıklama
İnşaat-ı Anonim-i Şirketi Osmaniyesi	Şirket inşaat işi ile meşgul olacaktır	İstanbul	50 sene	Kurucusu Banker Savel Omar'dır
Dersaadet Peynirci Teavün-ü Osmani Anonim Şirketi	Peynir ticareti yapacaktır		50 sene	Kurucusu Balık Pazarında yaşayan Prodromus Yosufuris ve ortaklarıdır
Kooperatif Anonim Şirketi	Her türlü gıda imali yapıp ayrıca komisyonculuk yapacaktır	İstanbul	40 sene müddetle	
Halep Sanayi-i Yedeviyye Şirketi	Halı, dikiş ve el işleri ile meşgul olacaktır	Halep	35 sene müddetle	Kurucusu Halepli Mansur Esvad'dır
İzmir Pamuk İmalatı Osmanlı Anonim Şirketi	Pamuk imalatı yapacaktır	İzmir	40 sene müddetle	Kurucusu Avukat David Russo'dur

Ecza Merkez Ticarethanesi Osmanlı Anonim Şirketi	Tıbbi ve kimyevi maddelerin alış ve satışı ile meşgul olacaktır	İstanbul	30 sene müddetle	Kurucusu Andiriya Miridis
Ticaret-i Osmanlı Anonim Şirket-i Umumisi	Hem yurt içi hem yurt dışı tıbbi, kimyevi her türlü malzeme üretme ve pazarlama işi ile meşgul olacaktır	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucusu Samuel Leon ve ortaklarıdır
Maltepe'de Kiremit ve Tuğla Fabrikası Osmanlı Anonim Şirketi	Kiremit ve tuğla imali ile meşgul olacaktır	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucusu Mülkiye Mühendislerinden Leon Kor'dur
Osmanlı Sanayi Bankası Anonim Şirketi	Bankacılık, komisyonculuk, sanayi, ticaret, maden ve nafia işleri ile meşgul olacaktır	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucusu "Oriental Karpet Kumpanyası" Müdürü İzmir'de yaşayan Alber Alboni ve ortaklarıdır

Balcı Kardeşler Anonim Ticaret Şirket-i Osmaniyesi	Fabrika ve imalathane inşasıyla meşgul olacaklardır	İstanbul	25 sene müddetle	Kurucuları Balcı Kardeşlerdir
İttihad-ı Osmani Tettebbuat-ı Maliye ve Sanayi Anonim Şirketi	Her türlü ithalat ve ihracat işleri ile meşgul olacaktır	İstanbul	30 sene müddetle	
Beyoğlu Tuhafiye Mağazaları Anonim Şirketi	Tuhafiye işleri ile meşgul olacaktır	İstanbul	30 sene müddetle	Kurucusu David Russo'dur
Osmanlı Anonim İttihad Şirket-i Teshiliyesi	Veresiye eşya satışı ile meşgul olacaktır	İstanbul	50 yıl müddetle	
Türk Ahali Bankası Osmanlı Anonim Şirketi	Her türlü banka işleri ile meşgul olacaktır	İstanbul	30 yıl müddetle	Kurucusu Dimestor Rudekodaki ve ortaklarıdır
Osmanlı Resan Veresiye Anonim Şirketi	Her çeşit eşya tedarik ile meşgul olacaktır	İstanbul	20 yıl müddetle	Kurucuları M. Stefanos ve S. Ayuyoyann'dır

Şark Hazır Elbiseçilik Osmanlı Şirketi	Hazır elbise işe ile meşgul olacaktır	Selanik	50 yıl müddetle	Kurucusu Selanikli tüccar Salamon Hasun'dur
Vesait-i Nakliye Osmanlı Anonim Şirketi	Kara ve deniz nakliyatı ve maden kömürü ticaretiyle meşgul olacaktır	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucusu Abrakazaz Efendi'dir
Mermertaşı Osmanlı Anonim Şirketi	Mermer taşı işlenecek ve satışıyla meşgul olunacaktır	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucusu Manozarde Hüseyin Sabri Efendi'dir
Dökümhane Osmanlı Anonim Şirketi	Çelik vb. madenden alet edevat imali yapılacaktır	İstanbul	50 sene müddetle	
Ameliyat-ı Ziraiye ve Tathiriye ve İskaiye-i Osmanlı Anonim Şirketi	Göl ve bataklıkların kurutulup dikime elverişli hale getirilmesi ile meşgul olacaktır	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucuları Galata'da yaşayan Muniz Tebağyat ve ortaklarıdır

İnşaat ve Umur-ı Nafia Osmanlı Anonim Şirketi	Nafia işleri ile meşgul olacaktır	İstanbul	30 sene müddetle	Marko Bardiç (1 milyon Frank sermaye ile kuruluyor, en yüksek miktar bu şirkete ait)
Dört Mevsim Elbise Osmani Kooperatif Anonim Şirketi	Dikişle ilgili her çeşit maddeyi imal edip satacaktır	İstanbul	40 sene müddetle	David Russo
Mütekaidin-i Askeriye Ticaret Anonim Şirketi	Ticaret, sanayi ve nafia işleri ile meşgul olacak	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucusu Mehmet Sadun Paşa'dır
Merakib-i Sağire-i Bahriye Osmani Anonim Şirketi	Deniz nakliye araçlarını sigortalama ile meşgul olacaktır	İstanbul	75 sene müddetle	Kurucusu Sami Efendi ve ortaklarıdır
Aydın İncir ve Himaye-i Zürra-ı Osmani Anonim Şirketi	İncir ticareti ile meşgul olacaktır, ayrıca teminat karşılığında çiftçilere borç para verecektir	Aydın	50 sene müddetle	

İkrazat Sandığı Osmani Anonim Şirketi	İhtiyacı olana borç para verecektir	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucusu Avukat Ranto'dur
Şirale Kooperatif Anonim Şirketi	Bakkal ve ev için gerekli araçların ticaretini yapacaktır	İstanbul	30 sene müddetle	Kurucuları Asador Harkeş ve ortaklarıdır
Cebel-i Lübnan Su Şirketi	Nehri's-salib ve Neb'ul-asel nehirlerinden Cebel-i Lübnan havalisini sulayacaktır	İstanbul	25 sene müddetle	Kurucusu Türkiye Milli Bankası'dır
Kozlu Kömür Madenleri Osmani Anonim Şirketi	Kömür çıkartma işi ile meşgul olacaktır	Ereğli	50 sene müddetle	Kurucusu Mihalaki Kondupolus'tur
Adalar Osmani Vapur Şirketi	Vapurla yolcu taşımacılığı yapacaktır	İstanbul	50 sene müddetle	
Münakalat-ı Bahriye ve Berriye Osmani Anonim Şirketi	Osmanlı'da bahriye ve berriyeye ait nakliyatı yapacaktır	İstanbul	60 sene müddetle	Kurucusu Josef Karasu Efendi'dir

Türkiye Emlak Bankası	Bankacılık işlemleri ile meşgul olacaktır	İstanbul		Kurucusu Duhan Reji Başmüdürü Bahaddin Bey'dir
Ziraat, Orman ve Meadin Şirketi	Ziraat, orman ve madenlerle meşgul olacaktır	İstanbul	99 sene müddetle	Kurucusu Osmanlı Bankası İdare Meclisi Azalarından Hamid Bey'dir
Gaz Komprime Osmanlı Anonim Şirketi	Osmanlı içinde sıkıştırılmış gaz imal ve satışı ile meşgul olacaktır	İstanbul	30 sene müddetle	Kurucusu Avukat Kostantin Efendi'dir
Osmanlı Matbuat Şirketi	Her dilde gazete neşri yapacaktır	İstanbul	25 sene müddetle	Kurucusu Jön Türk Gazetesi Müdürü Sami Bey'dir
Bünyan-1 Osmanlı Sanayi Anonim Şirketi	İnşaat malzemeleri imal edecektir	Yafa	50 sene müddetle	Kurucusu Albert Aynteb Efendi'dir
Levazım-1 Beytiyye Kooperatifi Anonim Şirketi	Eve ait ihtiyaçların alım satımı ile meşgul olacaktır	İstanbul	30 sene müddetle	Kurucuları Mustafa Fazıl Bey ve ortaklarıdır

İncir Anonim Şirketi	İncir alım satımı ile meşgul olacaktır	İzmir	20 sene müddetle	Avukat Alber Tarika
Pangaltı Kooperatif İktisat Osmani Şirketi	Toptan ve perakende erzak ve zahire satım ve komisyonculuk ile meşgul olacaktır	İstanbul	10 sene müddet	Kurucusu Erkan-1 Harbiye'den Ahmet Refik Bey'dir
Şirket-i Sanaiyye ve Maliye	Sanayi ve mali işlerle meşgul olacaktır	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucuları Aram Hallaçyan ve Mühendis Ratari Efendiler'dir
Nakliyat-ı Umumiye Osmanlı Anonim Şirketi	Makriköy, Ayestafenos, Osmaniye Köyleri ile İstanbul'da kara taşımacılığı yapmak ayrıca otomobil, otobüs gibi araçlar üretip tamirlerini yapmak için fabrika tesis edecektir	İstanbul	75 sene müddetle	Kurucusu Mehmet Nazmi Bey'dir

Osmanlı Anonim Lastik Şirketi	Lastik üretimi yapacaktır	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucusu Mustafa Karimi'dir
Yumurta İhracatı Ticaret ve Komisyonculuk Osmanlı Şirketi	Yumurta satışı ve komisyonculuk yapacaktır	İstanbul	40 sene müddetle	Kurucusu Mehmet Tevfik Efendi'dir
Umumi İnterpoller Osmanlı Anonim Şirketi	Osmanlı'nın farklı yerlerinden dok, anbar satın alıp bunları işletmektir	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucuları Moez Signot ile Alber Kazez'dir
İkbal Bahri Osmanlı Anonim Şirketi	İzmit Körfezi ile İstanbul'a dek olan mesafede vapur ile nakliyat yapacaktır	İzmit	50 sene müddetle	Kurucusu Basmacıyan Efendi'dir
Müsakkafatın Tekasidi Osmani Anonim Şirketi	Bina inşa edip satma işi ile meşgul olacaktır	Beyrut	75 sene müddetle	Kurucuları Bedirzade Cemil, Mehmet Şakir ve Rafi Şakir Efendilerdir

Eşya-i Askeriye Anonim Ticaret Şirketi	Peşin ya da taksitle askeri eşya satıp ayrıca her türlü komisyonculukla meşgul olacaktır	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucuları Miralay Nazım Bey ve İpekçi İsmail Efendi'dir
Milli Sigorta Anonim Şirketi Umumiyesi	Sigorta işi ile meşgul olacaktır	İstanbul	99 sene müddetle	Kurucusu Osmanlı Sigortasının eski müdürü ayrıca İngiliz vatandaşı olan Mösyö Thomas Malfas(ve ortaklarıdır)
Osmanlı Emlak Bankası Anonim Şirketi	Şehir ve kasabalarda bulunan ev ve arsaların ipotek edilmesi koşulu ile borç para verecektir	İstanbul	60 sene müddetle	
Dospor Osmanlı Anonim Ticaret Şirketi	Ticaret ve sanayi alanında faaliyet gösterecektir	İstanbul	25 sene müddetle	Kurucusu Avukat Viran Barganyan'dır

Şirket-i Umumi	Ticaret, nafia, sarraflık ve borç verme konusunda faaliyet gösterecektir	İstanbul	60 sene müddetle	Kurucusu Avukat İvan Ferace'dir
Türkiye Milli İnşaat Anonim Şirketi	Emlak alım satım ve inşaatçılık işleri ile meşgul olacaktır	İstanbul	75 sene müddetle	Kurucusu emekli asker ayrıca mühendis olan Mehmed Emin Bey'dir
Tesri-i Nakliyyat-ı Osmani Anonim Şirketi	Minübüs, otobüs vb. nakliye araçları ile şehir dahili ve haricinde taşımacılık yapacaktır	İstanbul	30 sene müddetle	Kurucuları Evkaf Nezareti ve Şehremaneti çalışanlarından Salih Efendi ile Ziver Paşazade Asaf Bey'dir
Milli Nakliyat Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul ve diğer şehirlerde yolcu ve eşya taşımacılığı yapacaktır	İstanbul	60 sene müddetle	Kurucusu Ali Nihad Bey ile tüccardan Manyadarbo Efendi'dir
Tıbaat ve Mukavva Mamulâtı Anonim Şirketi	Kitap basıp satma ve mukavva ticareti ile meşgul olacaktır	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucusu Avukat Edward Manas ve tüccar bir ortaktır

Osmanlı Sanayi-i Kimyeviye Anonim Şirketi	İtır, ecza ve kimyevi maddelerin yapılması ve satışı ile meşgul olacaktır	İstanbul	30 sene müddetle	Kurucusu Mehmed Refik Bey'dir
Said b. Cabbar ve Müessesat-ı Ticariye-i Osmani Anonim Şirketi	Her nevi ticaret muameleleri ile fabrika ile imalathaneler açacaklardır	İstanbul	25 sene müddetle	Kurucuları tüccardan Ali, Mustafa Bey ve diğerleridir
Boğaziçi Beykoz Parkı Osmani Anonim Şirketi		İstanbul	36 sene müddetle	Kurucusu Reşid b. İyaz Bey'dir
Büyükada Levazım-i İnşaiye Anonim Osmani Şirketi	İnşaat malzemeleri ticareti yapacaktır	İstanbul	20 sene müddetle	Kurucusu Tüccar Odokimos Ahvalcoğlu'dur
Terakki-i Ticaret Anonim Şirketi	Her türlü ticari maddenin alım satımı ile meşgul olacaktır	İzmit	20 sene müddetle	Kurucusu İzmit eşraf ve tüccarlarından Hacı Rıfat Efendizade Cemal Efendi ile ortaklarıdır
İntihab-ı Ticareti Osmani Anonim Şirketi	Her türlü ticar, sınai ve mali işi yapacaktır	İstanbul	25 sene müddetle	Kurucusu Nasuh Kabancı Efendi'dir

Emval-i Gayri Menkule ve İkrizat Bankası Anonim Şirketi Osmaniyesi	Ev ve arsaların ipotek edilmesi karşılığında ihtiyaç sahiplerine borç para verecektir	İstanbul	50 sene müddet ile	Kurucusu Doyçe Orient Bank Vekili Adolf Rozentel
Mehmed ve Ahmed Abud Müessesatı Milli Anonim Şirket-i Osmaniyesi	Fabrika ve imalathaneler inşa edecektir	İstanbul	55 sene müddetle	
Levazımat-ı Umumiyye-i Beytiyye Anonim Osmanlı Şirketi	Ev eşyası alıp satma, eşya imalatı yapma ile meşgul olacaktır	İstanbul	25 sene müddetle	Kurucusu Zahireci Mustafa Rifat Efendi ile ortaklarıdır
Yün ve Pamuk İpliği Akmişe ve saire İmaline Mahsus Anonim Şirketi Osmanisi	Yün, pamuk ipliği ve kumaş imali yapacaktır	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucusu Avukat Yaris'dir

Garsiyyat ve Ziraat Şirket-i Osmanisi	Arazi ziraat etmek, bağ bahçe yapmak, sahipleri adına orman vücuda getirmek, çiftlik işletmek vb. işlerle meşgul olacaktır	İstanbul	99 sene müddetle	Kurucusu Yakub Salmanon'dur
Osmanlı Anonim Akar Şirketi	Mesken ve yan tesisler inşaatı yapacaktır	İzmir	40 sene müddetle	Kurucusu Caferizade Kemal Bey'dir
Manifatura Ticareti Osmani Anonim Şirketi	Manifatura ticareti ile meşgul olacaktır	İstanbul	50 sene müddetle	Kurucusu Avukat Manol Zaslaven
Emlak ve İkrizat Anonim Şirketi Osmaniyesi	Emlak kredisi verecektir	İstanbul	75 sene müddetle	Kurucusu Harfiyatzade Cemil Bey ve rüfekasıdır
Tetkikat-ı Madeniyye ve Sınaiyye Osmanlı Anonim Şirketi	Ticaret, sanayi, ziraat ve mali işlerle meşgul olacaktır	İstanbul	30 sene müddetle	

Musakkafatın Tekasid ile Beyi Osmanlı Anonim Şirketi	Bina inşa edip satacaktır	Beyrut	75 sene müddetle	Kurucuları Mehmed el Hezafi ve ortağıdır
Milli Otobüs Osmanlı Anonim Şirketi	Kadıköy ve civarı ile Yemen, Hicaz gibi Osmanlı'nın diğer bölgelerinde de otobüs işletecektir	İstanbul	50 sene müddet	Kurucuları Mehmet Hayri Bey ve ortağıdır
Emlak-ı Şirket-i İnşaiye-i Osmaniyesi	İnşaatle meşgul olacaktır		99 sene müddet ile	Kurucuları Mustafa Arif Beyler ve Agop Şerbetciyan ile ortaklarıdır

ÖZGEÇMİŞ

Nesrin KANBEROĞLU 1982 yılında Zonguldak ilinin Devrek ilçesinde doğdu. İlköğretimini 1989-1994 yıllarında Topçular İlkokulunda tamamladı. 1994 yılında başladığı Hızır Reis İlköğretim Okulu'ndan 1998 yılında mezun olduktan sonra 1999 yılında Açık Öğretim Lisesi'ne kaydını yaptırdı ve 2001 yılında mezun oldu. 2004 yılında Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü kazandı. Lisans eğitimini 2008 yılında tamamladıktan sonra aynı sene Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih EABD "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi" anabilim dalında yüksek lisans eğitimine başladı ve 2010 yılında yüksek lisansını tamamladı. 2013-2014 bahar döneminde doktora eğitimine başlamıştır.